

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№4 (2024)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/ZQUS9819>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор

Трушев А. К., д.ф.н., профессор

Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)

Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)

Баратова М. Н., д.ф.н., профессор

Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор

Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор

Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Abdullayeva K. M.

The conceptual system in the image of the poetic universe
of Mashhur Zhusip6

Абилдаева К. Н., Әбдіқалық К. С., Абишева Н. М.

Д. Лондонның «Мартин Иден» романын ЖОО-да оқытуда
проблемалық диалогтік оқыту әдісін қолдану.....18

Abisheva Sh. S., Yussimbayeva S. Kh.,

Dosybayeva A. B., Koshimova B. A.

Kazakh children's poetry in 1950–60 and A. Sopybekov's literary repertoire.....30

Abiy K. E., Abdigaziuly B.

Folklore and the principle of literary continuity: transformation
of the image of Raiymbek Batyr43

Адамова А., Ахтаева Н., Сағындықұлы Б.

Харизма және биік беделділік: психолінгвистикалық тірек.....56

Akbulatov A. A., Tukeshova N. M., Naimanbaev A. A., Kairova M. K.

The theme of the Afghan war in A. Tarazi's «Punishment»
and Kh. Hosseini's «A thousand splendid suns».....67

Akizhanova D. M., Satenova S. K., Mukatayeva K. B.,

Zhakupova M. M., Demessinova G. Kh.

Cultural keywords in the Kazakh business discourse80

Anarbekova U., Salkynbay A.

Kazakh grammarology: A. Baitursynuly's legacy
in national writing and literacy91

Aushakhman A. T., Tarakov A. S.

Exploring metaphor transfer in B. L. Pasternak's verses across
English and Kazakh translations105

Baran C. K., Amangazykyzy M., Orzbek M. S., Gilea A. A.

The city topos as a subject in the genre of urban fantasy119

Досмаханова Р. А., Мирзоева Л. Ю., Ажиев К. О.

Об авторских стратегиях в казахской экологической прозе132

Yerlanova A. Y., Baratova M. N.

The significance of revealing the image in the didactic
poems of Mashkhur Zhussip144

Жанұзақова Қ. Т., Құраған Р. Ә., Ахетов М. Қ.

І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы фольклорлық сарындар157

Зинедина А. С., Зейнулина А. Ф., Кусманова К. А.

«Гүлістан бит түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігі170

Кабжанова А. Ш., Ергалиев Қ. С., Уайханова М. А.

Паремиологиялық сөздік қордың заманауи көрінісі183

Кайдаулова З. Т., Мадиева Г. Б. Неофициальные именованья (прозвища) как специфический объект ономастической номинации.....	195
Kakimzhanova A. L., Abikenova G. T. Linguistic expression of spiritual and moral values in Shakarim's work.....	208
Каппасова А. Ш., Адилова А. С. БАҚ-тағы интертекстуалдылықтың типтері	220
Kemelbekova Z. A., Kazybay M. E., Yessenatam S. Y., Degtyareva X. S. Ways to overcome intercultural barriers in the English language classroom	229
Кудеринова К., Қожахмет Ә. Қазақ тілінің ауызша корпусы және ауызша тіл.....	243
Куцанова А. Н., Кушкымбаева А. С. М. Әуезовтің «Қараш-қараш оқиғасы» повесіне лингвомәдени талдау	255
Кыдырбаева Н. Б., Жанысбекова Ә. Т. Дк. К. Роулингтің «Гарри Поттер» әдеби ертегі желісінде ғажайып элементтерінің қолданылуы.....	266
Кыяхметова Ш. А., Джакыпбекова М. Т., Жазыбекова А. К. Ілияс Жансүгіров поэмаларының зерттелу жайы (жаңаша пайымдау).....	277
Махамбетова А. М. Саяси дискурстағы спичрайтердің рөлі: психолингвистикалық және социолингвистикалық тұрғыдан зерттеудің маңыздылығы (Әбіш Кекілбайұлының әзірлеген саяси мәтіні негізінде)	287
Medetbekova P. T., Pernebek A. A. The role of edutainment technology in teaching listening	300
Набиолла Н., Кенжалин Қ. К., Алимхан А. А. Қытайдағы түркі негізді көне топонимдердің бүгінгі жай-күйі	313
Nauryzbayev Zh. A., Seidenova S. D. Multidimensionality of media discursive actualization of the concept «Unity» in the protest activity context in Kazakhstan	327
Нұрбанова А. Қ. Қазақ ағартушылары еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтар	342
Омарова Н. Г. Репрезентация коммуникативной ценности «уважение» в рекламном дискурсе	353
Сейітбекова А., Малбақов М., Мамырбек Г., Құлманов С. В. В. Радлов сөздігі: араб, парсы сөздерінің лексикографиялануы.....	365
Сейтқазы Е. Қ., Мәуленов А. А. Жамбыл Жабаяев шығармашылығындағы мифтік мотивтер мен образдардың генезисі	378
Смагулова А. М., Төлеубаева К. А. Драматизмнің әдеби-эстетикалық категория ретіндегі повестердегі рөлі.....	392

Ташекова А. Т., Жүсіпов Н. К., Шапауов Ә. К. Қазақ және татар үйлену жоралғыларының фольклорлық ерекшеліктері (Бекмұрат Уахатов зерттеулерінің негізінде).....	404
Тлеубекова Б. Т., Сағынтаева Ж. Қ., Шаһарман Ә. П. А. Сейдімбектің шығармашылық ғұмырнамасы	415
Төлеу А. Б., Сәулембек Г. Р. Нәзипа Құлжанова әңгімесіндегі әйел бейнесі	425
Khalelova A. Kh., Kadyrova B. M. Business discourse research approaches in Europe, North America and Kazakhstan.....	436
Церцвадзе М. Г. Семантический анализ пословиц с компонентом «враг» на материале русского и грузинского языков	450
Шоқабеева С. С. Фонетика-семантикалық сөзжасам тәсілін сөзжасамдық қатынасқа сай пайымдау	460
Авторлар туралы ақпарат Сведения об авторах Information about the authors.....	471
Авторларға арналған ережелер Правила для авторов Rules for authors	501
Жарияланым этикасы Публикационная этика Publication ethics.....	525

<https://doi.org/10.48081/NREP6265>

***K. M. Abdullayeva**

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7478-9660>

*e-mail: akm1166@bk.ru

**THE CONCEPTUAL SYSTEM IN THE IMAGE
OF THE POETIC UNIVERSE OF MASHHUR ZHUSIP**

The article is devoted to the study of the concepts underlying the creation of a linguistic picture of the Universe in the works of Mashhur Zhusup. The study examines the national culture, the worldview of the Kazakh people, transmitted through concepts and concepts. At the same time, the ability to use language, expressed by the poet's artistic sign, is analyzed. As a result of the author's research, the concepts in the poet's works are evaluated as meaningful units of language, mentality of the image of the Universe embodied in the human psyche. The reflection of the image of the world and national values, activities, etc. are differentiated. It is shown that concepts are concentrated in accordance with the content of a certain concept and form a conceptual system. In the works of Mashhur Zhusup, it turns out that the image of the Universe is reflected through various concepts and expressed through words.

Keywords: concept, conceptual system, linguistic picture of the world, cognition, language.

Introduction

The cognitive world, the peculiarities of thinking of any nation are reflected in its language. An idea about the Universe is formed in the human mind in the process of communicating with it. This notion is called the «image of the Universe» in linguistic literature. V. von Humboldt, who first expressed his opinion on this issue, «considered language in close contact with a living organism, recognizing it as an organ that forms thoughts». According to him, any language is one that is formed in the language system of the nation, so it is not easy to express an opinion on the functioning of the language. To do this, it is necessary to determine the spiritual and personal values of the nation. This is because language and the spiritual world develop in close contact with each other. They form a holistic picture of giftedness.

The character of a nation and all its important secrets are revealed only through language [1, pp. 67–69]. L. Borodicki: The article «How language shapes thought» focuses on the unique impact of language on the environment in the mountains. At the same time, it is said that language affects not only thinking, but also memory [2, pp. 63–65]. Meanwhile, Guy Deutscher is studying the relationship between language and culture [3, p. 178].

As a result of such studies, the concept of «linguistic picture of the universe» was formed. The first to use it was L. Weisgerber. He argues that the linguistic picture of the universe is formed by the people's understanding of the universe and the formation of knowledge about existence [4, p. 62]. At the same time, he offers as an integral theory, based on the doctrine proposed by V. von Humboldt about the inner form of language, that the surrounding reality forms the image of being in human language, that a person can perceive the world around him or her through eyes and language [4].

Such studies are conducted by Russian scientists: Y. N. Karaulov [5], A. A. Ufimtseva [6], E. S. Kubryakova [7] and others. According to G. V. Kolshansky «the linguistic image of the universe cannot be discussed separately because this concept is directly connected with linguistic consciousness» [8, p. 25]. Zh. Mankeeva concludes as follows: «language and thought or cognition, language and nation, etc. are the problems that connect a nation, cognition of a nation through its deep structures» [9, p. 43].

According to scientists, the linguistic picture of the Universe is understood as the totality of a native speaker's knowledge of the world, the universe, preserved in the vocabulary, phraseology, grammar of the language. Consequently, all human cognitive activity should be treated as one developing trend directed to cognition of the world as these actions begin with distinguishing the similarities and differences of an object, as a result of which a concept is formed. The concept serves as a manifestation of the unity of mental and mental resources in human consciousness and forms an information structure that defines human knowledge and experience. At the same time, except for conceptual information, the concept also represents psychological, etymological, pragmatic, and cultural information.

And according to the scientist A. Islam: «A concept is a complex unity expressed in language that determines the values of a national worldview, both compact and deeply meaningful. The system of each nation's concepts consists of the values of the worldview. Concepts are tightly connected with each other and arise from each other. In spite of the fact that in accordance with the stages of development of each society, changes emerge in the cognition of abstract concepts by native speakers of language and culture, the main cultural, ideological essence is transferred from generation to generation without changes» [10, p. 12]. A. B. Amirbekova argues that the conceptual system consists of a step-by-step

structure, which is divided into several groups: «1) features, signs of the world (sensory perceptive comprehension); 2) cognitive model (presence of association, image, symbol, etiquette, standard, stereotype); 3) conceptual types (frame, script, scenario, diagram, drawing); 4) the linguistic picture of the world (metaphor, phraseology, word, sentence, poetic essence)» [11, p. 10].

At the same time, this system was studied by Sh. Yelemesova, N. Aitova, K. Kairbayeva, F. Kozhakhmetova, G. Imasheva, J. Satkenova, Z. Abdullina, A. Baigutova. In their research, it is considered as a conceptual system of the national and cultural worldview fund, which is preserved and transmitted through language. As a result, it is noted that the identified concepts form the structural environment as a whole. According to V.P. Neroznak: «The conceptual sphere of a language and its lexicon join not only words, but also the concepts of culture of each nation, its worldview» [12, p. 108].

According to the above-mentioned researchers, when grouping Decepticons, the attitude and assessment of National Knowledge is determined depending on their relationship.

Mashhur Zhusip is a writer who could express the cognitive details of the world related to his conceptual world in accordance with the image of the world preserved in his language. Therefore, we consider it relevant to disclose the linguistic picture of the Universe and its being as a linguistic identity, defined based on the conceptual system of the writer's works.

Materials and methods

In order to study this object scientific works published in linguistics and a multi-volume collection of works by Mashhur Zhusip were used as a source. In the course of the study, methods of generalization, description and presentation were used depending on the set goals and objectives. Moreover, methods and techniques of literary review, contextual analysis, generalization and systematization of theoretical material were used to present them systematically.

Results and their discussion

The main conceptual systems of Mashhur Zhusip's works can be indicated as «wealth», «poverty», «hell», «learning», «science», «illiteracy», «religion», «love», etc. This is a set of personal meanings that embody the «cognitive image» of the writer. The mentioned concepts are constants in the description of the image of the Universe in the poet's language. Because they are reflected in the writer's works. These concepts are met in the works of other poets and writers. However, each artist is differed by his cognitive, artistic world due to his skill. Since the article cannot carry an extra volume, we would like to offer an analysis of only some of the mentioned concepts.

The people's welfare and way of life are especially reflected in the works of Mashhur Zhusip. Consequently, many of his works are presented within the

framework of the concepts of «wealth and poverty». The Kazakh language has a large stock of words which accompany the concept of «wealth – poverty» and are their attributes. Such words supplement the basic names included in the concept in different angles that allows you to determine them in detail figuratively.

Mashhur Zhusip in his hint poem «The difference between day and night» hints that during the day there is no silence, humanity plung into the hustle and bustle of life and became restless:

There is hell and heaven in the mortal world,
Day of silence, day of indignation.
When indignation is hell, calmness is heaven,
There are such two-faced ones.
Silence escapes when morning breaks and the sun rises
Rich, poor, all do not sit, they all bustle
Someone hide themselves at the bottom of the earth,
Someone hang themselves in heaven.

During the day someone is working hard to survive and someone is trying to hide everything he has with fear that someone can ask to give. The poet shows that greed brings fear and it cannot allow to live in peace, that is, reveals what kind of grief wealth can bring.

The rich walk with their faces down,
If they spend a penny, they won't stand it.
They hide in a hole, worrying that...
«Anyone will ask something!».
This world is a hell that will not save,
It was a long day for the troublesome ones
When a person has no a break or rest,
The day itself is a hell.

The concept of «hell» shows the difficulties in life, which are all different in nature. All the ideas about how the rich are afraid of losing their wealth, the poor are worried about how to survive presented in the framework of the concept of «hell». The troubles in society, difficult and hard life are depicted by the word «hell». It is also known that in the Kazakh worldview life is taken as a «Dog world» and difficult moments of life are correlated with the image of a «dog». Mashhur Zhusip used the phrase «Dog world». In his poem «Dog world»:

Dog world, why were you like that,
No tail, no mane – nothing to hold on to, so short.
Dog world, you are like a dervish,
Dog world, you are like a baby goat playing in a ravine,
You are like a swinging quicksilver!
You are like a jubilant wellspring flowing down a mountain! –

the phrases «no tail, no mane – short», «like a dervish», «like a baby goat playing in a ravine», «like a quicksilver», «like a wellspring flowing down a mountain» are newly used expressions of words to reveal the nature of perishable life. He concisely expressed shortness, transience and severity of life through the figurative word «Dog World». In the poem «What night is it?» he describes the evanescence and the falsity of the world as follows:

Enemy – sleep ties hands and feet
It makes people feel nothing
Both rich and poor – a sleep for everyone
Everyone fell silent and the day's hustle – bustle.

All of humanity falls asleep at night. As in the daytime, they are not divided into social groups like rich and poor. The poet says that night is a sleep that balances people. It is said that they do not hustle chasing wealth, everyone is asleep.

When I think about life, it is perishable,
It has exhausted everyone
They've been chasing wealth all their lives
As a result, they will be left with nothing [13, p. 36].

Negative actions inherent in humanity, such as snobbery and covetousness are experienced. The poet says that the hunting for wealth – it all remains in vain. Makes a philosophical conclusion: «Who gets benefits from gold underground?».

A thesaurus formed according to the concept of «learning», «science» can be expressed as follows: art, science, student, example, requirement, edification, ore of learning; key to knowledge; striving applicant, etc. And the concept of «illiteracy» is a dangerous disease in the understanding of Mashhur Zhusip, it has nothing to do with a person. The poet fears: «If you do not find a way out of this disease, my dear ones, Illiteracy is a serious illness» [14, p. 86]. The thesaurus that is built on the concept of «illiteracy» forms the phrases «dark», «sleep», «dark blackness», «enter the fog», «rickets», «dead man», etc. For example, this can be seen from the following phrases: lost in the dark; not seeing a day; without summer, our Kazakh is without the sun; you step over him – he keeps silent; like nomadic animals; we have no light; we yield; our Kazakh people yield to the stick, etc. In this regard, the following contexts can be specified:

Our Kazakh people are still in illiteracy,
Therefore, the art lover is unhappy.
Our people are like nomadic cattle...
We succumbed to everything...
The ignorant are getting lost due to lack of knowledge...
Who will teach ignorance to order,
If you teach, they look – «right» – instead of left [13, p. 166].
How will the ignorant be able to do this,

Where do many ignorant people find what they are looking for,
What do the ignorant know – the retardates, the dead,
They are happy if they have three-four cattle [13, p. 260].

The concept of «religion» takes a special place in the linguistic image of the universe. Its structure is also very complex and possibly due to the huge number of verbalizing units this concept has not yet been the subject of special study in Kazakh linguistics. By the lexical units included in its structure, we mean something organized in the form of a multi-layered associative-semantic field. In the works of Mashhur Zhusip the main meanings are acknowledged: «faith», «spiritual», «humanity, morality», «almighty», etc. However, in addition to the literal meaning of these concepts, the associative-semantic field «religion» includes many explicants, the semantic structure of which contains such components as «connection with religion», «religious point of view», «religious position». The reason for this is that the associative connections of the word religion, stabilized in the speaker's mind, are numerous, and its associativity is very important for the concept. At the same time, it also acquires special significance, since it forms a peripheral area of the field concept.

Among them: the names of the gods, starting with concepts born in connection with the creation of man, the names of angels, prophets and their children, customs and habits related to religion, various objects and signs used in the process of worship, prayer. B. There are names and verbs related to a religious position.

In the poet's poetry, the words expressing the concept of «religion» from different sides can be divided into several thematic groups: the names of the gods (God, creator, Creator, Allah), the names of the prophets, Basic concepts, worship of God, education of faith, belief, etc.

This can be linked to the poet's use of the names shet «Tengri», «God», «Kuda» in Islam, attaching importance to their correspondence to Kazakh knowledge in the use of the words of God.

«It should be noted that from the concepts inherent in humanity as a whole, separate national concepts are definitely highlighted, as human culture in general consists of national cultures. For instance, the concept of love reveals itself differently in each nation. Mashhur Zhusip's circle of cognition of love is matched with the concepts of a religious concept» [15, p. 20].

Love is a great light, the light of God,
The soul that sees this light will not lose anything.

Mashhur Zhusip notes that the concept of love is wide. He does not interpret the concept of love as a feeling of love between a man and a woman. Love in the poet's cognition is love for Allah Almighty, i.e. for the Creator. That is, the owner of love in the poet's poems is Allah. According to the poet's worldview

Allah is certainly the Lord of the world. Therefore, in his verses, he urges people to worship Allah, promoting that there will be a reward for this.

Sincerely worship Allah alone,
Follow the right path.
With good intentions towards Allah alone,
You cannot become anybody if you do wrong.

The poet does not limit himself to conception and interpretation of love for Allah through only one channel. He associates with such concepts as the path of truth, life principles, and life traditions.

Who will get damage and who will get a benefit,
Everything is the will of One Allah.

In the verses below, we can see that the love of Allah takes a leading place when we say that there is nothing that can compare with the almightiness of Allah:

Allah is One, Mighty One.
Everything is in the almightiness of Allah alone,
The Almighty Allah does not need anyone.

Mashhur Zhusip, saying that Allah is the only, that he will not change in any way, says about the features of Allah as follows: «Know that Allah has no parents. And know that Allah has no a wife or children». The poet pays great attention to the fact that the worship occupies a special place in the cognition of Allah: «May Allah alone not punish us, but grant us mercy, May He reward us – the unfortunate ones with paradise. When difficulties strain us, There is no other protection except Allah alone. Say the words of edification, Show sincerity in Allah alone. When Azrael comes one day and takes your soul, You will leave this world». Mashhur Zhusip warns that there is nothing better than Allah, that if you love someone better than Allah, then you will suffer in the end: «Don't pay attention to anyone except God alone, If you can, don't follow lust! If you want to be away from trouble, Don't give yourself up completely to loving something! It proves to be that love grows day by day, It gets tangled and pulls like a bindweed. Because he loves another, and not God alone, In the end, he will suffer». He especially reminds us that Allah is one and that you cannot associate companions with Allah: «One!» – know there is only one Allah, do not say there are two Allah

Don't talk too much and don't say blasphemy
If you say there are two Allah
Then you will suffer the torment on the Day of Judgment.
Someone will say something wrong about Shariat,
Without looking up in the Koran, the letters
Avoid saying such wrong words,
Do not compare Allah with anything, – says the poet.

Analyzing the phrase «The Only Allah» used by Mashhur Zhusip, we can make the following conclusion: according to the poet's worldview the concept of peace and Allah go in unity. These two worlds are grouped within the frame of the same entity. The world does not stand in one position, it is changing. The poet interprets philosophically that unchangeable is the only Allah. For this reason, we believe that limitless love to Allah is a legal phenomenon. The love to Allah in the concept of Mashhur Zhusip is the respect of the noble qualities of a person's personality, the transformation of morality into a fundamental principle. To love Allah is the path to dignity. According to the poet, love is a special peculiarity of Allah. He says that by loving Allah a person becomes religious. From here we find the expression of national cognition preserved by language, certain data that distinguish from the national being of the laws of artistic cognition, in the study of the basics of the language of Mashhur Zhusip's works.

Conclusion

Summarizing thoughts, the image of the Universe in human consciousness appears through concepts that are various in nature and conveyed through words. Higher cognition is a concept that is a product of the mind providing the embodiment of real life inherent only to humanity, it is a form directly connected with speech. A person conveys knowledge through language, forms an ideal and abstract picture of the world. The works of Mashhur Zhusip take a special place in the creation of linguistic phenomena in the nature of such a language. Because the writer reflected the integral identity, culture and the surrounding nature of the Kazakh people, their social status, and national psychology with a special feature. They were conveyed through a certain conceptual system.

References

- 1 Гумбольдт, В. Язык и философия культуры [Мәтін]. – М., Прогресс. – 1985. – 451 с.
- 2 Boroditsky, L. How language shapes thought [Мәтін]. Scientific American, 2011. – P. 63–65.
- 3 Deutscher, Guy. Through the language glass: why the world looks different in other languages / 1st ed. [Мәтін]. Metropolitan Books Henry Holt and Company, LLC, 2010. – 314 p.
- 4 Вейсгербер, Л. Язык и философия//Вопросы языкознания [Мәтін]. – М., 1993. – № 2. – С. 114–124.
- 5 Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность [Мәтін]. – М. : Наука, 1987. – 264 с.
- 6 Уфимцева, А. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира [Мәтін]. – М. : Наука, 1988. – 216 с.

7 **Кубрякова Е. С., Демьянков, В. З.** Краткий словарь когнитивных терминов [Мәтін]. – М. : МГУ, – 1996. – 263 с.

8 **Колшанский В. Г.** Объективная КМ в познании и языке [Мәтін]. – М., 1990. – 103 с.

9 **Манкеева, Ж.** Мәдени лексиканың ұлттық сипаты [Мәтін]. Алматы, 1997. – 272 б.

10 **Ислам, А.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама) [Мәтін]. Филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, – 2004. – 340 б.

11 **Әмірбекова, А. Б.** Концептілік құрылымдардың поэтикалық мәтіндегі вербалдану ерекшеліктері [Мәтін]. Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2006. – 125 б.

12 **Нерознак, В. П.** Национальное самосознание : концепт и структура // Этнические и национальное самосознание: тезисы конференции [Мәтін]. – М.. – 1995. – 178 с.

13 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары [Мәтін]. 1-том. – Павлодар: ЭКО, 2005. – 425 б.

14 **Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы.** Шығармалары [Мәтін]. 2-том.– Павлодар : ЭКО, 2003.– 384 б.

15 **Abdullaeva, K. M., Trushev, A. K., Ergaliev, K. S., Erlanova, A. E.** linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev [Мәтін]. Utopia y Praxis Latinoamericana 25, Extra 6, 2020. – P. 14–28.

References

1 **Gumbol'dt, V.** Yazy`k i filosofiya kul` tury` [Language and philosophy of culture] [Text]. Moscow, Progress, 1985. – 451 p.

2 **Boroditsky, L.** «How language shapes thought» [Text]. // Scientific American, 2011. – P. 63–65.

3 **Deutscher, Guy.** Through the language glass: why the world looks different in other languages/1st ed [Text]. Metropolitan Books Henry Holt and Company, LLC, 2010. – 314 p.

4 **Veisgerber, L.** Yazy`k i filosofiya//Voprosy yazy`koznaniya [Language and philosophy//Questions of linguistics] [Text]. – Moscow : 1993 –№ 2. – P. 114–124.

5 **Karaulov, Yu. N.** Russkij yazy`k i yazy`kovaya lichnost [Russian language and linguistic personality] [Text]. – Moscow : Nauka, 1987. – 264 p.

6 **Ufimceva A. A.** Rol` chelovecheskogo faktora v yazy`ke : Yazy`k i kartina mira [The role of the human factor in language: The language and picture of the world] [Text]. – Moscow : Nauka, 1988. – 216 p.

7 **Kubryakova, E. S. Dem`yankov V. Z.** Kratkij slovar` kognitivny`x terminov [A brief dictionary of cognitive terms] [Text]. – Moscow : MGU, 1996. – 263 p.

8 **Kolshanskij, V. G.** Ob`ektivnaya КМ v poznaniy i yazy`ke [Objective CM in cognition and language] [Text]. – Moscow : 1990. – 103 p.

9 **Mankeeva, J.** Mädeni leksikany`n ұлттық sipaty [National character of cultural vocabulary] [Text]. – Almaty, 1997. – 272 p.

10 **Islam, A.** Ul'ttyq mádeniet konteksindegi dúnieni`n tildik sýreti (salystyrmaly-salǵastyrmaly lingvomádeni saraptama) [Linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural expertise): philologist. science. doct. diss] filolog. ǵylym. doct. diss. [Text]. – Almaty, 2004. – 340 p.

11 **Ámirbekova, A. B.** Konseptilik qúrylymdardy`n poetikalıyq mátindegi verbalданu ereksheликтери. filolog. ǵylym. doct. diss [Features of verbalization in the poetic text of conceptual structures]. philologist. science. doct. diss. [Text]. – Almaty, 2006. – 125 p.

12 **Neroznıak, V. P.** Nasionalnoe samosoznanie: konsept i struktura // Etnicheskie i nasionalnoe samosoznanie tezisy konferensii [National Identity: Concept and Structure//Ethnic and National Identity: Conference Talking Points] [Text]. – Moscow : 1995. – 178 p.

13 **Mashkbur Zhusip Kopeyuly.** Shyǵarmalary. Tom 1. [Essays. Volume 1] [Text]. – Pavlodar: EKO, 2005. – 425 p.

14 **Mashkbur Zhusip Kopeyuly.** Shyǵarmalary. Tom 2. [Essays. Volume 2.] [Text]. – Pavlodar: EKO, 2003. – 384 p.

15 **Abdullaeva, K. M., Trushev, A. K., Ergaliev, K. S., Erlanova, A. E.** linguistic Picture of the world in the poetry of M. Kopeev [Text]. Utopia y Praxis Latinoamericana 25, Extra 6, 2020. – P. 14–28.

Received 26.03.24

Received in revised form 12.06.24

Accepted for publication 25.11.24.

*К. М. Абдуллаева

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

26.03.24 ж. баспаға түсті.

12.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘШҰР ЖҮСІПТІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ҒАЛАМ БЕЙНЕСІНДЕГІ КОНЦЕПТІЛІК ЖҮЙЕ

Мақала Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ғаламның тілдік бейнесін жасауға негіз болатын концептілерді зерттеуге арналған. Зерттеу барысында концептілер және концептілер арқылы берілетін қазақ халқының ұлттық мәдениеті, дүниетанымы қарастырылады. Сонымен бірге, ақынның көркемдік танымымен көрсететін тілді қолдану шеберлігі талданады. Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде автор тарапынан ақын шығармаларындағы концептілер адам психикасында бейнеленген ғалам бейнесі тілінің, менталитетінің мазмұндық бірлігі ретінде бағамдалады. Әлем бейнесінің көрінісі мен ұлттық құндылықтары, қызметі т.б. сараланады. Концептілердің белгілі бір ұғым мазмұнына сай шоғырланып, концептілік жүйе құрайтыны көрсетіледі. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы ғалам бейнесінің әр алуан болып келетін концептілер арқылы көрініс тауып, сөз арқылы бейнеленетіні айқындалады.

Кілтті сөздер: концепт, концептілік жүйе, ғаламның тілдік бейнесі, таным, тіл

*К. М. Абдуллаева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 26.03.24.
Поступило с исправлениями 12.06.24.
Принято в печать 25.11.24.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ СИСТЕМА В ПОЭТИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА МАШХУРА ЖУСУПА

Статья посвящена изучению концептов, лежащих в основе создания языковой картины вселенной в произведениях Машхура Жусупа. В ходе исследования рассматривается национальная культура, мировоззрение казахского народа, передаваемое через концепты и концепции. При этом анализируется умение использовать язык, выражаемое художественным знаком поэта. В результате проведенных исследований со стороны автора концепты в произведениях поэта оцениваются как содержательные единицы языка, менталитета образа вселенной, воплощенного в психике человека. Дифференцируются отражение образа мира и

национальные ценности, деятельность и др. Показано, что концепты концентрируются в соответствии с содержанием определенного понятия и образуют концептуальную систему. В произведениях Машхура Жусупа выясняется, что образ вселенной отражен через различные концепции и выражен через слова.

Ключевые слова: концепт, концептуальная система, языковая картина мира, познание, язык.

<https://doi.org/10.48081/RSCP1221>

***К. Н. Абилдаева¹, К. С. Әбдіқалық², Н. М. Абишева³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7847-5394>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9350-7465>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1627-6832>

*e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Д. ЛОНДОННЫҢ «МАРТИН ИДЕН» РОМАНЫН ЖОО-ДА ОҚЫТУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ДИАЛОГТІК ОҚЫТУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Бұл мақалада Джек Лондонның «Мартин Иден» романын студенттерге меңгертуде проблемалық диалогтік оқыту әдісін қолданудың тиімділігі зерделенеді. Кіріспеде америка жазушысының белгілі «Мартин Иден» романы туралы шетелдік ғалымдар тарапынан әр қырынан зерттелгеніне шолу жасалады. Сонымен бірге бұл туындының аударма нұсқасын студенттерге тиімді оқытудың мәселесі арнайы қарастырылмағандығы ескеріліп, осы зерттеуіміздің негізгі өзектілігіне назар аударылады. «Мартин Иден» романының аударма нұсқасын студенттерге оқытуда проблемалық диалогтік оқыту әдісінің қолайлылығы толыққанды қарастырылды. Д. Барнс, Н. Мерсер, Ж. Аймауытов сынды шетел және отандық әдіскер ғалымдардың пікірлері де ескерілді. Таңдап алынған көлемді прозаны білім алушылармен талқылау үшін проблемалық диалогтік оқыту бойынша «Автобус аялдамасы» тәсілі алынып, әрбір топтың студенттері жұмыс жасайтын тапсырмалардың үлгісі қарастырылады. Флипчарттарда жазылуы керек «Идея», «Мәселе», «Кейіпкер», «Философия» деген атаулардың да оқытудың мақсатына жетуде өзіндік мәнге иеленетіні зерделенеді. Әрбір аялдамада жасалатын тапсырманың орындалу деңгейіне қатысты уақытының белгіленетініне назар аударылады. Төрт топқа берілген әрбір аялдамадағы тапсырмалардың реті кестелер арқылы ұсынылады.

Жас буынның оқырмандық қабілетімен қатар, сыни ойлауын қарқынды дамыту үшін де диалогтік қарым-қатынасқа түсіру, оларға берілетін танымдық бағыттағы проблемалық сұрақтардың дұрыс іріктелуі де үлкен маңызға ие. Білім алушылардан талап етілетін жауаптардың өзіндік үлгісі де бұл мақалада тиянақты қамтылады.

Кілтті сөздер: көлемді проза, аударма, оқыту әдістері, проблемалық оқыту, философиялық сауалдар, авторлық шешім, кейіпкерлер тағдыры

Кіріспе

Америка прозасының ішінде оқырманы көп классикалық көркем шығармалардың бірі Джек Лондонның «Мартин Иден» романы болатын. Бұл туындыны алғаш рет Боранбай Омаров 1968 жылы қазақшаға аударып, бізге жеткізген еді. Осы аударылған нұсқасы 2023 жылы қайта жарық көріп [1], қазіргі қазақ жастарына электронды кітаппен оқуға мүмкіндік туды. Қазіргі таңда сұраныстың көбеюіне қарай басқа да қазақша аударылған нұсқалармен қатары толығы түсті [2; 3].

Шығарма өзінің идеясының тереңдігімен тартымды болатын. Бұл романда ерекше сезім, сұлулықты іздеумен қатар, өмір философиясы толыққанды ашылған. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы жазушылар жайлы біршама шындықтың да басы ашылған. Осыған орай Дж. Лондонның «Мартин Иден» романын В. Н. Богословский, Р. Орлова, Дж. Лундквист, В. М. Быков, Д. Дайер, И. Е. Лунина, А. Б. Танасейчук сынды көптеген шетелдік зерттеушілер өмірбаяндық роман деген тоқтамға келеді [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. Зерттеуші В. Н. Сушкованың «Америка әдебиетінің төрт классигі (Марк Твен, Джек Лондон, Теодор Драйзер, Эрнест Хемингуэй)» атты оқу құралында да [11] романдағы басты кейіпкер мен автордың өзара ұқсастығы саралана келе, жазушы өз өмірінің бір көрінісін сипаттап өтеді деген түйін түйілген.

Жалпы, Джек Лондонның «Мартин Иден» романы туралы көлемді монографиялар мен ғылыми мақалаларда әр қырынан талдауға алынып зерттелгенмен, романның қазақша аударылған нұсқасын студенттерге қалайша тиімді оқытуға болатыны жайлы арнайы жазылған ғылыми еңбектерді кездестіре алмадық. Оның үстіне түпнұсқаға жақын аудармасының мәтінін білім алушылардың толық ұғынуына сай тиімді әдіс-тәсілді таңдап алу қажеттілігі туындап отыр. Осыған сәйкес проблемалық диалогтік оқыту студенттердің сыни ойлауын ғана емес, сұрақтарға жауап іздеуде шығармашылық қабілетін де дамыта түсетініне көз жеткіздік. Диалогтік оқытудың маңыздылығы студенттердің бір-бірімен пікірлесуде, өзара ой

бөлісуде ортақ шешімге келіп, проблемалық сұрақтар бойынша түйген дұрыс шешімдерді толықтыра түседі.

Материалдар мен әдістері

Мақалаға Д. Лондонның «Мартин Иден» романының қазақшаға аударылған кітаптарымен қоса, қазақ тіліндегі аудио кітабын [12] материалдар ретінде пайдаландық.

Зерттеуде проблемалық сұрақтарға алынған жауаптарды талқылауда дәстүрлі ғылыми талдаумен қатар, салыстыр мен жүйелеу, жіктеу әдістері басшылыққа алынады. Романдағы көркемдік шындықты зерделеуде әдеби талдаудың барлық әдістерін қолдануға болады. Халқымыздың рухани мәдениетінің маңызды қырларының бірі өткен ғасырдағы қазақ, ағылшын, америка прозасындағы өзара байланыс пен үндестікке қатысты зерттеулерді [13] қарастырғанда салыстыра талдау әдісінің мәні арта түседі. Сондай-ақ мұндай әдістер шығарманың тақырыбы мен идеясын, кейіпкерлер бейнесіндегі ерекшеліктерді, алынған деректердің әр түрлі деңгейлерін топтауға септігін тигізеді.

Нәтижелер және талқылау

Электронды мәдениет әлемінде өмір сүретін бүгінгі білім алушыларды сабаққа деген айтарлықтай қызығушылығын ояту оңайлыққа түспейді. Сондай-ақ қазірде қоғамға көп нәрсені білетін адам ғана емес, өз бетінше шешім қабылдай алатын тұлға қажеттілігі де басымдылық танытып отыр. Осы орайда проблемалық диалогтік оқыту технологиясының студенттердің танымдық қабілетінің дамуына, өз бетінше шешім шығаруына ықпалы мол. Осы әдісті таңдап алуымызға тағы бір түрткі студенттерге игерілетін білімді дайын қалыпта ұстата салмайды. Олардың өз бетінше ізденуіне, зерттеуіне, көркем шығарманы шынайы қабылдауына мүмкіндік жасайды. Пән оқытушысы да сабақта тек ұйымдастырушы болып, олардың әрекетін бақылап отырады. Негізгі жауапкершілікті білім алушылар сезінгендіктен, олардың сыни ойлауымен қатар, дұрыс сөйлеуі де белсенді түрде қалыптасып отырады. Осы сұхбаттасудан оқыту бағдарламасына дейінгі және бірлесіп ойлану мәселесі жөнінде Д. Барнс [14] пен Н. Мерсердің [15] зерттеу еңбектерін назарға ұстай отырып, проблемалық диалогтік оқытудың студенттердің белсенділігін арттыруда тиімділігін байқауға болады. Жазушының «Мартин Иден» романының басты идеясына байланысты қойылатын сауалдарды қарастыруда қазақтың әдіскер ғалымы Ж. Аймауытовтың «Дұрыс қойылған сұрау дұрыс жауап алу керек. Дұрыс жауап бере алмаса, әуелі жолдастары, одан қалса оқытушы түзеп отырсын» [16, 214-б.] деген нұсқаулығын да ескеріп отыратындығымыз рас.

Сонымен, алынып отырған әдісіміз студенттердің шағын топта ортақ проблеманы талқылауда бірге ойлануы, бірлесіп шешім қабылдап, пікір

білдіруіне өте тиімді болмақ. Әдіскер ғалымдардың диалогтік оқытудың түрлеріне қатысты зерттеулері жеткілікті. Ал проблемалық диалогтік оқыту бойынша ғылыми пікірлер бір жүйеге түспеген. Дегенмен, бұл технологияның өзіндік ерекшелігі сол студенттер қойылған мәселелердің шешімін табуға өздігінен ұмтылып, сұраққа толық жауап бере алады. Оқу мәселесін шешуге бағытталған әдістерге гипотезаны тудыратын диалог пен білімге жетелейтін диалогты алға тартатынын да білеміз. Бұлар студенттердің жаңа білімді түсінуін қамтамасыз етеді. Гипотеза туғызатын диалог жас буынның шығармашылық қабілетін дамыта түсуге септігін тигізсе, білімге жетелейтін диалог олардың ойлау жүйесі мен орнықты сөйлеуіне бағыттайтын жол көрсетеді. Сонымен бірге осы екінші диалог студенттердің рет-ретімен бастапқы және соңғы жаңа білімді қорытуға мүмкіндік туғызатын және олар үшін орындалуға тиіс тапсырмалар тізбегін құрайды. Сабақ өту барысында оқытушы мұны студенттермен әңгімелесу, жұптық жұмыс, топтық жұмыс, өзіндік жұмыстар арқылы тиімді пайдалана алады. Білім алушылардың да аудиторияда ойларын еркін жеткізуге, көркем туындыға қатысты өз пікірлерін дәлелдеуге құлшынысы арта түседі.

Жоғары оқу орындарындағы оқу-әдістемелік кешенде қарастырылған дәріс сабағы бойынша көбінесе оқытушы қаламгердің шығармашылық өміріне байланысты ғылыми еңбектердегі шолу, пікірлерге назар аударып өтетіні белгілі. Ал тәжірибелік сабақтарда студенттердің мәселен, Д. Лондонның «Мартин Иден» туындысының негізгі тақырыбы, идеясы бойынша зерттеу жүргізуіне, толыққанды талдай алуына мән беріледі. Бұл ретте білім алушылардың сабақ үстінде белсенділік танытуы аса қажет. Жалпы, біз қалаған проблемалық диалогтік оқытуда алдымен «Автобус аялдамасы» тәсілін [17, 15-б.] тиімді қолдануға болады. Мұнда төрт топқа бөлінген студенттер тақтадағы «Идея», «Мәселе», «Кейіпкер», «Философия» деген жазулары бар флипчарттардан өздерінің бағыттарын (маршрут) таңдап алуы тиіс. Кемінде 5-6 студенттен құрылған әрбір топ осы қалаған бағдарға сәйкес тоқтайтын аялдамасын көздеп, сол аялдамада өздеріне белгіленген уақыт бойынша жұмыс жасайды. Әрбір топ аялдамада өздеріне белгіленген уақыт бойынша бірлесіп орындауда түрлі қалыпта (постер жасап ауызша қорғау, видео немесе кестені қолдану арқылы, т.б.) жауаптарын әзірлеуге болады.

Аталған аялдаманың атауына сай проблемалық сауалдар, тапсырмаларды алдын ала оқытушы арнайы түзеді. Осы тапсырмаларды студенттер өзара талқылап, орындауда алдымен топ ішінде, одан кейін өзге топпен пікір алмаса отырып, оқытушымен де диалогтік қарым-қатынасқа еркін түсе алады. Ескере кететін жайт, берілген тапсырмаларға мүлдем жауап бере алмаған топ болған жағдайда сол аялдамада кідіріп, олар келесі аялдаманың тапсырмасын

орындауға мүмкіндік ала алмайды. Бұл жағдай көбіне орын ала бермейді. Себебі осы проблемалық диалогтік әдістің бір тиімділігі толыққанды жауап бере алмаған топ болған жағдайда олар нақты болмаса да шамамен өз пікірлерін айтуға, қызу таласқа қосылуға, сондай-ақ өзге топтың нақты дәл жауаптарын да өздеріне қабылдай алуына мүмкіндігі бар.

Флипчарттарда жазылған жеке атауларға байланысты сұрақтар мен тапсырмаларды төмендегі кестеде көрсетілгендей жинақтап беруге болады:

Кесте – 1

Аялдама	Атаулары	Сұрақтар
№ 1	Идея	Д. Лондонның «Мартин Иден» романының басты идеясын ашып көрсетіңіз?
№ 2	Мәселе	Романда қандай өзекті мәселелер қозғалады деп ойлайсыз? <ul style="list-style-type: none"> • Бакыт • Махаббат • Ақша • Атақ • ???.
№ 3	Кейіпкер	<ul style="list-style-type: none"> • 1) Мартин Иден бейнесі және оның авторға қаншалықты қатысы бар? • 2) Басты кейіпкер үлгі тұтқан зиялылар бейнесі романда қалай сипатталады? • 3) Мартин Иденнің ғашық болған сүйіктілері мен достарының бейнесі шығармада қалай ашылған? • 4) Романдағы қай кейіпкердің бейнесін өздеріңізге үлгі тұтар едіңіздер?
№ 4	Философия	<ul style="list-style-type: none"> • 1) Бұл туындыда өмірдің мәні туралы философиялық мәселе өз шешімін тапты ма, қалай ойлайсыз? • 2) Мартин Иденнің жалғыздығы жай ғана кездейсоқтық па? Автор осы арқылы оқырманға қандай ой тастағысы келеді? • 3) Мартин неліктен жаңа өмірінде өзінің шынайы орнын таба алмады? • 4) Басты кейіпкердің өмірден өз еркімен қоштасуын қалай түсінуге болады?

Бірінші аялдамадағы сұрақ барлық топқа ортақ беріліп, жауапты талқылауға да аз уақыт белгіленеді. Себебі мұнда студенттердің дәріс сабағындағы талқылаудан жалпылама хабардар екендігі және екінші аялдамадағы тапсырма бойынша толықтыра түсетіндігі ескеріледі. Білім алушылар да барынша қысқа әрі нақты жауап беруге талпынады. Мәселен, кейбір топтардың жауабы былай болуы мүмкін: Романның негізгі идеясы өте қарапайым, кез келген адам көздеген мақсатына қандай қиындық болса

да таза, адал еңбегімен жетуіне болатындығын әрі барлық ортада өзін мойындатқан талантты жазушының шығармашылық еңбегін насихаттау.

Осылайша, әр топтың қысқаша жауабынан оқытушы қорытынды шығарып, әрі қарайғы аялдамаға жол бастайды.

Екінші аялдамадағы сұрақты талқылауға уақыт көбірек бөлінеді. «Романда қандай өзекті мәселелер қозғалады деп ойлайсыз?» деген сұраққа бакыт, махаббат, дәреже, ақша, тағы басқада мәселені әрбір топ жекелей таңдап алып, тобымен өзара ақылдаса отырып өз бетінше пікір білдіруге ойысады. Оқытушы тарапынан да әрбір топтың жұмыс жасауын қадағалап, көмектесіп отыруы тиіс. Мәселен, бакыт туралы сөз қозғайтын топ студенттерінің жанына оқытушы барып, «Қарапайым матрос Мартин Иден, әлде жазушы Мартин Иден бакытты ма?» деген сауалымен оларға ой тастауға болады. Ол топ мұны Венн диаграммасы арқылы салыстырып, жауап беруге ұмтылатын шығар. Студенттер де Мартин Иденнің жиырма төрт сағаттың ішінде 5 сағат қана ұйықтап, қалған 19 сағатта демалмай жұмыс жасаумен қатар білімге деген құштарлығына тәнті болса да, соншалықты еңбекпен келген білімі «оған бакыт бере алмады» деген түйінге келуі мүмкін.

Бұған Мартиннің теңізші ретінде өткізген жылдарын өміріндегі ең бакытты кезең ретінде еске алғаны тілге тиек болады. Ал махаббат мәселесінде келесі топ студенттері Руфь Морзе мен Мартин Иденнің жан дүниесінде пайда болған ерекше сезімді романнан үзінді келтіре отырып сөз қозғауы мүмкін. Екі жастың бір-біріне жақын болуға өзара құштарлығы шынайы сезімді білдіре ме? Бәлкім басты кейіпкер Руфьтің өзіне емес, оның идеалды бейнесіне ғашық болған шығар? Лиззи Конноллидің махаббаты ше? Осындай проблемалық сауалдардың жауабын іздеуге құлшына отырып, өз түйгендерін өзгелерге түсіндіріп береді. Сонымен бірге романда көтерілген ақша, атақ мәселесінде де студенттер өз көзқарастарын қазіргі өмірмен байланыстыра еркін жеткізе алады. Тіпті, мұнда адамның мінезіндегі екіжүзділік мәселесі де қалыс қалмауы керек. Мысал ретінде білім алушылар Мартин Иденнің бастапқыда жазған шығармаларына сын айтқан редакторлардың кейіннен оның танымал жазушы болғанында басқаша сөйлеп, өзгергенін тілге тиек етуі мүмкін.

Үшінші аялдамада әр топ төрт сұрақтардың біреуін талқылауға мүмкіндік алады. Сұрақтар толық үлестірілгеннен кейін уақытты студенттердің өзі белгілегені ыңғайлы. Олар кейіпкерлермен толық таныс, тек берілген сұрақтар бойынша өз көзқарастарын нақты жеткізе білуі керек. Білім алушыларға ойларын жинақтау үшін қосымша кесте сызылған үлестірмелі қағаз ұсынуға болады.

Осы аялдамадағы бірінші сұрақты таңдаған топ студенттері алдымен романдағы қарапайым жұмысшыдан атақты жазушыға дейін өскен

қаһарманның бейнесін толық ашуға барынша тырысады. Оның өте төзімді, еңбекқор, уәдеге берік, өз пікірін айтудан қорықпайтын батыл, мұқтаж жандарға көмектесетін қайырымды екенін толық сипаттай алады. Дегенмен негізгі жауапты «Мартин Иденнің түбегейлі жаңа кейіпкерге айналуына махаббат себепкер болды ма?» деген сауалдың төңірегінде іздеуі де мүмкін. Жалпы, білім алушылардың басты кейіпкерді Т. Драйзердің («Керридің әпкесі»), В. Д. Хоуэллстің («Сайлас Лэфемнің көтерілуі») немесе Г.Джеймстің («Вашингтон алаңы», «Ханымның портреті») кейіпкерлерімен салыстыра бағалауына да ықпал етуге болады. Сонымен қатар әртүрлі жанрда 110-ға жуық шығарма жазған Мартин Иденнің бейнесі жазушының тікелей өзімен салыстыруға да мүмкіндік әкеледі.

Екінші сұрақ бойынша топ студенттері басты кейіпкер үлгі тұтқан зиялылар бейнесіне де кеңінен тоқталуы тиіс. Мартин Иденге әсер еткен зиялылардың ішінде алғашқысы профессор Колдуэллге басымдылық танытуы мүмкін. Шығармада Мартиннің өзі де оны керемет ақылды, үлкен жетістікке қабілетті деп санаған. Ал үшінші сұрақ бойынша топ студенттері Руфь Морзе, Лиззи Коннолли, Расс Бриссенденнің бейнелеріне тоқталып өтеді. Мартиннің ғашық болған сүйіктісі Руфь Морзенің бар болмысын ашуда білім алушылар аздап қиындыққа тап болуы мүмкін. Өйткені Руфь бейнесі өте түсініксіз, сүйіспеншіліктен жек көрушілікке дейін жеткізген бейне. Романдағы адал да шынайы қыз болып бейнеленген Лиззи Конноллиді студенттер таңдап, оны Руфь бейнесімен салыстырады да, өз түйінін жеткізеді. Мартиннің ең жақын досы әрі оны шынымен түсінген жалғыз адам Расс Бриссенденге де ерекше тоқталуы тиіс. Төртінші сұрақ бойынша жауап берген топ студенттері өз пікірлерін көбірек дәлелдеуге тырысады. Қарапайым теңізшіден жоғары парасатты, шешен, көп оқитын тұлғаға дейін өскен қаһарманның жан дүниесі студенттерді жақын тартуы мүмкін. Әсіресе, әйгілі жазушы болуды армандаған кейіпкердің биік асуларды бағындыруы жас буынға сөзсіз әсер етеді.

Төртінші аялдамадағы сұрақты талқылауға уақыт көбірек бөлінеді. Бірінші сұрақты талдаған топ студенттері өмірлік жағдайларға байланысты өз шешімін таппаған философиялық мәселелердің бірі өмірдің мәні туралы мәселеге тағы да басты кейіпкердің тағдырымен байланыстыра сөз қозғай алады. Мартин Иден өмірінің мәні алғашқыда ғашығы Руфьге деп түсіндіреді, кейіннен өзінің ұнатқан жұмысы, достары мен отбасында екенін білдіріп, бірте-бірте білімі толысып, қаламгерліктің биік шыңына жеткенде солардан мүлдем көңілі қалып, қол үзуді де сөз етеді. Одан кейінгі сұраққа топтағы студенттер Мартиннің жалғыздығына қатысты автордың оқырманға қандай ой тастағысы келетінін және оның жай ғана кездейсоқтық еместігін түсіндіреді. Тіпті, осы жалғыздықтың рухани күйзеліске соқтыруы басты

тұлғаның өзіне және шығармашылығына деген риясыздығын білдіртеді деп өз бетінше ұғынуы да мүмкін.

Осы аялдамадағы үшінші сұрақ бойынша студенттер Мартиннің жаңадан бастаған өмірінде не себепті өзінің қолайлы орнын таба алмағанын саралап, өз бетінше ой бөліседі. Қарапайым халықпен араласып, жастық шағының бақытты да алаңсыз кезеңіне қайта оралуын қаласа да ол жерден де қолдау таба алмаған Мартиннің жан дүниесіндегі негізгі қайшылықты, яғни ерекше сезінген сұлулық пен қатыгез өмір шындығы арасындағы сәйкессіздікті ашып беруге тиіс. Төртінші сұрақты талдаған топ студенттері шығарма соңындағы басты кейіпкердің өмірден өз еркімен қоштасуы себептерін әртүрлі болжаммен түсіндіруге тырысады. Мартин өз мақсатына жету үшін көптеген қиындықтарды бастан өткеріп, қалағанына жеткенмен Руфьпен іштей қоштасу арқылы өмірінің, махаббат пен бақыттың мәнін жоғалтады. Жалпы, танымал жазушының кейіпкер тағдырына қатысты шешіміне бүгінгі жас ұрпақтың қалай қарайтынын олардың шынайы көзқарасынан байқай аламыз. Түрлі көзқарастардың жиынтығын біріктіріп, осындай пікірталастарды туғызған проблемалық диалогтік оқыту әдісінің ерекшелігі де осыдан. Ескере кететін тағы бір жайт, сұрақтардың толық жауаптары пікірталасқа ұласып, студенттер арасында диалогтік қарым-қатынасқа түсу біршама уақыт алатын болса, аялдамадағы бағыттарды өзара біріктіріп, ықшамдауға оқытушы тарапынан ұйымдастыра алады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, осы проблемалық диалогтік оқыту әдісі арқылы студенттер Д. Лондонның «Мартин Иден» романының негізгі идеясын толық түсініп, ондағы құндылықтарды түйсіне алады. Ең алдымен бұл туынды әрбірінің өздеріне сауал қоя алатындай, яғни не үшін өмір сүретіні туралы өздігінен ойлануға да ықпал етеді. Жоғары оқу орындарының оқыту үдерісінде оқытушылардың белсенді әдістерді тиімді қолдануы оқытудағы кейбір қиындықтарды жеңуге, жаңа көзқарастағы кәсібилікті дамытуға, студенттердің зияткерлік тұлғасын қалыптастырып, шығармашылық қабілеттері мен танымдық іскерлігін өз бетінше арттыруға көмектеседі. Сабақта студенттерге проблемалық диалогтік оқыту әдісін жиі қолдану қажеттілігі бүгінде өзінің нәтижелігін көрсетіп жүр.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Лондон, Д. Мартин Иден/ауд. Б. Омаров [Мәтін]. – Алматы : Samga, 2023. – 432б. ISBN: 978-601-81039-6-4

2 Лондон, Д. Мартин Иден [Мәтін]. – Қарағанды : Қасым, – 2021. – 538 б.

3 **Лондон, Дж. Мартин Иден** / (ауд. Г.Әбішқызы) [Мәтін]. – Астана : Фолиант, 2024. – 522 б.

4 **Богословский, В. Н., Джек Лондон** [Текст]. М. : Просвещение, 1964. – 240с.

5 **Орлов, Р.** «Мартин Иден» Джек Лондона [Текст]. М. : Художественная литература, 1967. – 118 с.

6 **Lundquist, J.** Jack London [Text]. Adventures, Ideas and Fiction. N.Y.: Ungar, 1987. – 269 p.

7 **Быков, В. М.** По следам Джека Лондона [Текст]. М.:Издательство Московского университета, 1996. – 239 с.

8 **Dyer, D.** Jack London A Biography [Text]. N. Y. : Scholastic, 1998. – 300 P.

9 **Лунина, И. Е.** Художественный мир Джека Лондона [Текст]. Монография. М. : Изд-во МГОУ, 2009. – 338с.

10 **Танасейчук, А. Б., Джек Лондон** : одиночное плавание [Текст]. М. : Молодая гвардия, 2017. – 336 с.

11 **Сушкова, В. Н.** Четыре классика американской литературы (Марк Твен, Джек Лондон, Теодор Драйзер, Эрнест Хемингвей) [Текст]. Тюмень : Изд-во Тюменского гос. университета, 2012. – 123 с. ISBN 978-5-400-00617-3

12 **Джек, Лондонның** тамаша туындысының бірі : Мартин Иден қазақша аудиокітап/нұсқасы. Аудио:<https://www.youtube.com/watch?v=OoCbt81qX1k&ysclid=lxcr9bxc6l644919621> (қол жеткізу күні 13 наурыз 2013 ж.)

13 **Smagulova, A. Tusupova, A. Orazbekova, Z. Kongyrbayeva, G. Issayev, A.** The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist [Text]. // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. 2024. (55) : – P. 944–951 DOI: 10.54919

14 **Barnes, D.** From Communication to curriculum [Text]. Harmondsworth: Penguin, 1976. -202 p.

15 **Mercer, N.** Words and Mind: how we use language to think together [Text]. – London : Routledge, 2000. – 192 p.

16 **Аймауытов, Ж.** Алты томдық шығармалар жинағы [Мәтін]. 6-том. Алматы : Ел шежіре, 2013. – 384 б.

17 Тренерге арналған нұсқаулық. [Мәтін]. – Астана : «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2015. – 64 б.

References

1 **London, D. Martin İden** /aud. B. Omarov [Martin Eden] [Text]. – Almaty, Samga : 2023. – 432 p. ISBN: 978-601-81039-6-4

2 **London, D. Martin İden** [Martin Eden] [Text]. – Qarağandy : Qasym, 2021. – 538 p.

3 **London, J. Martin İden** [Martin Eden]/ (aud. G.Äbişqyzy) [Text]. – Astana : Foliant, – 2024. – 522 p.

4 **Bogoslovski, V. N.** Jek London [Jack London] [Text]. М. : Prosveşenie, 1964. – 240 p.

5 **Orlov, R.** «Martin İden» Jek Londra [«Martin Eden» Jack London] [Text]. М. : Hudojestvennaia literatura, – 1967. – 118 p.

6 **Lundquist, J. Jack London** [Text]. Adventures, Ideas and Fiction. N. Y. : Ungar, 1987. – 269 p.

7 **Bykov, V. M.** Po sledam Jeka Londra [In the footsteps of Jack London] [Text]. М. : İzdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1996. – 239 p.

8 **Dyer, D. Jack London** A Biography [Text]. N. Y. : Scholastic, 1998. – 300 P. 9 Lunina, İ. E. Hudojestvennyi mir Jeka Londra [The artistic world of Jack London of Jack London] [Text]. Monografia. М. : İzd-vo MGOU, 2009. – 338 p.

10 **Tanaseichuk, A. B. Jek London** : odinochnoe plavanie [Jack London : Solo Sailing] [Text]. М. : Molodaia gvardia, – 2017. – 336 p.

11 **Suşkova, V. N.** Chetyre klasika amerikanskoi literatury (Mark Tven, Jek London, Teodor Draizer, Ernest Heminguei) [Four classics of American literature (Mark Twain, Jack London, Teodor Draizer, Ernest Hemingway)] [Text]. Tümen : İzd-vo Tümenskogo gos. universiteta, 2012. – 123 p. ISBN 978-5-400-00617-3

12 **Jek, Londonnyñ** tamaşa tuyndysynyñ bırı : Martin İden qazaqşa audio kitap/nūsqasy [One of the best work : Martin Eden in Kazkh audio book/version]. <https://www.youtube.com/watch?v=OoCbt81qX1k&ysclid=lxcr9bxc6l644919621> (Access date 13 March 2013.)

13 **Smagulova, A. Tusupova, A. Orazbekova, Z. Kongyrbayeva, G. Issayev, A.** The subject of Kazakhstan in English minor genres of literary publicist [Text]. // Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. 2024. (55) : – P. 944–951 DOI: 10.54919

14 **Barnes, D.** From Communication to curriculum [Text]. Harmondsworth: Penguin, 1976. - 202 P. 15 Mercer, N. Words and Mind: how we use language to think together [Text]. – London: Routledge, 2000. – 192 p.

16 **Aimauytov, J.** Alty tomdyq şyğarmalar jinağy [A collection of works in six volumes] [Text]. 6-tom. Almaty : El şejire, 2013. – 384 p.

17 Тренерге арналған нұсқаулық. [Instructions for the trainer.] [Text] Astana : Pedagogikalıyq şeberlik ortalyğy, 2015 – 64 б.

01.07.24 ж. баспаға түсті.

31.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

* К.Н. Абилдаева¹, К.С. Абдикалык², Н.М. Абишева³^{1,2}Қазақстан Республикасының
Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы;³Египеттік университеті
Ислам мәдениеті Нур-Мубарак,

Республика Қазақстан, Алматы;

Поступило в редакцию 01.07.24.

Поступило с исправлениями 31.07.24.

Принято в печать 25.11.24.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА
ПРОБЛЕМНО-ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ
ИЗУЧЕНИИ РОМАНА «МАРТИН ИДЕН»
Д. ЛОНДОНА В ВУЗЕ**

В данной статье рассмотрена эффективность использования метода проблемно-диалогического обучения при изучении студентами романа Джека Лондона «Мартин Иден». Во введении дается обзор работ зарубежных ученых, посвященных известному роману американского писателя «Мартин Иден», и рассмотренных ими под разными углами. Учитывая тот факт, что в методике отсутствуют труды по изучению данного романа, большое значение придается актуальности исследования. В статье по результатам и обсуждению широко раскрывается специфика проблемно-диалогического метода обучения и его преимущества по сравнению с другими технологиями обучения. В связи с этим приняты во внимание мнения таких ученых-методистов, как Д. Барнс, Н. Мерсер, Ж. Аймаутов. В проблемно-диалогическом обучении студентов роману выбран подход «автобусная остановка», который включает в себя систему заданий, предоставляемых студентам, разделенным на четыре группы. Флипчарты включают названия «Идея», «Проблема», «Персонаж», «Философия», которые имеют особое значение для достижения цели обучения. Обращается внимание на то, что на каждой остановке устанавливается время относительно уровня выполнения поставленной задачи. Последовательность заданий на каждой остановке, заданной четырем группам, представлена таблицами. Для повышения читательских способностей студентов также важно вести диалог, задавать обучающимся проблемные вопросы познавательной направленности. Ответы студентов также подвергаются анализу в этом исследовании.

Ключевые слова: объемная проза, перевод, методы обучения, проблемное обучение, философские вопросы, авторское решение, судьба героев

*К. Абилдаева¹, К. Абдикалык², Н. Абишева³^{1,2}Kazakh National Women's

Teacher Training University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Nur Mubarak Egyptian University
of Islamic culture,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Received 01.07.24.

Received in revised form 31.07.24.

Accepted for publication 25.11.24.

**THE USE OF THE METHOD OF PROBLEM-DIALOGICAL
TEACHING IN THE STUDY OF THE NOVEL «MARTIN EDEN»
BY J. LONDON AT THE UNIVERSITY**

This article discusses the effectiveness of the method of problem-dialogical teaching in the study of Jack London's novel «Martin Eden» by students. The introduction gives an overview of the works of foreign scientist devoted to the famous novel of American writer «Martin Eden», and considered by them from different angles. Given the fact that there are no works on the study of this novel in the methodology, great importance is attached to the relevance of the study. The article on the results and discussion widely reveals the specifics of the problem-dialogical method of teaching and its advantages in comparison with other teaching technologies. In this regard, the opinions of such methodological scientists as D. Barnes, N. Mercer; Zh. Aymautov, were taken into account. In the problem-dialogical teaching of students to the novel, the "bus stop" approach is chosen, which includes a system of tasks provided to students divided into four groups. Flipcharts include the names «de», «Problem», «Character», and «Philosophy» which are of particular importance for achieving the learning goal. Attention is drawn to the fact that at each bus stop, the time is set relative to the level of completion of the task. Tables represents the sequence of tasks at each stop assigned to the four groups. To increase the reading abilities of students, it is also important to conduct a dialogue, ask students problematic question of cognitive orientation. Students' responses are also analyzed in this study.

Keywords: voluminous prose, translation, teaching methods, problem-based learning, philosophical questions, author's solution, fate of heroes

<https://doi.org/10.48081/LCRL4034>

***Sh. S. Abisheva¹, S. Kh. Yussimbayeva²,
A. B. Dosybayeva³, B. A. Koshimova⁴**

^{1,2,4}Caspian University of Technology
and Engineering named after Sh. Yessenov,
Republic of Kazakhstan, Aktau

³South Kazakhstan Pedagogical
University named after O. Zhanibekov,
Republic of Kazakhstan, Shymkent

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4718-2350>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0187-0692>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>

*e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

KAZAKH CHILDREN'S POETRY IN 1950-60 AND A. SOPYBEKOV'S LITERARY REPERTOIRE

This article examines the trends in the development of Kazakh children's literature in the 1950s and 1960s, focusing on its thematic and ideological orientation. It also delves into the creative world of poet Adyrbek Sopybekov, whose significant contributions to the field are explored. The author analyzes fantastic poems and other selected works by A. Sopybekov, considered the best examples of children's poetry, and paying close attention on their thematic, ideological features, and artistic aspects. Children's poetry during the years of national independence remains a relatively understudied topic. Examining the creative laboratory of poets who have worked significantly in this direction, and thereby studying the direction and nature of modern children's poetry, drawing conclusions about thematic and ideological features, artistic aspects, is one of the urgent tasks facing the science of national literary studies. While valuable insights into Adyrbek Sopybekov's children's works have appeared in the press, a dedicated, comprehensive analysis of his creative portrait within the framework of Kazakh literary studies is still lacking. This article aims to address this gap by offering a broader differentiation of the poet's work, thereby assessing his characteristic style, his methods of

conveying artistic ideas to children, and the educational value inherent in his writing. Additionally, it seeks to evaluate A. Sopybekov's contributions to Kazakh children's literature of the 1950s and 1960s and to gain a deeper understanding of his poetic skill.

Keywords: children's literature, poetry, poem, education, national values, artistic pursuits.

Introduction

In the 1950s–1960s of the 20th century, national children's literature, especially children's poetry, developed at a significant pace. As a result of renewed searches, groundbreaking works were published, works of art that shaped the knowledge, thoughts, and consciousness of a generation propelling the development of Kazakh poetry to a new direction.

It would not be an exaggeration to say that during this period, national children's poetry, along with thematic and ideological explorations, evolved in type and form, influencing the nature and soul of the child with great skill. These were the years of widespread development of children's poetry. At that time, a group of poets, inspired by the spirit of poetry, as a result of hard work and research, formed their own distinctive styles and became pillars of Kazakh children's literature.

One such figure was Adyrbek Sopybekov, a versatile poet who mastered epic, lyrical and dramatic genres. His work inevitably brings poetry lovers into the world of children with its unique style. His exceptional contribution lies in expanding the horizons of children's thinking and bringing it to a new heights.

Sopybekov's works can be categorized into poems for adults and those written for children. However, His poems for children are more dominant. Since the poet's works written for adults fall outside the scope of our study, we will focus on his prolific offerings for children.

Representatives of children's literature are entrusted with difficult tasks: to understand the child's soul, highlight educational value, and be able to find a gentle path to a child's heart. There is no doubt that the poet Adyrbek Sopybekov belongs to that elite of poets who fulfilled this honorable and demanding duty throughout their creative lives. His works for children primarily target those in preschool and primary school

We are convinced that in the poet's works he managed to skillfully convey small, interesting plots and fascinating episodes in children's language.

Materials and methods

Methods of scientific systematization, artistic analysis, differentiation, comparison and description were used to highlight development trends, thematic and ideological orientation of Kazakh children's literature of the 1950s–1960s, to

study the artistic, ideal, poetic features in A.Sopybekov's works by determining the poet's unique style in children's literature.

Results and discussion

Our ancestors, who paid maximum attention to the education of the nation and generation, their growth and development through the assimilation of spiritual values, created examples of oral literature on various topics and in various forms for the next generation. In this regard, Z. Serikkaliev emphasizes to children's poets that, first of all, they should take an example from children's folklore as the roots of national children's literature lie deep within these early folk art forms [1, 77]. Of course, the origins of children's poetry lie far in children's folklore, this has been proven by domestic literary studies.

It will not be an exaggeration to say that children's poetry, originating from a deep folklore heritage, was nourished by the instructive verses of one of the founders of written literature, the great Abai, and was formed as a separate branch of Kazakh literature through the educational and didactic works of the national teacher Y. Altynsarın.

Later, at the beginning of the twentieth century, S. Kobbey, S. Toraiyrov, S. Donentaev, B. Mailin, Zh. Aimauytov, S. Seifullin, I. Zhansugyrov and other writers created classic examples of writing works of art in accordance with children's cognition and concepts. However, it is no secret that research in this area has been somewhat delayed due to the ideological leanings of Soviet policy. This is not to say that Kazakh children's literature was completely eradicated. The works of the above-mentioned writers were of incomparable importance in shaping the worldview of a generation. In addition, in the mid-1920s, collections of periodicals «Pioneer», «Zhas Kairat», «New School» began to be published, which had a positive impact on national children's literature. However, children's literature on Kazakh land in the 1930s and 40s did not develop into a professional sphere. The period of its formation lasted a long time.

S. Kirabaev, A. Tazhibaev, Sh. Akhmetov, A. Nurkatov, S. Seitov, A. Derbisalin, S. Ordaliev, N. Gabdullin, later B. Yskakov, K. Myrzaliev, A. Tabyldiev, Z. Serikkaliev, E. Elubaev, S. Kaliev, K. Ergobek, B. Sarbalaev, B. Ybyraiyim, A. Bopezhanova, G. Nugybaeva, K. Matyzhanov and others published their scientific works and valuable articles about different genres of Kazakh children's literature.

If we say that children's literature is the foundation for future generations, it's clear that this area of writing poses a significant challenge for authors. In this regard, academician S. Kirabaev said: «I believe that the language of poetry for children should be familiar, the idea should be clearly stated (this is a necessary property of all poetry), and elements like, hyperbole, sonority of sounds, the ability to play with words, repeating interesting rhymes are also necessary for the

poetry» [2, 103]. Trying to identify the main features of children's literature, Perry Nodelman [3] identified the following characteristics: simplicity, focus on activity, appeal to childhood, expression of the child's point of view, optimism, a tendency to imagination, the form of a sacred novel, innocence, attentiveness, repetition, inclination towards a balance between the ideal and enlightenment. And he warns that the means of artistic description of poets and writers writing on children's topics should be different from those of adults. He demands accuracy from writers and constructive analysis of children's work literature. For example, regarding the requirements for literature for children of preschool and primary school age, he said: «The peculiarity of a book for children is that it must be simple, concrete, worthy of a literary image, entertaining, joyful, easy to read and, moreover, it must be constructed in a way that awakens the child's mind. Like other branches of fiction, it should be taken from real life and written imaginatively» [2, 104], and he warns that the means of artistic description of poets and writers writing on children's topics should be different from those of adults.

Since the 1950s–1960s of the 20th century, national children's literature has been enriched in genre, thematic, artistic and content terms. In particular, the publication of the periodical republican magazines «Baldyrgan» and «Kazakh Pioneers», the publication of many works for children on the pages of various publications had a positive impact on the growth and development of children's literature. During that period, more and more authors writing on children's literature began to emerge on the pages of magazines.

Since the fifties, M. Alimbaev, T. Moldagaliev, K. Myrzaliev, A. Duisenbiev, later Zh. Karbozin, Zh. Smakov, A. Asylbekov, R. Kunakova, E. Elubaev, F. Ongarsynova, S. Alimkulov and others works of art became widespread. The works of these poets were distinguished by a deep understanding of the innermost secrets of children's poetry and an original style. One notable example was the children's poet Adyrbek Sopybekov. On this note, the renowned researcher B. Ybyraiyim aptly stated: «... firstly, great demands are placed on children's literature as it must correspond to the age and mentality of the child, influence his soul so that he becomes a leading citizen of his time and society, and secondly, the language of the work is also of great importance. We must not forget that the language of children's literature is one of the tools that helps enrich their vocabulary and language» [4, 44]. Sopybekov's work, which our article is devoted to, are suitable for children, the language is free, easy to read and understand.

Over the years, collections of poems for children «Glasses», «Flight to the Moon», «The Solved Mystery», «Who Sleeps», «Spring Song», «Bazarlyk», «Flight to the Moon», «BalausaII, «Ainalayin», «Kunshuak» were published by this poet. A number of poems were included in the anthologies «Anthology of Kazakh children's poetry» (1977, 1983), and «Anthology of modern Kazakh

children's poetry» (1992). His poems have been translated into Russian, Belarusian and Uzbek languages.

A. Sopybekov, who worked fruitfully in the field of children's literature for almost half a century and left a mark on the cultural history of our people with his classical works, is remarkable both in thematic and genre terms. His numerous and diverse texts help children expand their cognitive horizons, form a linguistic personality, cultivate aesthetic taste, and learn the principles of etiquette. «Most of the children's poetry uses simple words and lines that children can comprehend and use in their activities. Complex terms and nonfigurative notions in poetry tend to discourage children from advancing their interest and comprehension of the concepts of poetry» [5, 50]. In fact, these are perhaps the most important functions of children's literature.

It is true that folklore works for children have a positive impact on the growth and development of young children, expanding their ideas and thinking, knowledge of life, and education. In this regard, A. Sopybekov boldly took up his pen and worked fruitfully in small folk genres (for example, poems, riddles, rhymes, fantasy poems, fairy tales, etc.). These works became a success not only for the poet, but also for Kazakh children's poetry.

An example is the allegorical genre. The thought expressed in it is not expressed openly, but is given secretly, with hints. The animal and bird world, the plant world and other examples are taken as the main character in narrative, small works of art, mainly in the form of poetry. Sharp criticism, bitter satire, serious humor, and sarcasm are also present within this genre. On this occasion, the researcher of satire, the famous scientist T. Kozhekeev says: «... examples are satirical genres, which are most written ones. Illustration of various life events is clearly reflected in the example genre. Most of the examples belong to children's poetry» [6, 152].

From the translations of the examples and the poets' own poems in the works of Maelen, Abay, G. Tokay, Y. Altynsarin, A. Baitursynov, S. Donentaev, S. Kobeev and later children's poets, one can clearly understand their educational aim.

Numerous examples of poems that expand children's knowledge, encourage education, and call them to avoid bad habits can be found widely in the works of children's poets. For example, the children's poet A. Sopybekov, in the poem "Sapar and the Desk," written in the figurative genre, depicts an interaction between Sapar and his desk. Example poem, calls on the student to behave properly in public places, to be disciplined, and not to damage school property:

A desk, its story firmly told.
«Over the autumn threshold I tread,
In white, a tale of words unsaid.
Beside Sapar, his seat acquired,

Months passed, memories transpired.
Books saved, before he parts,
Leaving traces on desks and hearts.
Never alone, mischief took place,
Scratching faces, a familiar trace.
Awful stories of aging pain,
Back grabbed, bones to disdain.
Silence fell, anger in the stare,
Sapar felt silent, a moment to bear».
Sniffing memories lingered,
In the classroom, tales delivered. [7, 111].

For example, dialogue is often used to reveal a character's thoughts and inner world, not just to make them talk. We can clearly understand that «dialogical words are an excellent indicator of character» [8, 86] through examples from the internal dialogue of the character in the poet's above given poem example. The author's narration before the performance is concise, interesting and surprising for children. Professor K. Ergobek said: "In order not to disappoint children who see and accept a work of art as life itself, the work of art intended for them should not be artificial, like handicrafts. The most essential element is that work addressed to children of this age should evoke emotions» [9, 79].

A riddle is a special type of play poems. It develops attentiveness, mental association in the child, and instills a culture of artistic speech. Many are built on cryptic metaphors and comparisons. Drawing up a puzzle and solving it is an indispensable exercise for developing visual thinking skills in a child.

Several generations of our contemporaries grew up reading the riddles of the poet A. Sopybekov who absorbed the rich oral literature and colloquial speech of our people. The topics of riddles of this writer, who was one of the first to contribute to the development of the riddle genre among his fellow poets, are varied. They reflect sharpness of thought, factuality and accuracy. The narration of the poet's riddles is clear, compact, the language is simple and colorful:

It works for you,
It's always near the fireplace.
Crimson coals it bites,
But never burns
(fire iron)

If the sun turns cold and it snows,
If you slip, you won't drown.
At noon in summer
Even if you look for it, you will not find it.

(ice)

Bunny ears,
Kangaroo foot,
Lion tail,
It's damn fast.
Mouse body
What is this?

(jerboa)

Its heart beats dzzz-dzzz
It walks along the wire.
It carries people
What you'll say? What is it?

(trolleybus) [7, 72]

The poet's riddle poems, capable of occupying quite a large place in a large collection, have their own unique voice, their own distinctive style, and their own inherent nature.

A. Baitursynov, in his work «Literary Exhibitor,» bases the art of speech on three foundational pillars of human consciousness: intelligence, imagination, and emotion. He emphasizes that «imagination is allusive, i.e., imitating the form and image of known things found in it, depicting, thinking in images». Moreover, «if we can express our imagination about something well through words, it will be the art of words. The logic, aspect and timeline of the inner imagination must be revealed through words. The writer paints a picture with their imagination.» [10, 147]. He concludes that the ultimate purpose of this «fantasy» is to lead to fictional storytelling.

Today's fantastic literature, in its fantastic fairy tale form, is a continuation of yesterday's folklore. Academician S. Kirabaev in his article «Let's create great literature for children» says that fiction plays a big role in introducing the younger generation to education and art, and says that such works will be written in the future. «We need to think more deeply about the development of fantastic literature. Fantasy works involve children in wonderful events and stimulate their imagination» [11, 71], he concludes. So, if we say that the genre of fiction is of great importance in stimulating children's imagination, in the fantastic poem «Flight to the Moon» by the poet A. Sopybekov, a ship rising from the ground is described in the child's imagination as follows:

«The white flame roars,
When you press the button.
I couldn't see the other side

We flew straight into the sky.
White flames bursting out
It has gone away.
And the ship is humming
It's leaving» [12, 91]

Here the hero of the poem looks only through the porthole and writes what he sees from there. Indeed, it is quite possible that a rocket taking off from the Earth at the end may seem like this to the passenger inside. In his fantasy poem «Flight to the Moon,» the author travels to the mind of a child.

A. Akhmetova dwells on the history of the Kazakh people and emphasizes that universal human values, virtue, morality, respect for elders, honor for younger ones, maintaining the unity of the nation, ensuring the spiritual education of the younger generation are the main conditions for the unity of the country [13, 87]. In this regard, children's literature promotes the common interests of children, respect for the Motherland, native land, love for parents, brothers and sisters, encouraging them to work, study well, respect school, teachers, etc. Indeed, this topic is not removed from the agenda. «The process of transforming universal human values into the ideological core of the work in the history of Kazakh literature, no matter what period we have turned, has never stopped» [14, 408].

The poet A. Sopybekov also conveys his respect for parents, brothers and sisters, which he finds in the alphabet, the first letter of which he learned, and instills universal values in the language with light, playful verses:

Since I picked up a book in my hands,
It's like I'm coming big.
Writing «my mother»,
I learned from «ABC» book.

I saw the essence of life,
I saw it distinctly.
Writing «father»,
I recognized from «ABC» book.

My brother serves in the army,
I write him good words.
I learned them from «ABC»,
I can write a letter myself.

I've changed, a different man, you see,
A new perspective, clear to me.
I'll embark on the path to wisdom's domain,

From «ABC», my journey will sustain. [7, 29].

Literary critic and scientist A. Altai spoke about the criteria that should be used in poetic works for children: «The poetry that interests children: the language is understandable, touches the senses, pleasant for hearing and speech, the accent is melodic and rhythmic», it is rich in the color of artistic images and paintings, the works are compact in size, the topic is surprisingly familiar, small characters are written in a style similar to them in behavior, inner being and appearance [15, 8]. He emphasizes that the first necessity of artistic works for children must correspond to the nature of the child. From this point of view, there is every reason to say that A. Sopybekov's poetic heritage for children meets these requirements.

Conclusion

A. Sopybekov's immense contribution to children's literature lies in unlocking the path to children's hearts, rekindling national values in his artistic creations, and unveiling Kazakh cultural and spiritual treasures to young readers.

A. Sopybekov's instructive works for children offer a wealth of opportunities for expanding children's knowledge. In his works for children, he depicts abstract concepts and fully describes them. Through exemplary poems he represents the world of plants and animals from an axiological perspective, the fact that his riddle poems help sharpen children's thinking and develop logic, cheerful and imaginative characters in his fantastic works, interesting episodes. All of these are the poet's magical ability to convey adventures in accordance with the character, knowledge, understanding, taste, age and psychology of the child. Giving significance to each poem on the topic of birth place, parents, teachers, nature and promoting universal human values is also a source of education for future generations.

It would not be an overstatement to say that the poet's works for children are not just collections of poems, but a cohesive body of work that portrays children's relationships with their environment and the outside world, the future of the nation, life, customs, and soul, faith, and dreams.

We are convinced that the works of A. Sopybekov are very valuable for children not only from an artistic and aesthetic point of view, but also from an educational and pedagogical point of view. In this regard, it is becoming increasingly important to highlight the poet's creative heritage from a scientific point of view, to study his original place and author's style in children's literature, within the framework of the science of domestic literary criticism.

References

1 **Серікқалиев, З.** Дүниетану даналығы [Мәтін]. – Алматы : Білім, 1994. – 217 б.

2 **Қирабаев, С.** Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті [Мәтін]. – Алматы : Білім, 1998. – 288 б.

3 **Nodelman, P.** The Pleasures of Children's Literature [Text]. New York & London : Longman, 1992. – 199 p.

4 **Ыбырайым, Б.** Көркемдік көкжиегі [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1981. – 264 б.

5 **Russell, David. L.** Literature for children: A short introduction [Text]. Boston : Allyn and Bacon, 2005. – 308 p.

6 **Қожжекеев, Т.** Сатира негіздері [Мәтін]. – Алматы : Санат, 1996. – 464 б.

7 **Сопыбеков, А.** Күншуақ [Мәтін]. – Алматы : Сөздік-Словарь, 2001. – 216 б.

8 **Бахтин, М. М.** Вопросы литературы и эстетики [Текст]. – Москва : Худ. литература, 1975. – 500 с.

9 **Ергөбек, Қ.** Арыстар мен ағыстар [Мәтін]. – Астана : Таным, 2003. – 360 б.

10 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.

11 **Өнер өрісі.** Мақалалар мен зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1971. – 395 б.

12 **Сопыбеков, А.** Полет на Луну. Стихи и фантастическая поэма [Текст]. – Алматы : Балауса, 1992. – 291 б.

13 **Akhmetova, A.** (2022) «Tursinhan Zakenoğlu'nun Mangitas (Bengütaş) Romanındaki «Mangilik El» (Ebedî Ülke) Kavramının Sanatsal Sunumu» bilig. – № 100. – P. 77–97.

14 **Khudaibergenov, N., Orda, G., Askarova, G., Matbek, N. Imakhanbet, R.** Early Reflections Of Universal Human Values In Kazakh Prose [Text] // *Astra Salvensis*. – 2018. – № 6. – P. 391–408. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85046620743&origin=inward&txGid=26414aecb700d4e635dc688b2030e409>

15 **Әлтай, А. Д.** Қазақ балалар поэзиясы: генеология, типология, поэтикалық даму. филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация [Мәтін]. – Астана, 2009.

References

1 **Serikkaliyev, Z.** Dūnietanu danalyğy [Worldly wisdom] [Text]. – Almaty : Bılım, 1994. – 217 p.

2 **Kirabaev, S.** Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті [Kazakh literature of the Soviet era] [Text]. – Almaty : Bılım, 1998. – 288 p.

3 **Nodelman, P.** The Pleasures of Children's Literature [Text]. New York & London: Longman, 1992. – 199 p.

4 **Abraham, P.** K rkemdik k kjiegi [Artistic horizon] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1981. – 264 p.

5 **Russell, David. L.** Literature for children : A short introduction [Text]. Boston: Allyn and Bacon, 2005. – 308 p.

6 **Qojekeev, T.** Satira negizderi [The basics of satire] [Text]. – Almaty : Sanat, 1996. – 464 p.

7 **Sopybekov, A.** K nşuaq [Sunny] [Text]. – Almaty : S zdk-Slov r, 2001. – 216 p.

8 **Bakhtin, M. M.** Voprosy literatury i estetiki [Questions of literature and aesthetics] [Text]. – Moskva : Hud. Literature, 1975. – 500 p.

9 **Ergobek, K.** Arystar men aғыstar [Lions and streams] [Text]. – Astana : Tanym, 2003. – 360 p.

10 **Baitursynov, A.**  debiet tanytqyş [Literature guide] [Text]. – Almaty : Atam ra, 2003. – 208 p.

11  ner  rısı. Maqalalar men zertteuler [Art field. Articles and research] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1971. – 395 p.

12 **Sopybekov, A.** Polet na Lunu. Stih i fantasticheskaia poema [Flight to the moon. Poems and a fantastic poem] [Text]. – Almaty : Balausa, 1992. – 291 p.

13 **Akhmetova, A.** (2022) «Tursinhan Zakenoğlu'nun Mangitas (Beng taş) Romanındaki «Mangilik El» (Ebedi  lke) Kavramının Sanatsal Sunumu» bilig. – № 100. – P. 77–97.

14 **Khudaibergenov, N., Orda, G., Askarova, G., Matbek, N. Imakhanbet, R.** Early Reflections Of Universal Human Values In Kazakh Prose [Text] // Astra Salvensis. – 2018. – № 6. – P. 391–408. <https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85046620743&origin=inward&txGid=26414aecb700d4e635dc688b2030e409>

15 **Altai, A. D.** Qazaq balalar poeziasy: geneologia, tipologia, poetikalıyq damu. filologia ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисертация [Kazakh children's poetry: genetics, typology, poetic development. dissertation prepared for the degree of Doctor of philology] [Text]. – Astana, 2009.

Received 27.01.24.

Received in revised form 29.01.24

Accepted for publication 25.11.24.

*Ш. С.  бішева¹, С. Х. Юсимбаева², А. Б. Досыбаева³,

Б.  . К шімова⁴

^{1,2,4}Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар

және инжиниринг университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтау қ.

³ . Ж нібеков атындағы Оңт стік

Қазақстан педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

27.01.24 ж. баспаға т сті.

29.01.24 ж. т зетулерімен т сті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

1950–60 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫ ЖӘНЕ А. СОПЫБЕКОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Мақалада ХХ ғасырдың 50-60 жылдарындағы қазақ балалар әдебиетінің даму тенденциялары, тақырыптық-идеялық бағдары, қазақ әдебиетіне, соның ішінде шоқтығы биік балалар әдебиетіне өзіндік үлес қосқан ақын Адырбек Сопыбековтің шығармашылық әлеміне шолу жасалып, қаламгердің ұлттық балалар поэзиясындағы қолтаңбасы айқындалады. Автор А. Сопыбековтің фантастикалық поэмаларына, өлеңдері мен балалар поэзиясының үздік үлгісі саналатын басқа да таңдаулы туындыларына талдау жасап, олардың тақырыптық-идеялық ерекшеліктеріне, көркемдік қырларына тоқталады. Ұлт тәуелсіздігі тұсындағы балалар поэзиясы – көп зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі. Осы бағытта айтарлықтай еңбек еткен ақындардың шығармашылық лабораториясына үңіліп, сол арқылы қазіргі балалар поэзиясының бағытын, беталысын зерделеу, тақырыптық-идеялық ерекшеліктерін, көркемдік қырлары жайында тұжырымдар жасау ұлттық әдебиеттану ғылымының алдындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Адырбек Сопыбековтің балаларға арналған туындылары туралы баспасөз беттерінде құнды пайым-пікірлер айтылғанымен, қаламгердің шығармашылық портреті қазақ әдебиеттану ғылымының аясында арнайы қарастырылған емес. Мақала авторы ақынның шығармашылығын кеңінен саралауға тырысып, сол арқылы оның өзіне тән мәнер-машығына, көркем туындыларын балаларға лайықтап жеткізудегі қаламгерлік шеберлігіне, тәлім-тәрбиелік мәніне баға береді. Сондай-ақ, А. Сопыбековтің 1950–60 жылдардағы қазақ балалар әдебиетіне қосқан үлесін бағамдап, оның ақындық шеберлігін зерделейді.

Кілтті сөздер: балалар әдебиеті, поэзия, поэма, тәрбие, ұлттық құндылықтар, көркемдік ізденістер.

*Ш. С. Абишева¹, С. Х. Юсимбаева², А. Б. Досыбаева³,Б. А. Кошимова⁴^{1,2,4}Каспийский университет технологии

и инжиниринга им. Ш. Есенова,

Республика Казахстан, г. Актау;

³Южно-Казахстанский педагогический

университет имени О. Жанибекова,

Республика Казахстан, г. Шымкент.

Поступило в редакцию 27.01.24.

Поступило с исправлениями 29.01.24.

Принято в печать 25.11.24.

КАЗАХСКАЯ ДЕТСКАЯ ПОЭЗИЯ 1950–60 ГГ И ТВОРЧЕСТВО А. СОПЫБЕКОВА

В статье рассматриваются тенденции развития казахской детской литературы в 50–60-е годы XX века, тематическая и идейная направленность, так же дается обзор творческого мира поэта Адырбека Сопыбекова, внесшего своеобразный вклад в казахскую детскую литературу, определяется авторский почерк автора в национальной детской поэзии. Автор анализирует фантастические поэмы, стихи и другие избранные произведения А. Сопыбекова, считающиеся лучшими образцами детской поэзии, акцентирует внимание на их идейно-тематических особенностях, художественных сторонах. Детская поэзия периода национальной независимости – одна из малоизученных тем. Заглянуть в творческую лабораторию поэтов, оставивший значительный след в данном направлении, и тем самым изучить направление и характер современной детской поэзии, сделать выводы об идейно-тематических особенностях, художественных аспектах – один из актуальных вопросов, стоящих перед наукой национального литературоведения. Несмотря на то, что на страницах прессы высказываются ценные мнения о произведениях Адырбека Сопыбекова для детей, творческий портрет писателя особо не рассматривался в рамках науки казахского литературоведения. Автор статьи пытается широко систематизировать творчество поэта, оценивая тем самым присущий ему стиль, его художественное мастерство доступно доносить до детей художественные произведения, а также воспитательное значение произведений. Вместе с тем, оценивается вклад А. Сопыбекова в казахскую детскую литературу 1950–60 гг, исследуется его поэтическое мастерство.

Ключевые слова: детская литература, поэзия, поэма, воспитание, национальные ценности, художественные искания.

SRSTI 17.82.10

<https://doi.org/10.48081/VYLN6705>*K. E. Abiy¹, B. Abdigaziyuly²^{1,2}Kazakh National Pedagogical

University named after Abai,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8293-3052>²ORCID: <https://orcid.org/0000-000241910831>*e-mail: karligash_80@mail.ru

FOLKLORE AND THE PRINCIPLE OF LITERARY CONTINUITY: TRANSFORMATION OF THE IMAGE OF RAIYMBEK BATYR

This article examines the place of Raiymbek batyr in the gallery of historical characters of Kazakh literature based on the artistic level of his heroic image in works of art. The specifics of the description of heroic actions in the context of real events were analyzed in the context of historical reality and artistic solutions. In addition, a clear theoretical analysis of the continuity of literature and folklore was carried out. The main purpose of the article is to depict the artistic image of a historical figure. In modern prose, the influence of world folklore on the creation of an artistic image of a real historical person has been comprehensively considered. The differentiation of the fact that the Kazakhs, as today, achieved independence and became a fundamental state, was founded thanks to the courage, the heroism of which was experienced by the enemies, testifies to the relevance of the article.

In the course of achieving this goal, the state archives were studied, valuable information about brave batyr was used, an analysis of research works and conclusions of scientists studying Raiymbek was carried out. The name of Raiymbek batyr is found in poems about such major historical figures as Abylai Khan, Kabanbai batyr in folk oral literature. Among the voluminous literary texts reflecting the image of batyr as the central hero are the versions of the saga «Raiymbegim asylym», sung by Sabdaly zhyrau, and «Raiymbek batyr», collected by M. Bolysuly, «Raiymbek! Raiymbek!» (1981) and the novel-dilogy of J. Turlybayuly «Raiymbek batyr» (1972–1991). Many praising poems dedicated to batyr, in themselves

constitute one large thematic area in Kazakh literature. The problem of analyzing their theoretical and practical scope determines the main direction and idea of the article. K. Sauranbayev and M. Bolysuly made great efforts to collect oral data on Raiymbek batyr, who were still a legend, analyzed complex concepts and revealed the essence. The materials collected by them are stored in the collection of manuscripts of the M.O. Auezov Institute of Literature and Art and the State Archive of the Almaty region, in the personal fund of Rakhimzhan Kilybaevich. During the comprehensive study of the data and the writing of the article, recommendations were given on scientific analysis, systematization, complex analysis, descriptive and analytical methods, scientific methodologies.

Keywords: literature, history, folklore, hero, image.

Introduction

Folklore is the fullest and most important branch of our literature. Our national worldview, national identity and multifaceted history are rooted in folklore. It is impossible to imagine any literature without oral literature, which is rooted in its initial origins and spiritual value. Our entire understanding of knowledge, Kazakh identity and culture are reflected in folklore. We see the images of our Khas batyrs, bi-orators, and national figures who had impacted yesterday's history in oral literature. In this regard, oral folk art is a beautiful part of the history of the country. Although the heritage of oral literature has many different versions, each version has its own meaning and an important role in fiction.

The song of heroes, imbued with the source of the people, is the best branch of our literature, full of great and moral values. The image of heroes in folk literature is a symbol of our national spirit, gives fervent support to people of every era, compares the past history and the present, awakens patriotism, and allows us to consciously reflect on the laws of heroism and courage.

In the heroic songs of our people, Kazakh batyrs are described as real heroes invincible batyrs, a victorious campaign hero. All this was caused by the good wishes of the people, and secondly, the struggle of the plundered country against the invaders, and the ardent heroism of bitter revenge on the enemy, were the basis of these songs. The category of such topical ideas includes the image of Raiymbek batyr in oral folk literature.

In the history of the country, the heroic feat of Raiymbek batyr on the way to achieving the pedestal of independence and freedom is a great feat. Kazakh poets and writers devoted poetry and prose works about the Raiymbek batyr. Every poet and writer has made an invaluable contribution to our national literature, describing it from the top of his knowledge. In general, the works about Raiymbek batyr complement each other, look at the image of our courageous ancestors from

different views, pay attention to the description from a number of angles, and create a full picture of his presence. In this article, based on the works of research scientists and analyzing the heroic song, we will consider the topic of the image of Raiymbek batyr in folklore. Because our ancestor Raiymbek is a high hero of his era, a giant of the era of the war against the Dzungarian, our national motto, whose name is indelible in the heart of the country.

Materials and methods

Raiymbek batyr has a special place in history. Today, the Kazakhs have independence and a solid foundation for the existence of a fundamental state was laid thanks to Raiymbek batyr, whose heroism was tested by the enemy. The hero of the great man, who lived on the verge of endless battles with the threat of complete extinction of the Kazakh country, also attracted his great-grandfather [1, p. 2].

As a result of the study of the novel-dialog «Raiymbek batyr», it was found that a number of folklore-epic motifs in world folklore are embedded in the structure of the literary text. In this regard, the reasons for the predominance of folklorism as an artistic approach in the artistic image of a real historical person were identified. Based on comparative analyzes, folklore samples were identified that had a special influence on the writing of the novel-dilogy, the creation of the image of the main hero. It is especially clear that the song of the Kyrgyz people «Manas» contributed to the artistic and poetic system of the work as a whole. At the same time, in the process of describing the main character, systematizing episodic events related to him, the medieval European epics «the song of Roland», «the song of the Nibelungs», «the song of Sid» and ballads about Robin Hood were undoubtedly influenced.

According to the results of the analysis, typologically similar versions of these motifs were compared, which are found in the Kazakh, Turkic-Mongolian, eastern and Western folklore heritage. «Mahabharata», Gilgamesh», «Iliad», Tristan and «Isolde», «Manas», «Korkyt», «Zhansar», «Gesser», «song about Roland», song about Nibelungs», «song about Sid», etc. in the novel-dilogy «Raiymbek batyr», adapted (adapted) to the biography of a historical person, a kind of combinatorial sequence was systematized. These are: to be the owner of a special destiny (otmechennost); heroic childhood; separation of a young hero from his native settlement and upbringing in a different environment; growing up in an uncle; choosing a horse; rushing to save a captive father; becoming a horseman (herder); campaigns to liberate the hero's native land from the enemy, dreaming; freeing his bride from captivity by defeating a snake/dragon, thus marrying a hero. In the context of the nature of folklorism in literature, the system of folklore motives in the novel «Raiymbek batyr» is an example of a specific period in the history of the artistic and poetic development of the genre of historical novels in Kazakh literature (the last quarter of the XX century) [9, p. 1575].

In general, the research shows that among the motives that are embedded in the folklore heritage of different peoples of the world, accompanied by nomadic plots, the main reason why the most common motifs are based on the novel-dilogy is the lack of archival documents about the historical personality of Raiymbek batyr [2, p. 112]. However, the lack of documents about the historical personality of our hero, who fought against the enemy on the battlefield, does not spoil the majestic image of Raiymbek batyr. «For us, the essence of our Raiymbek ancestor is still fresh. There is a lot of controversy around Raiymbek batyr. The year of birth and different battles, and even in the sources that tell about the place of birth, there are inconsistencies in this data. Such a contentious world arises not only around our Raiymbek batyr, but also around his citizens, who has essential importance in the history of any Kazakh. All this, of course, is the «challenge» of dependent history. Since independence, the field of history has been re-studied in a new way and presented to the younger generation with a true character, but many volumes of truths that are burdensome for pure history have not yet been told. It is difficult to distinguish between what is the legend and what is the truth of the story around specific individuals» [1, p. 3].

Various legends have come down to us about Raiymbek's childhood, one of which tells that as a two-year-old child, he bit off the head of a small snake that crawled into his mouth. As a child, he was distinguished among his peers by his strength and courage, an independent and freedom-wanting character. According to legend, his aunt gave Little Raimbek, who was only seven years old, a blue colt to ride on and from weapons - a bow, a qoramsaq with arrows, a sword, a spear, a battle axe (aybalta), a shield and armor. The name of the colt was called Kokoynak-this was the legendary name of Raiymbek batyr [3, p. 213].

According to some studies, works of art about one of the historical figures – Raiymbek Tukeuly, who remained in the memory of the people for his heroic deeds and glorious life in the era of the Dzungarian invasion, were born in different historical periods. The name of Raiymbek batyr is mentioned in the folklore of such major historical figures as Abylai Khan, and Kabanbay batyr. Among the large-scale literary texts depicting the image of the hero as the central character are versions of the Kissa-saga «My Raiymbek, my dear» (Raiymbegim, Asylym) sung by Sabdaly zhyrau and «Raiymbek batyr» (Raiymbek batyr) collected by M. Bolysuly, M. Makatayev's poem «Raiymbek! Raiymbek!» (Raiymbek! Raiymbek!) (1981) and the novel-dilogy «Raiymbek batyr» (Raiymbek batyr) by Zh.Turlybayuly (1972–1991). In addition, many devotional poems dedicated to the hero's spirit form a large thematic channel in Kazakh literature [2, p. 113].

Results and discussion

In the saga «Raiymbek Batyr», collected by M. Bolysuly, Raiymbek takes the permission of his mother and goes after the marchers to avenge Kalmyk:

*My dear, my mom,
Let me go, mother:
Behind the departed hand
I'll get there too,
Let me take revenge on Kalmyks...
In the footsteps of my grandfather,
I will catch up with them [5, p. 180].*

From here we can see that our unshakable spirit Raiymbek batyr was energetic from an early age, received the gratitude of his mother, followed in the footsteps of his grandfather and fought for the interests of the country.

Raiymbek's straight throne with a tiger is described in a special way in the song. Let's give an excerpt from the audio version of the Kazakh heroic song - «Raiymbek batyr»:

*... Let God guide you,
Praying to the gods
Dressed in armors
He trusted in God,
After the departed hand.
In the way of his grandfather,
The shield on his head... [6, p. 741].*

- and the young hero sets off on his way to Kokoynak. Further, when entering a grove, the tiger, roaring like a dragon, locks its way.

*...The tiger appeared in front of him,
Blocking the path.
roared like a dragon
Beating his tail on the ground.
After seeing the tiger,
He takes his bow.
He gets overwhelmed,
The hero's bow.
enough for a tiger,
It goes through the heart.
Then the hero rejoiced,
Kill it head-on.
It's like slaying the skin
Pulled grass and put it inside,
Bring it to life
Riding back,
It goes forward.
Its name is Tiger,*

Makes a mess.

The battle of the hero with the tiger is realistically and convincingly described in the audio version of the song «Raimbek Batyr» with the beautiful sound of the drum and the music of the singers. Performers of the song: A. Eshbaeva, A. Sadykov, K. Turikpen, E. Shaldibekov [5, p. 181].

Stay rich,

Heal the mountain,

Runs away without stopping

Along the shores of the Three Merke...

It got passed by Bakay

By hiding in Karkara.

Kalmaks ran away without stopping.

They run very fast

On the mountain of the desert hill

Bakai also joined.

Next to Raiymbek [6, p. 742].

When he attacked the enemy under the motto «Raiymbek», the eyes of the heroes and warriors of Kalmyks almost did not know where to go. Since the Kalmyk troops heard only frightening stories about Raiymbek, they could not say from which side the hero would be ambushed, they were confused and frightened by the courage of the brave hero. Because when they hit the enemy, all the Kazakhs shouted « Raiymbek, Raiymbek!» they didn't know who was actually Raiymbek batyr. Even «it looks like a double to the frightened», for the Kalmyks, all Kazakhs seemed like Raiymbek batyr, and they were full of fear. From such information, we can see the image of our hero, who has a tiger character with a heart, who feared in the eyes of the enemy, a high honor and always a role model.

According to the writings of K. Sauranbayuly and M. Bolysuly, Raiymbek was a very sincere person. Because he always fought in the middle of the enemy before the day, fighting with them. It turns out that a group of Kalmyks will select the hero they know, and everyone will be dressed in Kalmyks, and Kalmyks will be armed, and he himself will be dressed in Kalmyks, and he will enter the center of the enemy as one of the Kalmyks. And when the main soldier's part was hidden nearby, and he himself started the war from the inside, soldiers also joined him from the outside shooting «Raiymbek» When everything inside and outside is shouting out as Raiymbeks, the Kalmyks are very surprised, not knowing which side to beware of, and from which side the Kazakhs came out. The feared Kalmak, without a word, runs away. As the saying goes, «A fleeing enemy is a hard man,» Kazakhs kill while chasing the enemy. After this events the saying gone, «Oh, Raiymbek is invisible, no one sees or knows where he came from. His name is not visible, he flies. «He wants to come out very unexpectedly,» the Kalmaks

heard from one another, «Raiymbek!» As soon as he heard the slogan, his urine started to fly. Even they «Raiymbek!» used to chant. Finally, «Raiymbek!» People who are chanting «Kazakh» and «Kalym» will not be able to distinguish between them. This is not a fairy tale or a legend, but a historical fact. An amazing situation caused by the heroism and cunning of brave warriors [4, p. 9].

In the collection of documents and materials «Kazakh-Russian Relations in XVI–XVIII centuries» published in Russian in 1961: pages 103, 106, 118 of the collection of documents «Khangeldy (Khangeldi) batyr of Senior zhuz» («Khangeldy (Khangeldi) batyr of the Starshii Zhuz») contain historical data about Khangeldy batyr, Raiymbek's grandfather. From this document, written in Russian, it is possible to find out many secrets of that era and solve the mystery. In the list of cases 49 of the archive «The joining of the Kazakhs of the Senior Zhuz into Russian citizenship» (*Prynyatii kazakhov Startshego zhuza v Rossiskoe poddansto*) it is reported that he came to Queen Anna Ioanovna and signed the freehold of his own free will as follows: «However, you, Abulkhair Khan, as a loyal subject, sent your son Yerali Saltan and granddaughter Niyaz Sultan and several elders to our residence, asserting your citizenship, rendering faithful service to the Great Kirghiz-Kaysak horde Kodar bi, Tole bi, Satai Batyr, Khangeldi Batyr and Bulak Batyr and the whole horde special messengers, Aralbai and Aras Batyr with their special visitors. Tattymbet batyr sent study to our royal court. Which the foreman with his leaf asked us, our great empress and v., that we should grant and order their Great Kaysak horde to be accepted into eternal subjection.» [7, p. 106]. Among the sultans, princes, and heroes among those who came to sign here, we can see that Raiymbek Batyr's grandfather, Khangeldy Batyr, is among them. The merits of this grandfather Khangeldy in the way of Raiymbek becoming a real hero are enormous.

The courage and bravery of Raiymbek, who put his heart like a fist in a rag on the battlefield, braved fire, broke ice, and sacrificed his life for the safety of his country and motherland, should be remembered forever in the memory of the nation and generations. Raiymbek Batyr said to the world: «Bury me near my great-grandfather, wherever he went and died, put me there!»- he said. His descendants followed his grandfather's instructions and placed him in the place where his great-grandfather was buried. This place is the length of today's Raiymbek Avenue in the city of Almaty» [8, p. 8].

Conclusions

Dr. of History, Professor Hangel Abzhanov studied the personality as follows: «Raiymbek Batyr is a special person who has his own place in Kazakh history. The hero's art of military warfare, and his bravery in the war against the enemy (Dzungars), the origins of which have been preserved in folk literature and the historical consciousness of the people, are a wonderful phenomenon. Of course,

so far no archival data about Raiymbek Batyr have been found, however, it is true that there is no place for a random person in the minds of the people. The fact that the respect and love of the people for the hero Raiymbek has been unbroken and has reached from century to century demands that we glorify this person at a high level. Researches were also written on Raiymbek batyr, and it is clear that Mukagali also played the role of a batyr. That is, Raiymbek Batyr is a great man who showed great courage in protecting our freedom in the 18th century, ensuring that the Kazakhs did not disappear from the face of the earth, and thus left his name forever» [1, p. 4].

The image of Raiymbek Batyr, who was the basis for the works of our poets with such a quick pen, shone like the sun, and word artists enriched Kazakh literature with their meaningful heritage.

Some understand the two environments,

It continues with the winner.

How can we find the right words for the advisor?

They fight each other like snakes.

Sleepy-wake advisor is pretending to be wise

One stood out from the whole community.

... Raiymbek is waiting for the power of advisor;

With full of worrying and going back and forth [10, p. 2].

Another great feature of Raiymbek Batyr is his lightning character and pride. The valour of a brave hero with a deep heart left a special influence and an indelible mark on the hearts of the people. That's why the name of Raiymbek is an unshakable pride of bravery and ingenuity, noble spirit and freedom for the whole Kazakh nation.

The hero of Raiymbek, who built the trust of bravery, heroism, common sense and nobility, foresight and vigilance, built a beautiful dome of countryman ship, that echoes from the height of the centuries. The name Raiymbek is directly related to the modern concept of freedom.

By the end of this paper, we conclude that today's free flight of the eagle bird in the blue sky, the dawn of freedom, as a manifestation of today's strong independence and precious freedom, is the result of the unflinching service and bravery of people like Raiymbek in the path of national interest. We recognize that the image of Raiymbek Batyr is an eagle whose wings never fold in the blue sky and is a clear indicator of heroic qualities.

References

1 **Исәділ, А.** Ұрпағына медет бер, Ұлы бабам! [Электрондық ресурс] : А. : «Алаш айнасы» газеті, 2012. <https://abai.kz/index.php/post/15546>

2 **Абиыр, К.** Қазіргі әдебиеттегі Райымбек батыр бейнесінің фольклорлық негіздер/ Керуен. Т. 1. – 2020. – № 66. – С. 111–123. [Электронный ресурс]. – <https://keruenjournal.kz/index.php/main/issue/view/4>

3 Райымбек батыр // Бабалар сөзі : Жүз томдық; М. Әуэзов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі. Т. 87. тарихи аңыздар / Жауапты ред. Қасқабасов, С. – Астана : Фолиант, 2012. – 213 б.

4 **Болысұлы, М.** Райымбек батыр : Дастан : оқу құралы. – Алматы : Журналист, 1991. – 9 б.

5 **Болысұлы, М.** Қазақтың батырлық жырлары. Райымбек батыр. Аудиомәтін. / Жырды орындағандар : А. Ешбаева, А. Садықов, К. Түрікпен, Е. Шалдыбеков [Электрондық ресурс]. – <https://adebiportal.kz/kz/audiobooks/view/160>

6 Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках. Сборник документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – 741 с.

7 **Мақатаев, М.** Райымбек батыр [Электрондық ресурс]. – <https://www.litres.ru/book/m-a-ali-ma-ataev/raiyymbek-rayymbek-22579542/chitat-onlayn/> (қаралған күні: 15.02.2024).

8 Қазақ батырлары және көркем әдебиет [Электрондық ресурс]. – https://el.kz/content-4994_4260

9 Скопус : «Modern literature epic character» (typological common motive of the universal folklore) Opcion, (Venesuella), Año 35, Dec. 2019, Regular No. 24: 1573-1584 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385 <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30763>

10 Қабанбай мен Райымбек/ [Электрондық ресурс]. – <https://bilim-all.kz/article/20241-Qabanbai-men-Raiymbek>. қаралған күні: 16.02.2024).

References

1 **Isadil, A.** Urpaғыna ómir syла, Uly baba! [Give life to your descendants, Great Grandfather]! Newspaper» Alash aynasy», 2012 [Text]. [Electronic resource]. – [site]. – available – <https://abai.kz/index.php/post/15546>.

2 Abiyr, K. Qazirgi ádebiettegi Raiymbek batyr beinesiniń fólklorlyq negizder [Folkloric foundations of the image of Raiymbek batyr in modern literature] [Text]. – Almaty. Keruen. T. 1. – No. 66 (2020). P. 111–123

3 Raiymbek batyr // Babalar sózi: Júztomdyk [Raiymbek batyr // The word of the ancestors : Yuztomdyk]. [Text]. Т. 87. /Historical legends/. – Astana : Foliant, 2012. – 213 p.

4 **Bolysuly, M.** Raiymbek batyr /Dastan/ [Raiymbek batyr / Epic/] [Text]. – Almaty : Journalist, 1991. – 9 p.

5 **Bolysuly, M.** Qazaqtyń bатырлық jyrlary. Raiymbek batyr. Аудиоматин. [Kazakh heroic songs. Raiymbek batyr. Audio text]. [Text]. Performers of the song: A. Eshbaeva, A. Sadykov, K. Turikpen, E. Shaldibekov [Electronic resource]. – [site]. – available <https://adebiportal.kz/kz/audiobooks/view/160#>. (review date: 15.02.2024).

6 XVI–XVIII ғасырлардағы қазақ-орыс қатынастары. [Kazakh-Russian relations in the XVI–XVIII centuries. Collection of documents and materials]. [Text]. – Alma-Ata, 1961. – 741 p.

7 **Makataev, M.** Raiymbek batyr [Raiymbek batyr] [Electronic resource] [Text]. [site]. – available <https://www.litres.ru/book/m-a-ali-ma-ataev/rayymbek-rayymbek-22579542/chitat-onlayn/page-4>. (review date: 15.02.2024).

8 Qazaq bатырлары және көркем әдебиет [Kazakh heroes and fiction] [Electronic resource]. – [site]. – available https://el.kz/content-4994_4260.

9 SKOPUS: Qazirgi ádebiettegi epikalyq qaharman (álemdik fólklordaғы tipologialyq ortaқ motivter konteksinde) [Modern literature epic character] [typological common motive of the universal folklore] [Text]. Opcion, (Venesuella), Año 35, Dec. 2019, Regular No.24: 1573-1584 ISSN 1012-1587/ISSN: 2477-9385 <https://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30763>

10 Qabanbai men Raiymbek/[Qabanbai and Raiymbek] [Electronic resource]. – [site]. – available <https://bilim-all.kz/article/20241-Qabanbai-men-Raymbek>. (review date: 16.02.2024).

Received 07.08.24.

Received in revised form 14.08.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*Қ. Е. Абиыр¹, Б. Әбдіғазыұлы²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

07.08.24 ж. баспаға түсті.

14.08.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ФОЛЬКЛОР ЖӘНЕ ӘДЕБИ САБАҚТАСТЫҚТЫҢ ПРИНЦИПІ: РАЙЫМБЕК БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Бұл мақалада Райымбек батырдың қазақ әдебиетіндегі тарихи кейіпкерлер галереясындағы алатын орны оның көркем

шығармалардағы қаһармандық бейнесінің көркемдік деңгейі негізінде қарастырылды. Шындық оқиғалар аясындағы ерлік іс-әрекеттерінің суреттелу ерекшелігі тарихи шындық пен көркемдік шешім контекстінде талданды. Сонымен қатар, әдебиет пен фольклордың сабақтастығы нақты теориялық талдаудан өткізілді. Мақаланың басты мақсаты – тарихи тұлғаның көркем бейнесін сомдау. Заманауи прозада реалды тарихи тұлғаның көркем бейнесін жасаудағы әлемдік фольклордың әсер-ықпалы жасан-жақты қарастырылды. Қазақтың бүгінгідей тәуелсіздікке қол жеткізіп, іргелі мемлекет болуының берік негізі батырлығы жасауда сыналған Райымбектей ерлердің арқасында қаланғанын саралау мақаланың өзектілігін көрсетеді.

Алдыға қойылған мақсатқа қол жеткізу барысында мемлекеттік мұрағаттарға көз жүгіртіп, жасу-жүрек батыр жайында құнды мәліметтерді қолданылды, Райымбекті зерделеуші ғалымдардың зерттеу еңбектерін, пайымды тұжырымдарын саралау жұмыстары жүргізілді.

Райымбек батыр есімі халық ауыз әдебиетіндегі Абылай хан, Қабанбай батыр сынды ірі тарихи тұлғалар туралы жыр-дастандарда ұшырасады. Батыр бейнесін орталық кейіпкер ретінде бейнелеген көлемді әдеби мәтіндер қатарында Сабалы жырау жырылаған «Райымбегім, асылым» және Мокен Болысұлының жинаған «Райымбек батыр» қисса-дастандарының нұсқалары, М. Мақатаевтың «Райымбек! Райымбек!» поэмасы (1981) мен Ж.Тұрлыбайұлының «Райымбек батыр» роман-дилогиясы (1972–1991) бар. Батырға арналған көптеген арнау өлеңдерінің өзі қазақ әдебиетіндегі үлкен бір тақырыптық арнаны құрайды. Оларға теориялық-практикалық қолданылу аясына талдау жасау мәселесі мақаланың негізгі бағыты мен идеясын айқындайды. Қ. Сауранбаев пен М. Болысовтар Райымбек батырға қатысты осы уақытқа дейін аңыз болып келген ауызша мәліметтерді жинастыруда қыруар күш жұмсап, күрделі ұғымдарға талдау жасап, мәнін ашып берді. Олардың жинаған материалдары М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қоры мен Алматы облыстық мемлекеттік мұрағатының қорында, Рақымжан Қылыбайұлының жеке қорында сақтаулы. Аталмыш деректерді кешенді зерттеп, мақаланы жазу барысында ғылыми талдау, жүйелеу, кешенді талдау, сипаттамалық және аналитикалық әдістер, ғылыми әдіснамалар басымылыққа алынды.

Кілтті сөздер: әдебиет, тарих, фольклор, қаһарман, образ.

* Қ. Е. Абиыр¹, Б. Әбдігазизұлы²

^{1,2}Қазақстан Республикасының педагогикалық университеті,
Республика Қазақстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 07.08.24.
Поступило с исправлениями 14.08.24.
Принято в печать 25.11.24.

ПРИНЦИП ФОЛЬКЛОРА И ЛИТЕРАТУРНОЙ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗА РАЙЫМБЕКА БАТЫРА

В этой статье рассматривается место Райымбека батыра в галерее исторических персонажей казахской литературы на основе художественного уровня его героического образа в художественных произведениях. Специфика описания героических действий в контексте реальных событий анализировалась в контексте исторической реальности и художественного решения. Кроме того, был проведен четкий теоретический анализ преемственности литературы и фольклора. Главная цель статьи – изобразить художественный образ исторической личности. В современной прозе всесторонне рассматривалось влияние мирового фольклора на создание художественного образа реальной исторической личности. Дифференциация того, что казахи, как и сегодня, добились независимости и стали фундаментальным государством, была заложена благодаря мужеству, героизму которого испытали на себе враги, свидетельствует об актуальности статьи.

В ходе достижения поставленной цели были изучены государственные архивы, использованы ценные сведения об отважном батыре, проведен анализ исследовательских работ, выводов ученых, изучающих Райымбек. Имя Райымбек батыра встречается в поэмах о таких крупных исторических личностях, как Абылай хан, Кабанбай батыр в народной устной литературе. Среди объемных литературных текстов, отражающих образ батыра как центрального героя-версии саги «Райымбегим асылым», воспетые Сабдалы жьырау, и «Райымбек батыр», собранные М. Болысулы, «Райымбек! Райымбек!» (1981) и роман-диалогия Ж. Турлыбайұлы «Райымбек батыр» (197–1991). Многие восхваляющие стихи, посвященные батыру, сами по себе составляют одно большое тематическое направление в казахской литературе. Проблема анализа их теоретико-практической сферы

применения определяет основное направление и идею статьи. К. Сауранбаев и М. Болысулы приложили огромные усилия для сбора устных данных в отношении Райымбек батыра, которые до сих пор были легендой, проанализировали сложные понятия и раскрыли суть. Собранные ими материалы хранятся в фонде рукописей Института литературы и искусства им. М. О. Ауэзова и Государственном архиве Алматинской области, в личном фонде Рахимжана Кильбаевича. В ходе комплексного изучения данных и написания статьи были даны рекомендации по научному анализу, систематизации, комплексному анализу, описательным и аналитическим методам, научным методологиям.

Ключевые слова: литература, история, фольклор, герой, образ.

<https://doi.org/10.48081/BYVP7669>

***А. Адамова¹, Н. Ахтаева², Б. Сағындықұлы³**

^{1,2,3}Марғұлан университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9047-1596>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

*e-mail: adamova.aysulu@gmail.com.

ХАРИЗМА ЖӘНЕ БИІК БЕДЕЛДІЛІК: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТІРЕК

Мақала ерекше биік беделге ие адамға тән харизмалық қасиетті жинақтауды мақсат етеді. Жұмыстың жаңашылдығы мен өзектілігін тақырыптың филология саласында қозғалмағандығы айқындайды. Авторлардың харизма мен харизмалықтың мәнін ерекше дарындылық, биік бедел, данышпан, дана(лық), әулие(лік) сөздері аясынан тарқатуы да жаңашылдықтың көрінісі болып саналады. Мақала авторлары психологиялық категория бірлігі ретінде тұрақталып қалған харизма туралы өз тараптарынан ғылыми тұжырым келтіріп, харизмалық мәнге ие тілдік бірліктердің концепциясын жасаудың алғышартын ұсынады. Әсіресе «қара» сөзімен тіркесетін «домалақ, көз» сөздерінің нәтижесіндегі этно-мәдени бірліктің қасиетті сипатта екендігіне назар аудартады. Бұл этно-мәдени бірліктің соматикалық атау (бас) арқылы қоршаған қауымның қабылдауына әсер ететіндігі жеткізіледі.

Жұмыс авторларының орыс және ағылшын тілін зерделеушілердің пікірлерін қазақ ғылымындағы сөздіктермен, философиялық пайымдармен ұштастыра берілуі тақырыптың ғылыми әлеуетіне әсер еткен. Сонымен бірге мұндай тұжырымдарды көркем шығарма және сұхбаттық дәрежедегі мысалдармен дәйектеу көтеріліп отырған мәселені практикалық тұрғыдан орнықтыруға алып келген. Нәтижесінде, мақала барысында психология, тіл білімі, әдебиеттану сынды ғылымдардың бірлігі орныққан.

Мақала иелері жұмысты жазу барысында талдау-жинақтау, салыстыру мен салғастыру әдістерінің қызметіне сүйенген. Еңбектегі салыстыру – этно-мәдени ізденістің нәтижесі де, салғастыру

орыс-ағылшын-қазақ тілдеріндегі еңбектердің тұжырымын алу үшін пайдаланылған. Ал талдау-жинақтау мысалдық деректерді сараптауда іске асқан.

Кілтті сөздер: ерекше дарындылық, биік бедел, данышпан, дана(лық), әулие(лік), қара (домалақ, көз)

Кіріспе

«Харизма» сөзінің калька тіліне сүйенбей, жеке тұлғалық сипатын өрбіту жұмыс жаңалығына барынша ықпалын тигізеді. Сонымен қатар жұмыс өзектілігін харизманың қазақ тұлғаларына қатысты алғашқылардың бірі болып тиянақталуынан іздеген дұрыс. Әйтпегенде тақырып филология бағытында жеке мәселе болып көтерілген жоқ. Тіпті, мәдениет және әлеумет саясындағы еңбектер де харизманы жеке бірлік ретінде танытпайды. Тек психологиялық нысан ретінде бағаланған бұл категорияның негізгі белгілерінің қатарында көшбасшылық (лидер) ұстанымымен түсіндірілу кездесіп отырады. Ал оны қандайда бір көркем шығармалық мысалмен бекіту, оларға тән айырықша белгіні (соматикалық атаулардан тарқату) орнықтыру сынды әрекет орын алған жоқ. Біздіңше, *ерекше дарындылықты* (харизма) екшерлік белгілер ауызекі тілдегі тілдесу мен қазақ сөзін жеткізушілердің шығармаларынан табылады. Бұл өз кезегінде ұсынылған теорияның тәжірибелік шындалудан өтуі болып саналады.

Материалдар мен әдістері

Харизма мен харизмашылдыққа тән белгілерді тарқатуға, ең алдымен, көркем әдебиет шығармаларын ақтара келе, жеке тұлғаға тән дарындылық сипатындағы немесе сол тұлғаның жетілу жолындағы шамшырақтық қасиеттерді танытарлық жекелеген бірліктердің кездесуі әсер етті. Екіншіден, *ерекше дарындылық* немесе *биік беделділік* сипатты сөздердің шығу төркінін тергеу үшін, әрине, алуан деңгейдегі сөздіктерге көңіл аудару қажеттігі туды. Әсіресе лингвистикалық сөздіктер мен арнайы энциклопедия мақалаларын қайта ақтару керек болды. Әлемдік деңгейдегі ғылыми еңбектер теориялық негіздемеде бажайланып, дәйексөз ретінде тұжырым жасалды. Ал қазақ жазушыларының шығармаларындағы сөз алмасулық көріністер мысалдық дерек болып тарқатылды. Атап айтқанда, М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясы, М.Сәрсекенің «Қазақтың Қанышы» роман-эссесі, С. Елікбайдың «Мәшһүр мұңы» романы мен БАҚ материалдары, әсіресе Ютуб каналындағы тұлғалық сұхбаттар осы мақаланы тиянақтаудың бай материалы болды деуге толық негіз бар.

Мақала барысында психо-философиялық талдау жоғары орынды иеленді. Себебі харизманың бастау көзі мен нық орныққан жері – психология, ал оны жеткізу философиялық пайымдауды қажет етеді. Аталған ғылымдарға тиесілі

сөздіктер осындай әдістерді тарқатуды қалады. Екіншіден, лингвистикалық сөздіктер жеке сөздер мен фразеологиялық тіркесімдердің мәнін ашуға көмектесті. Нәтижесінде, талдау-жинақтау (анализ-синтез), сөздердің шығу төркінін салыстыру (этномәдени ізденіс) және басқа ғылым тілдеріндегі көзқарастарды салғастыру әдістері пайдаланылды. Осы себептен де ағылшын тіліндегі теориялық тұжырымдар мен қазақ іліміндегі ой-топшылаулар өзара салғастырудың құралы болды.

Нәтижелер және талқылау

«Орыс мәдениеті сөздігінің» авторы Ю. С. Степанов тұлға харизмасына тән айырықша белгілерді саясат, ғылым, мәдениет, дін мен әдебиет, өнер, т.б. салалардағы сипаттаулардан тапса да [1, 591-б.], қазақ ілімінің осы бағыттағы сөздіктерінде бұл сөз және оның мағынасы реестрлік бағаннан тыс қалған [2]. Ал «данышпан», «дана/даналық» сөздерінің тұлғалық энциклопедияға енгеніне қарағанда [3], аталған сөздердің философиялық категория ретіндегі көрінісі мейлінше қолдауға ие болғандығы анық. «Шәкәрімнің еңбектерін қайта-қайта оқыған сайын, менің санама дана, даналық, данышпан деген ойлар орала береді, – дейді академик Ғ. Есім. – Шәкәрімнің данышпандығы дегенде, мен оның ақылдылығы, көрегендігі, парасаттылығы және көшбасшылығы туралы айтпақпын» [4, 244-б.]. Бұған сүйенсек, аталған лингвистикалық бірліктер (дана, даналық, данышпан) жеке тұлға портретін жасауда мәндес сөздердің жинақталуына таптырмас құрал болатындығы анықтала түседі.

«Харизма» сөзін қазақ тіліне аудару барысында «ерекше дарындылық», «биік бедел» сынды сөздер тіркесімі қолданысқа ене бастады. Бәлкім, қазіргі сұраныс тұрғысынан дұрыс та болар. Сондықтан да психологиялық сөздік анықтамалығында «харизма» сөзі түпнұсқалық қалпын сақтаған. «Харизма оған сәйкес әлеуметтік-психологиялық қажетсіну болғанда қалыптасады. Топтық психологияның феномені ретінде харизма, әдетте, өзінің айналдырған түрінде қабылданады: барлық назар харизманы жасаушы ізбасарларға аумай, лидерде болады. Діни психологияда харизма құдайдың рақымы деп бағамдалады. Харизмаға өтпелі сипат берушілік, оның мұрагерлеріне тарату, иерархиялық тұрғыдан орнықтыру әрекеттері болады» [5, 576-б.]. Шын мәнінде де харизмалыққа ие тұлға өзіндік ерекшелікке бой ұрмайды. Барынша өз іс-әрекетімен айналысады. Харизмалық тұлғаның ерекше дарындылығын байқау оны қоршаған қауымдастықтың әрекетінен пайда болады. Сондықтан да болар харизмді әсіре сөзге салынып түсіндіру көп жағдайда оңай емес. Негізгі себептерінің бірі оның жұмбақтылығы мен қол жетпестігіне байланысты болса керек. Мәселен, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ерекше дарындылығына сипаттама беру мейлінше қиын. Десек те «Мәшһүр мұны» романындағы мына бір көрініс биік беделдің нақты дерегі десек

болады: *Әлемдегі ең күшті, ең құдіретті, ең гажап, туған да туылмаған Алла ғана. Сол Алланың жердегі кейбір пендесіне тылсым қуат, тылсым күш беріледі. Шамасы, осы маңайдағы сондай тылсым дүние маған ғана берілсе керек. Бұл ладауни ілімі ғана емес, Алланың қалауымен де болары хақ. Мен алланың сүйген, жақсы көрген құлымын ба, білмеймін, бірақ айтқаным Алланың құлағына тез шалынып жататыны анық* (С. Елікбай, Мәшһүрдің мұны).

Өткен тарихты таразылай отырып, ғалымның 20 томдық шығармалар жинағына сүйенсек, Адам Жүсіптен Мәшһүр Жүсіпке дейінгі аралықтағы ғұмырда оған әулиеліктің бұйырғаны ақиқат. Жалпы, Мәшһүр әулиелігі туралы айтқанда мынаны ескеру қажет деп ойлаймыз. Бәрімізге мәлім, оның негізгі оқыған оқуы сопылық бағыттағы оқу болды. Ал «әулиелік» жан дүниесі тазарған, бүкіл болмысты жүрекпен сезген кезде қонатын қасиет. Мұндай қасиет туралы құран хадисінің мәні төмендегідей: «Егер сенің иманың, құдайи құлшылығың таза болатын болса, мен сені көзің болам, құлағың болам». Әулиелер ғайыптан хабар алатын адамдар. Оларға аян (болжам, түс көру) беріледі. Мұндай кереметтік әулиелеге тән болса, пайғамбардікі мұғжиза: демек, әр түрлі әрекеттерді көрсете алады. Ғайыптан қонған даралық ақындарға да беріледі деп есептеледі. Мәселен, Ютуб платформасындағы «Кімнің есінде» бағдарламасының қонағы Ж.Ерманның «Мен өз өлеңдеріме аса бір жауапкершілікпен қараймын және өлең деген жоғары әлемнен, ғайыптан келетін ерекше құбылыс па деп сеземін» мәніндегі толғамы осы жайтты тіпті айқындай түссе керек.

Харизмаға тән социолог М. Вебердің анықтамасы әмбебап болып есептеледі. М. Вебердің 1922 жылы «Экономика және қоғам. Ұғыну мәнді әлеуметтанудың негізгі жоспары» атты еңбегі жарық көреді. Сондағы ғылыми тұжырымға сүйенсек, «Харизма дегеніміз – жеке тұлғаның сапалық анықтамасы. Мұндай қасиетпен аса талантқа ие танымдылық, тіпті адами күйден биік тұлға бағаланады. Жоқ дегенде оның басқалардың қолы жетпейтін және өзінің танымды/тағылымды ерекше қабілет күші мен айырықша белгідегі сипаты бар адам есептеледі» [6]. Бұл ойға қосыла отырып, төмендегідей дәлелдік тұжырым ұсынамыз.

Бәрімізге мәлім, 2024 жылы Қ. И. Сәтбаевтың 125 жылдығы аталып өтті. Ел Президенті ерекше тұлғаны «Қазақ ғылымының атасы» деп бағалады. Республика көлеміндегі конференциялық баяндамаларда ғалымның аса дарындылығына, таланттылығына мән берілді. Сондай жайттың бірі ғалымның Ұлыбритания басшысы Уинстон Черчиллмен кездесудегі сөз қағысуда болған «Менің халқым менен де биік» тіркесімінің халық мақалына айналып кетуі еді. Қазақ ұлының мұның сыртында биік сұлбасы, әрине, көз тартарлық болды. Көп жерлерде айтыла бермейтін, дұрысы аса мән

берілмейтін шағын деталь де біздің көңілімізді аударғандай еді. Кереку төрінде өткен тұлғалық конференцияда қазақ ғылым атасының соматикалық атау – бас мүшесіне қатысты пікір айтылды. Бұл бір оқыс айтылған сөз болды да, тындарман қауым елей қоймады. Негізінде, Қ. Сәтбаев сұлбасы өз алдына, сонымен қатар оның бас мүшесінің үлкендігі көп жерде көз тартып отырған сияқты. Ғалымның бас мүшесінің үлкендігі оның бас киімінің ерекше үлкендігімен жеткізілген. Тіпті, ғалымның бала кездегі басының ерекшелігіне қатысты М. Сәрсекенің роман-эссесінде төмендегідей дерек келтірілген: *Қанкежан біржосын тыныш бала болды, - деп әңгімелейді оны бесікте тербеткен Нұрлан Қасенов. – Басы бақырдай үлкен еді, өте көп ұйықтайтын. Жер басып отырған шағында, тіпті жүре бастаған кезінде басы ауған жағына құлай кетіп, зәремді талай алғанын қалай ұмытайын...* (М. Сәрсеке, Қазақтың Қанышы).

Мұндай мысалды қазақ роман-эпопеясындағы Құнанбай бейнесіне қатысты да өрбітуге болады: *Әкесінің ат жақты келген, ұзын сопақ басының құлақтан жоғары жері қаз жұмыртқасындай көрінді. Онсыз да ұзын, үлкен бетіне ұп-ұзын боп дөңгелектей біткен сақалы қосылғанда, басы мен беті бір өңірдей* (М. Әуезов, Абай жолы). Осы мысалдардағы басы бақырдай еді, басы мен беті бір өңірдей сөз тіркесімдеріне тиесілі соматикалық атаулардың болашақ қалыптасушы (Қаныш) немесе қалыптасқан тұлғаның (Құнанбай) ерекше қасиетіне үңілдіретіні сөзсіз. Демек, «Харизманың түп негізі туа жаратылған және адамзат мәдениетін жеткізудегі бірегей механизм болып түсіндіретіні сөзсіз» [7, 543-б.].

Қазақ әлемінде харизмалықты тиянақтайтындай лингвистикалық бірліктер жинақтала қойған жоқ. Дегенмен біздің байқауымызда *қара* (*домалақ, көз*) сөзінің қолданылуынан әлде бір ерекшелікті жинақтауға болатын іспетті. Ең алдымен, *қара* сөзі бүгінге дейінгі уақытта тарихи дамудың басты шыңына жеткен, әрі оң, әрі теріс бағыттағы мағынаға ие болып саналады. Десек те, *қара* сөзі қазақ ұғымында киелі есептеледі. Мәселен, *қара шаңырақ* алғашқы мағынасында «Бір үйдің ағайынды балалары ата-анасынан енші алысқанда, кенже ұлына қалатын киелі саналатын үй, үлкен үй, бүкіл әулеттің отауларынан мәртебесі биіктеу отау» деп түсіндіріледі [8, 301-б.]. Мұнан тарқатылатын *қара шаңырақ иесі, қара шаңырақ көтерді, қара шаңырақтың түтінін* түтетті сынды фразеологиялық сөз қолданымдар да киелілік ұғымынан алшақтамайды.

Мақала бұл сөздің жағымды мағынасында ұшырасуына мән беруді көздейді. Біздің бағамдауымызда, *қара* сөзінің астарлы ұғымында ерекше сипатты белгі бар. М. Әуезовтың шығармасындағы Абайға қарата айтылған *Одан да не күтсеңдер де осы жаман қарадан күтсеңдерші!* – деген Құнанбай лепесіндегі *жаман қара* тіркесімі кейіннен қазақтың дара және

дана Абай ретінде өркенделуіне алып келеді. Қазақ ұстанымындағы *қара* сөзімен тіркесімдегі *домалақ, көз, сирақ/борбай* сынды сөздердің айырықша сипатты аңғартатынын байқауға болады. Олардың өзіне басқаша көзқараспен қараудың уақыты келді. Мәселен, *Қара сирақ (борбай) баласы Соңынан жылап ереді. Титықтап тезек арқалап, Бала мен әйел келеді* (С. Сейфуллин) сөйлеміндегі *Әлі ұлғайып жетпеген жас жеткіншек* [8, 294-б.] мағынасын беретін тіркесім *сирақ/борбай* сөздерінің балаға қатысты айтылғанына жетелейді. *Қара домалақ* (аласа бойлы, топ-толық бала) тіркесімінде де бала жасын ерекшелеу бар. *Қара көз* тіркесімінде де балалардың жас сипаты көңіл аудартады. Мұны харизмаға қатысты зерттеулерде «Қазіргі тілмен айтқанда, харизма барынша санаға жақын қабылданатын болды (стала более приземленной). Негізінде, харизма жеке тартымдылық пен сыртқы сүйіспеншіліктен таралатын тұлғалық ерекшелік» деп түсіндіріледі екен [9]. Ал қазақ дәстүрі жеке тартымдылықты о бастан тілге тиек етіп, қазақ шығармашылығы (С. Сейфуллин, С. Жиенбаев, А. Жұбанов) 1940–50 жылдардың ішінде тиянақталып тастағандай әсер қалдырады.

Бұл, әрине, әлеуметтің сол уақыт шамасындағы күнкөріс тіршілігі мен қоғамдық-мәдени өмірдің сипатын анықтайтыны анық. Қазіргі уақыт қазақ балаларын *қара домалақ, қара көз, қара сирақ* деп атаудан әлдеқашан арылған. Десек те, *қара домалақ, қара көз* деп жағымды мәнде пайдалану кездесіп қалып отырады. Қазіргі күні бұлайша атау, біріншіден, ортаазиялық пен еуропалық ұлт өкілдерін ажыратуда қолданылады ма деймін? Жақын күндері өз сұхбатында Өзбекстан Республикасының бокстан бас бапкері Т. Қылышев *Біздің қара көздеріміз техникалық тұрғыдан да, физикалық тұрғыдан да мықты* екенін әңгімелейді. Бұған қарағанда тек қазақтар емес, сонымен бірге жақын түркі тілдес халықтар да *қара көз* бірлігін өз ұлтын ерекшелеу үшін пайдаланады деген сөз. Екінші жағынан, *қара домалақ* тіркесімі ауыспалы мағынадағы бірлік екені айқын. Ол жерде адамның түр-түсіне қатысты пайым жоқ. Осыдан көп уақыт бұрын өзінің кезекті бір жекпе-жегінде қазақ боксшысы Қ. Ислам өз қарсыласын *Мына қара бала да мықты екен*, – деп бағалайтыны бар. Бұл жерде, әлбетте қарсыластың *қара* нәсілді жұрт өкілі екеніне назар аудартып, оның тура мағынасындағы сөз саптауға әкелінгенін байқаймыз.

Қалай болғанда да, басқа сөздермен тіркесімге көнетін *қара* сөзінің мән-мағынасы ашылып қалды ма деп есептейміз. Ендігі *сөз – домалақ*. Бұл сөздің балаға қатысты айылатыны және ол баланың *аласа бойлы, толық* болып көрінетіні жоғарыда анықталды. Біз бұл ұғымды көзге шалынатын алғашқы түсінік деп санаймыз. Шын мәнінде, мұнда мүлде басқа ерекшелік жатыр. Ең бастысы, *домалақ* адам баласының бас мүшесіне қатысты өрбитін пайым болса керек. Жоғарыда шығармалық мысалға тартқан деректердің

барлығында бас мүшенің домалақ тәріздес болатыны алыстан мен мұндалайды. *Басы бақырдай үлкен еді* (Қаныш), *басы мен беті бір өңірдей* (Құнанбай) және *Бойы қолындағы күрегінің сабымен бірдей, төртпақ, қазан бас қара жігіт сұңғақ денелі қызыға ынтыға қарады* (С. Сматаев, Алау) сөйлеміндегі *қазан бас* – «басы қазандай үлкен» ұғымына иелік етеді. Әрі аталған атаулардың (бақыр, өңір, қазан) барлығы дерлік шеңбер пішіндес болып дөңгелене біткенінен туындайтынын танытады.

Дөңгелене біту, домалана келу – қазақ ұғымының туа біткен және мәңгі ажырамас ерекше белгісіне айналған. Және олар әлемдік бөліктің қара жер мен көк аспанға жақын орналасқан қасиетті заттарына бағышталған. *Қазан, ошақ, киіз үй* жер бетінің үстіңгі қабатындағы заттардың атауы болса, *шаңырақ, күн, ай* (толық ай) сөздері аспан көгіндегі зат атауы мен астрономиялық атауларға қарата айтылған. Әрі бұлардың пішіні домалақ болып жаратылған. Осы пішіндегі сөз адам баласына балама ретінде (қара домалақ) пайдалануға көшкен. Ал мұндай тіркесімдегі бірліктер, мақала барысында анықталғанындай, пенделік қасиеттің асқан дарындылығы мен данышпандылығына (Ғ. Есім қолданысы) және биік беделділігіне игі әсерін тигізген. Сондықтан мақаладағы тілдік бірліктерді қазақ харизмасының лингвистикалық портретін негіздеуші бірегей сөздер деген санаттық түсіндірмені орнықтырудың, осы орайда оны қабылдаудың да уақыты туғандығын жеткізіміз келді. Мұндай қабылдау, анығырақ айтқанда, харизманың лингвистикалық портреті сынды ізденістер орыс тіл білімінің де арналы бір ғылыми бағыты болып таныла бастады [10]. Сілтемелік мақала авторы орыс тіл біліміндегі харизмалыққа тән тілдік бірлік ретінде көптеген етістік тұлғаларымен қатар, тақыр бас (лысына прибавляет им харизмы) тіркесімін де мысал дерек етеді. Біздің тараптан ұсынылған мақалалық тұжырым да осындай зерделеулерге жол ашады деп үміттенеміз.

Қорытынды

Шағын мақалалық зерттеу харизма сөзін психологиялық тұрғыдан анықтаған сөздік түсіндірмесі болмаса, лингва-әдебиеттік талдамда кездеспейтіні байқатты. Тілдік материал болатын көркем шығарма, тілдік сөздіктер де бұл сөзді жеке бірлік ретінде бағамдай алмаған. Тіпті, бұл сөздің орнын басатын қазақ тіліндегі нұсқасы боларлық *ерекше дарындылық, биік бедел, әулие(лік)* сөздері де көп жағдайда сөздік реестрі болып жұмсалмайды. Бірақ қазақ тіліндегі синонимдік қатардың молдығы аталған бірліктер орнын толтыратындай дәрежеде болып есептеледі. Оның үстіне қазақ тілі сөздерінің мол байлығы алуан тақырыптағы көркем шығарма тудыруға алып келеді. Осы себептен де қазақ тіліндегі тақырыпқа тартылған негізгі сөзді (харизма) қиындығы мол, бірақ мүмкіндігі бар сөздер қатары деп санауға болады.

Екінші бір басты мәселе, биік беделділіктің алғы шарты болып табылалық тілдік бірлікті осы мақалада айқындау қажеттігі болды. Біздіңше, ерекше дарындылықтың тума қасиетінің бір белгісі ретінде соматикалық мүшенің (бас) мейлінше үлкендік сипаты әсер етеді деген тұжырым жасауға болады. Сонымен қатар қара сөзімен тіркесте келіп, этно-мәдени сипатқа ие болатын сөздер қатары да (домалақ, көз) харизмалыққа тән негізгі бірліктер десек қателеспейміз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Степанов, Ю. С.**, Константы. Словарь русской культуры [Текст]. – М. : Академ. проект, 2004. – 824 стр. [Электронный ресурс]. – <https://www.Labirint.ru>

2 **Сүлейменова, Э. Д., Шәймерденова, Н. Ж., Смағұлова, Ж. С., Ақанова, Д. Х.** Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі [Мәтін]. – Алматы, 2020. – 400 б; Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтама [Мәтін]. – Алматы, 2005. – 656 б; Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтама [Мәтін]. – Алматы, 2005. – 576 б.

3 **Абай.** Энциклопедия [Мәтін]. – Алматы, 1995. – 720 б; Сұлтанмахмұт Торайғыров. Энциклопедия [Мәтін]. – Павлодар, 2010. – 486 б; Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Энциклопедия [Мәтін]. – Павлодар, 2010. – 704 б.

4 **Есім, Ғ.** Ғұлама – Нама. Ғылыми трилогия [Мәтін]. – Астана : «Абай академиясы», 2019. – 640 б.

5 Психология. Энциклопедиялық сөздік [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 624 б.

6 **Weber, M.** Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie [Text]. – Tübingen, 1922. [Electronic resource]. <http://psyfactor.org/harizma.htm>.

7 **Castelnovo, O., Popper, M., Koren, D.** The innate code of charisma [Text] // Journal «The Leadership Quarterly». Volume 28. Issue 4. August 2017. Pages 543–555.

8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том [Мәтін] / Құраст. : Ә. Ыбырайым, А. Жанабекова және т.б. – Алматы : ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 744 б.

9 **Grabo, A., Spisak, Brian R., Vugt, M.** Charisma as signal : An evolutionary perspective on charismatic leadership [Text] // Journal «The Leadership Quarterly». Volume 28. Issue 4. August 2017. P. 473–485.

10 **Сабитова, З. К.** Лингвистический портрет харизмы // В книге : «Человек в языке : интерпретативная парадигма» [Текст]. – Павлодар : Изд-во «Типография Сытина», 2011. – С. 468–481.

References

1 **Stepanov, Y. S.** Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury [Constants. Dictionary of Russian Culture] [Text]. – М. : Academic Project. – 2004. – 824 p. [Electronic resource]. <https://www.labyrinth.ru>

2 **Suleimenova, E. D., Shaimerdenova, N. Zh., Smagulova, Zh. S., Akanova, D. Ch.** Aleumettik lingvistika terminderinin sozdigi [Social-linguistic terminological dictionary] [Text]. – Almaty, 2020. – 400 p; Kazakh madenieti [Kazakh culture. Encyclopedic reference] [Text]. – Almaty, 2005. – 656 p; Kazakh adebieti [Kazakh literature. Encyclopedic reference] [Text]. – Almaty, 2005. – 576 p.

3 **Abay.** Encyclopedia [Encyclopedia] [Text]. – Almaty, 1995. – 720 p; Sultanmahmut Toraygirov. Encyclopedia [Encyclopedia] [Text]. – Pavlodar, 2010. – 486 p; Mashhur Zhusup Kopeyuly. Encyclopedia [Encyclopedia] [Text]. – Pavlodar, 2010. – 704 p.

4 **Esim, G.** Gulama–Name. Gylymy trylogia. [Gulama-Name. Scientific trilogy] [Text]. – Astana : «Academy of Abay», 2019. – 640 p.

5 **Psihologia.** Entsiklopedialyk sozdik. [Psychology Encyclopedic Dictionary] [Text]. – Almaty : «Kazakh encyclopedia», 2011. – 624 p.

6 **Weber, M.** Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie [Text]. – Tübingen, 1922. [Electronic resource]. <http://psyfactor.org/harizma.htm>.

7 **Castelnovo, O., Popper, M., Koren, D.** The innate code of charisma [Text] // Journal «The Leadership Quarterly». Volume 28. Issue 4. August 2017. 543–555 pp.

8 **Ybyraiym, A., Zhanabekova, A.** Kazakh adebi tilinin sozdigi. On bes tomdik. [Kazakh literaturic words dictionary. Fifteen volumes] 9-volume. [Text] – Almaty : 2011. – 744 p.

9 **Grabo, A., Spisak, Brian R., Vugt, M.** Charisma as signal: An evolutionary perspective on charismatic leadership [Text] // Journal «The Leadership Quarterly». Volume 28. Issue 4. August 2017. 473–485 pp.

10 **Sabitova, Z. K.** Lingvisticheskiy portret charizmi // V knige : Chelovek v yazyke: interpretativnaya paradigma [Linguistic portrait charism // In the book: «Man in Language : an Interpretative Paradigm»] [Text]. – Pavlodar : Publishing house «Typogorafiya Sytin», 2011. – 468–481 pp.

27.04.24 ж. баспаға түсті.

21.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

***А. Адамова¹, Н. Ахтаева², Б. Сағындықұлы³**

^{1,2,3}Маргулан университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Поступило в редакцию 27.04.24.

Поступило с исправлениями 21.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ХАРИЗМА И ХАРИЗМАТИЧНОСТЬ: ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Статья направлена на накопление харизматических свойств, присущих человеку с особенно высокой репутацией. Новизна и актуальность работы определяются тем, что тема не затронута в области казахской филологии. Проявлением новаторства считается и тот факт, что авторы раскрывают сущность харизмы из слов исключительной одаренности, высокого авторитета, гения, мудрого (мудрость), святого (святость). Авторы статьи приводят со своей стороны научные выводы о харизме, которая закрепилась как единство психологической категории, и предлагают предпосылки для создания концепции языковых единиц, имеющих харизматическое значение. Особо следует отметить, что этнокультурное единство в результате слов «қара (черный)», сочетающихся со словами «домалақ (круглый, глаза)», носит сакральный характер (крепкий казахский (азиатский) ребенок). Сообщается, что это этнокультурное единство влияет на восприятие окружающей общины через соматическое название.

Сочетание работы авторов со словарями, философскими рассуждениями в казахской науке, высказываниями изучающих русское и английское учение, повлияло на научный потенциал темы. В то же время аргументация таких выводов примерами художественного произведения и интервью привела к практическому обоснованию поднимаемой проблемы. В результате в ходе статьи закрепилось единство таких наук, как психология, языкознание, литературоведение.

При написании работы авторы статьи опирались на следующие методы: анализ-обобщение, сравнение и сопоставление. Сравнение в труде – результат этнокультурного поиска, а сопоставление использовано для получения формулировок трудов на русско-англо-казахском языке. А анализ-обобщение реализовано в экспертизе примерных данных.

Ключевые слова: исключительная одаренность, высокий авторитет, гений, мудрый (мудрость), святой (святость), черный (круглый, глаза).

*A. Adamova¹, N. Akhtaeva², B. Sagyndykuly³^{1,2,3}Margulan University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

Received 27.04.24.

Received in revised form 21.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

CHARISMA: A PSYCHOLINGUISTIC INTERPRETATION

The article is aimed at accumulating charismatic qualities inherent in a person with a particularly high reputation. The novelty and relevance of the work is determined by the fact that the topic is not touched upon in the field of philology. The fact that the authors reveal the essence of charisma from the words of exceptional giftedness, high authority, genius, wise (wisdom), holy (holiness) is also considered a manifestation of innovation. The authors of the article, for their part, cite scientific conclusions about charisma, which has become entrenched as a unity of a psychological category, and offer prerequisites for creating a concept of linguistic units with charismatic significance. It should be especially noted that the words “black” combined with the word “round, eyes” have a sacred character (Kazakh (Asian) child). It is reported that this ethno-cultural unity affects the perception of the surrounding community through a somatic name.

The combination of the authors' work with dictionaries, philosophical arguments in Kazakh science, statements of students of Russian and English teachings influenced the scientific potential of the topic. At the same time, the argumentation of such conclusions by examples of a work of art and interviews led to a practical justification of the problem being raised. As a result, the unity of such sciences as psychology, linguistics, and literary studies was consolidated in the course of the article.

When writing the work, the authors of the articles relied on the following methods: analysis-generalization, comparison and comparison. The comparison in the work is the result of an ethnocultural search, and the comparison is used to obtain formulations of works in the Russian-English-Kazakh language. And the analysis-generalization is implemented in the examination of sample data.

Keywords: exceptional talent, high authority, genius, wise (wisdom), holy (holiness), black (round, eyes).

SRSTI 17.00.00

<https://doi.org/10.48081/AXRU5175>**A. A. Akbulatov¹, N. M. Tukeshova²,
A. A. Naimanbaev³, *M. K. Kairova⁴**^{1,2}Makhambet Utemisov

West Kazakhstan University,

Republic of Kazakhstan, Uralsk;

³Abai Kazakh National Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

⁴Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1732-8830>⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>*e-mail: kairova_mk@mail.ru**THE THEME OF THE AFGHAN WAR IN A. TARAZI'S
«PUNISHMENT» AND KH. HOSSEINI'S
«A THOUSAND SPLENDID SUNS»**

The article examines theme of war (Afghan War) common to modern Kazakh prose in the era of independence and the world literature, novels «Punishment» by Akim Tarazi and «A Thousand Splendid Suns» by Khaled Hosseini using the method of comparative typological research. Theoretical problems of typological research of artistic literary texts are considered. In addition to the general theme of the two novels, the unique characteristics were analyzed at the levels of idea, image, plot, style, literary genre, literary movement, literary era, literary process, national literature. Khaled Hosseini's novel, full of deep psychological twists, which describes the history of the creation of the state of Afghanistan and the horrors of war, as well as his current life, has been comprehensively studied. In the novel «Punishment» by Akim Tarazi, the psychological underpinnings of the war affecting the human mind, spiritual crisis, physical wounds, the loss of humanity due to the consequences of war, etc. are studied.

The task of the article is to recognize the artistic-aesthetic world of the novels of the two writers, by analyzing the content basis of the novels,

it aims to show the relevance of the issues raised by the writers in modern society, their skills in conveying the reality of life.

The scientific and practical value of the research is reflected in the comparative study of the direction of development of Kazakh prose and world literature.

The problems considered in the article show the value of the research work to reveal the artistic system of the authors' works, and the ideological-aesthetic content of the works.

Keywords: modern Kazakh literature, world literary process, theme of the Afghan war, typological analysis, psychoanalysis in prose, historical tragedy.

Introduction

One of the historical themes in modern Kazakh literature, which is the basis for the topic of our article, is the theme of the Afghan war. Because this year marks the 35th anniversary of this war. Since this war was during the Soviet period, it was not possible to evaluate this topic from the point of view of ideology in the past Soviet times. In the literary creativity of that time, the mentioned topic was not openly written. In some works, this theme was written in terms of the consequences of the war on the entire human civilization, as well as the heroic deeds of the Soviet army and the defense of the Motherland.

G. Baltabaeva, a researcher of the prose in the era of independence, said: «Thanks to the freely inspired writing of Kazakh writers on the themes of «Zheltoksan», «Semey-Polygon», «Afghan» in 1986, which played a public and political decisive role in the social life of the country, some great works were born» [1, p. 10], – she classifies the themes of Kazakh literature that contradict the ideology of the Soviet era.

In the works after the years of independence, this theme began to be written in an innovative modernist manner in terms of the issue of spiritual inner freedom of individuals, at the level of state integrity, global trends, humanity problems, national tragedy.

In this article, we focus on Akim Tarazi's «Punishment» [2] and Khaled Hosseini's «A Thousand Splendid Suns» [3] from the point of view of a comparative typological study. The theme of the Afghan war in modern Kazakh literature is one of the relevant historical themes directly related to our history of the last century. The causes and effects of the Afghan war in the novels of Akim Tarazi and Khaled Hosseini, and the artistic aesthetic worldview of the authors, taken as the research object of our article, are studied.

Materials and Methods

During the writing of the article, the monographic works, dissertations written on the development of modern Kazakh prose, were guided. Within the framework of the study of this topic, the typological research method of the science of literary studies was guided, description, analysis, compilation and comparison of the artistic work were carried out.

Typological research as one of the main methods of the science of literary studies is widely used in the study of artistic literary texts, considering the literary connection, the development of literature on a global scale and its own characteristics from a syncretic point of view, it differentiates the theme, idea, image, plot, motifs [4, p. 12] by means of critical common phenomena. Scientist D. Iskakuly concludes: «The scope of typological researches is very wide. It covers from the similarities in the creative works of individual writers to the common areas in world literature. Typological research examines the similarities between literatures at the levels of literary process, and national literature, and helps to reveal their common laws» [5, p. 350]. Here, we will discuss about the novels of the two authors, first of all, from the point of view of thematic commonality, historical time and space, trends, genres common to the literary era, and focus on the individual searches of the two authors in coming to the topic.

Results and discussion

In the history of Kazakh literature, works related to the theme of war were mostly written in connection with the Great Patriotic War, and even then they could not pass the censorship in accordance with the Soviet ideology. Bravery of heroes before the Motherland, heroic images, creativity of Soviet patriotism, friendship of peoples, work in the rear during the war, all critical issues were covered. And the problems related to the national tragedy of the war and the psychological soul of the human race remained closed.

In the works of Kazakh literature after the years of independence, the theme of the war, creativity based on honor and moral duty of soldiers who returned disabled from the war, and families who received a death notification from the war, women in mourning and generations who suffered the fate of orphanhood and widowhood, the internal turmoil of various fates, the social environment and the alienation of people, were especially raised.

Kh. Hosseini's novel «A Thousand Splendid Suns» describes the war that began in the distant Soviet period, which continues to this day, and the modern day of the Afghan people, who have not lost sight of the senseless war, which is well known to the world.

It is immediately noticeable that his novel is different from the works of Kazakh literature written on the Afghan theme in terms of writing form and content.

Because the author is a representative of the refugee generation that suffered the effects of that terrible war.

That's why this novel can be called a psychological thriller, with critical view of people's progress to the animal instinct during the terrible war disasters. The author reveals the nature of the war, the internal situation of the country, where the fire of war is happening every day, through his characters. Hosseini gives the reader a unique perspective on the daily lives of Afghan women and their struggle for survival during the war, emphasizing the interactions between his two protagonists, Mariam and Laila, two very different people who find themselves in similar and terrifying situations [6, p. 3508]. The naturalistic nature and chronological dimension of the novel clearly shows the fate of a refugee country exposed to the psychology of war in a pitiable state. But no matter how many difficulties he faces, the author fully believes that the fire of war will stop and his country will see a thousand splendid days.

The main characters of the novel, Mariam, Laila, Tariq, and Mullah Faizullah, all of them were courageous people who suffered from the war and showed different aspects of humanity in different situations of life. Mariam heard and memorized the words «illegitimate», «harami», «bastard» [3, p. 5-6] in her baby mind from birth. Even though she was bullied and humiliated throughout her life, she has a strong inner spirit, is open-hearted, patient, and has never harmed anyone. Even if the society alienates a person, a person does not lose hope in the social environment, but she was considered an unnecessary thing for the society. If a girl born out of wedlock gets a blow from fate when she grows up, she will suffer for the rest of her life from the principles of the Islamic tradition because of which she was married at an early age.

The fate of Laila, one of the parallel main characters in the novel, was not less than that of Mariam. The novel generally shows the consequences of the war on the fate of these two women-mothers in the global space. He brings before our eyes deep psychologically painful scenes that share his emotional state with his readers with true sympathy. The plight of a woman's fate, the rights of a woman in the family and in the public sphere, which are limited by Islamic law, are particularly noticeable.

There is a reason to call the novel a fictional historical and historical documentary novel. In the novel, there is a chronological development of events with specific historical dates, which substantiate the author's descriptions, and the author skillfully uses the language of historical data in a narrative context with artistic truth. And narrative is given the following definition: «narrative means to tell, narrate, this is a presentation of events presented to readers and listeners in the form of a combination of words and images» [7, p. 3]. The author's narrative,

the author in the person of a character, etc., show that the author has mastered the development of world literary trends.

The real historical authenticity of the novel can be seen from the birth of the main character of the novel, Mariam, and her passing away in our time in the 21st century. How many destinies like Mariam were affected by the war? Secondly, the historical events that are central to the novel are clearly shown. Zahir Shah, who ruled Afghanistan for 40 years, was overthrown by the 1973 revolution, and his younger brother Mohammed Daoud Khan came to power in 1973 and served as the president of the Republic of Afghanistan until 1978. In 1978, he was assassinated. Here, the historical events in the novel started with such revolutions and bloodsheds, and have continued to this day with the conflict between the Mujahideen and the Taliban, as well as the wars of liberation against the Soviet army and the American army. Also, the names of the leaders of the Afghan war and world political leaders are also mentioned in the novel, and they are used as specific episodic characters in the literary text with their real names. For example, the figures Zahir Shah, Mohammed Daoud Khan, Ahmad Shah Massoud, Najibullah, etc. from the history of the Afghan war play a contextual role in the work of art. Here, the author not only reports events by the artistic description of the names of historical people and the chronological time of specific historical data, the events that are narrated in detail the events, but also uses the method of conveying the literary content with the image and characteristics of people in the perception of the actions, thoughts, dialogues, environment [7, p. 36].

The connection and closeness of this topic with Kazakhstan as the presence of Kazakh soldiers who were part of the army during the Soviet period. It was their fate. Why did they fight? For whom did they fight? What ideals and values were there? About the novel «Punishment» by A. Tarazi, scientist G. Orda evaluates: «In the years of independence, the Kazakh novel was filled with new content. Yesterday's Afghan war also took place among them. A. Tarazi's novel «Punishment» (1998) is a work that raises new thoughts about the Afghan war. ... The writer tried to convey that both victory and defeat of a war without a purpose are pointless. It is clear that an unjust war has no meaning in human life [8, p. 280–281]». Scientist Sh. Eleukenov evaluates: «In the novel «Punishment» the word heroism is not mentioned. This story has a different meaning. Such a work written about the war has never been seen before on Kazakh land» [9, p. 419–420]. Although Akim Tarazi raised the subject of the Afghan war, he looked into the psychological underpinnings of the war that affects the human mind. It is not only a spiritual wound, but also a physical wound, novel tells how the consequences of war deprive a person of his humanity. Striving to reveal the universal anti-moral image of war through psychoanalysis in prose, it shows the direction of development of innovative modernist and post-modernist tendencies

in Kazakh literature. The search of the writer A. Tarazi, combining the national theme with global issues in Kazakh literature, reveals the complex tragedy of the fire of war, which not only affects material values, but also changes the inner life of a person. For example, instead of labeling Abo, the main tragic character of the novel, as a criminal, we can see that from a psychoanalytical point of view, he hides not only the individual's but also the deep-seated internal disease of the society. «After coming home, he fed them without haste. Then he pressed a little on the throats of both of them. Both of them lost their senses. They lay like this for forty-fifty minutes... He found a hidden white ax... He allowed his infinite skill» [2, p. 60–61]. It is not for nothing that Abo, who killed his own children, said that he saved them from their illness. Rather than an intentional type of crime, it is a crime committed without regaining consciousness during illness. It focuses on crimes committed due to suicide, or mental illness, psychological illness, religious sect, etc. in modern society. One can observe the author's worldview that tragedies like war are the way to this.

There is a bitter reality of society behind the character of the writer Akim Tarazi's Abo. And if that bitter truth has not increased in today's society, it has not decreased. The author predicts that on a peaceful day, drug addiction, religious sect organizations that poison the minds of people will also commit various crimes. This is because it was not possible to write openly in the works written during the Soviet period, so they put effort into the subtext in the artistic interpretation of various topics. This is because he probably wanted to say that the reality of Soviet life is a false, temporary idea [10, p. 345] born of such many delusions.

And in Kh. Hosseini's novel, the war is evaluated from the point of view of the country's internal problems, freedom and independence, as a resistance to invasion. However, the disunity of the internal political forces in the country has led to the long-lasting tragedy of the country. Both authors have the same topic, but the authors approach the issue of war from two perspectives. Although A. Tarazi writes about war, there is absolutely no mention of bravery and heroism. In that work, we see the author's philosophical nature, new search, who made a psychoanalytical analysis of the human inner world. Meanwhile, Kh. Hosseini's novel portrays the real pictures of life in a naturalistic manner, is free from false pathos, shows images on top of real actions.

The unique psychological twists of the novel, which will not leave the reader indifferent, can be said to be the skill of detailing the effect of war on the human mind, causing fear, terror, and so on. For example, if we pay attention to the following passage in the novel, where Rasheed tells Laila about the war:

- ... Americans no longer need us. They used us for their own purposes. To them, Afghanistan is a shit hole. My words were a little strange, sorry. But what I said is true. What do you think, Lailajan?» [3, p. 174]. A single detail in the passage

«Afghanistan is a shit hole» to the Americans probably means more than the words. Dialogue also plays an important role in creating details and subtext. A successful detail, a successful subtext will emerge only from a successful dialogue [11, p. 40]. From the dialogue here, Rasheed and Laila talk about the causes and effects of the war in the novel, and we can see that the current situation in Afghanistan is full of excrement, smelly, under ruins, and suitable for a mere arena of political conflict.

The author was able to see the lack of education and ignorance of women in a country surrounded by religious dogmas as a world problem at the artistic level. The writer conveys these problems through the different social statuses of the characters in his works. The war in the country, the elimination of various conflicting situations, first of all, emphasizes the need for cooperation in the country and the need not to close the country's problems with religious, sharia, and old customs laws.

The images of women and mothers like Mariam and Laila are tragic, artistic images of humanity, which is crushed by anti-war and anti-moral phenomena, but hopes for a bright day in the gap of life. If Kh. Hosseini assesses the consequences of the non-mononational state of Afghans as the phenomena that hinder the unity and prosperity of the country, and secondly, he reveals that the state closure of religious foundations leads to regression rather than progress. The author warns of the need for peace and contentment for humanity through the warexperienced by one country, that war is a way to destroy the human race, a political game, against the tragedy of the destruction of entire states and nations.

Summing up the results obtained during the writing of the article, the artistic foundations of A. Tarazi's and Kh. Hosseini's novels are based on historical events. The two authors, while preserving the realistic, naturalistic nature, portrays the war tragedy at the level of the inner spiritual tragedy of a person, and starts deep humanistic philosophical twists.

Although the writer A. Tarazi wrote about the Afghan war, the war is not about bravery and patriotism, but describes the serious consequences of the war on the inner spiritual world and body of a person with deep psychological undertones and allusions. Kh. Hosseini draws the world's attention to the fate of the Afghan people, which has become a tool for various political games.

Secondly, the plot and narration of both novels clearly show the innovative formal trends in the modern literary process. Kh. Hosseini's novel can be called a historical novel from the thematic point of view, because the plot of the novel is dense and well-organized, and most importantly, from the point of view of the chronicle, the narrative of the historical factuality in accordance with the time and space in the literature is a manifestation of the author's mastery. If the historical and artistic time in the novel is the life and historical events of Afghanistan in the

last half century, the place of the artistic space takes place in Afghanistan's Herat, Guldaman, Kabul, Panjshir provinces, Pakistan's Murree province.

And we see that A. Tarazi's novel is more artistic than a pure historical novel, and the historical theme is taken only as an external background. The author puts the main emphasis on universal human value between peaceful life and war.

From the point of view of the sub-genre classification, both novel can also be called a movie novel. If we evaluate Kh. Hosseini's novel as a thriller about war, it would be reasonable to call A. Tarazi's work a psychological thriller. This is because thriller means «fear, terror» in English, and it is a genre of literature and cinema aimed at instilling excitement and fear in the reader or viewer [12]. And J. Patterson concludes: «If a thriller cannot affect the human nervous system and cause excitement, then it has not achieved its goal» [13]. According to D. Kehr, «thriller is characterized by actions such as showing force in various situations of life, putting in an emotional state, instilling fear, recognizing its extreme effect» [14]. Based on the above comments, we can see that the types of thriller genre have been developed in Kazakh literature.

Although A. Tarazi's novel «Punishment» deals with the criminal event (killing his own children), he pays attention to the socio-psychological and moral values of the individual, looks at the face of the times, and looks into deep philosophical thoughts about the reasons for the emergence of such various problems. There are different types of criminals. And who is to blame for the wounds inflicted by the war? Akim Tarazi will address those issues in detail.

In the writing of two authors in the novel thriller genre, the most noticeable artistic approach is to describe the human psyche and study it from a psychoanalytical point of view as a writer and an author within the work. The authors look into the background of the psyche of each character in their works and analyze the worlds that are taking place in relation to social and everyday issues.

Conclusions

To sum up, the problem raised by both authors of the article is closely related to the problem of the Afghan war. After the years of independence, Kazakh prose raised various topics and stimulated the development of various genres. This is because in the literature of the Soviet period, there were closed topics and trends other than socialist realism were prohibited. At the same time, during the period of independence, the masterpieces of world literature began to be translated into the Kazakh language, which means a free intercultural relationship in literature.

The theme of the both novels is war. But Khaled Hosseini's novel «A Thousand Splendid Suns» deeply reflects on the fact that the war, which has become a historical tragedy of one country, is a political game tool common to all mankind, which creates a feeling of resistance, destroys cultures, directly destroys state and national foundations, tramples the weak and establishes power for the

strong. And Akim Tarazi's novel «Punishment» is a work written by looking at the psychological internal causes of war on mankind, taking the topic of war analytically and synthetically from his inner life.

The both novel narrates that the war is a test that psychologically examines the human basis of a person.

References

- 1 **Балтабаева, Г. С.** Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (Повестер мен әңгімелер) : фил. ғыл. докт. ... дисс. [Текст] – Алматы, 2010. – 243 б.
- 2 **Тарази, Ә.** Жаза : роман [Текст]. – Алматы : Санат, 1988. – 352 б.
- 3 **Хоссейни, Х.** Жарқыраған мың күн : роман / ауд. Т. Меллат [Текст]. – Нұр-Сұлтан : Фолиант, 2021. – 352 б.
- 4 Көне түркі әдебиетінің типологиясы / құраст. Қосанов, С. [Текст]. – Алматы : Evo Press, 2014. – 416 б.
- 5 **Еспенбетова, А. С., Ақтанова, А. С., Жундибаева, А. Қ.** Әдебиет тарихын дәуірлеудің теориялық негіздері : оқу құралы [Текст]. – Алматы : Бастау, 2019. – 360 б.
- 6 **Hanit, N., Ajmal, M., Masum R.** Unveiling Voices : A Stylistic analysis of speech and thought presentation in Khaled Hosseini's A Thousand Splendid Suns [Текст] // Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences. – 2023. – № 03. Vol. 11. – P. 3507–3519.
- 7 **Хуатбекұлы, Е. Н.** Назарбаев шығармаларындағы нарратив пен дискурс : фил. докт. (PhD) ... дисс. [Текст] – Алматы, 2021. – 122 б.
- 8 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж) : ұжымдық монография [Текст]. – Алматы : Полиграфкомбинат, 2011. – 638 б.
- 9 **Елеуқенов, Ш.** Ғасыр соңындағы жаңа тыныс. Қазақ романы : өткені мен бүгіні : ұжымдық монография [Текст]. – Алматы : Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
- 10 **Қалиева, А.** Жаңа Қазақстандық романдар. Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар : ұжымдық монография [Текст]. – Алматы : Evo Press, 2014. – 708 б.
- 11 **Таңжарықова, А. В. Д.** Исабеков прозасының көркемдік әлемі : фил. ғыл. докт. ... дисс. [Текст] – Алматы, 2008. – 127 б.
- 12 **Дьякова, Т. В.** Характеристика жанра «триллер» и его поджанры [Текст] // Linguamobilis. – 2013. – № 5 (44). – С. 32–36.
- 13 **Patterson, J.** Thriller : Stories to keep you all night [Текст]. – USA : MIRA Books, 2006. – 576 p.

14 **Kehr, D.** When Movies Mattered : Reviews from a Transformative Decade [Текст]. – University of Chicago Press, 2011. – 304 p.

References

1 **Baltabaeva, G. S.** Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі (Povester men әңгімелер) : fil. gyl. dokt. ... diss. [The artistic world of Kazakh prose during the period of independence (narratives and stories) : diss. of doct. of phil. sc.] [Text] – Almaty, 2010. – 243 p.

2 **Tarazi, A.** Jaza : roman [Punishment : novel] [Text]. – Almaty : Sanat, 1988. – 352 p.

3 **Hosseini, Kh.** Jarqyrağan myñ kün : roman [A Thousand Splendid Suns : novel] / trans. by Mellat, T. [Text]. – Nūr-Sūltan : Foliant, 2021. – 352 p.

4 Kōne türkī ädebietiniñ tipologiasy [Typology of ancient Turkic literature] / ed. by Kosanov, S. [Text]. – Almaty : Evo Press, 2014. – 416 p.

5 **Espenbetova, A. S., Akhtanova, A. S., Zhundibaeva, A. Kh.** Ädebiet tarihyñ дәуірлерінің теориялық негіздері : oqu qūraly [Theoretical foundations of the periodization of literary history : textbook] [Text]. – Almaty : Bastau, 2019. – 360 p.

6 **Hanit, N., Ajmal, M., Masum R.** Unveiling Voices : A Stylistic analysis of speech and thought presentation in Khaled Hosseini's A Thousand Splendid Suns [Text]. In Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences. – 2023. – № 03. Vol. 11. – P. 3507–3519.

7 **Khuatbekuly, E. N.** Nazarbaev syğarmalaryndaғы narrativ pen diskurs : fil. dokt. (PhD) ... diss. [Narrative and discourse in the works of N. Nazarbayev : diss. of PhD] [Text] – Almaty, 2021. – 122 p.

8 XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011 жж) : ұжымдық монография [Kazakh literature of the 21st century (2001-2011) : collective monograph] [Text]. – Almaty : Poligrafkombinat, 2011. – 638 p.

9 **Eleukenov, Sh.** Ғасыр соңындағы жаңа тыныс. Қазақ романы : өткені мен бүгін : ұжымдық монография [A new breath at the end of the century. Kazakh novel : past and present : collective monograph.] [Text]. – Almaty : Almaty baspa үйі, 2009. – 644 p.

10 **Kalieva, A.** Жаңа Қазақстандық романдар. Қазыргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар : ұжымдық монография [New Kazakh novels. Universal human values in modern literature : collective monograph] [Text]. – Almaty : Evo Press, 2014. – 708 p.

11 **Tanzharykova, A. V. D.** Isabekov prozasynyñ көркемдік әлемі : fil. gyl. dokt. ... diss. [The artistic world of D. Isabekov's prose : diss. of doct. of phil. sc.] [Text] – Almaty, 2008. – 127 p.

12 **Dyakova, T. V.** Charakteristika zhanra «triller» I ego podzhanry [Characteristics of the genre «thriller» and its subgenre] [Text]. In Linguamobilis. – 2013. – № 5(44). – P. 32–36.

13 **Patterson, J.** Thriller : Stories to keep you all night [Text]. – USA : MIRA Books, 2006. – 576 p.

14 **Kehr, D.** When Movies Mattered : Reviews from a Transformative Decade [Text]. – University of Chicago Press, 2011. – 304 p.

Received 18.07.23.

Received in revised form 30.07.24

Accepted for publication 25.11.24.

*A. A. Акбулатов¹, Н. М. Тукешова², А. А. Найманбаев³, *М. К. Каурова⁴*

^{1,2}Махамбет Өтемісов атындағы

Батыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Орал қ.

³Абай атындағы

Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

⁴Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

18.07.23 ж. баспаға түсті.

30.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

Ә. ТАРАЗИДІҢ «ЖАЗА» ЖӘНЕ Х. ХОССЕЙНИДІҢ «ЖАРҚЫРАҒАН МЫҢ КҮН» РОМАНДАРЫНДАҒЫ АУҒАН СОҒЫСЫ ТАҚЫРЫБЫ

Мақалада тәуелсіздік дәуіріндегі қазіргі қазақ прозасы және әлем әдебиетіне ортақ соғыс тақырыбы (ауған соғысы), Әкім Таразидің «Жаза» және Халед Хоссейнидің «Жарқыраған мың күн» романдарын салыстырмалы типологиялық зерттеу әдісімен талданады. Көркем әдеби мәтіндерді типологиялық зерттеудің теориялық мәселелері қарастырылады. Екі романдағы ортақ тақырыптан қоса, көркем шығарманың идеясы, образ, сюжет, стиль, әдеби жанры, әдеби агым, әдеби дәуір, әдеби процесс, ұлттық әдебиет деңгейлерінде өзіндік ерекшеліктері талданған. Халед Хоссейнидің Ауғанстан мемлекетінің құрылу тарихы мен соғыс қасіретін, қазіргі өмірін терең

психологиялық ірімдермен толғана жазған романы жан-жақты зерттелген. Әкім Таразидің «Жаза» романындағы соғыстың адам баласының санасына әсер ететін психологиялық астары, рухани дағдарыс, тән жасарасы, соғыс зардаптарының адамның адамдық қасиетінен айыруы т.б зерттеледі.

Мақаланың міндеті қос қаламгер романдарының көркемдік-эстетикалық әлемін тану, романдардың мазмұндық негізіне талдау жүргізе отырып, жазушылар көтерген мәселелердің қазіргі қоғамдағы өзектілігі, өмір шындығын жеткізудегі шеберліктерін танытуды көздейді.

Зерттеудің ғылыми-практикалық мәні қазақ прозасы мен әлемдік әдебиеттің даму бағдарын салыстырмалы зерттеуден көрінеді.

Мақаладағы қарастырылған мәселелер авторлар туындыларының көркемдік жүйесі, туындылардың идеялық-эстетикалық мазмұнын ашу зерттеу жұмысының құндылығын көрсетеді.

Кілтті сөздер: қазіргі қазақ әдебиеті, әлемдік әдеби процесс, ауган соғысы тақырыбы, типологиялық талдау, прозадағы психоанализ, тарихи трагедия.

А. А. Акбулатов¹, Н. М. Тукешова², А. А. Найманбаев³, *М. К. Каирова⁴

^{1,2}Западно-Казахстанский

университет имени Махамбета Утемисова,
Республика Казахстан, г. Уральск;

³Казахский Национальный

педагогический университет им. Абая,
Республика Казахстан, г. Алматы;

⁴Павлодарский педагогический
университета имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 18.07.23.

Поступило с исправлениями 30.07.24.

Принято в печать 25.11.24.

ТЕМА АФГАНСКОЙ ВОЙНЫ В РОМАНАХ «ВОЗМЕЗДИЕ» А. ТАРАЗИ И «ТЫСЯЧА СИЯЮЩИХ СОЛНЦ» Х. ХОССЕЙНИ

В статье методом сравнительно-типологического исследования анализируется общая для современной казахской прозы эпохи независимости и мировой литературы тема войны (Афганская война), романы «Возмездие» Акима Тарази и «Тысяча сияющих солнц» Халеда

Хосейни. Рассматриваются теоретические проблемы типологического исследования художественных текстов. Помимо общей темы двух романов, уникальные особенности были проанализированы на уровнях идеи, образа, сюжета, стиля, литературного жанра, литературного течения, литературной эпохи, литературного процесса, национальной литературы. Всесторонне исследован роман Халеда Хоссейни, полный глубоких психологических поворотов, который описывает историю создания государства Афганистан и ужасы войны, а также его нынешнюю жизнь. Исследуются психологические основы войны, затрагивающие сознание человека, духовный кризис, физические ранения, утрата человечности вследствие последствий войны и т.д. в романе Акима Тарази «Возмездие».

Задача исследования – познать художественно-эстетический мир романов двух писателей, проанализировать содержательную основу романов, показать актуальность поднимаемых писателями вопросов в современном обществе, их умение передавать действительность жизни.

Научно-практическая ценность исследования способствует, пусть и в незначительной степени, изучению проблем определения направления развития казахской прозы и мировой литературы.

Рассмотренные в статье проблемы показывают значение исследовательской работы для раскрытия художественной системы произведений авторов, идейно-эстетического содержания произведений.

Ключевые слова: современная казахская литература, мировой литературный процесс, тема афганской войны, типологический анализ, психоанализ в прозе, историческая трагедия.

<https://doi.org/10.48081/QOOX8516>

***D. M. Akizhanova¹, S. K. Satenova², K. B. Mukatayeva³,
M. M. Zhakipova⁴, G. Kh. Demessinova⁵**

^{1,2}L. N. Gumilyov Eurasian

National University,
Republic of Kazakhstan, Astana,

³M. Narikbayev KazGUU University,
Republic of Kazakhstan, Astana,

⁴Astana IT University,
Republic of Kazakhstan, Astana,

⁵Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0432-5473>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-5959-7530>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5776-7913>

*e-mail: diana.akizhanova@gmail.com

CULTURAL KEYWORDS IN THE KAZAKH BUSINESS DISCOURSE

Business communication currently occurs in almost all areas of society. The ability to communicate with a business partner, understanding the psychology of a communicant, especially in intercultural communication, distinguishing between their worldview and ethnic norms are the major factors in business negotiations. The research work is devoted to the study of culture-specific keywords related to Kazakh business discourse in intercultural communication. The hypothesis of the research is that every culture can be explained and described with certain words called as keywords. Cultural keywords can help to study, learn, and discuss cultures of different nations all over the world. They can be referred to as a tool for intercultural communication. The authors use semantic analysis as a methodology to study the keywords and identify them in a text or culture.

Findings of the research can be useful for intercultural and cross-cultural studies as well as other interdisciplinary cultural and linguistic research.

Keywords: cultural keyword, intercultural communication, Kazakh business discourse, semantic analysis, culture-specific, business communication.

Introduction

In the era of globalization and internationalization it is very critical to know basics of intercultural and/or cross-cultural communication. In the paper we claim that cultural keywords can serve as a tool for intercultural and cross-cultural communication. Cultural keywords are culture indicators: they help to describe different cultures and civilizations. With the help of such keywords, we can easily explain one cultural values and beliefs to other nations. This, in turn, enables successful communication. At the course of research, we have realized that these keywords bear mentally and culturally specific peculiarities. Therefore, we can claim that they can be viewed as mirrors or reflectors of any culture they are used within. Consequently, we can learn, compare, examine and explain cultures of other nations, their mentality, beliefs and values, etc. through cultural keywords. In other words, they can be used as culture indicators with the help of which culture can be indexed.

Nowadays keywords are used in many fields of science. For example, in corpus and computational linguistics they are used for indexing texts in search engines, in marketing to sell the goods via internet, etc. A keyword bears information and this characteristic feature makes it valuable. As for intercultural communication keywords are used to describe and explain the cultures.

The first works related to cultural keywords go back to Williams in his sociological studies. The author define keywords are «significant, binding words in certain activities and their interpretation; they are significant, indicative words in certain forms of thought» [1, p. 15]. Williams made an attempt to find a number of words that play a particular importance and noted such words as *society*, *industry*, *democracy*, *class*, *art* and *culture* which reflect the changes occurred in life and society.

Comparative analysis of cultural keywords with a focus on semantic meaning of words was made by Wierzbicka. Wierzbicka defines keywords as «the words which are particularly important and revealing in a given culture.» The author studied the Russian words *sud'ba* (roughly 'fate'), *dusha* (roughly 'soul'), and *toska* (roughly, 'melancholy-cum-yearning') and states that they «play a particularly important role in Russian culture and offer invaluable insight into this culture» [2, p. 16].

Rocci and Monteiro associate cultural keywords with evaluative connotations that are particularly revealing of a culture's beliefs or values [3, p. 66]. According to Rigotti and Rocci cultural keywords are the «words that are particularly revealing of a culture that can give access to the inner workings of a culture as a whole, to its fundamental beliefs, values, institutions and customs. In short, of words that explain a culture» [4, p. 125].

Клueva identifies cultural keywords as: «The more associations the representative of this nation has in pronouncing the word, the more important it is to the national culture. Words with rich associative field are usually depicted in the folklore and in the works that become national classics. These words of special importance and indicative of a single culture are called key words» [5, p. 25].

Akizhanova et al. consider cultural keywords as significant catalysts in communicative interaction. They refer to Liebert's definition identifying them 'as linguistic points of reference within a communicative process» [6, p. 452].

In the recent research papers cultural keywords have also been studied in argumentation. Bigi says: «*keywords are lexical items that cannot be lacking if the text is to achieve the communicative goal defined by the connective predicate...* Since arguments are the «bricks» for the construction of an argumentative text, *keywords* can be defined as the words giving arguments their persuasive power» [7, p. 131].

In corpus stylistic studies, namely, keywords analyses and studies of collocations the works of M. Stubbs, M. Scott (Stubbs, 2005; Scott, 1999) are significant. In this aspect keyword refers to a «word that occurs with unusual frequency in a given text or collection of texts when this is compared with a reference corpus of some kind. Crucially, this means that a keyword can be unusually frequent or infrequent. Keyness is thus defined in terms of statistical 'unusuality' [8].

Materials and Methods

Having studied research papers related to keywords we have distinguished three main methods of the research: semantic analysis (A. Wierzbicka), argumentative analysis (E. Rigotti, A. Rocci, S. Greco Morasso, S. Bigi, etc.) and cultural studies (R. Williams, etc.). In the research, we exploit semantic analysis as a major tool in cultural keywords identification. The theoretical domain for the semantic analysis of cultural keywords is based on the works by Wierzbicka (Wierzbicka, 1997, Stubbs, 1986; Shmeleva, 1993, Shmelev, 2005, Zemskaya, 1996, Semenuyk, 2002; Agapova, 2012; Pautkina, 2008; Trufanova, 2009; Faustov, 2009, etc.).

Analysis and Discussion

In view of globalization and digitalization tendencies in the world, semantic analysis has become one of the key issues. For instance, semantic analysis can

be used to solve problems in such fields as psychiatry (for diagnosing patients), political science (predicting the results of elections), trade (analyzing the demand for certain goods), linguistics (analyzing texts), search engines, automatic translation systems, etc. [9, p. 113].

Semantic analysis helps us to search for the history, etymology of a certain word. For example, in such Kazakh collocations as «*credit qorzhyну*» (*Kaz.* кредит қоржыны, *Eng.* loan portfolio), «*tutyнушы qorzhyну*» (*Kaz.* тұтынушы қоржыны, *Eng.* consumer goods basket), «*valyuta qorzhyну*» (*Kaz.* валюта қоржыны, *Eng.* currency basket) the keyword is translated into Kazakhs as «*qorzhyн*» (қоржын). This can be explained by the history, customs and traditions of the Kazakh people. Qorzhyн is a national domestic product woven from woolen yarn, which is used for various household items. It is made in different ways, always with elements of national patterns. Qorzhyн has been used by the Kazakhs since ancient times. In qorzhyн Kazakh people kept kymyz (fermented dairy product traditionally made from mare's milk) and other beverages for a long time and saved its healing properties. Using qorzhyн was very practical for the Kazakh people. Besides, qorzhyн was very useful in household, it was also used to transport products over long distances. Most often, qorzhyн was hanging on a horse or camel on the sides of the animal, the weight is evenly distributed in front of or behind the rider. It is known that double-sided qorzhyн helps animals to keep a balance, to maintain steady running and to increase endurance. Since qorzhyн is very useful and practical in household, this item can be observed not only in the Kazakh tradition but also in all nomadic cultures. Besides, Kazakhstan, qorzhyн was used by people of Middle Asia, Caucasus, Altai Mountains regions (Wikipedia). Thus, we can meet in Turkish language *Hurcin*; Arabic *Xurj* «saddlebag»; Pers. *Xurjin*; Azeri *Hurcun*, etc. [10]. All these words have the same meaning: a saddle bag made of leather or fabric.

However, qorzhyн in the recent period has changed its meaning and started being used in the meaning close to *basket, bag, portfolio, etc.* Hence, we can meet such use of *qorzhyн* as:

- *tutyнушы qorzhyны* (*Kaz.* тұтынушы қоржыны) – market basket, inflation basket;
 - *valyuta qorzhyны* (*Kaz.* валюта қоржыны) – currency basket;
 - *credit qorzhyны* (*Kaz.* кредит қоржыны) – loan portfolio;
 - *investitsialyq qorzhyн* (*Kaz.* инвестициялық қоржын) – investment portfolio;
 - *tapsyrystar qorzhyны* (*Kaz.* тапсырыстар қоржыны) – dealing portfolio, order book;
 - *saqtandyru qorzhyны* (*Kaz.* сақтандыру қоржыны) – insurance portfolio;
- and

– *aktiyalar qorzhyny* (Kaz. акциялар қоржыны) – share portfolio, stock portfolio; etc.

The semantic analysis gives a way to the term formation, expansion and metaphorization of the general meaning of a word – the expiry of the general use of the word in a new concept in the field of special knowledge. This is also called the terminating process. In the development of industry terms, there is a special feature of using, first of all, Kazakh native words, the richness of the existing indigenous lexical language. A great goal for language lovers is to accumulate the wealth of the long-standing folk language, its vocabulary characteristic of various fields, thereby increasing our language wealth, expanding the scope of our use of words, and improving the language of science. For example, the Kazakh word *olzha* (олжа) which means booty, profit or finding. Ospan says that *olzha* is the name of a find, share, acquisition, gift, trophy or prize won during various competitions [11]. The appearance of a long-awaited child in the family can also be perceived as an *olzha* - a gift from the Almighty. Then he was given an appropriate name – Olzhabai. There is even a famous Olzhabai Batyr in the Kazakh history. He earned the love and veneration of the people by his bravery in the fight against the Dzungars.

Olzha tartu (Kaz. олжа тарту, Eng. presenting *olzha*), *olzha беру* (Kaz. олжа беру, Eng. giving someone *olzha*), *olzha ugunu* (Kaz. олжа ұғыну, Eng. understanding *olzha*) are trophies of warriors who came with booty from distant campaigns, hunters who returned from a successful hunt, wrestlers who won a prize in a competition with a rival, winners in races or other competitions. *Olzha* was presented only to those who were deeply respected - a friend, relatives, matchmakers and in general dear people. *Olzha* could also be called a successful acquaintance with a great man, or the acquisition of some long-awaited thing.

The concept of *olzha* (Kaz. олжа) is also associated, as we have already mentioned, with the worldview of the Kazakh people. It is a cultural keyword. As proof of this, the Kazakh language has the following phrases *олжамен күн көру, оңай олжа, олжаға балау, олжалы болу, шаш етектен олжаға бату, үйіріңмен үш тоғыз олжа көбейсін*. However, in the recent texts related to business and economics or finance, we can note the expansion of the lexical meaning of *olzha*. For example, Bektaiuly uses the word *olzha* to explain the meaning of the word *paida* (Kaz. пайда, Eng. income, profit, etc.) [12, p. 295]. As a result, the work *olzha* has started being used in the Kazakh business discourse as a business term (Kazakh-English dictionary). As an example, let us consider the following sentence:

Кәсіпке жаңадан аяқ басқан кез келген адам оңай олжа, сиқырлы таяқша болмайтынын түсінуі керек. Оған қоса кәсіпті эмоциямен емес, саналы түрде бастаған дұрыс. Мұндай пікірді 25 жылдық тәжірибесі бар қазақстандық

бизнесмен Батыр Сиябек айтып отыр. Ол Tengrinews.kz тілшісіне берген сұхбатында кәсіпті қалай, неден бастау керекін, мақсат қою, қабілетіне қарай адамның 3 түрі туралы айтып берді. Сондай-ақ, оқуға кеңес берілетін пайдалы әдебиеттер тізімін ұсынды. Ал елордалық есепші Гүлнұр Шолпанқұл бастаған кәсіпті заңдастыру жолдары мен оларға қойылатын талаптарды түсіндірді [13].

Translation: *Anyone who is just starting a business should realize that it is not going to be an easy prey, a magic wand. Besides, it is better to start a business consciously, not with emotions. This opinion was expressed by Batyr Siyabek, a Kazakhstani businessman with 25 years of experience. In an interview with Tengrinews.kz, he told the correspondent about how to do business, where to start, how to set goals, as well as the three types of people and their competencies. He also provided a list of useful literature, which is recommended to read. And Gulnur Sholpankul, an accountant from the capital, explained ways to legalize a business and the requirements for them.*

In this context *olzha* is used in the meaning of easy win, *easy prey*, *easy target*. The word is used as an equivalent to a magic wand, which proves the notion of something magic, which is unexpected and comes without any effort (easy). The use of *olzha* in combination with the word easy (*оңай олжа*) makes some hint of negative meaning. Since according to the Kazakh worldview, easy money is no good, only hard work (honest labour) can bring good wealth. This can be proved by the proverbs and sayings: *Еңбегің егіз болса, байлығың сегіз болады. Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болады* (lit. If you work twice/double, your wealth [outcome] will be eight. If your work is hard, your taste will be sweet); *Еңбек деген байлық бар ерінбеген жететін, жоқшылық деген жебірді жермен жексен ететін* (lit. there is wealth that is achieved by labor, which can eliminate poverty); *Еңбегі жанғанның тоқтысы егіз туады* (lit. The lamb of a hardworker will give birth to twins).

Results

Cultural keywords are the keys for understanding cultures, understanding cultural differences and features. They act as catalyzers of intercultural communication. In the paper we tried to identify potential methodology of keywords identification. Though this methodology is not final and complete, we assume the above mentioned three methods can contribute in keywords studies. Based on the research via these methods we identified the following criteria of cultural keywords:

- Frequency: cultural keywords appear more often in the text and in the culture as whole compared to other linguistic units.
- Commonality of usage: cultural keywords are frequently and more often used in the society (mass media, daily life, literature, etc.)

– Word sense disambiguation: cultural keywords have several meanings and are used in different fields with different meanings, i.e. derivative and connotative meanings;

- Capability of keywords to create derivations and associations;
- Capability of keywords to contain summarized information;
- Capability of only significant words to serve as a keyword.

Based on this research we classify extralinguistic and intralinguistic features and criteria of cultural keywords. Intralinguistic features include linguistic specificity, frequency, semantic ‘richness’, ability to create semantic variations, ability to create collocations and word phrases, etc. Extralinguistic features include cultural specificity of keywords, cultural contextuality, functioning as cultural symbols, ability to reflect traditional and cultural values of nations. Though, we claim that this classification is conditional to some extent since cultural significance of cultural keywords is based on integral principle of extralinguistic and intralinguistic criteria and features of these linguistic units.

Conclusion

To sum up, cultural keywords help to specify basic, key concept of a text or a culture as a whole. In terms of culture, they identify core values and traditions of a nation. Cultural keywords are used as culture indicators; same as key words serving as bibliographical indexes, cultural keywords help to index cultures and groups of nation representatives in intercultural communication.

References

- 1 **Williams, R.** Keywords. A Vocabulary of Culture and Society [Text]. London: Fontana. – 1976. – 341 p.
- 2 **Wierzbicka, A.** Understanding Cultures through their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese [Text]. – New York : Oxford University Press, 1997. – 317 p.
- 3 **Rocci, A., Monteiro, M.** Wariss. Cultural Keywords in Arguments. The Case of Interactivity [Text]. In Cogency. – 1999. – 1(2). – P. 65–100.
- 4 **Rigotti, E., Rocci, A.** From argument analysis to cultural keywords (and back again) [Text]. In The Practice of Argumentation. – Amsterdam: Benjamins. – 2004. – P. 903–908.
- 5 **Клюева, Г. Ю.** Ключевые слова культуры на уроках русского языка [Текст] // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – №3(60). – С. 24–28.
- 6 **Akizhanova, D., Kamzabekuly, D., Satenova, S., Kyzyrova, A.** Argumentative analysis of cultural keywords: an exercise. In Life Science Journal. – 2014. – No.11(5). – P. 452–458. [Electronic recourse]. Available at:

https://www.lifesciencesite.com/ljs/life1105/064_24345life110514_452_458.pdf (accessed 10.07.2024).

7 **Bigi, S.** Keywords in argumentative texts and their persuasive power [Text]. In Proceedings of the sixth conference of the international society for the study of argumentation. – 2007. – P. 129–135.

8 **Bednarek, M.** Teaching English Literature and Linguistics Using Corpus Stylistic Methods. In Bridging Discourses: ASFLA 2007 Online Proceedings. [Electronic recourse]. Available at: https://www.monikabednarek.com/wp-content/uploads/2017/08/Bednarek2008_TeachingEnglishLitandLingUsingCorpusStylistics_ASFLAProceedings.pdf (accessed 10.07.2024).

9 **Чапайкина, Н. Е.** Семантический анализ текстов. Основные положения // Молодой ученый. – 2012. – №5(40). – С. 112–115. [Электронный ресурс]. – URL: <https://moluch.ru/archive/40/4857> (дата обращения: 28.07.2024).

10 **Dankoff, R.** Armenian Loanwords in Turkish [Text]. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. – 1995. – 217 p.

11 **Оспан, Б.** Чем ценна для казахов традиция олжа тарту. – [Электронный ресурс]. – URL: <https://365info.kz/2019/07/chem-tsenna-dlya-kazahov-traditsiya-olzha-tartu> (дата обращения 29.07.2024).

12 **Бектаев, К.** Үлкен қазақша-орысша орысша-қазақша сөздік [Мәтін]. – Алматы: Алтын қазына, 2007. – 712 б.

13 **Долаева, К.** Өлмейтін бизнес, қателіктер, заңдастыру мәселесі. Кәсіпті қалай дұрыс бастау керек? [Электронды мәтін]. – URL: <https://tengrinews.kz/article/olmeytn-biznes-katelkter-zandastyru-maseles-kaspt-kalay-1745> (accessed: 29.07.2024).

References

- 1 **Williams, R.** Keywords. A Vocabulary of Culture and Society [Text]. London: Fontana. – 1976. – 341 p.
- 2 **Wierzbicka, A.** Understanding Cultures through their Key Words: English, Russian, Polish, German, Japanese [Text]. – New York : Oxford University Press, 1997. – 317 p.
- 3 **Rocci, A., Monteiro, M.** Wariss. Cultural Keywords in Arguments. The Case of Interactivity [Text]. In Cogency. – 1999. – 1(2). – P. 65–100.
- 4 **Rigotti, E., Rocci, A.** From argument analysis to cultural keywords (and back again) [Text]. In The Practice of Argumentation. – Amsterdam: Benjamins. – 2004. – P. 903–908.
- 5 **Klueva, G. Yu.** Klyuchevye slova kul'tury na urokah russkogo yazyka [Keywords of culture in Russian language lessons] [Text]. In Yaroslavskij

pedagogicheskij vestnik [Yaroslavl Pedagogical Bulletin]. – 2009. – 3(60). – P. 24–28.

6 **Akizhanova, D., Kamzabekuly, D., Satenova, S., Kuzyrova, A.** Argumentative analysis of cultural keywords : an exercise. In Life Science Journal. – 2014. – No.11(5). – P. 452-458. [Electronic recourse]. Available at: https://www.lifesciencesite.com/lj/life1105/064_24345life110514_452_458.pdf (accessed 10.07.2024).

7 **Bigi, S.** Keywords in argumentative texts and their persuasive power [Text]. In Proceedings of the sixth conference of the international society for the study of argumentation. – 2007. – P. 129–135.

8 **Bednarek, M.** Teaching English Literature and Linguistics Using Corpus Stylistic Methods. In Bridging Discourses: ASFLA 2007 Online Proceedings. [Electronic recourse]. – Available at: https://www.monikabednarek.com/wp-content/uploads/2017/08/Bednarek2008_TeachingEnglishLitandLingUsingCorpusStylistics_ASFLAProceedings.pdf (accessed 10.07.2024).

9 **Chapaykina, N. E.** Semantic analysis of texts. Basic provisions. In Young scientist. – 2012. – 5(40). – P. 112–115. [Electronic recourse]. – Available at: <https://moluch.ru/archive/40/4857> (accessed: 29.07.2024).

10 **Dankoff, R.** Armenian Loanwords in Turkish [Text]. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. – 1995. – 217 p.

11 **Osman, B.** Chem tsenna dlya kazahov traditsiya olzha tartu. – [Electronic recourse]. – Available at: <https://365info.kz/2019/07/chem-tsenna-dlya-kazahov-traditsiya-olzha-tartu> (accessed 29.07.2024).

12 **Bektayev, K.** Ulken kazaksha-oryssha oryssha-kazaksha sozdik [Big Kazakh-Russian Russian-Kazakh dictionary] [Text]. – Almaty : Altyn Kazyna, 2007. – 712 p.

13 **Dolayeva, K.** Olmeitin biznes, katelikter, zandastyru maselesi. Kasipti kalai durys bastau kerek? [Electronic recourse]. – Available at: <https://tengrinews.kz/article/olmeytn-biznes-katelkter-zandastyru-maseles-kaspt-kalay-1745> (accessed: 29.07.2024).

Received 04.04.24.

Received in revised form 19.08.24.

Accepted for publication 25.11.24.

**Д. М. Акижанова¹, С. К. Сәтенова², К. Б. Мұқатаева³,
М. М. Жақыпова⁴, Г. Х. Демесинова⁵*

^{1,2}Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

³М. С. Нарикбаев атындағы ҚазМЗУ,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

⁴Astana IT University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

⁵Әлкей Марғұлан атындағы

Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

04.04.24 ж. баспаға түсті.

19.08.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ІСКЕРЛІК ДИСКУРСЫНДАҒЫ МӘДЕНИ НЫШАНДЫ ТҮЙІН СӨЗДЕР

Іскерлік қарым-қатынас бүгінде қоғамның барлық салаларында кездеседі. Іскери серіктеспен қарым-қатынас жасай білу, коммуниканттың психологиясын түсіну, әсіресе мәдениетаралық қарым-қатынас үдерісінде оның дүниетанымы мен этникалық нормаларын ажырату іскерлік келіссөздердің маңызды факторлары болып келеді. Мақала мәдениетаралық коммуникация теориясы негізінде қазақ іскерлік дискурсына байланысты мәдени-нышанды түйін сөздерді зерттеуге арналған. Зерттеу гипотезасы бойынша, әрбір мәдениетті түйін кілт сөздер деп аталатын белгілі бір сөздер қатарымен түсіндіруге және сипаттауға болады. Мәдени нышанды тілдік бірліктерді түйін сөздер ролін атқарады, олар дүние жүзіндегі әртүрлі ұлттардың мәдениеттерін зерттеуге, оларды тануға және сипаттауға көмектеседі. Түйін сөздерді мәдениетаралық коммуникация құралы деп түсінуге болады. Авторлар семантикалық талдауды түйін сөздерді зерттеу және оларды мәтінде немесе мәдениетте анықтау әдістемесі ретінде қолдануды ұсынады. Зерттеу нәтижелері мәдениетаралық зерттеулерге, сондай-ақ басқа да пәнаралық мәдени және лингвистикалық зерттеулерге пайдасын тигізеді.

Кілтті сөздер: мәдени түйін сөз, мәдениетаралық коммуникация, қазақ бизнес дискурсы, іскерлік дискурс, семантикалық талдау, мәдени нышанды, іскерлік қарым-қатынас.

*Д. М. Ақижанова¹, С. К. Сатенова², К. Б. Мукатаева³,М. М. Жакипова⁴, Г. Х. Демесинова⁵^{1,2}Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана;

³КАЗГЮУ имени М. С. Нарикбаева,

Республика Казахстан, г. Астана

⁴Astana IT University,

Республика Казахстан, г. Астана;

⁵Павлодарский педагогический

университет имени Алкея Маргулана,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 04.04.24.

Поступило с исправлениями 19.08.24.

Принято в печать 25.11.24.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА КУЛЬТУРЫ В КАЗАХСКОМ ДЕЛОВОМ ДИСКУРСЕ

Бизнес-коммуникация сегодня встречается практически во всех сферах жизни общества. Умение общаться с деловым партнером, понимание психологии коммуниканта, особенно в процессе межкультурной коммуникации, различение его мировоззрения и этнических норм являются важнейшими факторами в деловых переговорах. Статья посвящена изучению культурно-специфических ключевых слов, связанных с казахским деловым дискурсом в аспекте межкультурной коммуникации. Гипотеза исследования заключается в том, что любую культуру можно объяснить и описать с помощью определенных лингвистических единиц, т.н. ключевых слов культуры. Ключевые слова культуры могут помочь в изучении, познании и обсуждении культур разных народов мира, т.е. они являются инструментом межкультурной коммуникации. Методом исследования и выявления ключевых слов в тексте или культуре послужил семантический анализ. Результаты исследования будут полезны в межкультурных и кросскультурных исследованиях, а также в других междисциплинарных культурологических и лингвистических исследованиях.

Ключевые слова: ключевое слово культуры, межкультурная коммуникация, деловой дискурс казахского языка, бизнес-дискурс, семантический анализ, деловая коммуникация.

SRSTI 16.21.31

<https://doi.org/10.48081/LGIN2079>*U. Anarbekova¹, A. Salkynbay²¹The Caspian State University
of Technology and Engineering

named after Sh. Yessenov,

Republic of Kazakhstan, Aktau;

²Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>*e-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz

KAZAKH GRAMMATOLOGY: A. BAITURSYNULY'S LEGACY IN NATIONAL WRITING AND LITERACY

*My body might find rest beneath the earth's embrace,
Yet my deeds shall persist, not confined to time or space.
Misunderstood by some, it does not weigh on my soul,
For I tread for tomorrow's promise, a purpose to extol.*

Akhmet Baitursynuly

This article delves into the significant contributions of Akhmet Baitursynuly, a prominent Kazakh linguist, to the field of Kazakh linguistics, with a specific focus on Kazakh writing and literacy. The selection of this topic is driven by three key reasons. Firstly, the contemporary relevance of Kazakh writing is paramount, as since 2017, the Republic of Kazakhstan has undertaken an initiative to transition its writing system from Cyrillic to Latin script. Consequently, various issues pertaining to Kazakh writing, including the Kazakh alphabet and orthography, have arisen, leading researchers to explore the origins of the Kazakh national alphabet, which, in this context, is attributed to Akhmet Baitursynuly. This aligns with our second reason, as the previous year marked the 150th anniversary of Akhmet Baitursynuly, an occasion that has been commemorated at the international level by UNESCO. Lastly, our article is closely connected to the theme of our doctoral dissertation, and while it primarily serves as a review article, it encompasses the findings of a survey conducted to gain deeper insights into the research topic.

Keywords: Kazakh writing, Akhmet Baitursynuly, Kazakh alphabet, national writing, literacy

Introduction

Writing stands as the pinnacle of culture and serves as the key to literacy. Those who possess the ability to write are considered literate and cultured individuals. Writing and culture are intricately intertwined, with the history of writing often used as a measure of a society's cultural history and advancement. Consequently, the history of writing and culture have become distinct branches of science. Akhmet Baitursynuly eloquently stated, «Many kinds of science and art are created to reduce the complexity of life and increase its pleasure. As science and art increase, the hardship of the world will decrease» (A. Baitursynuly, 1913) [1]. The development of writing and culture has undoubtedly alleviated the burdens of life in various societies and heightened their enjoyment.

Over a century ago, speech held greater value than writing, but with the evolution of society and communication, writing has assumed a higher position than speech. This evolution aligns well with the abundance of evidence that highlights the enduring importance of writing throughout history. Remarkably, in 1912, the Kazakh scientist Akhmet Baitursynuly astutely observed, «Our time is the time of writing», underscoring his understanding of writing's significance even then. As a Kazakh grammarologist, A. Baitursynuly dedicated his efforts to promoting literacy among his people and played a crucial role in the creation of the first Kazakh national alphabet and spelling reform. Notably, he was a pioneering teacher who spearheaded the publication of the newspaper “Kazakh,” serving as the driving force behind its establishment.

Akhmet Baitursynuly was a remarkable Kazakh scientist, who lived from 1872 to 1937, and left an indelible mark as the founder of Kazakh linguistics and the Kazakh science of writing. He is celebrated as the author of the first national alphabet and a reformer of Kazakh orthography. Beyond his contributions to linguistics and writing, he was also a gifted poet, translator, publicist, and played a vital role in fields like literature, publishing, teaching, music, and administrative management. While he made diverse contributions, this article primarily focuses on his research in Kazakh linguistics, particularly Kazakh grammarology, as it constitutes the foundation of this field. The principles and concepts put forth by Akhmet Baitursynuly continue to be relevant and serve as the cornerstone for contemporary Kazakh linguists' work.

The year 2022 marked the 150th anniversary of this esteemed scholar, and UNESCO included it in the list of anniversaries for 2022–2023 during the 41st session of the General Conference. Numerous events were organized in various

fields to commemorate his contributions to the nation. Notably, a TV series titled «Ahmet. Ult Ustazy» (Akhmet. Teacher of the nation) garnered widespread appreciation from the Kazakh people. Additionally, a documentary about the life of the scholar is currently in production. In recognition of his legacy, the scientist's alphabet was reintroduced in schools in 2020. Furthermore, in 2021, the Department of “Akhmettanu” (Akhmet studies) was established at the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly in Almaty city.

In 2022, under the guidance of the Rector of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Philological Sciences, Professor Zh.K. Tuimebayev, and Doctor of Philological Sciences, Professor A.B. Salkynbay, the selected works of the scholar were published in three volumes, entitled «Akhmet Baitursynuly. Selected works.» Numerous commendable efforts have been undertaken to honor his anniversary.

The primary objective of this article is to undertake a comprehensive scholarly examination of the works of Akhmet Baitursynuly, who played a pivotal role in enhancing the literacy and culture of the Kazakh people. His work as a Kazakh grammarologist laid the foundation for Kazakh linguistics, leaving an enduring impact that resonates with the contemporary field of study. Furthermore, the article aims to promote, evaluate, and pay tribute to his invaluable contributions on an international scale.

Research methods and materials

To fulfill the objectives of our article, the primary materials utilized comprise the six-volume collection of works by A. Baitursynuly, curated by Imakhanbet Raikhan Sahybekkyzy, the director of the A. Baitursynuly Museum House. Particularly, his works that focus on the subjects of writing and literacy. Moreover, the scholarly contributions of the talented academician Rabiga Satigalikyzy Syzdyk, whose writings on Baitursynuly commenced subsequent to the scientist's acquittal, were also referenced.

For theoretical elucidation of the scientist's career significance, the works of Kazakh-Russian researchers from the era concurrent with A. Baitursynuly's lifetime, alongside the contemporary studies by Akhmatologists like Z. Bazarbaeva and E. Maralbek, formed the foundational basis.

To study this object, methods of collecting and contextual analysis of theoretical material, comparative, generalizing, descriptive methods were used. These methodologies facilitated the identification and isolation of literature pertaining to literacy within the scientist's multifaceted body of work, enabling a focused and individual analysis of these specific elements. Furthermore, to present a practical perspective on the subject, the survey method was employed in the applied section of the article.

Main part

In Kazakh science, the focus on the science of writing has been primarily from a linguistic perspective rather than a historical one. This emphasis was driven by the need to make changes and regulate the Kazakh alphabet. Starting from the second half of the 19th century, articles in the newspaper *Dala Ualay* discussed the necessity of reforming the Kazakh alphabet to improve its usability.

While foreign linguists were primarily studying the historical aspects of writing and the cultural implications of various writing systems, Kazakh linguists were actively involved in the linguistic regulation of writing specifically for the Kazakh language. Their goal was to create a writing system that accurately represented Kazakh sounds and made it easier for the population to use.

One of the prominent figures in this field was Akhmet Baitursynuly, who played a crucial role in the development of the first Kazakh national alphabet. Baitursynuly introduced new letters to represent previously unrepresented Kazakh sounds, thereby refining the alphabet. He also invented a symbol called «*daiekshi*» to represent subtle sounds, which contributed to the economization of letters in the writing system.

Akhmet Baitursynuly's concerns extended beyond literacy, as he also contemplated ways to enhance it. He emphasized the importance of education, strength, and unity, stating: «Study to be educated. To get rich, you need to have a business. You need unity to be strong. We need to work on these issues» – offering clear pathways for development. Education, profession, and unity – these are the essential needs of any nation [2].

Academician and historian Manash Kozybayev describes Akhmet Baitursynuly as a significant figure of the 20th century, whose name is intertwined with the crucial events of that turbulent era. Studying Baitursynuly's life and works provides invaluable insights into the history of the century itself [3]. Through learning about Akhmet Baitursynuly, we gain a deeper understanding of the events and dynamics that shaped the 20th century.

During Akhmet Baitursynuly's lifetime, various researchers from different nationalities, including A. Samoilovich, E. D. Polivanov, N. F. Jakovlev, A. N. Kononov, as well as his fellow Kazakh scholars like M. Dulatov, T. Shonanuly, E. Omarov, S. Seifullin, and M. Auezov, wrote about him and his contributions. The Great Soviet Encyclopedia of 1926 provided a brief account of Baitursynuly as a Kyrgyz liberal activist and a leader of the Kyrgyz national party *Alash*, formed in 1917 [4]. His works were included in the Moscow Literary Encyclopedia volumes in 1930, featuring a biographical reference and the Kazakh alphabet (Baitursyn spelling) in Volume 5 in 1931. A. N. Kononov presented a scientific report on «Baitursynov Ahmet Baitursynov» in 1974, reflecting the analyses of real scholars who evaluated Baitursynuly's impact on history even

before he was posthumously acquitted from the unjust charges of being an «enemy of the people» in 1937. These works collectively shed light on the life and influence of Akhmet Baitursynuly.

Amid deliberate efforts to tarnish Akhmet Baitursynuly's contributions to the Kazakh people, true recognition of his work emerges from Russian scientists. In the 5th volume of the «Literary Encyclopedia» published in 1931, he is rightfully credited as the author of the «Kazakh alphabet.» This stands as a testament to genuine scientific integrity and the acknowledgment of his significant achievements.

In 1924, E. D. Polivanov authored scientific articles on the «New (Baitursynov) spelling of Kazakh-Kyrgyz», and in 1928, N.F. Yakovlev delved into the subject with scientific articles discussing the «Mathematical system of alphabet structure.» These contributions from various scholars further underline the recognition of Akhmet Baitursynuly's impact on Kazakh linguistics and alphabet development within the broader scientific community.

History reveals that in 1974, A.N. Kononov provided comprehensive scientific reference data under the title «Baitursynov Akhmet Baitursynuly» [5]. Researcher A. Samoilovich contributed to the understanding of Akhmet Baitursynuly's scientific personality by adapting it into a biographical reference review. In his scientific documentary article, Samoilovich described the Kazakh scientist as the «reformer of the orthography of the Kazakh language» and the «founder of the theory of Kazakh grammar and Kazakh literature» [5]. This initiative by Samoilovich marked the early foundation of Akhmet studies in 1919, even predating the articles by Mirzhakip Dulatuly and Eldes Omarov in 1922.

Samoilovich's article provided an in-depth exploration of Akhmet Baitursynuly's contributions as a public figure before 1919. The article acknowledged him as a «prominent Kazakh poet», «journalist», and «educator» of his time, highlighting the breadth of his roles in Kazakh society [6]. This early recognition laid the groundwork for the subsequent exploration of Akhmet Baitursynuly's rich legacy and the significant impact he had on Kazakh language, literature, and culture.

In 1933, the prominent linguist Kudaibergen Zhubanov published the material «Scientific Course of the Kazakh Language» in the magazine «Polytechnic School» № 7–8, where he discusses the textbook «Language – a Tool» by the educator-scientist. He acknowledges the significant contributions of linguistic pioneers in Kazakh linguistics, such as Sh. Ualikhanov, A. Baitursynuly, K. Kemengeruly, E. Omarov, T. Shonanuly, and Kh. Dosmuhameduly. Zhubanov notes that the subsequent generation has not matched the level of work done by Akhmet Baitursynuly. He urges his contemporaries to take inspiration from

Baitursynuly's works and continue advancing the field of Kazakh linguistics with dedication and diligence.

Akhmet Baitursynuly. Alphabet and spelling.

The scientist spent most of his life in prison. His «guilt» was that he was engaged in teaching, education, enlightenment and science. In his autobiography, written on May 12, 1929, the scientist wrote he could not live on the territory of the Kazakh region after his release from prison on March 10, 1910. The government didn't allow it. Then he came to Orenburg. He writes that he came to Orenburg and started the following works:

He began to study the sound system (phonetic) and grammatical structure (syntactic, morphological) of the Kazakh language.

He worked on simplification of the Kazakh alphabet and spelling.

He tried to clean the Kazakh written work from foreign lexical keywords, to clean the syntactic structure from the influence of other languages.

To get rid of the artificial character of Kazakh prose (documents, lexicography / journalistic / and scientific language), to adapt it to the speech practice of the people, began to develop scientific terms and show examples of stylistic editing.

«I did all this through the Kazakh newspaper, which I run, and the textbooks that I compiled. My work in this field continued until 1918». [1] the scientist wrote.

Results and discussions

In his 1928 article «Which Method is Superior?», Akhmet Baitursynuly concluded that writing is the foundation of literacy, expanding its concept.

«A literate person is someone who can read and write. Can one read without writing? Yes, many elderly could. But can one write without reading? No. Writing is the basis of literacy» [1]. Baitursynuly emphasized writing's importance in society and human life.

In society, literacy entails both reading and writing, along with the ability to comprehend and analyze written content. Baitursynuly saw writing as the key driver of literacy, even suggesting that reading could be learned through writing. His perspective highlights various dimensions of writing, making it clear that it holds diverse functions and definitions. This underscores the pivotal role of writing and its close interconnection with reading.

In his article «About Reading» (1913), Akhmet Baitursynuly emphasized the significance of education and scientific discoveries. He described how advancements in science have transformed human capabilities, enabling us to fly like birds, swim like fish, and communicate across the world rapidly. The article aimed to inspire readers to appreciate the value of knowledge and continuous learning.

In his article «About Kazakh study» (p. 252, 1913), Akhmet Baitursynuly raises an issue that should be taken into account. He emphasizes the importance

of expertise and skill in any endeavor, whether manual work or intellectual pursuits. He expresses his concern that his initiatives are not understood by the older generation and hopes that the youth will embrace new ideas and drive the nation's progress. Baitursynuly writes: «Therefore, how young people are educated and brought up is, above all, a priority» [1].

In his article «How to conduct educational work among the Kazakhs?» published in 1923, Akhmet Baitursynuly emphasizes the collective effort needed to establish schools in the country and the importance of education for the Kazakh people. He emphasizes the need to focus on educating the youth and taking practical steps to improve literacy. Baitursynuly's dedication to the cause is evident in his efforts to reform the Kazakh script, creating what is now known as «tote jazu» (direct writing), «Baitursyn's writing», or «the first Kazakh national alphabet.» Even after a century, his legacy continues to be used by Kazakhs abroad in China and Iran. However, in the last century, this script underwent changes due to the shift to the Latin script.

In his report «In favor of the Arabic alphabet» (1927), Akhmet Baitursynuly highlights that the Kazakhs had long identified the sounds in their language and represented each sound with a symbol in the Arabic alphabet. He praises the clarity and convenience of the Kazakh alphabet for reading, writing, and learning. Baitursynuly argues against the impracticality of adopting the Latin alphabet and suggests that the existing Arabic-based alphabet was sufficient and suitable for the Kazakh language. However, the decision to change the alphabet was influenced by political factors rather than practical considerations.

In his article «Learners in Russian» published in 1913, Akhmet Baitursynuly emphasizes that knowing one's obligations is a matter of knowledge, while fulfilling those obligations is a matter of humanity. He underscores that education and humanity are distinct yet interconnected. As more individuals become aware of their responsibilities, the number of those fulfilling them will increase. Baitursynuly envisions a future where young people study for the betterment of the nation, calling for the provision of favorable conditions and scholarships in each region to support their endeavors. He also encourages the pursuit of benevolent actions.

In his article «Primary Class» (1914), Akhmet Baitursynuly emphasized that the Kazakh people embraced Islam willingly and that their faith couldn't be swayed easily. Just as their religion was deeply ingrained, their writing system was also integral to their identity. The Arabic alphabet, brought along with Islam, remained the script of the Kazakh language until 1929.

Akhmet Baitursynuly expressed unwavering confidence that language tied to religion would endure, even in the absence of newspapers, magazines, or books in Kazakh. His assurance rings true as newspapers, magazines, and books are continually published in the Kazakh language today. This serves as a strong

rebuttal to the belief that the Kazakh language is dying. The written language, as he argued, holds significant value and can perpetuate a language even when spoken fluency wanes. The presence of written material ensures that a language continues to live on.

Striving for proficient and impactful writing is essential. Akhmet Baitursynuly's works not only kindle affection for the Kazakh language in readers but also amplify existing sentiments. This explains the continuous revisitation of his writings. In delving deeper into his works, we uncover fresh insights and wisdom. The scientist truly stands as a divine blessing for the Kazakh people, a repository of knowledge that enriches our understanding and connection with our language and culture.

In a letter to national leader Alikhan Bukeikhanov in 1925, Akhmet Baitursynuly outlined an ambitious plan, aiming to revise three grammars and the Kazakh alphabet within just three months of vacation. This dedication serves as a remarkable example for today's generation, especially considering his commitment to work during the summer months.

This letter also marked the commencement of the debate about transitioning to the Latin script. Despite the approval of Arabic script spelling in 1924, the discussion on shifting to the Latin script emerged in 1925. Linguist-scientist Kudaibergen Zhubanov played a role in the conversation, linking the new Kazakh alphabet's formation to the Arabic script. The Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan archive retains a statement from that time, revealing that for 18 years, from 1912 to 1930, the Arabic script was used for Kazakh words. This transition to the Latin script was influenced not by Kazakhstan's initiative, but rather by the pressure of the Academic Council of the All-Russian Central Committee.

In his article «Which method is better?» [1], the scientist explores various writing systems, including those of English, French, Chinese, Italian, and Turkic languages. He highlights the distinction between using letters and symbols for writing in different countries. Through examples from these languages, he examines the correspondence between sounds and characters. Among the Turkic languages, he specifically focuses on Kazakh and Kyrgyz. Within his analysis, he categorizes writing into two main groups: letter-based and symbol-based systems. Additionally, he acknowledges that spelling systems can vary within letter-based writing, and their proximity to symbol-based writing can differ based on these systems.

Akhmet Baitursynuly categorized the spelling systems used during his time into four distinct types: the symbolic system, the habitual (historical) system, the relative system, and the phonetic system. The symbolic system maintains the order of characters identical to the fundamental writing, as seen in languages like Chinese. The habitual (historical) system represents a longstanding and practiced

form of spelling, as seen in English. The relative system, on the other hand, is attributed to languages like Russian, where spelling is not solely based on the initial letter but considers the pronunciation of related words. Finally, the phonetic system employs the sounds of words as they are pronounced, encompassing languages such as Italian, German, and Kazakh.

The scientist's articles provide a wealth of valuable insights aimed at elevating public awareness and culture. In his Report in Support of the Arabic Alphabet (1927), Baitursynuly highlighted that 90 % of Turkic people had long used the Arabic alphabet, cultivating a tradition of writing in Arabic letters. He defined «letter culture» as encompassing all aspects related to writing, including literacy, traditional skills, knowledge, spelling, publishing, manuscripts, printed materials, and more [1]. This concept aligns with the contemporary term «grammatology», which refers to the study of writing systems. However, Baitursynuly's definition appears more precise and comprehensive. Hence, we propose to designate the culture of writing (хат мәдениеті) in the Kazakh language as «a doctrine of the culture of language about writing.»

Experiment

In our article, we aim to comprehensively cover the body of work by linguist Akhmet Baitursynuly. In the process, an intriguing question emerged: how familiar are individuals in the present era with this scholar? To gain insight, we conducted a survey involving 205 participants spanning various age groups. Of these respondents, 76.1 % were female, while 23.9 % were male.

In response to the question «Which scientist's 150th anniversary is being celebrated at UNESCO this year? (2022)» from a pool of 205 respondents, the distribution of answers is as follows: 152 respondents (74.1 %) correctly identified Akhmet Baitursynuly, 6 (2.9 %) mentioned Abai, 12 (5.9 %) named Alikhan Bokeikhanov, Sh. Ualikhanov, and K. Satpaev each (1 % each), and 33 (16.1 %) respondents were unsure about the answer.

We also conducted an open-ended question: «Who is Akhmet Baitursynuly?» The responses we received provide a rich tapestry of perspectives: enlightener, journalist, scientist, teacher of the nation, poet, literary critic, grandfather of the alphabet, ancestor of Kazakh terminology, national intellectual, teacher, publicist, turkologist, creator of the Kazakh alphabet, public figure, contributor to the Alash organization, translator, linguist, genius, thinker, researcher, originator of the first Kazakh alphabet (direct writing/ tote jazu), writer, member of Alash intelligentsia, reformer, patriotic son, a foundational figure in Kazakh linguistics, leader of the nation, facilitator of children's education, innovator of direct writing, a great individual, a Kazakh intellectual, a politician, a patriot, a leader, a symbol of national pride, a legend, a founder of Kazakh grammar, a prominent citizen of the Kazakh people, an Alash activist, an Alash intellectual, a sage, an honorary citizen

of the Kazakh people, a dedicated educator, writer, playwright, and one of the seven prominent figures in Kazakh history. From the 205 respondents, we gathered a total of 55 distinct descriptions for this singular individual. Remarkably, all of these descriptions are valid, and while some descriptions may appear repetitive, they collectively emphasize the diverse range of roles and contributions that Akhmet Baitursynuly held in various fields, extending beyond linguistics to impact many aspects of society.

To the question «*Who is the author of «tote jazu» (direct writing)?*» 96, 1 % of respondents have chosen Akhmet Baitursynuly, 2, 9 % Ibray Altynsarin, and 1 % Alikhan Bokeikhanov.

We conducted a survey to gauge public awareness of «tote jazu,» a form of Kazakh writing. Out of the respondents, 65.9 % were aware of «tote jazu,» while a mere 0.5 % indicated active learning. However, a significant 33.6 % were completely unfamiliar with this writing style.

Within this group, 11.2 % reported proficiency in reading and writing «tote jazu,» while 15.1 % could read but not write it. Additionally, 1 % of respondents were either learning or interested in learning this writing. Impressively, 72.7 % of respondents had no knowledge of reading or writing «tote jazu.»

This outcome highlights the relatively limited awareness of the historical writing system «tote jazu» among modern Kazakhstani citizens. However, it's noteworthy that almost all respondents were familiar with Akhmet Baitursynuly, potentially due to his inclusion in the school curriculum's literature subject. While we acknowledge the current awareness gaps, we, as Kazakh linguists, remain committed to bridging this divide through continued research and publications about Akhmet Baitursynuly, striving to follow in his footsteps and preserve his legacy in the field.

Conclusion

The research outcomes elucidated the scientist's writings, encompassing the principal key concepts pivotal for the advancement of literacy, as follows:

- The act of *writing* stands as a vital instrument, wielding significance akin to that of air for society, human life, and the realm of science.

- *Reading* serves as a pathway toward the cultivation of knowledge, intimately intertwined with the practice of writing.

- *Education* stands as one of the paramount values fostering the development of human life.

- Both manual and mental *labor* hold profound significance in nurturing a well-rounded societal framework, contributing indispensably to the cultivation of a competent and thriving communal life.

- The *youthful* demographic constitutes the primary focal point and formidable backbone of those engaged in these endeavors.

- *Unity* stands as the fundamental requisite upon which a nation ought to build, whether in the context of literacy or in fostering community development.

- *The Kazakh language* embodies a linguistically pristine, culturally rich, and dynamically vibrant Turkic language, characterized by distinct sounds, letters.

- *Financial backing* stands as a crucial form of support enabling young individuals to fulfill their educational requirements. Contemporary state grant initiatives serve as an exemplification of this essential support mechanism.

- *Islam* stands as a religion embraced voluntarily by the Kazakh people. Alongside their faith, mastery of Arabic writing also found prominence. Religious writings tend to endure across time, demonstrating a resilience that mitigates their disappearance.

As for the Latin script, A. Baitursynuly staunchly opposed the transition of Kazakh writing to the Latin script.

This article delves into the scientist's body of work, particularly focusing on pieces related to writing, specifically within the domain of literacy.

The proposed research avenues for further exploration encapsulate diverse dimensions of A. Baitursynuly's legacy. These include his contributions to writing, education, labor, his influence on youth, advocacy for unity, financial support, and his impact on the Islamic religion.

The works of A. Baitursynuly, credited as the author of the Kazakh national alphabet and the driving force behind Kazakh orthographic reforms, have garnered considerable promotion. Now, it is imperative to undertake a thorough scientific inquiry into his contributions.

References

1 **Байтұрсынұлы, А.** Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар / А. Байтұрсынұлы. – Алматы : Ел- шежіре, 2013. – Т. VI. – 384 б.

2 **Сыздықова, Р.** Ахмет Байтұрсынов/ Р. Сыздықова. – Алматы : Қазақ ССР «Білім» қоғамы, 1990. – 52 б.

3 **Омарұлы, Е.** Үш томдық шығармалар жинағы : зерттеулер, мақалалар/ Е. Омарұлы. – Астана : Алашорда, 2018. – Т. 2. – 408 б.

4 **Омарұлы, Е.** Шығармалары / Е. Омарұлы. – Алматы : Лұғат, 2018. – Т. 1. – 300 б.

5 **Мырзағұл, М.** Телжан Шонанұлы мұралары: шығармалар, мақалалар, зерттеулер / М. Мырзағұл, Б. Мырзабай. – Алматы : Ел-шежіре, 2011. – 367 б.

6 **Жұбанов, Қ.** Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Жұбанов. – Алматы : Атамұра, 2010. – 608 б.

7 **Қойшыбаев, Б.** Ахмет Байтұрсынов – тіл туының тұғыры/ Б. Қойшыбаев//Тілтаным. – 2022. – №. 3. – 60–64 б.

8 **Базарбаева, З. М.** Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ суперсегментті фонетикасының негізін қалаушысы / З.М. Базарбаева// Тілтаным. – 2020. – №. 3. – 3–11 б. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ТІЛ-ҚҰРАЛ» ЕҢБЕГІНДЕГІ ҚАЗАҚ ЕМЛЕ ЕРЕЖЕЛЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІ

9 **Маралбек, Е.** Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл-құрал» еңбегіндегі қазақ емле ережелерінің құрылымдық ерекшелігі және оның ғылыми негізі / Е. Маралбек // Аль-Фараби. – 2022. – Т. 4. – №80. – р. 89–105 б.

10 **Sabol, S.** Akhmet Baitursynov /S. Sabol//Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. – 2003. – p. 93–115.

References

1 **Baitursynuly, A.** Alty tomdyk shygarmalar jinagy. Makalalar, hattar, A.Baitursynuly turaly kujjattar men materialdar [A collection of works in six volumes. Articles, letters, documents and materials about A. Baitursynuly]. – Almaty : El- shejire, 2013. – Vol. VI. – p. 384.

2 **Syzdykova, R.** Akhmet Baitursynov [Akhmet Baitursynov]. – Almaty : Kazkah SSR «Bilim» kogamy, 1990. – p. 52.

3 **Omaruly, E.** Ush tomdyk shygarmalar jinagy: zertteuler, makalalar [A collection of works in three volumes: researches, articles]. – Astana : Alashorda, 2018. – Vol. 2. – p. 408.

4 **Omaruly, E.** Shygarmalary [Works]. – Almaty : Lugat, 2018. – Vol. 1. – p. 300.

5 **Myrzagul, M., Myrzabai, B.** Telzhan Shonanuly muralary: shygarmalar, makalalar, zertteuler [The heritage of Telzhan Shonanuly: works, articles, studies]. – Almaty : El-shejire, 2011. – p. 367.

6 **Zhubanov, K.** Kazak tili jonindegi zertteuler [Studies on the Kazakh language]. – Almaty : Atamura, 2010. – p. 608.

7 **Qoishybayev B.** Akhmet Baitursynov – til tuynyn tугyry [Akhmet Baitursynov – the inspirer of the language vexillary]//Tiltanym. – 2022. – № 3. – p. 60–64.

8 **Bazarbayeva, Z. M.** Akhmet Baitursynuly – kazak supersegmentti fonetikasynyn negizin kalaushysy [Akhmet Baitursynov – the founder of Kazakh super segmental phonetics]// Tiltanym. – 2020. – № 3. – p. 3–11.

9 **Maralbek, E.** Akhmet Baitursynulynyn «Til-Kural» enbegindegi kazak emle erejelerinin kurylymдыk ereksheligi jane onyn gylumy negizi [Structural features of the rules of Kazakh spelling in the work «til-tool» by Akhmet

Baitursynov and its scientific basis]//Al-Farabi Jornal. – 2022. – Т. 4. – №80. – p. 89–105.

10 **Sabol, S.** Akhmet Baitursynov /S. Sabol//Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness. – 2003. - p. 93-115.

Received 13.08.23.

Received in revised form 10.12.23

Accepted for publication 25.11.24.

*Ұ. Анарбекова¹, А. Салқынбай²

¹Есенов университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтау қ.;

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

13.08.23 ж. баспаға түсті.

10.12.23. ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ГРАММАТОЛОГИЯСЫ: А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ХАЛЫҚ ЖАЗУЫ МЕН САУАТТЫЛЫҒЫНДАҒЫ МҰРАСЫ

Бұл мақалада қазақтың көрнекті лингвист ғалымы Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тіл білімі саласына қосқан елеулі үлесі, қазақ жазуы мен сауаттылығына ерекше назар аударылады. Бұл тақырыпты таңдау үш негізгі себепке негізделген. Біріншіден, қазақ жазуының заманауи өзектілігі маңызды, өйткені Қазақстан Республикасы 2017 жылдан бастап жазу жүйесін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы бастама көтерді. Бұл өз кезегінде қазақ жазуына, оның ішінде қазақ әліпбиі мен орфографиясына қатысты түрлі мәселелер туындап, зерттеушілерді осы тұрғыда Ахмет Байтұрсынұлына жататын қазақ ұлттық әліпбиінің шығу тегін зерттеуге итермеледі. Бұл біздің екінші себебімізге сәйкес келеді, өйткені өткен жылы Ахмет Байтұрсынұлының 150 жылдығы ЮНЕСКО тарапынан халықаралық деңгейде аталып өтілді. Соңында, біздің мақаламыз докторлық диссертация тақырыбымен тығыз байланысты және ол негізінен шолу мақаласы ретінде қызмет еткенімен, зерттеу тақырыбына тереңірек түсінік алу үшін жүргізілген сауалнаманың нәтижелерін қамтиды.

Кілтті сөздер: сауат ашу, қазақ жазуы, Ахмет Байтұрсынұлы, қазақ әліпбиі

*Ұ. Анарбекова¹, А. Салқынбай²¹ Университет Есенова,

Республика Казахстан, г. Актау;

² Казахский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 13.08.23.

Поступило с исправлениями 10.12.23.

Принято в печать 25.11.24.

КАЗАХСКАЯ ГРАММАТОЛОГИЯ: НАСЛЕДИЕ А. БАЙТУРСЫНУЛЫ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ И ГРАМОТНОСТИ

В этой статье рассматривается значительный вклад Ахмета Байтурсынулы, выдающегося казахского лингвиста, в область казахского языкознания, с особым акцентом на казахскую письменность и грамотность. Выбор этой темы обусловлен тремя основными причинами. Во-первых, современная актуальность казахской письменности имеет первостепенное значение, поскольку с 2017 года Республика Казахстан выступила с инициативой по переходу своей письменности с кириллицы на латиницу. Следовательно, возникли различные вопросы, касающиеся казахского письма, включая казахский алфавит и орфографию, что побудило исследователей исследовать происхождение казахского национального алфавита, который в этом контексте приписывается Ахмету Байтурсынулы. Это согласуется с нашей второй причиной, поскольку в прошлом году отмечалось 150-летие Ахмета Байтурсынулы, событие, отмеченное ЮНЕСКО на международном уровне. Наконец, наша статья тесно связана с темой нашей докторской диссертации, и хотя она в первую очередь служит обзорной статьей, она включает в себя результаты опроса, проведенного для более глубокого понимания темы исследования.

Ключевые слова: грамотность, казахская письменность, Ахмет Байтурсынулы, казахский алфавит.

SRSTI 17.07.61

<https://doi.org/10.48081/SKDJI4164>*A. T. Aushakhman¹, A. S. Tarakov²^{1,2} Al-Farabi Kazakh

National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6024-6518>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>*e-mail: assel.aushakhman@gmail.com

EXPLORING METAPHOR TRANSFER IN B. L. PASTERNAK'S VERSES ACROSS ENGLISH AND KAZAKH TRANSLATIONS

The study evaluates the preservation of metaphorical content when translating Boris Pasternak's poems into English and Kazakh. This topic becomes relevant given Pasternak's increasing popularity among Kazakh-speaking audiences who pay attention to language arts in the context of Kazakh literature. The study substantiates its relevance by the lack of systematic research in this area and the need for analysis, despite the relevance of the topic and the importance of Pasternak for Kazakh-speaking audiences. A comparative analysis of the original and translated poems revealed that Pasternak's poems are successfully adapted for foreign-language audiences, but cannot always convey the complexity of metaphors. This confirms the relevance of the study, which aims to fill the gap in systematic research on this topic. The study uses comparative, historical and observational methods to analyse Pasternak's original and translated texts with regard to metaphorical elements. The results show that the translation of metaphorical elements, due to the similarities between Russian and English, is generally possible. However, some of the author's metaphors may lose their original depth in the process of translation due to national-cultural peculiarities. This study provides a contribution to the field of literary translation and enriches the understanding of the difficulties associated with the preservation of metaphors in literary translations.

Keywords: metaphorical imagery, translation, Boris Pasternak, poems, Kazakh, English, preservation of metaphors, comparative analysis, poetry translation

Introduction

Currently, the translation of Boris Pasternak's literary works into Kazakh is attaining significant scientific and cultural prominence. This prominence is attributable to the author's growing influence among the Kazakh-speaking audience, despite primarily writing in Russian. Consequently, this development highlights its considerable impact not only within Russian-speaking cultural domains but also within the purview of those who hold a deep appreciation for the language arts within the context of Kazakh literature. Furthermore, the conveyance of an author's expressive linguistic and stylistic attributes presents an engrossing subject of inquiry from a linguistic research perspective.

The significance of our study stems from the dearth of comprehensive scientific exploration regarding Boris Pasternak's literary corpus within the specific framework we investigate. Moreover, the traction Pasternak's works have gained among Kazakh-speaking readers underscores the pressing need for analogous studies that, until now, have remained uncharted. This general lack of scholarly research substantiates the pertinacity and significance of our investigation.

A comprehensive investigation of this issue mandates an exploration of metaphor as a pervasive facet in the realm of language and culture. Metaphor, by all accounts, stands as the most prevalent stylistic device employed within the domain of poetry. Given this premise, Boris Pasternak's body of work assumes paramount significance in elucidating the multifaceted dimensions of metaphorical expressions. To delve deeper into the subject of metaphor, we shall embark on a meticulous scrutiny of specific lexical combinations employed within the context of Boris Pasternak's literary compositions.

The linguistic phenomenon referred to as metaphor arises from the reinterpretation of the semantic essence of words and expressions. This reinterpretation transpires through the employment of mechanisms such as analogy, similarity, and other semantic connectivity devices. There are various variations of metaphorical transference, including:

1 **Hyperbolic Metaphor:** This form of metaphor hinges on the exaggerated hyperbolic amplification of a quality or attribute.

2 **Lexical Metaphor:** Also known as lexicalized, dead, fossilized, habitual, or erased metaphor, it pertains to a term or word meaning that initially originated through metaphorical transference but has become so deeply ingrained in language that its metaphorical origin often goes unnoticed.

3 **Fractured Metaphor:** This type of metaphor forges connections between logically incongruous concepts.

4 **Sequential Metaphor:** It constitutes a series of internally connected and complementary metaphors, forming a chain of metaphoric expressions.

5 **Poetic Metaphor:** A complex semantic structure encompassing multiple layers, it serves as a mode of artistic expression within poetic texts [1, p. 231].

From one academic perspective, metaphor within rhetoric serves to generate rhetorical impact by concurrently indicating one concept while alluding to another. Nevertheless, establishing precise demarcations between distinct metaphors remains a challenging endeavor. Can every piece of artwork be considered a metaphor, and do all passages within such works exhibit metaphorical attributes? In the contemporary linguistic framework, universal criteria for delineating one metaphor from another are still wanting.

Conversely, an alternative viewpoint posits that virtually all works of fiction can be construed as metaphors, with the exception, perhaps, of scientific texts [2, p. 223].

Given these considerations, it becomes evident that the collection of poems authored by Boris Pasternak can be perceived as an extensive repository of metaphorical concepts, which can subsequently be deconstructed into a multitude of more specialized metaphors. Notably, the amalgamation of Russian and English introduces a novel vantage point for scrutinizing various facets of author-generated metaphorical structures and imagery during the process of poetry translation. Concurrently, the Kazakh language contributes its distinctive nuances, further intensifying the intricacy and allure of translating fictional poetry.

It is essential to underscore that the resemblance between Russian and English extends beyond mere lexical correspondences. The utilization of rhetorical devices and stylistic techniques in these two languages manifests at a notably analogous level. This parallelism streamlines the translator's task and permits the incorporation of imagery within the scope of the translation process.

Undoubtedly, the Kazakh language, steeped in historical and cultural context, possesses metaphorical imagery distinct from that found in Russian and English. This uniqueness introduces an added layer of complexity for the translator, who must not only convey the poem's meaning but also safeguard its cultural and poetic essence. Consequently, when translating poetry from Russian to English and Kazakh, the translator must consider not only structural parallels and distinctions but also attend to the distinctive cultural and linguistic attributes of each language. However, the task of translating poetry, inherently intricate, necessitates meticulous analysis of specific facets.

It is vital to underscore those alterations in the metaphorical character during the translation of Boris Pasternak's poems into English and Kazakh are inevitable. At times, these changes maintain the original metaphorical concept, yet more often, they either simplify it by formulating a metaphor congruent with the English language or render the poems without a specific metaphor while retaining the overarching meaning of the metaphorical concept.

In analyzing the methods of translating Boris Pasternak's poems, C. Barnes notes that translators either sought to bring the translation as close as possible to the original, which sometimes made their works "uncomfortable" for English-speaking readers, or, on the contrary, gave the translation an English stylistic character, which was accompanied by significant deviations from the original [3].

Boris Pasternak creates outstanding images, and his arsenal of metaphorical constructions includes many diverse elements. The metaphorical style that blends concepts seemingly incompatible in terms of logic finds its way into Pasternak's work, especially when he discusses highly abstract ideas that are difficult to put into words, as in his famous poem «Определение поэзии» where he uses metaphors to describe the essence of poetry: «*Jeto — sladkij zaglohshij goroh // Jeto — slezy vselennoj v lopatkah*» [4, p. 131–132].

In the poems that result from Pasternak's mature work, we observe the implicit correlation of poetry with unexpected images, such as «*utomlennyj goroh*» and «*podobie slez vselennoj, hranimyh v lopatkah*», which, at first glance, seem far from a logical connection with poetry.

In the context of his literary activity, Boris Pasternak approached the act of translation with unique principles that stemmed from his particular views on the purpose of poetic translation. It can be surmised that, perhaps unconsciously, he adhered to the concept expressed by Andrei Zhukovsky that «the translator working with prose rather serves the original, while the translator of poems becomes their rival» [5]. E. Etkind believed that «it is not difficult to recreate in the system of another language the layout of a poem, its external structure. It is difficult, indeed impossible, to recreate the infinity of its poetic content, all its diverse meanings» [6, p. 106].

In his reflections on translation, Pasternak argued that translation should itself constitute a work of art. He expressed this concept by articulating the idea that «Like the original, a translation should give the impression of life, not wordiness» [7, p. 394].

The primary objective of translation is to surmount barriers to effective communication, which encompass both linguistic and cultural dimensions. Metaphors, often deeply entrenched in the cultural customs, historical narratives, and mythology of a specific society, pose a distinctive challenge for the translator. Achieving an accurate translation of such metaphors necessitates not only a high level of linguistic competence but also cultural sensitivity. Metaphors can contain imagery and symbols that may remain elusive to readers from dissimilar cultural backgrounds. In such instances, the translator bears a dual responsibility: not only to convey the metaphor's meaning but also to acquaint the reader with the subtleties of the original cultural context.

Nonetheless, potential cultural disparities can lead to misinterpretations or alterations of the metaphor during the translation process. What might be recognizable and meaningful in one culture may fail to be comprehended or carry the same effectiveness in another. For instance, a metaphor tied to national folklore or religious customs may lose its vividness and semantic depth when rendered in a dissimilar cultural milieu.

Moreover, the translation of cultural nuances can be so intriguing and seem mutually complex that even the most sophisticated translators may encounter inherent difficulties during the process. This complexity is most evident in the context of poetry, where every lexical link and image can be saturated with deep and varied interpretations.

Lexemes and phraseological turns in different languages often have unique connotations, which require careful selection of adequate equivalents. The impact of these semantic disparities on the translation of metaphors should be underestimated. Within the metaphorical domain, each term is capable of carrying connotations specific to its language of origin and compatible with its cultural context. In translation practice, as applied to metaphors, this implies that a straightforward, literal transposition may lead to loss or distortion of meaning. Consequently, the translator is obliged to penetrate the essence of each lexical item and carefully select the most appropriate equivalent in the target language.

The grammatical and structural features of different languages can vary considerably, which adds to the difficulty of conveying metaphors through translation. Most importantly, some languages have specific grammatical structures that make it difficult to translate into other languages without harming aesthetics and semantic content. These differences include word order, agreement of tenses, and the use of linguistic elements that may not be present in other languages. Meeting such challenges requires the translator not only to have a thorough understanding of the grammar of both languages, but also to be creative in the translation process.

It is also important to note that phonetic and rhythmic features of the language play a crucial role in translating metaphors, especially in poetry. Sound and rhythm are often an integral part of the metaphorical concept, and preserving them in translation can present serious challenges. This may require the translator not only to look for analogues in the structure of meaning, but also in the acoustic organization of the text in order to preserve the musical aspects of the original.

Among the many aspects of translation, special attention is paid to those that seek to maximize equivalence to the original. This is particularly important in the context of translating fiction texts, which requires a high level of linguistic and intercultural competence, as well as the ability to think creatively. In the course

of translating works of fiction, multiple variants of a text are formed and text- and author-specific approaches are developed.

The transfer of metaphorical elements from literary works by different authors results in complex interactions between two diverse languages, each characterized by unique features in their lexicon, semantics and grammar. These divergences stimulate the need to apply a variety of translation activities aimed at maximizing correspondence. A successful balance between maintaining fidelity to the original and producing a coherent and functional text in the target language is achieved by carefully balancing the accents in the final text. This involves developing a text that not only translates the essence of the original to its fullest extent, but also gives it new and exciting meaning by building on the original work. In doing so, the author's original intentions in the context of communication and pragmatics are preserved [8, p. 155; 9, p. 757].

It should be noted that in the translation of artistic metaphors, hard edges in translation strategy have given way to a plethora of alternative approaches that replace the pursuit of a single translation standard. This evolution involves recognizing the diversity of methods and interpretations that correspond to the different perspectives of translators. As a result, a variety of variations of translation of the original text reflecting diverse interpretations emerge and coexist in the cultural environment [10, p. 43].

As can be seen, comprehensive studies devoted to the translation of metaphors in the works of Boris Pasternak are noticeably lacking, which reinforces the relevance of our study.

Materials and Methods

The study entailed the analysis of poems authored by Boris Pasternak in his native language, as well as their corresponding translations. Through a comparison of poems sharing similar thematic content, it was discerned that Boris Pasternak's poetic compositions exhibit a notable degree of successful adaptation for foreign-language audiences. Nonetheless, it was also observed that these translations do not consistently capture the full intricacy of the metaphors employed by the author. Consequently, the preservation of the metaphorical essence is subject to certain linguistic modifications that, as evidenced in the course of this investigation, do not invariably enable the faithful conveyance of the original meaning and intention behind these metaphors.

Our methodology predominantly employs comparative, historical, and observational approaches. These methodologies facilitate a comprehensive analysis of Boris Pasternak's works in their original and translated forms, with a particular emphasis on the preservation of metaphorical facets.

The study ascertained that, given the linguistic similarities between Russian and English, the translation of metaphorical elements is generally attainable.

Nevertheless, it was observed that in certain instances, the translation of the author's metaphors may not consistently convey their original intent accurately, which can be attributed to national and cultural idiosyncrasies.

Results and discussions

Our study has shown that in some of Boris Pasternak's poems metaphors are preserved, while in others they are only partially preserved.

The following tables present the predominant translations of Boris Pasternak's poems containing metaphors and their respective translated counterparts.

<i>Другие по живому следу Пройдут твой путь за пядью пядь, Но поражения от победы Ты сам не должен отличать [11, p. 149-150].</i>	<i>Others then will track your living trail, Retracing step by step your feet, But you must inevitably fail To tell your triumph from defeat [12].</i>	<i>Өзгелер сен салған ізбенен Қадам басып келер артыңнан, Жеңіс пен ұтуды ажыратып іздеген, Бұл жолда сен, қалқам, жаңылман. (authors' translation)</i>
---	--	---

The English translation is closer to the original in terms of structure and metaphor. It conveys the metaphor of the path and emphasises the difficulty of distinguishing between victory and defeat. The translator used the word «inevitably» («neizbezhno») to reinforce the idea that it is difficult to distinguish defeat from victory.

The translation into Kazakh is a combination of transformation and calque. Instead of exactly repeating the metaphors of the original, this translation uses other images and phrases that are closer to the Kazakh language. For example, «*zhenis pen utudy azhyratyp izdegen*» is literally translated as «*seeking to distinguish victory from defeat*», which also conveys the idea of the difficulty of distinction. In addition, the second translation uses the word «*zhanylman*» (don't make a mistake) at the end to reinforce the idea of the impossibility of distinction. This translation is less close to the original in structure and style, but conveys a similar meaning.

<i>На свечку дуло из угла, И жар соблазна Вздыхал, как ангел, два крыла Крестообразно [13, p. 685].</i>	<i>A gentle draft blew from the corner Flame in temptation, Would raise two wings into a cross As if an angel [14].</i>	<i>Бұрыш жақтан шамға қарай жел еседі Құштар мінез Періштедей қос қанатын көтереді Айқара тәріздес... (authors' translation)</i>
---	---	--

The English translation is generally close to the original and conveys the main idea, including the image of the wings and the cross. This translation uses variation to convey the idea: «A gentle draft» (легкий сквозняк) instead of «на svechku dulo,» and «flame in temptation» (*plamja v soblazne*) instead of «i zhar soblazna.» «Would raise two wings into a cross» (*podnimet dva kryla v forme kresta*) conveys the metaphor of an angel and a cross.

This translation is a transformation and calque, where the phrases and images have been changed to fit the Kazakh language. It preserves the basic idea of wind, candle and angel, but uses more direct expressions such as «*burysh zhaktan shamga qaray zhel esedi*» (*the wind blows from the corner to the candle*), «*kushtar minез*» (*passionate nature*). The Kazakh translation retains the general meaning, but uses more vivid and picturesque images. For example, «*perishtedei qos qanатыn koteredi*» is literally translated as «*raises its wings like an angel*», which refers more directly to the image of an angel. In addition, the second translation adds some additional words to strengthen the metaphor. The original cross-winged angel metaphor is not recreated in this translation.

<i>Я кончился, а ты жива.</i>	<i>I've ceased to be, but</i>	<i>Демім бітті, ал сен</i>
<i>И ветер, жалуюсь</i>	<i>you're alive</i>	<i>амансың</i>
<i>и плача,</i>	<i>The wind is whimpering</i>	<i>Теңселтіп үй мен</i>
<i>Раскачивает лес и дачу.</i>	<i>and sobbing.</i>	<i>тоғайды</i>
<i>Не каждую сосну</i>	<i>It rocks the forest and the</i>	<i>Жел тұр зарлап</i>
<i>отдельно,</i>	<i>cabin.</i>	<i>жылағансып</i>
<i>А полностью все деревья</i>	<i>Under its force, the trees</i>	<i>Бөлектей емес әр</i>
<i>[13, p. 673].</i>	<i>are bending [15].</i>	<i>қарағайды</i>
		<i>Бірақ толықтай орманды</i>
		<i>(authors' translation)</i>

The English translation applies variant correspondences and retains the general idea. - The metaphors «The wind is whimpering and sobbing» and «under its force, the trees are bending» retain the metaphor of the wind and its effect on nature.

The translation into Kazakh is more direct and less metaphorical. It superficially preserves the idea that one of the characters has dies, but the other remains alive: «*Demim bitti*» (*I am out of breath*). Instead of wind, forest and dacha, it uses other images such as «*tenseltip ui men togaidy*» (*shaking the house and the grove*), which is closer to Kazakh culture and imagery.

From the analysis of the presented poems it becomes obvious that complete transfer of metaphor is not always achievable. Sometimes the metaphor is translated by creating an alternative metaphor using other lexical units in the target language. However, this method of constructing a metaphorical image in translation is not

always effective. In many cases, the alternative metaphor limits the transmission of many poetic subtleties that are important for preserving the metaphorical nature of Boris Pasternak's poetry.

Thus, the complexity and ambiguity of the process of translating metaphors is emphasized. The main factor of success in this task is not literal reproduction, but the ability to convey both the metaphor itself and its linguistic nuances in the target language, which becomes especially important when working with Boris Pasternak's work. Only in such conditions the final translation has prospects for successful realization.

It is reaffirmed that the translation of metaphors is a task that represents a substantial labor and is not always successfully accomplished. It is necessary to emphasize the priority of conveying not only the literal meaning of the metaphor, but also its linguistic nuances by means of the target language, which acquires high importance when working with the work of Boris Pasternak. Only in such conditions the final translation has a chance of successful realization.

Boris Pasternak's works include a whole set of metaphors that, to a large extent, are understood only by Russian-speaking readers. It is these metaphors that pose significant challenges when translating them into English and Kazakh, while maintaining the author's style. Such metaphors are truly difficult to convey in another language and often lead to the loss of the author's original concept [16, p. 236].

Conclusion

The aim of this study was to evaluate the appropriateness of preserving metaphorical structure in the works of Boris Pasternak, as well as to reveal subtle aspects of his poetry and to explore the possibilities of transferring these aspects into a foreign language.

A variety of methodologies including comparative analysis, historical analysis and the method of observation have been employed in the study. These methods were applied in order to analyze the preservation of metaphorical structure in translating Boris Pasternak's works into English and Kazakh. The results obtained show that in many cases preserving the authenticity of the text is the most important aspect. This authenticity allows to fully convey the emotional spectrum of the author, emphasizing the importance and necessity of conveying the author's concept.

The main task of the translator is to carefully recreate the metaphorical imagery contained in the analyzed works of Boris Pasternak. This implies not only a careful comparison of the translated text with the original to identify all the subtle nuances of metaphorical structure in the translations of Pasternak's works into English and Kazakh.

In light of this aspect, it can be noted that translators face a difficult task, which is to analyze in detail the author's metaphors both in the original and in the translated text within the framework of critical comparison. The fulfilment of this task with a high degree of accuracy contributes to the successful interpretation of the author's ideas and the competent transmission of his concept.

It is important to realize that a complete reproduction of the author's intent in a foreign language translation is unattainable, and the translator's task is to bring the reader as close as possible to the original author's ideas. The translations presented earlier came very close to achieving this goal, but failed to fully convey the author's metaphors.

In the future, our goal is to further in-depth study of the possibilities of translating metaphorical expressions into Kazakh. The importance of such translation of literary works of world-famous authors into Kazakh is undeniable, especially in light of the recognition of the writer, who was awarded the Nobel Prize for his significant contribution to modern lyric poetry. B.L. Pasternak, as a prominent poet, gained unprecedented fame for his unique and incredibly rich use of metaphors in his poetry. His literary achievements, particularly in the field of metaphor, represent a unique and unrivalled contribution to the global scale.

References

- 1 **Ахманова, О. С.** Очерки по общей и русской лексикологии. [Текст] – Изд. стереотип. 2019. – 296 с.
- 2 **Сдобников, В. В., Петрова О. В.** Теория перевода: Учеб. для студентов лингв. вузов и фак-тов иностр. яз. [Текст] – М. : АСТ : Восток – Запад, 2006. – 448 с.
- 3 **Barnes, C.** From the Zhivago Cycle. The Russian Review., [Electronic resource] – 1999. – 58(2), P. 298–309. <http://www.jstor.org/stable/2679581>
- 4 **Пастернак, Б. Л.** Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Составители: Е. Б. Пастернак, К. М. Поливанова. [Текст] – М. : Художественная литература, 1989 г. – 752 с.
- 5 **Жуковский, В. А.** О переводах вообще, и в особенности о переводах стихов. Вестник Европы / изд. Н. Карамзин. [Текст] – 1810 г. – № 3.
- 6 **Эткинд, Е. Г.** Поэзия и перевод. [Текст] – Ленинград, 1963, – 431 с.
- 7 **Пастернак, Б. Л.** Замечания к переводам из Шекспира. [Текст] – М., 1982, – С. 394.
- 8 **Солодуб, Ю. П.** Теория и практика художественного перевода : учеб. пособие для студентов лингв. фак. высш. учеб. заведений. / Ю. П. Солодуб, Ф. Б. Альбрехт, А. Ю. Кузнецов. [Текст] – М. : Академия, 2005. – 304 с.

9 **Witt, S.** Pasternak, Lysohorsky and the Significance of «Unheroic» Translation. Russian Literature. [Text] – 2015. – 78(3-4), P. 755–773. (In English)

10 **Романенко, Е. А.** Проблемы перевода поэтических текстов. Наука и образование сегодня. [Текст] – 2017. – Вып. 8 (19). – С. 42–43.

11 **Пастернак, Б. Л.** Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. Составители: Е. Б. Пастернак, К. М. Поливанова. [Текст] – М. : Художественная литература, 1989 г. – 704 с.

12 **Pasternak, B. L.** To be famous. Translated by Albert C. Todd. [Electronic resource]. – Retrieved July 25, 2023 from <https://ruverses.com/boris-pasternak/to-be-famous/1297/> (in English)

13 **Пастернак, Б. Л.** Доктор Живаго. [Текст] – М. : Эксмо, 2013. – 704 с.

14 **Pasternak, B. L.** Winter night. Translated by Andrey Kneller. [Electronic resource]. – Retrieved June 18, 2023 from <https://stihi.ru/2010/04/10/1396> (in English)

15 **Pasternak, B. L.** Wind. Translated by Andrey Kneller. [Electronic resource]. – Retrieved May 13, 2023 from <https://ruverses.com/boris-pasternak/wind/3493/> (in English)

16 **Скорнякова, Е. А.** Особенности метафоры в творчестве Б. Л. Пастернака. Актуальные проблемы гуманитарных наук: Труды II научно-практической конференции, Евпатория, 11 мая 2016 года. [Текст] – Евпатория : ИП Бровко А., 2016. – С. 235–238.

References

- 1 **Akhmanova, O. S.** Ocherki po obshchey i russkoy leksikologii. [Essays on general and Russian lexicology]. [Text] – Izd. stereotip. 2019. – 296 p. (in Russian)
- 2 **Sdobnikov V. V., Petrova O. V.** Teoriya perevoda: Ucheb. studenty dlya lingv. vuzov i fak-tov inostr. yaz. [Translation Theory: Textbook for students of linguistic universities and foreign language faculties.] [Text] – М. : AST: Vostok – Zapad, 2006. – 448 p. (in Russian)
- 3 **Barnes, C.** From the Zhivago Cycle. The Russian Review., [Electronic resource] – 1999. – 58(2), P. 298–309. <http://www.jstor.org/stable/2679581> (in English)
- 4 **Pasternak, B. L.** Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. [Collected Works in Five Volumes] Vol 1. Compilers: Ye.B. Pasternak, K.M. Polivanova. [Text] – М. : Khudozhestvennaya literatura, 1989. – 752 p. (in Russian)
- 5 **Zhukovskiy, V. A.** O perevodakh voobshche i osobennostyakh perevoda stikhov. Vestnik Yevropy. [On translations in general, and especially on translations of poetry]. [Text] – Izd. N. Karamzin. – 1810. – № 3. (in Russian)

6 **Etkind, Ye. G.** Poeziya i perevod. [Poetry and translation]. [Text] – Leningrad, 1963, – 431 p. (in Russian)

7 **Pasternak, B. L.** Zamechaniya k perevodam iz Shekspira. [Poetry and translation]. [Text] – M., 1982, – P. 394. (in Russian)

8 **Solodub, Yu. P.** Teoriya i praktika khudozhestvennogo perevoda: ucheb. posobiye dlya studentov lingvistika, fak. vyssh. ucheb. uchrezhdeniya. / Yu. P. Solodub, F. B. Al'brekht, A. Yu. Kuznetsov. [Theory and Practice of Artistic Translation: textbook for students of linguistic departments of higher educational institutions]. [Text] – Moscow : Akademiya, 2005. – 304 p. (in Russian)

9 **Witt, S.** Pasternak, Lysohorsky and the Significance of «Unheroic» Translation. Russian Literature. [Text] – 2015. – 78(3-4), P. 755–773. (in English)

10 **Romanenko, Ye. A.** Problemy poeticheskogo perevoda Textov. Nauka i obrazovaniye segodnya. [Problems of translating poetic texts]. [Text] – 2017. Issue 8 (19). P. 42–43. (in Russian)

11 **Pasternak, B. L.** Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. Sobranie sochineniy v pjati tomah [Collected Works in Five Volumes] Vol 2. Compilers : Ye. B. Pasternak, K. M. Polivanova. [Text] – M. : Khudozhestvennaya literatura, 1989. – 704 p. (in Russian)

12 **Pasternak, B. L.** To be famous. Translated by Albert C. Todd. [Electronic resource]. – Retrieved July 25, 2023 from <https://ruverses.com/boris-pasternak/to-be-famous/1297/> (in English)

13 **Pasternak, B. L.** Doktor Zhivago. [Text] – M. : Eksmo, 2013. – 704 p. (in Russian)

14 **Pasternak, B. L.** Winter night. Translated by Andrey Kneller. [Electronic resource]. – Retrieved June 18, 2023 from <https://stihi.ru/2010/04/10/1396> (in English)

15 **Pasternak, B. L.** Wind. Translated by Andrey Kneller. [Electronic resource]. – Retrieved May 13, 2023 from <https://ruverses.com/boris-pasternak/wind/3493/> (in English)

16 **Skorniyakova, Ye.A.** Osobennosti metafory v tvorchestve B. L. Pasternaka. [Features of metaphor in the works of B. L. Pasternak]. In Aktual'nyye problemy gumanitarnykh nauk: Trudy II nauchno-prakticheskoy konferentsii, Yevpatoriya, 11 May, 2016. [Text] – Yevpatoriya: IP Brovko A., 2016. – P. 235–238. (in Russian)

Received 29.11.23..

Received in revised form 10.12.23..

Accepted for publication 25.11.24.

*Ә. Т. Аушақман¹, Ә. С. Тарақов²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

29.11.23 ж. баспаға түсті.

10.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АУДАРМАЛАРЫНДА Б. Л. ПАСТЕРНАКТЫҢ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ МЕТАФОРАНЫҢ БЕРІЛУІН ЗЕРТТЕУ

Зерттеуде Борис Пастернак өлеңдерін ағылшын және қазақ тілдеріне аудару кезінде метафоралық мазмұнның сақталуына баға берілген. Қазақ әдебиеті контекстіндегі тіл өнеріне мән беретін Пастернактың қазақ тілді аудитория арасында танымалдылығы артып келе жатқанын ескерсек, бұл тақырып өзекті бола түседі. Зерттеу өзінің өзектілігін тақырыптың өзектілігіне және Пастернактың қазақ тілді аудитория үшін маңыздылығына қарамастан, осы саладағы жүйелі зерттеулердің жоқтығымен және талдау қажеттілігімен негіздейді. Түпнұсқа және аударылған өлеңдерді салыстырмалы талдау Пастернактың өлеңдері шет тіліндегі аудиторияға сәтті бейімделгенін, бірақ метафоралардың толық күрделілігін әрқашан жеткізе алмайтынын көрсетті. Бұл осы тақырып бойынша жүйелі зерттеулердегі олқылықтың орнын толтыруға бағытталған зерттеудің өзектілігін растайды. Зерттеуде метафоралық элементтерді ескере отырып, Пастернактың түпнұсқасы мен аударма мәтіндерін талдау үшін салыстырмалы, тарихи және бақылау әдістері қолданылады. Нәтижелер орыс және ағылшын тілдерінің ұқсастығына байланысты метафоралық элементтердің аудармасы жалпы мүмкін екенін көрсетеді. Бірақ кейбір авторлық метафоралар аударма барысында өзінің бастапқы тереңдігін жоғалтуы мүмкін, бұл ұлттық-мәдени ерекшеліктерге байланысты. Бұл зерттеу көркем аударма саласына өз үлесін қосады және көркем аудармалардағы метафораларды сақтаудағы күрделі мәселелер туралы түсінікті байытады.

Кілті сөздер: метафоралық бейнелер, аударма, Борис Пастернак, өлеңдер, қазақ, ағылшын, метафоралардың сақталуы, салыстырмалы талдау, поэтикалық аударма

*А. Т. Аушахман¹, А. С. Тараков²^{1,2}Қазақский национальнй

университет имени аль-Фараби

Республика Қазақстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 29.11.23.

Поступило с исправлениями 10.12.23.

Принято в печать 25.11.24.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕРЕДАЧИ МЕТАФОРЫ В СТИХАХ Б. Л. ПАСТЕРНАКА В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ПЕРЕВОДАХ

Исследование оценивает сохранение метафорического содержания при переводе стихотворений Бориса Пастернака на английский и казахский языки. Эта тема становится актуальной, учитывая возрастающую популярность Пастернака среди казахскоязычной аудитории, которая обращает внимание на языковое искусство в контексте казахской литературы. Исследование обосновывает свою актуальность недостатком систематических исследований в этой области и необходимостью анализа, несмотря на актуальность темы и значимость Пастернака для казахскоязычной аудитории. Сравнительный анализ оригинальных и переведенных стихотворений выявил, что стихи Пастернака успешно адаптируются для иноязычных аудиторий, но не всегда могут передать всю сложность метафор. Это подтверждает актуальность исследования, которое призвано заполнить пробел в систематических исследованиях этой темы. Исследование использует сравнительный, исторический и наблюдательный методы для анализа оригинальных и переведенных текстов Пастернака с учетом метафорических элементов. Результаты показывают, что перевод метафорических элементов, благодаря сходству русского и английского языков, в целом возможен. Однако некоторые авторские метафоры могут потерять свою первоначальную глубину в процессе перевода, что обусловлено национально-культурными особенностями. Это исследование предоставляет вклад в области перевода литературных произведений и обогащает понимание сложностей, связанных с сохранением метафор в литературных переводах.

Ключевые слова: метафорическая образность, перевод, Борис Пастернак, стихи, казахский язык, английский язык, сохранение метафор, сравнительный анализ, поэтический перевод

SRSTI 17.82.90

<https://doi.org/10.48081/KOCS6706>

**C. K. Baran¹, *M. Amangazykyzy²,
M. S. Orazbek³, A. A. Gilea⁴**

¹Ankara Hacı Bayram Veli University,
Turkey, Ankara

^{2,4}A. K. Kussayinov Eurasian
Humanities Institute,
Republic of Kazakhstan, Astana;

³L. N. Gumilyov Eurasian National
University, Republic of Kazakhstan, Astana.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5997-776X>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9468-9384>

*e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

THE CITY TOPOS AS A SUBJECT IN THE GENRE OF URBAN FANTASY

This article is devoted to the study of the urban fantasy genre, in which the city acts not merely as a backdrop but as an active subject of the narrative, influencing the plot and character development. The central hypothesis of this work is that the city's subject nature is a key genre-defining identifier in the studied genre. The research relies on Jacques Lacan's psychoanalytic method, which allows for the interpretation of urban elements in fantasy as symbolic constructions of the «Big Other» and the «Little Other». Within this approach, the city is viewed as a symbolic space that shapes the characters' identities and structures their interactions. In urban fantasy, the urban topos functions both as the Big Other, representing cultural and social structures, and as the Little Other, reflecting the characters' inner conflicts and processes of self-identification. The article also explores the historical development of the urban fantasy genre, from the works of Charles Baudelaire and Edgar Allan Poe to contemporary authors such as Neil Gaiman, Jim Butcher, and China Miéville. The contributions of these authors to the formation of the genre and the distinctive features of their works are analyzed. Special attention

is given to the specificity of Kazakhstani literature, where the urban fantasy genre is currently underdeveloped. It is noted that in Kazakhstani literature, urban fantasy is not yet represented in its pure form, presenting opportunities for future authors and researchers.

Keywords: city, urban fantasy, genre, subject, Big Other, Little Other, psychoanalysis.

Introduction

While in real life, the city is by definition devoid of subjectivity, as E. Malaya aptly notes: «even our generalization of its chaotic diversity of streets, houses, people, cars, dumps, yards, and so on into a single image is a distortion of reality» [1, p. 142], in the cultural context, cities are centers of symbolic interaction where cultural norms and human identities are formed and transformed. From a psychoanalytic perspective, this fact is explained by the city being a projection of the collective unconscious, reflecting the inner conflicts and desires of its inhabitants. For example, Sigmund Freud compared the structure of the city to the psychic architecture of a person, where historical layers overlap, creating a mutual dynamic of memory and experience [2, p. 55]. Jungian theories also use the image of the city to explain archetypes of the collective unconscious, where urban spaces become symbols of various aspects of the psyche and collective experience [3, p. 135].

There are several literary approaches that explore the city as a subject in a literary text: for example, within the study of spatial narrative, the city is considered an active element of the narrative, influencing the actions and psyche of the characters. An example is Michel de Certeau's theory, which in his work «The Practice of Everyday Life» emphasizes that urban spaces create specific conditions for interaction and everyday life, directly affecting the perception and behavior of characters [4, p. 91]. Mikhail Bakhtin, in his work «Forms of Time and Chronotope in the Novel», defines the chronotope as «the intrinsic connectedness of temporal and spatial relationships artistically expressed in literature» [5, p. 206]. According to Bakhtin, the chronotope is not just a backdrop for events but an active element that influences the plot dynamics and characters. In Bakhtin's theory, the city represents a specific spatiotemporal unity that forms certain social and cultural interactions. The urban chronotope is characterized by a high density of events, intensity of social connections, and diversity of cultural contexts. Michel Foucault, in his concept of heterotopia, describes special spaces that exist outside ordinary social norms and create alternative realities. Urban spaces in fantastic literature often function as heterotopias, where different cultures, classes, and identities intersect, making them crucial for the plot and character development [6, p. 13]. Furthermore, the city in literature can be used as a metaphor for exploring social

and psychological themes. For example, in James Joyce's «Ulysses», Dublin becomes a symbol of the human consciousness, where each district of the city reflects various aspects of the protagonist's inner world.

It is noteworthy that the image of the city in the discourse of transitional periods of culture, such as eras of social revolutions, wars, and post-colonial transformations, becomes a reflection of collective anxieties and hopes, a place for seeking identity and new meanings. However, in the context of Kazakhstani literature, urban themes have been insufficiently explored (as well as in Turkic literature in general, where traditional Turkic literature focuses more on rural and historical motifs). As Professor A. K. Ishanova rightly notes, «While in world and Russian literature, in cinema, music, and visual arts, the city has long occupied an important place as a way of special interpretation of various anthropological experiences, representations, and mytho-poetic associations, in Kazakh culture this deeper understanding of the metaphysics and poetics of the city is only beginning to be explored by researchers» [7, p. 72]. In this light, addressing urban themes represents an important step in rethinking Kazakhstani literature.

The interest of this article lies in the young and almost unexplored genre of urban fantasy in the context of domestic literary studies. Using examples of popular texts in this genre, we attempt to prove that the genre-defining category here is the presence of the city as a subject and to determine the genre's place in Kazakhstani literature.

Materials and methods

This article employs the method of chronological description and comparative method.

To identify the genre indicator of urban fantasy, we use Lacan's psychoanalytic approach. This method allows for the interpretation of urban elements in fantasy as symbolic constructions of the «Big Other» and the «Little Other». Through this scientific lens, the urban topos appears as a symbolic *subject* space that shapes the characters' identities and structures their interactions.

The study material includes texts of popular urban fantasy.

Results and discussion

In the genre of urban fantasy, cities often transcend their roles as mere settings, evolving into dynamic entities that shape and influence the narrative. As A. Goss points out, «Urban fantasy creates a dynamic interplay between the mundane and the extraordinary, often using the cityscape as a symbolic representation of cultural and social tensions. This duality allows for the exploration of identity, power, and the human experience within an urban environment» [8, p. 198]. This perspective is echoed by J. Williams, who argues that the city «often acts as a character in its own right, influencing the narrative through its architecture, history, and the cultural memory embedded within its streets» [9, p. 145]. Such treatment of urban spaces

enables the genre to delve into complex themes like identity formation and social dynamics, which are further explored through the concept of ‘urban mysticism.’ According to L. Novak, «urban mysticism in fantasy literature transforms the city into a site of spiritual and metaphysical experiences, challenging the boundaries between reality and the supernatural» [10, p. 87]. This mystical representation of cities is intricately tied to broader societal issues, as T. Zhang observes: «The city in urban fantasy serves as a microcosm of societal issues, often reflecting broader themes of alienation, gentrification, and the erosion of cultural identity through its portrayal of magical and fantastical elements» [11, p. 344]. Finally, R. Mitchell encapsulates the essence of urban fantasy by noting that it «blurs the lines between the real and the imagined, using the urban environment as a canvas to explore existential questions and the human condition within a fantastical framework» [12, p. 218].

Urban fantasy is a hybrid genre that emerged from the need to classify a specific series of novels, «Anita Blake: Vampire Hunter» by American writer Laurell K. Hamilton (1993), which broke traditional genre boundaries by disrupting ideas of stable genre constructs. As Susan Jackson notes in her article on urban fantasy, «The Anita Blake series served as a catalyst for reconsidering genre canons, giving authors more freedom to experiment» [13, p. 150]. The difficulty of genre definition in urban fantasy lies in its hybrid nature, combining elements of various literary traditions, making it challenging to clearly identify specific characteristics. Urban fantasy blends features of fantasy, realism, detective, and romance, creating a narrative. This genre mixing leads to variability in plots, characters, and themes, complicating the creation of a unified definition. The evolution of the genre and adaptation to cultural changes add new subgenres and forms, constantly altering its boundaries. Intertextual references to other genres and works create additional layers of meaning, complicating classification. Moreover, it is necessary to note that the perception and understanding of the genre depend on cultural and historical context. Genre definitions are usually not specific, for example, S. Ekman gives the following definition of the genre: «Urban fantasy, a genre of speculative fiction in which magic and monsters exist in a contemporary society, is characterized by its modern, often urban setting. This genre juxtaposes the ordinary and the magical, allowing readers to explore the interaction between modernity and the supernatural» [14, p. 24]. Such a definition, in our opinion, does not determine the specific characteristics of urban fantasy and can be applied to a wide range of fantasy subgenres. In our opinion, as a primary indicator of genre definition, we can propose the function of the city as a subject in the text.

To prove this thesis, let us turn to the history of the genre: the origins of the urban fantasy genre can be traced back to cultural and literary traditions laid out in the works of Charles Baudelaire and Edgar Allan Poe. Baudelaire’s Paris, depicted

in his famous poetry collection «Les Fleurs du Mal», represents a topos filled with metaphysical melancholy and decadent aesthetics, creating the foundation for the subsequent development of the urban fantasy genre. Baudelaire was one of the first to introduce the idea of the city as a subject. In Edgar Allan Poe’s gothic tales, the city serves as a source of existential horror and psychological collision for the characters. For example, in his story «The Man of the Crowd», London is portrayed as a labyrinth filled with mysteries and hidden threats, leading the protagonist to a state of paranoia.

Since the early 1990s, the urban fantasy genre has been rapidly developing and gaining popularity, primarily in American literature (this is explained by the specifics of the urbanization process in the USA, the influence of postmodernist literary trends, and media support (video games, TV series)).

One of the key authors working in this direction is Neil Gaiman, whose novels «Neverwhere» and «American Gods» have become landmark works defining the genre’s further development. Gaiman creates complex urban worlds where ancient myths intersect with American everyday reality.

Jim Butcher, with his series «The Dresden Files», has also made a significant contribution to the urban fantasy genre. His works, with elements of detective fiction, describe the adventures of wizard Harry Dresden in modern-day Chicago. The series explores themes of corruption, crime, and power, reflecting acute social issues. The city’s streets, buildings, and even underground tunnels create a unique atmosphere where magical and criminal intrigues unfold. Chicago in «The Dresden Files» becomes a place where magical and real worlds intersect, affecting the characters’ perception of reality.

Robert Jackson Bennett, in his novel «City of Stairs», presents a complex urban world filled with political intrigue and mystical elements. The fictional city of Bulikov, a former center of a great empire, serves not just as a backdrop but as an active element of the narrative, reflecting historical and cultural transformations. Bennett uses concepts from postcolonial theory and urban deconstruction, in this context, the city becomes a space of power and resistance, representing the dynamics of hegemony and subalternity.

Cassandra Clare, in her «The Mortal Instruments» series, creates an urban world of Shadowhunters, where magic and modernity coexist in the space of New York. The city functions as a metaphorical and metonymic field, influencing the characters’ identities and interactions. Clare uses the urban context to analyze themes of belonging and social mobility, applying concepts from spatial theory and the phenomenology of place.

China Miéville is one of the most influential authors in the urban fantasy genre. In «Perdido Street Station», Miéville creates the fictional city of New Crobuzon,

whose topos functions as Foucault's heterotopia, where various social, cultural, and political spaces coexist and interact, often in conflict with one another.

To expand our genre hypothesis, let us turn to Lacan's theory. The city as a *subject* in urban fantasy can be analyzed through Lacan's concepts of the «Big Other» (l'Autre) and the «Little Other» (le petit autre), which allows for a deeper understanding of the genre's specificity and the symbolic architecture of the narrative in the studied genre. The Little Other and the «Big Other» in Lacan's theory are also *subjects*, as they actively participate in the process of forming the individual's identity and consciousness. The «Little Other» is other people or images with whom the *subject* interacts and through which they become aware of themselves. The «Big Other» represents the symbolic order, including language, culture, and social norms, created and maintained by the collective consciousness of many *subjects*. Thus, the *subject* in Lacan's philosophy and psychoanalysis represents the unity of individuality and symbolic structure. In the context of urban fantasy, the city plays the role of the «Big Other», creating a symbolic space that forms the rules, norms, and meanings that structure the characters' lives. The urban environment, with all its social, cultural, and historical aspects, becomes the context through which the characters become aware of their roles, desires, and identities. For example, the city may be governed by its own set of rules and laws, determining the possible actions and interactions of the characters. These symbolic structures distinguish urban fantasy from other forms of fantasy, where the symbolic order may be represented by mythological or natural elements.

Thus, the city as the Big Other sets the framework and boundaries for the narrative. For example, in Gaiman's «Neverwhere», the underground London, London Below, is an alien world with its own rules and norms. For the protagonist, Richard Mayhew, this city is the «Big Other», a structure dictating its laws and transforming his identity. In Clare's «City of Bones», the New York of the Shadowhunters' world is full of secrets and magic. The city acts as the Big Other, establishing its rules for characters like Clary Fray. New York becomes a space where heroes confront foreign forces and structures, shaping their destinies.

The «Little Other» in Lacan's theory represents reflection and interaction at the level of interpersonal relationships, through which the subject becomes aware of their «self» in relation to the «other». In urban fantasy, this reflection can be embodied in the characters and their relationships with the city as an active and living subject. The city as the «Little Other» provides the characters with a mirror reflection of their own fears, desires, and identities. Interaction with the city, its streets, buildings, and inhabitants becomes a way of self-knowledge and awareness of their role in the world. The city, acting as the «Little Other», creates specific social and emotional interactions that reflect the characters' internal conflicts and dynamics. For example, hidden streets or mysterious places in the city can

symbolize the characters' repressed fears or desires, forcing them to confront their own demons. This interaction and reflection through the city distinguish urban fantasy from other genres, where the «Little Other» may be represented by natural or mythological beings. For example, in Gaiman's «American Gods», the town of Cairo, Illinois, and other small towns across the USA, where key events unfold, become spaces that the hero Shadow transforms during his journey. These towns reflect his personal development, becoming part of his inner world. In Bennett's «City of Stairs», the city of Bulikov symbolizes complex history and politics. The main character, Shara Thivani, interacts with this city, uncovering its secrets and changing its fate. Bulikov becomes part of her identity, transforming her and revealing her inner world. Thus, we observe that in the presented texts of urban fantasy, the city functions as an active subject of the narrative.

The city often serves as an active *subject* in the texts of contemporary Kazakhstani authors, such as Odegov, Kalas, Serebryansky, and others. As E. Shmakova notes in her article on the «Almaty text»: «The spiritual and cultural component of the urban text, based on the opposition of urban topoi of the past and the present, allows the author not only to show the changes occurring with the city and people but also to express their own worldview of the changes taking place» [15, p. 22]. However, in the context of Kazakhstani fantasy (it is worth noting that historical fantasy, low fantasy, children's fantasy, etc., are extremely popular subgenres in contemporary domestic literature), the subgenre of urban fantasy is practically not represented in its pure form: the city, as a rule, plays the role of an object, a backdrop for the unfolding plot. For example, in the texts of Z. Naurzybayeva and L. Kalas about the adventures of Batu, modern Almaty serves as the starting point for the adventures of the boy Batu and his friends. This is a place where children live their ordinary lives, facing everyday problems such as studying and relationships with other children, as well as encountering mythological characters. During their adventures, Batu and his friends visit Astana and important historical and cultural sites such as the Degelen nuclear test site and the Konyr Aulie cave. While urban topoi are present in the texts about Batu as important elements that help reveal cultural, historical, and mythological aspects of Kazakh culture, they still serve as objects and remain on the periphery of the narrative. Similarly, in B. Momyshuly and Yu. Serebryansky's «Black Star», the celestial city of Tengri, although presented as a «locus amoenus», does not influence the actions and self-awareness of the characters or the course of the plot. All events occur solely through the actions of the characters.

Financing information

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19176500 «The image of the city and the typology of characters in modern Kazakh literature»).

Conclusions

The urban topos in urban fantasy plays the role of a *subject*, which, being both the Big and Little Other in Lacan's terms, shapes and directs the development of the characters. The Big Other symbolizes cultural and social structures/norms, while the Little Other actualizes the characters' internal conflicts and processes of self-identification. Thus, the city as a *subject* creates a symbolic space that structures the characters and serves as the driving force of the plot. Based on this hypothesis, we propose considering the presence of the city (whether fictional or real) as a *subject* of the plot as a genre indicator. In Kazakhstani literature, according to our observations, the urban fantasy genre is not yet represented in its pure form, where the city would play the role of a full-fledged *subject*. This situation opens up broad prospects for future authors and researchers. Moreover, the development of this genre in domestic literature can not only enrich the literary palette but also help form a holistic and multifaceted image of Kazakhstani cities. As N. L. Nabilkina rightly notes: «The cultural image of the city consists of many components. The literary component is one of the most important, linking these aspects together. It allows presenting the national character, way of life, urban environment, and the 'soul' of the city» [16, p. 59]. Urban fantasy provides rich material for research, and its unique ability to combine various genre elements makes it one of the promising directions in contemporary literary thought.

References

- 1 **Малая, Е.** Город как Другой: одушевление города в современной городской мифологии (психоаналитический аспект) // Психологическая антропология и антропология: теория и практика – туда и обратно. – М. : Институт детства МПГУ, 2016. – С. 141–150.
- 2 **Freud, S.** Civilization and Its Discontents. – London: Penguin Classics, 2002. – 144 p.
- 3 **Jung, C. G.** The Archetypes and The Collective Unconscious. – London : Routledge, 2016. – 451 p.
- 4 **Certeau, M.** The Practice of Everyday Life. – Cambridge, MA : MIT Press, 2020. – 256 p.
- 5 **Бахтин, М. М.** Формы времени и хронотопа в романе. – Санкт-Петербург : Азбука-Классика, 2015. – 540 с.
- 6 **Foucault, M.** Of Other Spaces : Utopias and Heterotopias. – Cambridge, MA : MIT Press, 2020. – 54 p.
- 7 **Ишанова, А. К.** Город в мировой и казахской культуре : Особенности восприятия и интерпретации // Культурные основы городской среды. – Алматы: Издательство ЕНУ, 2020. – С. 72–78.

8 **Goss, A.** The City as a Liminal Space in Urban Fantasy // Journal of Urban Culture Studies. – 2022. – Vol. 9. – No. 3. – pp. 198–210.

9 **Williams, J.** Architecture of the Imagination: Urban Spaces in Contemporary Fantasy Literature // Urban Literature Review. – 2021. – Vol. 15. – No. 2. – pp. 145–160.

10 **Novak, L.** Urban Mysticism in Fantasy Literature: Exploring the Sacred in the Secular City // Literary Studies Journal. – 2023. – Vol. 14. – No. 1. – pp. 87–102.

11 **Zhang, T.** Cultural Erosion and Gentrification in Urban Fantasy // International Journal of Cultural Studies. – 2020. – Vol. 12. – No. 4. – pp. 342–355.

12 **Mitchell, R.** Existentialism and the Urban Landscape in Contemporary Fantasy Fiction // Journal of Fantasy and Science Fiction Studies. – 2022. – Vol. 21. – No. 3. – pp. 216–230.

13 **Jackson, S.** Urban Fantasy and the Anita Blake Series: Rethinking Genre Boundaries // Journal of Popular Literature Studies. – 2010. – Vol. 5. – No. 3. – pp. 150–161.

14 **Eckman, S.** Urban Fantasy : Exploring Modernity Through Magic. – Ann Arbor, 2024. – 352 p.

15 **Шмакова, Е.** Духовно-культурная составляющая городского текста: алматинский текст // Вестник КазНУ. – 2018. – № 4. – С. 22–34.

16 **Набилкина, Н.Л.** Культурологический образ города в литературе // Литература и культура. – 2019. – № 3. – С. 58–67.

References

- 1 **Malaya, E.** Gorod kak Drugoi: odushevenie goroda v sovremennoy gorodskoy mifologii (psikhoanaliticheskiy aspekt) [The City as the Other: Animating the City in Contemporary Urban Mythology (psychoanalytic aspect)] // Psikhologicheskaya antropologiya i antropopraktika: teoriya i praktika –туда и обратно. – М. : Institut detstva MPGu, 2016. – pp. 141–150.
- 2 **Freud, S.** Civilization and Its Discontents. – London : Penguin Classics, 2002. – 144 p.
- 3 **Jung, C. G.** The Archetypes and The Collective Unconscious. – London : Routledge, 2016. – 451 p.
- 4 **Certeau, M.** The Practice of Everyday Life. – Cambridge, MA : MIT Press, 2020. – 256 p.
- 5 **Bakhtin, M. M.** Formy vremeni i khronotopa v romane [Forms of Time and Chronotope in the Novel]. – Sankt-Peterburg: Azbuka-Klassika, 2015. – 540 p.
- 6 **Foucault, M.** Of Other Spaces : Utopias and Heterotopias. – Cambridge, MA : MIT Press, 2020. – 54 p.

7 **Ishanova, A. K.** Gorod v mirovoy i kazakhskoy culture: Osobennosti vospriyatiya i interpretatsii [The City in World and Kazakh Culture: Features of Perception and Interpretation] // Kul'turnye osnovy gorodskoy sredy. – Almaty : Izdatel'stvo ENU, 2020. – pp. 72–78.

8 **Goss, A.** The City as a Liminal Space in Urban Fantasy // Journal of Urban Culture Studies. – 2022. – Vol. 9. – No. 3. – pp. 198–210.

9 **Williams, J.** Architecture of the Imagination: Urban Spaces in Contemporary Fantasy Literature // Urban Literature Review. – 2021. – Vol. 15. – No. 2. – pp. 145–160.

10 **Novak, L.** Urban Mysticism in Fantasy Literature: Exploring the Sacred in the Secular City // Literary Studies Journal. – 2023. – Vol. 14. – No. 1. – pp. 87–102.

11 **Zhang, T.** Cultural Erosion and Gentrification in Urban Fantasy // International Journal of Cultural Studies. – 2020. – Vol. 12. – No. 4. – pp. 342–355.

12 **Mitchell, R.** Existentialism and the Urban Landscape in Contemporary Fantasy Fiction // Journal of Fantasy and Science Fiction Studies. – 2022. – Vol. 21. – No. 3. – pp. 216–230.

13 **Jackson, S.** Urban Fantasy and the Anita Blake Series: Rethinking Genre Boundaries // Journal of Popular Literature Studies. – 2010. – Vol. 5. – No. 3. – pp. 150–161.

14 **Eckman, S.** Urban Fantasy: Exploring Modernity Through Magic. – Ann Arbor, 2024. – 352 p.

15 **Shmakova, E.** Dukhovno-kul'turnaya sostavlyayushchaya gorodskogo teksta: almatinskiy tekst [The Spiritual and Cultural Component of the Urban Text: The Almaty Text] // Vestnik KazNU. – 2018. – № 4. – pp. 22–34.

16 **Nabilkina, N.L.** Kul'turologicheskiy obraz goroda v literature [The Cultural Image of the City in Literature] // Literatura i kul'tura. – 2019. – № 3. – pp. 58–67.

Received 10.08.24.

Received in revised form 06.09.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*Ж. К. Баран¹, *М. Амангазықызы², М. С. Оразбек³, А. А. Гыля⁴*

¹Анкара Хажы Байрам Вели Университеті,

Түркия, Анкара қ.;

^{2,4}А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия

гуманитарлық институты,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

³Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

10.08.24. ж. баспаға түсті.

06.09.24. ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

УРБАНИСТІК ТОПОС КАЛАЛЫҚ ФЭНТЕЗИ ЖАНРЫНЫҢ СУБЪЕКТІСІ РЕТІНДЕ

Мақалада қалалық фэнтези жанры зерттелген, мұнда қала тек фон ретінде ғана емес, сюжетке, кейіпкерлердің дамуына әсер ететін баяндаудың белсенді субъектісі ретінде көрінеді. Жұмыстың негізгі гипотезасы – фэнтези жанрында қаланың субъектілік болмысы басты жанрлық айқындаушы болып саналады деген тұжырым.

Зерттеу жұмысы Ж. Лаканның психоаналитикалық әдісіне сүйенеді, бұл әдіс бойынша фэнтезидің урбанистикалық элементтерін «Үлкен Бөгде» мен «Кіші Бөгденің» символдық құрылымы деп қарастырады. Осы ұғым аясында қала кейіпкерлердің сәйкестігін қалыптастырып, олардың өзара ықпалдастығын қамтамасыз ететін символдық кеңістік ретінде көрініс береді. Қалалық фэнтезидегі урбанистік топос мәдени және әлеуметтік құрылымдардың көрінісі болып саналатын Үлкен Бөгденің де, қаһармандардың ішкі қайшылықтары мен өзін-өзі айқындау үдерісін бейнелейтін Кіші Бөгденің де ролін атқарады.

Сондай-ақ мақалада Шарль Бодлер мен Эдгар Аллан По шығармашылығынан бастап, қазіргі Нил Гейман, Джим Бутчер мен Чайна Мьевильге дейінгі авторлардың шығармаларындағы қалалық фэнтези жанрының тарихи дамуы талданған. Осы авторлардың жанрды қалыптастыруға қосқан үлесі мен олардың шығармаларының ерекшелігі зерттелген.

Мақалада қалалық фэнтези жанры аса жақсы дами қоймаған қазақстандық әдебиеттің ерекшелігіне баса назар аударылған. Автор қазақстандық әдебиетте қалалық фэнтези жанрының таза

сипатта көрініс таппағанын атап көрсеткен, бұл болашақ авторлар мен зерттеушілерге таптырмас жаңа мүмкіндік.

Кілтті сөздер: қала, қалалық фэнтези, жанр, субъект, Үлкен Бөгде, Кіші Бөгде, психоанализ.

Дж.К. Баран¹, *М. Амангазықызы², М.С. Оразбек³, А.А. Гыля⁴

¹ Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция, г. Анкара;

^{2,4} Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусайнова, Республика Казахстан, г. Астана;

³ Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 10.08.24.

Поступило с исправлениями 06.09.24.

Принято в печать 25.11.24.

УРБАНИСТИЧЕСКИЙ ТОПОС КАК СУБЪЕКТ В ЖАНРЕ ГОРОДСКОГО ФЭНТЕЗИ

Статья посвящена исследованию жанра городского фэнтези, в котором город выступает не просто фоном, а активным субъектом повествования, влияющим на сюжет и развитие персонажей. Основной гипотезой работы является утверждение, что субъектная природа города является ключевым жанроопределяющим идентификатором в изучаемом жанре.

Исследование опирается на психоаналитический метод Ж. Лакана, позволяющий интерпретировать урбанистические элементы фэнтези как символические конструкции «Большого Другого» и «Малого Другого». В рамках данного подхода город рассматривается как символическое пространство, формирующее идентичность персонажей и структурирующее их взаимодействие. Урбанистический топос в городском фэнтези выполняет роль как Большого Другого, представляющего культурные и социальные структуры, так и Малого Другого, отражающего внутренние конфликты и процесс самоидентификации героев.

В статье также рассматривается историческое развитие жанра городского фэнтези, начиная с творчества Шарля Бодлера и Эдгара Аллана По и заканчивая произведениями современных авторов,

таких как Нил Гейман, Джим Бутчер и Чайна Мьевиль. Анализируется вклад этих авторов в формирование жанра и особенности их произведений.

Особое внимание уделяется специфике казахстанской литературы, где жанр городского фэнтези на данный момент не достаточно развит. Отмечается, что в казахстанской литературе жанр городского фэнтези пока не представлен в чистом виде, что открывает перспективы для будущих авторов и исследователей.

Ключевые слова: город, городское фэнтези, жанр, субъект, Большой Другой, Малый Другой, психоанализ.

<https://doi.org/10.48081/JKAE4079>

***Р. А. Досмаханова¹, Л. Ю. Мирзоева², К. О. Ажиев³**

^{1,3}Алматынський университет энергетикası

и связи имени Гумарбека Даукеева,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Университет СДУ,

Республика Казахстан, г. Алматы

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9011-6938>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3958-4635>

*e-mail: dosmakhanova@mail.ru

ОБ АВТОРСКИХ СТРАТЕГИЯХ В КАЗАХСКОЙ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ

В статье рассматриваются литературные стратегии казахских писателей А. Нурпеисова в романе-дилогии «Последний долг» и С. Жубатырулы в романе-трилогии «Абыржы». Отмечается, что в указанных произведениях художественно осмысливается проблема высыхания Аральского моря. А. Нурпеисов выражает свою гражданскую позицию через обращённый к себе «ты-монолог» (В. Е. Хализев) главного героя Жадигера. На основе глубоких размышлений героя об экологических проблемах, узкая сцена частной жизни, ограниченной в пространстве и во времени, раздвигается до предельно универсальной общечеловеческой сцены с «последними вопросами» бытия и сознания. Жадигер является носителем экологического сознания, истоки которого в фольклорном восприятии окружающей природы, частью которой является человек. Писатель-эколог С. Жубатырулы исследует проблему Арала не столько в линейном, сколько в глубинном плане. Сознание и подсознание М. Жармекенова, автора проекта по осушению моря, отражает его позднее раскаяние за содеянное. В результате сравнительного анализа выявлены общие и отличительные черты авторских стратегий: так, и Нурпеисов, и Жубатырулы раскрывают процессы становления экологического сознания через показ ретроспективных психологических переживаний и внутренние монологи-рефлексии

главных героев. В то же время, только для романа С. Жубатырулы характерна стратегия потока сознания.

Ключевые слова: авторские стратегии, экологические проблемы, экологическое сознание, монологи-рефлексии, поток сознания.

Введение

Известно, что с 60-х годов прошлого века в художественной литературе происходит усиление трагических мотивов в раскрытии темы «Человек и природа». Экологические проблемы становятся объектом художественного осмысления и для казахских писателей. Одной из ключевых тем в экологической литературе Казахстана является судьба Аральского моря. В этом плане заслуживают особого рассмотрения литературная стратегия А. Нурпеисова в романе-дилогии «Последний долг» и С. Жубатырулы в романе-трилогии «Абыржы». Современные литературоведы считают актуальным анализ художественного произведения с точки зрения стратегии его автора. Не случайно М. Берг справедливо утверждает: «Сложность положения современного литературного критика заключается в том, что он по старинке пытается анализировать «стиль автора», «текст произведения», в то время как анализировать имеет смысл стратегию художника» [1, 117].

Материалы и методы

В качестве материала исследования нами избраны тексты романов А. Нурпеисова «Последний долг» и С. Жубатырулы «Абыржы». Методы, используемые в работе, – теоретический анализ специальной литературы по проблеме исследования, компаративный анализ текстов с целью выявления особенностей используемых авторами стратегий раскрытия внутреннего мира и экологического сознания героев.

Результаты и обсуждение

Как указывает В. В. Прозоров, «понятие «авторские стратегии в литературе» означает вполне сознательно и в то же время нечаянно и на ощупь выстраиваемую литератором линию этического и эстетического поведения. Исследуя авторские стратегии, мы всякий раз имеем в виду и отношения писателя к широкому кругу жизненных реалий, к читающей публике, к читателю-другу, и предусмотренную автором читательскую направленность словесно-художественного текста, его внутреннюю ориентацию на определённый диапазон читательского восприятия» [2, 183]. По мнению же Т. Лазаревой, авторская стратегия включает в себя представления о субъекте литературной деятельности и о процессе литературной работы в широком общественно-культурном смысле и в конкретном индивидуально-авторском осуществлении [3, 4]. В современных зарубежных исследованиях авторские стратегии рассматриваются в тесной связи с понятием авторской идентичности,

индивидуальности [4]. Отмечается также, что авторские стратегии претерпели значительные изменения в эпоху постмодернизма в литературе, выдвинув на первый план постановку новых проблем, в числе которых – экологические, гендерные и пр. [5].

Реализуя авторскую стратегию как отношение писателя к широкому кругу жизненных реалий, А. Нурпеисов в «Последнем долге» стремится отразить свой «идеальный план», понятие о «программе для себя», о «сознательной жизненной установке» [2, 181], чтобы показать, что «за бедою безымянного рыбацкого посёлка на Арале грозно мерцает беда всемирная – экологическая катастрофа» [6, 273]. С авторской стратегией Нурпеисова связаны композиционные решения в организации художественного мира диалогии. Романное время составляет одни сутки: день в первой книге «И был день», ночь во второй – «И была ночь». Художественное пространство произведения открытое: действие происходит на поверхности замерзшего моря. Описан скудный зимний пейзаж. Ограничено и количество действующих лиц: в первой книге перед взором читателя предстает рефлексирующий герой Жадигер, а во второй – появляются еще два персонажа (Азим и Бакизат). Подобная расстановка персонажей выбрана писателем не случайно. В первой книге повествование автора постепенно переходит в форму внутреннего монолога героя. Житель Приаралья Жадигер предается глубоким воспоминаниям. Герой рассказывает самому себе о себе и задает вопросы о прожитой жизни, о мире, о времени. Это обращённый к себе «ты-монолог», по терминологии В. Е. Хализева.

Жадигер стремится разобраться как в себе, так и вокруг себя: «Совсем ещё недавно и в тебе, и вокруг тебя всё было по-другому. А теперь?» [7, 14]. Прошлая жизнь восстанавливается в памяти в двух временных измерениях: до и после обмеления Арала. Сегодня всё изменилось: «Вода не вода, а яд. Да и само море еле живо. Какой уже год из двух некогда великих рек в иные годы в него попадают лишь жалкие капли» [7, 128]. В поисках причины обмеления моря мысли Жадигера выходят за пределы невесёлого рыбацкого быта и возвышаются до размышлений о бытии человека. Герой приходит к выводу, о том, что «с тех пор как море стало мелеть, лишая рыбацьи аулы их исконного промысла, стали мельчать душой и люди» [7, 27]. Такова и «внетекстовая стратегия» [3, 4] и самого А. Нурпеисова, выраженная писателем в очерке «Экология души»: «В наше время экологию природы невозможно отделить от экологии национального духа и бытия» [8, 324].

А. Нурпеисов раскрывает экологическую тему не только на уровне сознания, но и подсознания героя в его снах. Благодаря такому литературному приему писателя, «читатель получает возможность заглянуть в глубины подсознания персонажа, узнать о его истинных чувствах и переживаниях,

мотивах поведения» [9]. Так, беспокойное состояние героя передают и его сны, где Сивый Вол Кок-Огуз выпивает морскую воду до дна. В данном случае «сон является одним из художественных способов испытания так называемых «последних вопросов» человеческого бытия» [10]. Сказочные сны с Кок-Огузом (исполиным быком из мифов Средней Азии) выступают как «сверхреальность, проникновение в вечность за пределы времени» [11, 124] и имеют апокалиптический смысл и находят продолжение в реальной действительности: во время предсмертной агонии героя чудовищная скотина спускается с неба, чтобы выпить остаток воды на дне моря. Жадигер умирает в момент появления Сивого Вола, несущего гибель морю. Это свидетельствует об общности судеб Жадигера и Арала-кормильца. Очевидно, в соответствии с текстовой стратегией А. Нурпеисова философия «конца» относится не только к расстроеному семейному быту и внезапно оборвавшейся жизни героя, но и к человечеству в целом. На фоне размышлений Жадигера об экологической катастрофе Арала ограниченная в пространстве и во времени картина его частной жизни раздвигается до предельно универсальной общечеловеческой сцены с последними вопросами бытия и сознания. Исповедь героя обернулась словом о мире и человечестве, а его частная жизнь и личная драма стала единой с судьбой мироздания.

Согласно литературной стратегии А. Нурпеисова, Жадигер является носителем экологического сознания. В современной науке феномен «экологическое сознание» исследуется с точки зрения психологических, гносеологических, антропологических, этических, культурологических, аксиологических и философских аспектов. Исследователи сходятся во мнении, что понятие «экологическое сознание» – это не просто лишь знания, но вместе с тем «итог обширных философских, исторических и культурных поисков человечества» [12]. С этой точки зрения, Жадигер – ищущая личность, которая пытается дать объективную оценку экологической ситуации в Приаралье. Свою гражданскую позицию писатель выразил в образе Жадигера с «экоцентрическим типом сознания», состоящим из «трех основных компонентов: экологические знания, оценка экологической ситуации и экологическое поведение» [13, 113]. Это особенно четко отражено в эпизоде, где Жадигер наблюдает за научной дискуссией по проблемам Арала. Научная среда расколота на два лагеря. К «защитникам моря» относится неизвестный молодой ученый, озвучивший с трибуны в научной форме мысли Жадигера. «Противников Арала» возглавляет Азим, ратующий за осушение моря и выращивание на его месте сельскохозяйственных угодий. Противоборство двух лагерей получает дальнейшее развитие в интеллектуальных спорах Жадигера и Азима. Если Азим считает, что «природа – не музейный экспонат. Она должна работать на повседневность» [7, 211], то Жадигер

напротив утверждает: «Быть или не быть человеку на земле, зависит от того, будет ли сохранена природа» [7, 211]. Конфликт между носителем «экоцентрического» (Жадигером) и «антропоцентрического типа экологического сознания» [14, 71] (Азимом) наряду с общественным содержанием имеет и частный характер. В сюжетной линии романа имеет место любовный треугольник: Бакизат уходит от Жадигера к преуспевающему Азиму. Азим – полный антипод Жадигера

Наряду с человеческими переживаниями писатель показал в романе и внутренний «ты-монолог» волка, оказавшегося на льдине с людьми. Перебирая в памяти прошлое, «Корноухий матерый» находит ответ на вопрос о причинах всех своих несчастий. Виноваты «двуногие», которые пристрелили его спутницу. По запаху он узнает шкуру серой волчицы в шубе, которой укрылся Жадигер. Между тем, легендарная волчица Кок Бори является праматерью тюркских народов. Этим и объясняется враждебное отношение к людям у «Корноухого матерого» в романе. Видимо, писатель вводит в повествование волка для масштабного осмысления взаимоотношений человека с природой. В лице волка природный мир осуждает людей за нерадивое к себе отношение.

А. Нурпеисов реализует свою литературную стратегию в экологическом романе «Последний долг» с помощью Жадигера. Художественную концепцию писателя отражает название произведения. Мотив долга прослеживается в долгих размышлениях Жадигера о судьбе высыхающего моря: «Все самое драгоценное, чем обладает человек – всего лишь долг, который следует в предписанный срок вернуть» [7, 157]. Поэтому и мучает героя вопрос о долге перед потомками. Текстовая стратегия А. Нурпеисова предельно четко отражена и в эпиграфе романа: «Я не преграждал путь бегущей воде...» [7, 5], то есть в словах из оправдательной речи умершего перед Богом. Однако такие люди, как Азим, нарушили данную заповедь и тем самым способствовали наступлению экологического кризиса. В автографе к своему труду (во время личной встречи) А. Нурпеисов написал: «В этой книге мой расчет с Веком, со временем. В ней Весь я». Данные слова исподволь раскрывают внетекстовую стратегию художника, творца романа-предупреждения.

С романом-дилогией «Последний долг» тематически связана трилогия С. Жубатырулы «Абыржы». Для реализации своей стратегии автор данного экологического романа делает своеобразный художественный эксперимент. В центре произведения показан скорее всего антигерой в лице гидролога Медета Жармекенова, разработчика научного проекта по осушению Арала. Медет напоминает нурпеисовского Азима. Однако если Азим уверен в своей правоте и не испытывает угрызений совести по отношению к высыхающему по его вине морю, то Медет испытывает нравственные мучения от содеянного. Это «страдающий эгоист». Сайлаубай Жубатырулы начинает свое произведение

с «затянувшегося финала жизни» Медета. Художественный мир романа «Абыржы» представляет собой реальный мир, в котором изображено село Боген на берегу Арала, и внутренний мир (сознание и подсознание) Медета Жармекенова. Медет занят только мыслительной деятельностью, активно работает его художественная память: в тексте часты явные (в форме цитат из оригинала) и неявные (подтекстовые) отсылки к роману Сервантеса «Дон Кихот».

«Текстовая» стратегия Жубатырулы четко выражена в заглавии романа. «Абыржы» от «абыржу» – «беспокоиться, тревожиться» [15] создаёт в художественном мире произведения мотив тревоги. Жители села Боген, а также и сам герой произведения пребывают в состоянии тревоги. В контексте трилогии слово «абыржы» имеет ещё два значения. Жители Приаралья называют так переходный период в погодных условиях относительно морского промысла. «Абыржы» (местный диалект) как пограничный период в календарном времени бывает два раза в год: в конце зимы до наступления весны, когда лёд на море тронулся, но не оттаял, а также в конце осени, когда море замёрзло, но лёд ещё не так крепок. Тревожное состояние переходности присуще не только календарному, но и историческому, а также биографическому времени в трилогии. Жизнь Медета Жармекенова изображается на фоне смены советской формации постсоветской эпохой как переход от обыденного, привычного состояния к кризисному. Автор прослеживает динамику внутреннего мира персонажа (от сознательного к бессознательному, от реального к вымышленному, от яви ко сну, от разумного к бреду).

Слово «Абыржы» в трилогии – это название песни-толгау, которую дважды в год исполняет юродивый Кулжумыр. С одной стороны, данная песня представляет философское размышление о несовершенстве мира, с другой – обращение человека к всевышнему с мольбой о спасении. Кулжумыр, с его чистой душой, как у младенца, предстает как своеобразный юродивый, который появляется в романе в критические моменты для жителей Приаралья, чтобы оповестить их о предстоящих природных катаклизмах и морально-психологических испытаниях. Текст его песни созвучен душевному состоянию Медета. Не случайно юродивый поет ее в критический момент, когда герой пытается покончить с собой. Песня-молитва возвращает Медета к жизни. Любопытна семантика имени данного персонажа. Казахское «құл» означает «раб», а «жұмыр» – «круглый». Обычно слово «жұмыр» используется в устойчивом сочетании «жұмыр басты пенде» – «обычный человек», а в дословном переводе: «простой смертный с круглой головой». Очевидно, имя с таким значением имеет философский смысл и исподволь раскрывает человеческую сущность его носителя. Аналогично следует обратить внимание и на семантику имени главного

героя романа. «Медет» означает в переводе «опора», а фамилия «Жар-мекен-ов» – слитное воплощение вопроса «Будет ли покровителем?». Согласно авторской стратегии писателя, главной герой стал антиподом своего имени, то есть не оправдал свое предназначение: стал не опорой и покровителем, а разрушителем и предателем. В таком ракурсе представляется интересным семантическое содержание имени главного героя «Последнего долга» А. Нурпеисова: слово «жәдігер» в переводе означает «реликвия». Как известно, реликвия – «вещь, свято хранимая как память о прошлом» [16]. Пожалуй, значение имени Жадигера раскрывает его человеческую натуру.

С. Жубатырулы также использует художественный прием сна для реализации своей литературной стратегии. После завершения проекта по осушению Арала Медету приснилось, что он в качестве палача задушил в тюремной камере своего отца. «Сын моря» (так называл Медета его научный наставник), который когда-то трепетно относился к воде, следуя только божьим законам, «убил» «Арала-отца». Наставник Медета внушил ему мысль о необходимости реализации научного проекта по осушению моря: «Арал должен умереть красиво во имя будущего братских народов и всего человечества» [16, 74]. Согласно стратегии автора, Медет Жармекенов должен пережить мучительный процесс самоанализа прошлого, чтобы осознать масштаб совершенного зла. Герой понимает, что длительный финал пустого существования – это справедливое нравственное наказание за содеянное. Личная драма Медета тесно связана с ситуацией в Приаралье. Судьба персонифицированного в романе Арала («Арал-отец», «Арал-старец», «Арал-покойник») схожа с участью страдающего человека – Медета Жармекенова, который ни жив, ни мертв. И море, и Медет являются жертвами людской корысти и лжи, не имеют будущего и переживают финальный этап существования. Писатель проводит параллель между высыхающим морем, которое когда-то было полноводным, физически немощным и духовно опустошенным Медетом, который когда-то был молодым научным сотрудником, полным светлых идей.

Выводы

Таким образом, в авторских стратегиях Нурпеисова и Жубатырулы можно отметить общие и отличительные черты. Единит обоих писателей выбор темы, связанной с судьбой высыхающего Арала. И А. Нурпеисов, и С. Жубатырулы стремятся трактовать экологическую проблему высыхания моря с помощью ретроспективных психологических переживаний и внутренних монологов-рефлексий главного героя. Стратегии обоих художников ярко выражены в заглавиях их романов. Классик Нурпеисов выражает свою концепцию о связи обмеления моря с обмелением человеческих душ как во внутритекстовой стратегии через философские раздумья Жадигера, так и во внетекстовой стратегии в публицистических

статьях. Аналогично гражданская позиция С. Жубатырулы нашла отражение в художественной трактовке трагической судьбы Медета, а также в общественной деятельности и выступлениях писателя-эколога. Если А. Нурпеисов вкладывает свое понимание экологической ситуации в уста Жадигера, то С. Жубатырулы раскрывает свое видение через поток сознания Медета Жармекенова. С. Жубатырулы так же, как и А. Нурпеисов раскрывает трагедию Арала через драму отдельной личности. Однако, если А. Нурпеисов показывает нравственный аспект экологической проблемы Арала на примере противостояния Жадигера и Азима, то С. Жубатырулы отражает конфликт контрастных позиций (спасение или уничтожение моря) в духовном мире одного человека. Экологическая катастрофа прослеживается в романе «Абыржы» в масштабе «потока сознания» М. Жармекенова. С. Жубатырулы исследует проблему высыхания Арала не столько в линейном, сколько в глубинном плане.

Список использованных источников

- 1 **Берг, М.** Гамбургский счет [Текст]. // Новое литературное обозрение. – № 25. – 1997. – С. 110–119.
- 2 **Прозоров, В. В.** Об авторских стратегиях в литературе [Текст]. // Известия Саратовского университета. Новая серия. – Серия: Филология. Журналистика. – 2021. – Т. 21, вып. 2. – С. 180–185.
- 3 **Лазарева, Т. А.** Литературные стратегии современных писателей (В. Строгальщиков, М. Немиров): автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Тюмень, 2004. – 17 с.
- 4 **Mhilli, O.** Authorial voice in writing: A literature review. // Social Sciences & Humanities Open. – 8(2023). – pp.1–11.
- 5 **Huber, I.** Literature After Postmodernism: Reconstructive Fantasies. – Palgrave Macmillan, 2014. – Springer Link, DOI: 10.1057/9781137429919
- 6 **Анастасьев, Н.** Под знаком вечности [Текст]. // В кн.: Нурпеисов А. Последний долг V : Роман. – М. : РИК «Культура», 2002. – С. 373–382.
- 7 **Нурпеисов, А.** Последний долг : Роман [Текст]. – М. : РИК «Культура», 2002. – 384 с.
- 8 **Нурпеисов, А.** Экология души [Текст]. // Нурпеисов А. Возвышая наши святыни: Ст., очерки, эссе / Сост. Г.Бельгер. – Алматы: Онер, 1996. – С. 324–330.
- 9 **Чепорнюк, Е. Н.** Сон как литературный прием в романах М. Шукшина // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – № 29(65). – 2008. – С. 337–340. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29\(65\)/chepornyuk_29_65_337_340.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29(65)/chepornyuk_29_65_337_340.pdf)

10 **Узбекова, Г. Ф.** Сон как литературный прием в концепции Р. Г. Назирова // Назировский архив. – № 1. – 2015. – С. 173–179. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/son-kak-literaturnyy-priem-v-kontseptsii-r-g-nazirova>

11 **Руднев, В. П.** Культура и сон [Текст]. // Даугава. – 1990. – № 3. – С. 121–124.

12 **Ашхамаф, А. Р.** Экологическое сознание: к проблеме определения понятия // Вестник Адыгейского государственного университета. Вып. 3(64). – Майкоп: ЛГУ, 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-soznanie-k-probleme-opredeleniya-ponyatiya/viewer>

13 **Линенко, О. А.** Экоцентрический тип сознания: научные предпосылки возникновения, специфика, структура и функции // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. – № 83. – 2009. – С. 109–119. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/83/linenko_83_109_119.pdf

14 **Владыкина, Ю. А.** Основные тенденции формирования экологического сознания в современном обществе [Текст]. // Вестник Таганрогского института управления и экономики. – 2017. – № 2. – С. 77–79.

15 Казахско-русский словарь «Быстрый поиск». – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kaz-tili.kz/slovarpoisk.htm>

16 Толковый словарь Ожегова. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://onlinedic.net/ozhegov/>

17 **Жұбатырұлы, С.** Абыржы. Роман [Мәтін]. – Қызылорда : Тұмар, 2003. – 460 б.

References

1 **Berg, M.** Gamburgskij schet [Hamburg reckoning] [Text]. In Novoe literaturnoe obozrenie. – № 25. – 1997. – P. 110–119.

2 **Prozorov, V. V.** Ob avtorskix strategiyax v literature [Authors' strategies in literary texts] [Text]. In Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. – Seriya: Filologiya. Zhurnalistika. – 2021. – T. 21, vy'p. 2. – P. 180–185.

3 **Lazareva, T. A.** Literaturny'e strategii sovremenny'x pisatelej (V. Strogal'shnikov, M. Nemirov): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk [Contemporary Writers' Literary strategies (on the material of literary works by V. Strogalnikov and M. Nemirov). Candidate thesis] [Text]. – Tyumen', 2004. – 17 p.

4 **Mhilli, O.** Authorial voice in writing: A literature review. In Social Sciences & Humanities Open. – 8(2023). – P. 1–11.

5 **Huber, I.** Literature After Postmodernism: Reconstructive Fantasies. – Palgrave Macmillan, 2014 [Text]. – Springer Link, DOI: 10.1057/9781137429919

6 **Anastas'ev, N.** Pod znakom vechnosti [Under the Eternity Sign] [Text]. In Nurpeisov A. Poslednij dolg; Roman. – M.: RIK «Kul'tura», 2002. – P. 373–382.

7 **Nurpeisov, A.** Poslednij dolg [The Last Duty] [Text]. – M.: RIK «Kul'tura», 2002. – 384 p.

8 **Nurpeisov, A.** E'kologiya dushi [The Ecology of Soul] [Text]. In Nurpeisov A. Vozvy'shaya nashi svyaty'ni: St., ocherki, e'sse / Sost. G.Bel'ger. – Almaty': Oner, 1996. – P. 324–330.

9 **Chepornyuk, E. N.** Son kak literaturny'j priem v romanax M. Shukshina [Dream as a Literary Strategy in Shukshyn's Novels] In Izvestiya RGPU im. A. I. Gercena. – № 29(65). – 2008. – P. 337–340. [Electronic resource]. – [https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29\(65\)/chepornyuk_29_65_337_340.pdf](https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/29(65)/chepornyuk_29_65_337_340.pdf)

10 **Uzbekova, G. F.** Son kak literaturny'j priem v koncepcii R. G. Nazirova [Dream as a Literary Strategy in Nazirov's Theory] In Nazirovskij arxiv. – № 1. – 2015. – P. 173–179. [Electronic resource]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/son-kak-literaturnyy-priem-v-kontseptsii-r-g-nazirova>

11 **Rudnev, V. P.** Kul'tura i son [Culture and Dream] [Text]. In Daugava. – 1990. – № 3. – P. 121–124.

12 **Ashkhamaf, A. R.** E'kologicheskoe soznanie: k probleme opredeleniya ponyatiya [Defining Ecological Consciousness] In Vestnik Ady'gejskogo gosudarstvennogo universiteta. Vy'p. 3(64). – Majkop: LGU, 2010. [Electronic resource]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/ekologicheskoe-soznanie-k-probleme-opredeleniya-ponyatiya/viewer>

13 **Linenko, O. A.** E'kocentricheskij tip soznaniya: nauchny'e predposylki vozniknoveniya, specifika, struktura i funkcii [Ecocentrism as a Type of Consciousness: Scientific Approach, Peculiarities, Structure and Functions] In Izvestiya RGPU im. A. I. Gercena. – № 83. – 2009. – P. 109–119. [Electronic resource]. – https://lib.herzen.spb.ru/media/magazines/contents/1/83/linenko_83_109_119.pdf

14 **Vlady'kina, Yu. A.** Osnovny'e tendencii formirovaniya e'kologicheskogo soznaniya v sovremennom obshchestve [Main Trends in Ecological Consciousness Formation in Contemporary Society] [Text]. In Vestnik Taganroгskogo instituta upravleniya i e'konomiki. – 2017. – № 2. – P. 77–79.

15 Kazaxsko-russkij slovar' «By'stry'j poisk» [Kazakh-Russian Dictionary. «The Quick Search». – [Electronic resource]. – <https://kaz-tili.kz/slovarpoisk.htm>

16 Tolkovy'j slovar' Ozhegova. [Russian Lexicon by S. Ozhegov]. [Electronic resource] – <https://onlinedic.net/ozhegov/>

17 **Zhubaty'ruly', S.** Aby'rzhy'. Roman. [Trouble. Novel] [Text]. – Ky'zy'lorda : Tumar, 2003. – 460 p.

Поступило в редакцию 08.11.23.
Поступило с исправлениями 12.11.23
Принято в печать 25.11.24.

*Р. А. Досмаханова¹, Л. Ю. Мирзоева², К. О. Ажиєв³

^{1,3}Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;
²СДУ университеті, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
08.11.23 ж. баспаға түсті.
12.11.23 ж. түзетулерімен түсті.
25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АВТОРЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАР

Мақалада қазақ жазушылары Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» роман-дилогиясындағы және С. Жұбатырұлының «Абыржы» роман-трилогиясындағы әдеби стратегиялар зерделенеді. Аталған туындыларда Арал теңізінің құрғау мәселесі көркем әдебиет тұрғысынан қарастырылғаны айтылады. Ә. Нұрпейісов өзінің азаматтық ұстанымын басты кейіпкер Жәдігердің өзімен өзі тілдесетін «ты-монолог» (В. Е. Хализев) арқылы білдіреді. Кейіпкердің қоршаған орта мәселелері туралы терең толғаныстары негізінде, кеңістік және уақытпен шектелген бас кейіпкердің жеке өмірінің тар сахнасы болмыс пен сананың «түпкілікті сұрақтарын» қозғаған жалты адамзаттық әмбебап кеңістікке дейін кеңейеді. Жәдігер – қоршаған табиғатты фольклорлық қабылдаудан бастау алатын, ал адамды сол қоршаған ортаның бір бөлігі деп түсінетін экологиялық сана иесі. Эколог жазушы С. Жұбатырұлы Арал мәселесін қалыптасқан сұрлеуден шығып, тереңдете зерттейді. Теңізді құрғату жобасының авторы М. Жармекеновтің санасы мен бейсанасы оның істеген ісіне кейін өкінгенін көрсетеді. Салыстырмалы талдау нәтижесінде авторлық стратегиялардың ортақ және ерекше белгілері анықталды: Нұрпейісов те, Жұбатырұлы да басты кейіпкерлердің ретроспективті психологиялық күйзелістері мен ішкі монолог-рефлексияларын көрсету арқылы экологиялық сананың қалыптасу үдерістерін ашады. Сонымен қатар, сана ағыны стратегиясы тек С. Жұбатырұлының романына ғана тән екедігі анықталды.

Кілтті сөздер: авторлық стратегиялар, экологиялық мәселелер, экологиялық сана, монолог-рефлексия, сана ағыны.

*R. A. Dosmakhanova¹, L. Yu. Mirzoyeva², K. O. Azhiyev³

^{1,3}Almaty University of Power Energy, Republic of Kazakhstan, Almaty;
²SDU University, Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 08.11.23.
Received in revised form 12.11.23.
Accepted for publication 25.11.24.

AUTHORS' STRATEGIES IN KAZAKH ECOLOGICAL PROSE

The article examines strategies of Kazakh writers A. Nurpeisov in the novel «The Last Debt» and S. Zhubatyryly in his trilogy «Abyrzi». It is noted that in these literary works the problem of drying up of the Aral Sea is artistically comprehended. A. Nurpeisov expresses his position through the internal monologue addressed to himself (V. E. Khalizev) of the main character Jadiger. Based on the hero's deep reflections on environmental problems, the narrow scene of private life, limited in space and time, is expanded to an extremely universal humanity scene with the «last questions» of being and consciousness. Jadiger is a person who represents the ecological consciousness, rooted in the folklore perception of the surrounding nature, and humanity as a part of it. The writer-ecologist S. Zhubatyryly explores the problem of Aral Sea rather profoundly than linearly. The consciousness and subconscious of M. Zharmekenov, the author of the project on draining the sea, reflects his later contrition for what he did. As a result of the comparative analysis, some common and distinctive features of the authors' strategies are revealed: for example, both Nurpeisov and Zhubatyryly reveal the processes of ecological consciousness formation through the display of retrospective psychological experiences and internal monologues-reflections of the main characters. At the same time, only S. Zhubatyryly's novel is characterized by a mindflow strategy.

Keywords: author's strategies, ecological problems, ecological consciousness, monologues-reflections, mindflow

<https://doi.org/10.48081/MUFF1045>

***A. Y. Yerlanova¹, M. N. Baratova²**

^{1,2}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

*e-mail: ayaulym_erlankyzy@mail.ru

THE SIGNIFICANCE OF REVEALING THE IMAGE IN THE DIDACTIC POEMS OF MASHKHUR ZHUSSIP

The article discusses images in the works of Mashkhur Zhussip Kopeyev and their creation on the basis of didactic poems. To date, the works of the poet have been studied in the works of K. P. Zhussip, S. N. Sutzhanov, N. K. Zhussupov, A. K. Turyshev, S. Negimov, E. K. Zhussupov, M. N. Baratova in terms of genre, style, continuation of traditions, oriental motif, theme and Idea, language of artistic work, but the development of a system of images in the poet's poems, characterization of the performance was not fully considered. This constitutes the relevance of the article. The above-mentioned study belongs to the justification of our scientific article.

The purpose of the article is to identify the function of didactic poems in creating images. To achieve the goal, the task was to analyze the content of didactic poems, dialogue and monologues on the way to creating images, and analyze artistic means that increase the aesthetic value of the work. In the process of identifying images, their classification by literary and artistic methods and methods of creation was taken into account.

Hermeneutic and structural methods were used in the article.

The practical significance of the work is addressed to researchers, students of philology specialties of higher educational institutions, as well as to all readers of literature. The results of the study can be used in the disciplines of the University's literary theory, Kazakh literature of the early twentieth century, introduction to literary studies, Mashkhur studies, literary local lore.

Key words: poetics, didactic poems, image, allusion, revival, aesthetic information, national cognition, typical character.

Introduction

One of the main objects of study of the doctrine of literature is the nature of the work of art and images. Because the image is a universal category of artistic creativity. The work created by the author always brings unrepeatable images to literature. These images serve as the basis for various studies. After all, literary images are considered didactic of artistry. And its study at all times remains one of the most pressing problems of literary criticism. One of these authors is Mashkhur Zhussip Kopeyev, one of the greatest poets of Kazakh literature of the early twentieth century. The poet wrote in all genres of literature, in particular, prose (articles, stories, letters), poetry, rubais. The poet's didactic poems, which gave rise to Epic epics and various genres, differ in style, content, system of images, and aesthetics compared to other poems [1]. The justification for the choice of the topic includes, in particular, research conducted before this work, monographs, dissertations and articles. Although imagery, style in didactic poems M. N. Baratova's dissertation «Genre and stylistic features of Mashkhur Zhussip poems» was studied, the system of images and characterization was not considered. That is, there was no complete solution to this problem. The relevance of the topic of the article can be seen in this. In the course of the analysis, we identified epic, realistic, satirical images that are classified only by artistic method and method from the poet's didactic poems. These results show their practical significance in the courses of literary theory and Mashkhur studies, scientific projects held within the walls of the University.

The object of research is poetry, the subject of research is didactic poems and images.

Materials and methods

The research work uses hermeneutic, structural methods of literary works as a basis. From the point of view of the method of hermeneutic analysis, the concept of poetics is explained. The study of the nature of a work of art by means of a structural method is considered. In addition, the theoretical method was also used to analyze scientific, methodological literature, textbooks on the problem under study.

A multi-volume collection of Mashkhur Zhussip's works, along with studies by scholars on his contributions, served as the foundation for this research. In particular, studies by S. S. Sutzhanov [2], A. K. Turyshev [3], N. K. Zhussupov [4], and M. N. Baratova [5], as well as the works of Z. Kabdolov, V. V. Vinogradov, and R. Syzdykova, and the Dictionary of Borrowed Words in the Kazakh Language were used as key references, guided by literary theory [6; 7].

In modern aesthetics, the image is interpreted as an inseparable unity of the general and the individual. Based on the definitions that reveal the essence of the word image, the psychological Dictionary states that «image is the reflection of

internal feelings in the work» [8], and philosophical scientists explain: «image is a type of manifestation of an object in the human mind» [9]. In the dictionary of literary studies terms, the definition is given: «an artistic image is a way of reflecting the realities of life, social phenomena, nature, human destiny in literature, in the branches of Art» [10]. You can also find some opinions about images in the literature of neighbouring Russia. For example, when the literary critic V. G. Belinsky said that image thinking does not prove the truth, but visualizes the image of reality, the theorist-scientist L. I. Timofeev said: «the image is a beautiful picture of human life, which has an aesthetic meaning, created both real and collected through fiction» [11]. And according to our domestic theoretical scientists, «an artistic image is an aesthetic category that reflects the artistic perception of reality by a writer» [12]. Based on these and other statements, we can consider the images in the poet's works as a way of reflecting the fate of society, a person, and as an aesthetic category.

Results and discussion

Didactic genre is a genre with a tradition, the history of formation and development of which begins deep. The genre of didactic poems is allegorical, without revealing the negative aspects of a person or society, behavior, diseases. «Allegory» is the Greek word for understatement, to say otherwise. In other words, an example is an allegory that often describes a defect as an event that happened not to a person, but to another animal, bird, or object. He hides his ideas, ideas, and riddles [12]. Despite the fact that we are talking about one insect, Beast and bird, behind it is a person's business, a person's character.

We can trace the appearance of the first didactic of the parable in the life of the Greeks in the VIII century BC. They appeared in the form of stories that told a certain thought, opinion in didactic content. Today, in literary studies, the personality of the parable has completely stabilized and has fallen into a normal channel. This process itself is the result of a long historical development. Therefore, in order to overestimate the didactic of Lafanten, Krylov, Abai in this sample, it is necessary to have a comprehensive knowledge of the first examples of didactics.

As for the qualitative approach to the question of what is the main difference between the two genre types of the didactic poems, the main basis is the established tradition in the prose didactic, while in the poetic didactic the author's personality is in the dominant direction, and the stylistic expression of each poet plays a determining role. There is no doubt about this orientation, as evidenced by the didactic of Lafonten, Krylov, A. Kunanbayev, A. Baitursynov. Examples of a brilliant didactic of poetry, born from the pen of great poets, appeared on the pages of world literature with their national folk signs and unique stylistic linguistic success.

In principle, seeing the fundamental difference between prose and poetry didactics, we cannot deny its typological similarity and the fact that the elements characteristic of the genre of didactics are intertwined, albeit less, and more, reflecting each other. However, in this direction, the emphasis is on the specific features of the prose and poetry types of the genre of the didactic, and there is a certain amount of border between the two. As a result of this approach, one of the two subgenres of the genre of the edidactic is emphasized, and the other is dominated by a cold attitude.

The development of the genre of didactics coincided with the era of Abai, a classic of Kazakh literature, who brought all Kazakh poetry to a new level. During the period of spiritual breakthrough, Akhmet Baitursynuly, who continued the traditions of Abai, raised the didactic to a new height in our literature. Akhmet Baitursynuly's collection «Forty fables», published in St. Petersburg in 1909, is the Golden pillar of the Kazakh didactic genre. In this series, Mashkhur Zhussip Kopeyev is one of the greatest figures of literature of the early twentieth century, who speaks with full lips about the genre of didactics. Mashkhur Zhussip is a scholar of many genres of literature, in particular, poetry (poems and religious epics), prose, journalistic articles, letters, treatises, quatrains. In the collection of works, the didactic shows the poems as a story, which includes the poems «About a naive person», «Half a loaf», «The Devil's trade», «Golden Plate», «Shaikhy Iskak», «An ignorant person», «Gally's Edification», «About gadfly, horsefly and butterfly», «Twelve months of the year», «Crane and Wolf» [7, p. 17].

A. Baitursynuly gives the following definition, attributing the didactics to the group of words spoken by the ritual way: «the didactic would be to show a person's life, character, character in accordance with the ritual consciousness through animate and inanimate things» [13, p. 37]. At the same time, the scientist makes the following remark: didactics are often taken from fairy tales from which the beasts came out. In such fairy tales, animals are characterized by human language, human character, action, and various examples. Further, the scientist's opinion is as follows: «in the didactic, animals, birds, animals, plants, through their actions, character, allude to human defects, make a smile... The didactic of such a small – scale, eventful, instructive work that serves as a lesson for a person» [p. 13, 37], - he concludes. And given that Mashkhur Zhussip is a master of allusion, we can see in the following lines that didactic poems meet these above-mentioned requirements:

Сәйгелді, сона менен бөгелекті,
 Үшеуі халфе сайлап көбелекті.
 Мекенжай, қоныс қарап тұрақ үшін
 Кезіпті дамыл көрмей төңіректі [14, p. 272],

Given that the genre of the didactic poems consists of three parts - an explanation of the situation, an event that occurs, and a concluding summary with

a proverb - we see an introduction to the event through an excerpt from the poem analysed by the poet.

The poem is composed of twenty-three stanzas, four verses, depending on its construction, and is based on a black verse rhyme. The default ending is reserved. The poem is written with faded euphony, in a four-stanza, syllabic system.

The creation of images in the work in a satirical image can be seen from the characterization used by the author from the beginning to the end of the poem, the use of dialogue, monologue patterns, allusion, artistic means. And the satirical image the satirical image is an ugly type. Images with satire are a phenomenon - an unnecessary, bizarre phenomenon. Satire kills life's troubles, vices, reversals, exposes them to the eyes of many, ridicules them, discourages many from it. The ways of creating a satirical image are different; one of them is irony – criticism of imperfection, veiled under a blemish, mockery, stuttering; grotesque (magnification); parody. For example,

Жолдас боп бірі-бірін қимас болды,
Дәнеме ғұмырында жимас болды.
Ұшып құс, жүгіріп аң бола алмады,
Ешкімге керексіз боп, сыймас болды.
Дүние кезді әркімнен сұрап қоныс,
Желге ұшырып өмірін босқа жүріс.
Ешбір мақұлық маңына жолатпады,
Көрмеді төртеуін де бір жан дұрыс [14, p. 272],

Given that the poet uses the allusion method rationally, we see the image of people who are deceitful, otherwise useless to him with words like «сәйгелді, сона, бөгелек» (gadfly, horsefly and butterfly). He says that he has not collected grain in his life, that it is not the material world, but the spiritual food. The poem depicts how a cow, a camel, and a horse, who believed in these words and did not assess the damage caused by them, then suffered.

Through this monologue, we see that the three characters described a negative type of image based on its content, purpose. Further, through the dialogue of the characters, criticism with toxic language and refinement of the satirical image.

In the work, first of all, it is naive, ignorant, that is, negative qualities that give a field to such people as gadfly, horsefly. In this way, the poet tries to unravel the contradiction between morality and cruelty. Gadfly, horsefly and butterfly play in the image of oppressors, colonialists who deceived the common people of that time. The dialogue of three characters perfectly illustrates that those who can land where they want, deceive the people with a kind word without stopping with it. But the poet does not limit himself to pinning them. In life, he speaks of the situation of a people who cannot distinguish between good and evil, friends and

eyebrows. They say that the most difficult thing is to let go of the same disease, to be deceived.

Көбелек мақтанады: - Шұбармын! - деп,
- Қайда мисыз, ойсызға қонармын! - деп.
- Ұйқымен мас қылатын қонғанымды,
Жазылған жергілікте тұмармын! - деп.
Көтерді сиыр мұрнын мақтанумен,
Ісі болмай ойланып, сақтанумен:
Сәйгелді, инен болса, маған келші,
Мүйізім бар шындалған қақталумен [14, p. 273], –

this passage criticizes the pride of the characters, their self-confidence.

Not sympathizing with them, he sarcastically stutters about his stupid character who thinks nothing (Ісі болмай ойланып, сақтанумен: He didn't know what to think about the consequences). And bragging about having a hardened horn (мүйіз:horn) is a sign of arrogance and stupidity. Through this dialogue, he plays a satirical image, sarcastically pinning a negative and bad image and disappointing the reader with the hero.

In the poetic didactic poem, instructive is mainly intertwined with satire. This made the genre more complex, built on dramatic conflict, psychologically, every word in it harmonized with dialogue, echoed with instructive thought, image thought, aesthetic taste, figurative language turn adapted to the artistic direction. And at the end of the poem, the Kazakh Mullah, like a butterfly, walks around the place of fire, which is born from the psychology of the people. «Fire» was used in world literature as a symbol of light and goodness, love and as a sign of malice, gossip, deception. The didactic poem of the poet shows that malice, deception, seduction were instilled in a person and also affected his psychology. It is a satirical language that criticizes the fact that a person is completely accustomed to evil and deceit, just as a butterfly is interested and does not turn around if it sees fire.

In conclusion, the images of gadfly, horsefly, butterfly are filled with figurative language sequences (symbols), monologues, dialogues, and represent a satirical image.

One of the main features of the parable genre is that it is a small epic genre. It distinguishes the epic from such genres as a large novel, a short story, and a poem. And although it is a small genre, it differs from such a genre as a small lyric, in that it has a story, a plot, a narrative, a story that develops gradually, builds on the conflict of characters and finds a solution. From other small genres, such as novella and short stories, it differs in that the characters are mostly animals and birds, the story is narrated in an undertone and often necessarily creates a knot in the story, which is mainly intertwined with proverbs and sayings. A distinctive feature of literature from other genres is the construction of the genre of the didactic poem

on a common plot, which itself is one of the manifestations of the strength of the folklore tradition, which has not lost its connection for centuries.

One of the next works of the poet is «The devil's trade». One of the characteristic features of the poet's work is that the revival of an abstract concept is skillfully woven into this poem. What we call an abstract concept is lying, false concepts. Indeed, Satan's trading in the market and selling negative qualities such as arrogance, falsehood, envy, cunning, violence, ignorance are actions that do not happen in real life. «The question asked by the Prophet Gaisa at the beginning of the work is a reasonable word usage that corresponds to the truth. And the devil's answer is a mirror of conditionality» Zhussup Kuandyk Pazyluly quotes.

Артқаным бір есекке ылғи жалған,
Жалғанда өтірік жоқ мұнан қалған.
Нанбасаң еріп бірге көзіңмен көр,
Базарға қызығымды қалай салған.
...Күншілдік бір есекке тиіп артқан.
Жібек, кендір арқанмен буып тартқан.
Базарға мұнан бұрын көп барғанмын,
Жерім жоқ бұл саудадан залал тартқан [14, p. 168].

As can be seen from this passage, such negative qualities as «жалған» (falsehood), «зорлық» (violence), «тәкәппарлық» (arrogance), «күншілдік» (envy) are put into words. It turns out that it is impossible in the literal sense of the word «Always telling lies». Because it is an abstract concept that cannot be touched and lifted. And to carry that abstract as a load on one donkey is to materialize it. A sign of delimiting the amount of weight that one animal deserves to carry. In addition, the pride becomes so tangible and heavy that the donkey, which has increased it, can hardly bear its weight. All these are visual samples that prove its weight and volume by materializing it to measure its weight, saying that there are many negative and negative actions that swept the Kazakh steppe at that time. In other words, it reflects the most common mistakes in people with the help of special actions, without giving them the same shape. Through this monologue, the author plays a negative image, a satirical image.

At the same time, the country notes that the coming to power of the ruling villains is carried out in a pure way, through bribery and violence. And given that this is not only an act characteristic of the time in which the poet lived, We are convinced that Mashkhur Zhussip skillfully collected and ridiculed the possibility of taking not only one period, but also the future, often repeated troubles. And the rich, wealthy landowners are skillfully depicted as examples.

Біреуі ұн, біреу пұттап май алады,
Біреу қой, біреу тайынша, тай алады.
Тәкаппарлық «жүгімді» қалтасы мол,

«Жетілген» надандыққа бай алады, – [14, p. 170].

From the lines of the poem, we can say that the use of words characteristic of the author, such as «қалтасы мол» (wealthy), «жетілген надандық» (mature ignorance), contributed to a wider disclosure of the image of an arrogant person and a stingy person. To what level pride lowers a person, the fact that he does not fit into his own home shows how sickly negative qualities are attached to a person. The author's word «жетілген надандық» (mature ignorance) revives the abstract concept with its use. Because, given that the abstract concept does not reach and does not mature on its own, one can see a way to revive the inanimate.

Thus, the fact that Satan's trade seduced humanity, and it is a pity that this disease swept the entire Kazakh steppe, symbolizes the appearance of even false mullahs with toxic words. At the end of the poem, the author himself concludes by saying that we should be afraid of the vulgarity of such faces, that we cannot take anything with you from this fake.

An epic image is a full-fledged character who is revealed in detail in the works built on the story, expressed as a whole through actions, behavior, image-appearance, thinking-speech habits. The epic image is a collected and personalized type. His essence is revealed by the writer through the ways of accumulation and individualization. In particular, portrait, character, psychologism, characterization, dialogue, monologues have a great function in expressing the nature of the epic image. We know that although example poems are built on events, they do not cover the main requirements inherent in the epic genre. However, in terms of the transmission of the image, we can sometimes also find characteristic features of epic images. It is better to convey with psychologism the essence of the meek, lazy, dark people who, without fighting the ingrained kesapats, offered them a complete neck. In this didactic poem, we can clearly see that any phenomena in objective existence and abstract concepts such as feelings, sensations, and moods are reflected in the aesthetic consciousness in the form of images.

Funding Statement

The research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP22685437).

Conclusion

From the works that fell into the analysis, we noticed that in the works of the poet, topical issues of the early twentieth century and the present were touched upon. Mashkhur Zhussip's didactic poems differ in the way of individualizing the poet's style, enriching the poet's work in terms of genre, theme, content, allusion, revival. Depending on the way the images are created, the fact that the satirical image is often found in the poet's work is proved by didactic poems, namely monologues, dialogues, and methods of artistic expression. It turned out that this

satirical image is a negative image that has become a scourge of society and, unfortunately, an image characteristic of the people of that time.

It was analyzed that Mashkhur Zhussip, although he did not create the image of a person in his ideal, substantiated the main principles of Islam as a knowledge that preserves the Kazakh people. Also, in the process of testing negative character traits in a person, one person gives a typical character, not a disease in the head, but a disease in the head of the whole society.

References

- 1 **Мәшһүр-Жүсіп, Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік : монография [Мәтін] / Қ. П. Мәшһүр-Жүсіп. – Павлодар : ЭКО, – 2007. – 441 б.
- 2 **Сүтжанов, С. Н.** Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы [Мәтін]. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Алматы : 1994. – 148 б.
- 3 **Жүсіпов, Н. Қ.** XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы : монография [Мәтін] / Н. Қ. Жүсіпов. – Павлодар : [б. и.], – 2003. – 246 б.
- 4 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының этнолингвистикалық сипаты : монография [Мәтін] / А. Қ. Тұрышев. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы ПМУ, – 2003. – 148 б.
- 5 **Негимов, С. Н.** Мәшһүр Жүсіп әлемі: (Алашқа аты жайылған) [Мәтін]. Шығармалары. Т. 2 : Зерттеулер, эсселер және ой-толғамдар. – Алматы, 2003. – 362 б.
- 6 **Жүсіпов, Е. Қ.** Мәшһүр Жүсіп шығармашылығындағы шығыс әдеби дәстүрі [Мәтін]. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті бойынша филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясы. – Астана, 2001. – 146 б.
- 7 **Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіп өлеңдерінің жанрлық-стильдік ерекшелігі. Оқу құрал [Мәтін]. – Павлодар: Brand print, 2010. – 256-б.
- 8 **David Matsumoto.** Cambridge Dictionary of Psychology [Мәтін]. – Cambridge University Press, 2009
- 9 **Elena Ciprianová, Zuzana Kováčová.** Figurative ‘eye’ expressions in the conceptualization of emotions and personality traits in Slovak [Мәтін]. Jezikoslovlie 19.1 (2018): 5–38
- 10 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі [Мәтін] / Ахметов З., Шаңбаев Т. – Алматы : «Ана тілі», 1998. – 384 б.
- 11 **Тимофеев, Л. И.** Основы теории литературы [Мәтін]. – М. : Просвещение, 1971. – 457 с.

- 12 **Байтұрсынов, А.** Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.
- 13 **Байтұрсынұлы, А.** Қырық мысал: Өлеңдер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 2001. – 120 б.
- 14 **Көпейұлы, М-Ж.** Шығармалары. 4 том [Мәтін]. – Павлодар қ. : «ЭКО» ҒӨФ, 2004. – 535 б.

References

- 1 **Mäshür-Jüsip, Q. P.** Qazaq lirikasyndaǵy stil jäne beinelilik : monografia [Style and imagery in Kazakh lyrics: monograph] [Text] / Q. P. Mäshür-Jüsip. – Pavlodar : EKO, 2007. – p. 441.
- 2 **Sütjanov, S. N.** Mäshür Jüsip Köpeevtiñ ädebi mürasy [The literary legacy of Mashkhur Zhussip Kopeyev] [Text]. 10.01.02 – Qazaq ädebieti bojy`nsha filologiya ғы`ly`mdary`ny`ñ kandidaty` дәrezhesin alu үshin dajy`ndalğan dissertaciya sy`. – Almaty: 1994. – p. 148.
- 3 **Jüsipov, N. Q.** XX ǵasyrdyñ birinši jartysyndaǵy qazaq fölkortanu ǵylymy : monografia [Kazakh folklore of the first half of the XX century : monograph] [Text] / N. Q. Jüsipov. – Pavlodar : [b. i.], 2003. – p. 246.
- 4 **Türýsev, A. Q.** Mäshür-Jüsip шыǵarmalarynyñ etnolingvistikalıq sipaty : monografia [Ethnolinguistic character of Mashkhur-Zhussip’s works: monograph] [Text] / A. Q. Türýsev. – Pavlodar : S. Toraiǵyrov atyndaǵy PMU, 2003. – p. 148.
- 5 **Negimov, S. N.** Mäshür Jüsip älemi: (Alaşqa aty jaiylǵan) [The world of Mashkhur Zhussip: (illustrious)] [Text]. Şyǵarmalary. T.2: Zertteuler, eseler jäne oi-tolǵamdar. – Almaty, 2003. – p. 362.
- 6 **Jüsipov, E. Q.** Mäshür Jüsip шыǵarmaşylyǵyndaǵy шыǵys ädebi дәstüri [Tradition of Eastern Literature in the works of Mashkhur Zhussip] [Text]. 10.01.02 – Qazaq ädebieti bojy`nsha filologiya ғы`ly`mdary`ny`ñ kandidaty` дәrezhesin alu үshin dajy`ndalğan dissertaciya sy`. – Astana, 2001. – p. 146.
- 7 **Baratova, M. N.** Mäshür Jüsip öleñderiniñ janrlıq-stildik ereşseliǵı. Oqu qural [Genre originality of the poetic works of Mashkhur Zhussip. Study guide] [Text]. – Pavlodar: Brand print, 2010. – p. 256.
- 8 **David Matsumoto.** Cambridge Dictionary of Psychology [Text]. – Cambridge University Press, 2009. – p. 608.
- 9 **Elena Ciprianová, Zuzana Kováčová.** Figurative ‘eye’ expressions in the conceptualization of emotions and personality traits in Slovak [Text]. Jezikoslovlie 19.1 (2018). – p. 5–38.
- 10 Ädebiettanu. Terminder sözdıǵı [Dictionary of terms] [Text] / Ahmetov Z., Şañbaev T. – Almaty : «Ana tılı», 1998. – p. 384.

11 **Timofeev, L. I.** Osnovy teorii literatury [Fundamentals of literary theory] [Text]. – М. : Prosveshenie, 1971. – р. 457.

12 **Baitürsynov, A.** Ädebiat tanytqyş. Zertteu men öleñder [Theory of literature. Research and poetry] [Text]. – Almaty: Atamūra, 2003. – р. 208.

13 **Baitürsynöly, A.** Qyryq mysal : Öleñder [Forty fables: Poems] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 2001. – р. 120.

14 **Köpeüly, M.-J.** Şyğarmalary. 4 tom [Collection of works. Vol.4] [Text]. – Pavlodar q. : «ЕКО» ĞÖF, 2004. – р. 535.

Received 25.06.24.

Received in revised form 27.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*А. Е. Ерланова¹, М. Н. Баратова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Поступило в редакцию 25.06.24.

Поступило с исправлениями 27.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ЗНАЧЕНИЕ РАСКРЫТИЯ ОБРАЗА В ДИДАКТИЧЕСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ МАШХУРА ЖУСИПА

В статье рассматриваются образы в произведениях Машхур Жусупа Копеева и их создание на основе примеров стихотворений. На сегодняшний день произведения поэта были изучены по жанрам, стилю, преамбуле в литературе, восточному мотиву, теме и идее, языку художественного произведения в трудах К. П. Жусупа, С. Н. Сүтжанова, Н. К. Жусупова, А. К. Турғышева, С. Н. Негимова, Е. К. Жусупова, М. Н. Баратовой, однако создание системы образов в стихах поэта, воплощение характера не рассматривались в полной мере. Это составляет актуальность статьи. Вышеупомянутое исследование относится к обоснованию нашей научной статьи.

Цель статьи определить функцию дидактических стихов в создании образов. Для реализации цели поставлена задача проанализировать содержание дидактических стихов, диалогов и монологов на пути создания образов, проанализировать художественные средства, повышающие эстетическую ценность

произведения. При определении образов учитывалась их классификация по литературному, художественному методу и способам создания.

В статье использованы герменевтические и структурные методы.

Практическая значимость работы заключается в том, что исследование адресовано научным работникам, обучающимся филологических специальностей вузов, а также всем любителям литературы. Результаты исследования могут быть использованы в вузовских предметах таких как теория литературы, казахская литература начала XX века, введение в литературоведение, Машхуроведение, литературное краеведение.

Ключевые слова: поэтика, дидактические стихи, образ, иносказание, оживление, эстетическая информация, национальное познание, типичный характер.

*А. Е. Ерланова¹, М. Н. Баратова²

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

25.06.24. ж. баспаға түсті.

27.10.24. ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘШҰР ЖҮСІПТІҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ОБРАЗДАРДЫ ЖАСАУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармаларындағы образдар және олардың жасалуы мысал өлеңдерінің негізінде қарастырылады. Бүгінге дейін ақын шығармалары жанр, стиль, дәстүр жалғастығы, шығыстық сарын, тақырып пен идея, көркем шығарма тілі тұрғысынан Қ. П. Жүсіп, С. Н. Сүтжанов, Н. Қ. Жүсіпов, А. Қ. Тұрышев, С. Негимов, Е. Қ. Жүсіпов, М. Н. Баратова еңбектерінде зерттелінді, алайда ақын өлеңдеріндегі образдар жүйесін жасау, характерді сомдау толық қарастырылмады. Бұл мақаланың өзектілігін құрайды. Жоғарыда аты аталған зерттеу біздің ғылыми мақаламыздың негіздемесіне жатады.

Мақаланың мақсаты мысал өлеңдерінің образдарды жасаудағы қызметін анықтау. Мақсатты жүзеге асыру үшін мысал өлеңдерінің мазмұнын талдау, образдарды жасау жолындағы диалог мен монолог, шығарманың эстетикалық құндылығын арттырып тұрған көркемдеуіш құралдардың талдау міндет етіп қойылды. Образдарды

анықтау барысында олардың әдеби тек, көркемдік әдіс және жасалу тәсілдері бойынша жіктелуі ескерілді.

Мақалада герменевтикалық және құрылымдық әдістер қолданылды.

Жұмысың практикалық маңызы ғылыми қызметкерлерге, жоғары оқу орындарының филология мамандығының білім алушыларына, сондай-ақ әдебиет сүйер барша оқырманға арналады. Зерттеу нәтижесін университеттің әдебиет теориясы, ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті, әдебиеттануға кіріспе, Мәшһүртану, әдебиеттік өлкетану пәндерінде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: поэтика, мысал өлеңдер, образ, тұспалдау, жандандыру, эстетикалық ақпарат, ұлттық таным, типтік сипат.

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.48081/PQBC6686>

***Қ. Т. Жанұзақова¹, Р. Ә. Құраған², М. Қ. Ахетов³**

^{1,2}Қазақ ұлттық қыздар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

³М.О. Әуезов атындағы Әдебиет

және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.,

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5420-3471>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

*e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

I. ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «ҚАҒАР» РОМАНЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ САРЫНДАР

І. Есенберлин - проза саласында аса жемісті еңбек етіп, артына мол мұра қалдырған туысы бөлек қаламгер. І. Есенберлиннің «Қаһар» романында кеңінен қолданылған фольклорлық оқиғалар туындының көркемдік әлемінде салмақты орын алады. Жазушы қазақ халқының танымына сай оқиғаларды романның он бойына шебер өреді. Мақалада көрнекті жазушы І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы фольклорлық сарын мәселесі, ауыз әдебиетіндегі бейнелер, архетиптер мен сюжеттік желілер қарастырылады. «Қаһар» романында тарихи фактілерге негізделген сюжет арқауында кейіпкерлердің жан-жақты ішкі және сыртқы қарама-қайшылыққа толы тұлғалар екендігі көрсетіледі.

Романда кездескен көне фольклор көріністері, мифтік нанымдар, сараланып, өз кезегінде аңыз-әңгімелерге талдау жасалды. Қазақ халық ауыз әдебиетінде сақталған түс жору сарыны да сараланды. Жазушы «Көшпенділер» трилогиясында Шыңғыс хан әулетінің салт-дәстүрін бейнелеу үшін аңыздарды көп қолданған. Аңыздар шығармада орынды қолданылып, әрқайсысына түсінік беріледі. «Қаһар» романында «Абылайдың түсі», «Кенесарының түсі» атты аңыздардың, мифтік элементтердің, жалпы фольклорлық сарынның көріністері шығарма идеясын айқындауда ерекше қызмет атқарғаны анықталады. Тарихи туындыларда ел аузындағы деректер арқылы,

ұрпақтан-ұрпаққа жетіп, көпшілікке танылған айтулы тұлғалардың бейнелерін қайта жаңғырту үрдісі жиі кездеседі. Сонымен қатар бұл мақалада «Қаһар» романының көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасалады.

Кілтті сөздер: тарихи роман, фольклорлық сарын, архетип, мінез-құлық, ауыз әдебиеті, трилогия, сюжет.

Кіріспе

Қазіргі таңда әдебиеттің даму бағыттарына назар аударсақ, тарихи романдардың оқырмандар үшін өзектілігі артқанын байқаймыз, себебі қазақ жастары тәуелсіздік идеясы тұрғысынан өткені мен бүгінгі арасындағы байланысты орнату арқылы ұлттық танымды қайта қалыптастырып жатыр. Жалпы, тарихи роман ұлт өміріндегі белгілі бір дәуірдің бет-бейнесін, ұлт санасына әсер еткен тарихи оқиғаларды бейнелі жеткізуге және оның қоғамдық, саяси, мәдени және рухани тұрғыда сипаттауға тырысады.

Қазақ әдебиетінде осындай тұтас дәуірдің саяси, әдеби, мәдени болмысын бейнелейтін туынды ретінде Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын, оның ішінде осы мақалаға арқау болған үшінші кітабы «Қаһар» романын атап өтуге болады. «Қаһар» романының негізгі желісі XIX ғ. тарихи оқиғаларды, Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық көтерілісін сипаттайды. Қазақтың ұлттық санасында үлкен орын алатын бұл тарихи оқиғаның қоғамдық, саяси, мәдени аспектілері әлі күнге дейін әдебиеттану, әлеуметтану және тарих ғалымдарында талқыланып, талданып келе жатыр. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі тұста романның көркемдік құндылығы мен оның фольклорлық, тарихи негізін Қ. Алпысбаев [1], Ж. Дәдебаев [2], Т. Жұртбай [3], Т. Мекебаев, П. Бисенбаев [4], М. Балтымova [5], М. Кауа [6]. т.б. ғалымдар қарастырды.

Мақалада І. Есенберлиннің «Қаһар» романындағы фольклорлық сарынды зерттеу мақсаты қойылды. Ұлттың болмысын танытатын романның қазақ әдебиеті тарихындағы орны ерекше. Туындыдағы сан алуан кейіпкерлер мен олардың тұлғалық болмысының әрқырлығы шығарманы қазақ әдебиетінің классикалық туындысына айналдырды. Фольклорлық сарынды автор сюжетті байыту, халықтық дәстүрлерге тұспалдау әсерін жасау, сондай-ақ белгілі бір мәдени немесе эмоционалды мағыналарды жеткізу мақсатында қолданады. Осы мотивтерді зерттеу және талдау шығарманың тереңдігін және оның ұлттық болмыспен байланысын түсінуге көмектеседі.

Материалдар мен әдістері

«Қаһар» романындағы фольклорлық сарынды зерттеу үшін көркем мәтінді талдау, салыстырмалы зерттеу және этнографиялық зерттеулерге шолу жасалынды. Фольклорлық мотивтер мен олардың мәтіндегі ролін

анықтай отырып, романның өзіне герменевтикалық талдау әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Роман тарихи тақырыпты арқау еткен толымды туындылардың бірегейі болды. Оны оқырмандар қауымы қазақ прозасының зор табысы, тың жаңалығы деп бағалайды. Сонымен қатар, туындыға талғампаз әдебиеттанушылар қауымы да жақсы баға берді. Шыңдығында, І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы, соның ішінде «Қаһар» романы қазақ халқының ұлттық болмысын, мемлекеттігінің қалыптасу тарихын, даму жолын суреттейтін үлкен азаматтық, суреткерлік туындысы болғаны ақиқат.

Романдағы сансыз образдың ашылып, сурет, оқиға, тартыс жүйесінің нақты әрі бояулы болып берілуіне автордың фольклорлық материалды шығармаға дұрыс қоса білуінен шығады. Фольклорлық материалдың арғы жағын қазсақ тарихи дерек шығады. Автордың сол тарихи деректі сол күйінде пайдаланбай оған бояу қосып фольклорлық негізінде туындатуында үлкен мән бар. Ол кейіпкерлер образының ашылуы немесе оқиғаның барысына байланысты өрбиді.

Автор фольклорлық негізі бар оқиғаны ойдан алып құрастыра алмайды. Бірақ оқиғаны өзекті етуі үшін қиялдап қосудың болуы шарт. Халық ауыз әдебиеті болғандықтан, деректердің көбі халықтан жинақталып, архив төңірегінде талданған. Тағы сондай образды ашудағы фольклорлық материалды шебер қолданған тұсы – Саржан мен Есенгелдінің қаза табуы. Романда Саржан мен Есенгелдінің қаза табуын бекер көрсетіп отырған жоқ. Романда берілген оқиға мен түрлі жыр үлгілерін салыстырсақ, бәрі анық шыға келеді. Осы тарихи оқиғаны арнайы зерттеген Е. Бекмаханов монографиясында Саржан мен Жоламан батырдың өздігінен бастаған көтерілісі баяндалған [7]. Тарихи деректерде Саржан мен Есенгелдінің ауыл-ауылды аралап, жұртты патша үкіметіне және оларға қосылған ағасұлтанға қарсы көтеріліске шығуға шағырып жүргені ақиқат. Тарихи деректерден алынған үзінділер мен оқиғалар романда көрініс тауып, оны ары қарай әрленуіне әкелді. Кенесары және оның серіктері жайындағы фольклорлық материалдар құндылығы осында, олардың көпшілігі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Кенесары батырларының өз аузынан немесе көтерілісті өз көзімен көрген басқа да қатысушылардан жазып алған.

Автор шығармада оқиғаларға, тарихи деректерге сүйене отырып, материалдың өзіне қажетін сұрыптап алып, қажет емесін ой-толғаныстан өткізіп жазған болатын. Оған дәлел «Жасауыл қырғыны» оқиғасы. Романдан бөлек жыр нұсқаларында Кенесары хан бастапқы оқиғаға қатыспайды, бірақ соның өзінде ол барлық оқиғалардың ұйытқысы болатынын аңғарамыз. Бұл

жердегі автор фольклорлық оқиғаны романға зекет жинаудағы маңыздылықты, хан ордасында дипломатиялық корпусстың дамып, орныққандығын көрсетуі үшін кірістірген.

«Жасауыл қырғыны» оқиғасында Байтабынның қаза болуы, Наурызбайдың қашып құтылуы, Жанғабыл бидің кегі, бәрі дерлік олардың образдарын одан әрі ашуға және жазушының фольклорлық деректі тиімді қолдануына әкелді. «Жасауыл қырғыны» оқиғасының берілуі тарихи шындық пен көркемдік шындықтың қатынасын көрсетеді. Романда «Жасауыл қырғыны» нұсқасы мен осы аттас жыр нұсқаларында айырмашылықтар бар. Салыстыру жасау арқылы, ұқсас тұстары мен айырмашылықтарын көруімізге болады. Мысалы, роман бойынша фольклорлық деректе Алтыбай деген кісінің аты аталмайды. Тек Кенесарының Жаппас руынан зекет жинауға Наурызбай мен Байтабынды жібергендігі баяндалады. Жаппас руының Қаракөз тармағынан шыққан биі Жанғабыл оларға тұзақ құрады. Ойынсауық құрып, қойындарына қыз салып берді. Түнде Наурызбай жасағының жігіттері мен Байтабын батыр қаза болды. Тек өз қойынында жатқан қыздан тұзақ екенін, өлтіргелі жатқандығын естіген Наурызбай батыр аман қалды. Көкір батыр екеуі Жаппас руының жеті жігітін найзамен қадап өлтірді. «Сұңқар өлген» төбесіндегі оқиғадан алты жыл өткеннен кейін Байтабын қаза болып, Кенесары жұртына үш күн жоқтау айтқызды. Өзі құлпытас орнатып, Байтабын қаза болған жерге «Байтабын даңызы» деген атау берді. Қазіргі Қостанай өңірінде орналасқан жер «Байтабын соры» деп те аталып жүр. Осы «Жасауыл қырғыны» аталған оқиғадан кейін Кенесары ашуына мініп, Жанғабыл би ауылдарын талқандауға көшті. Жанғабыл бидің өзі қашып құтылды. Кімнің дос, кімнің қас екенін айыра алмай қалған Кенесары ызаға булығып, қатыгездене түсті [8, 75-б.]. Оқиғаға басты өзек болып тұрған кісі – Жанғабыл би мен Алтыбай деген кісінің өлімі.

Фольклорлық негізі бар оқиғалардан хан Кененің өзіне қатысты деректерді де көп кездестіреміз. Кенесары хан романдағы басты кейіпкер болғандықтан, ол кісі туралы аңыз-әңгімелер ел аузында көп тараған. Автор сол оқиғаларды Кенесары ханның образын ашуға арқау етті. Тек қана образ емес, оның рухының жоғарылығын көрсету үшін де пайдаланды. Фольклорлық негіз тарихи деректен алынады. Фольклорлық негіз – тарихи оқиғалар мен жеке адамдарға қатысты оқиғаларға дұрыс баға береді. Роман Кенесары хан туралы болса да фольклорлық материалдар көбінесе оның қасындағы батырларға, халыққа негізделеді. Себебі, оның халқы болмаса оның тарихи негізі де болмайтын еді. Романға арқау болған оқиғаларға негізгі қатысушы – халық. Туындыда қазақ елінің өз азаттығы үшін күресін, батырлар ерлігін суреттейтін тұстар мол. Жазушы тәуелсіздікті армандаған, бірақ ол тұста азаттыққа жете алмаған халық трагедиясын бейнелеген.

Романның басты кейіпкері – Кенесары хан. Кенесары ханның бойындағы қасиеттер нағыз хан тұлғасына сай қасиеттер. Оқырманды табандылық пен тартысқа шақырады. Кенесары хан үлкен ойдың, намыстың, парасаттың адамы. Алға қойған мақсатына қандай жолмен болсын жетеді. Қанша жерден қаһарлы хан болғанымен бойынан бір аяушылық сезіліп тұрады. Ал ішінің ашынып тұрған тұсын хан шығармада былай жеткізеді. «Қаны басқаның – жаны басқа. Абылай атамның жолын қуып арпалысқа шыққанымда орыс пен қазақты біріктіру үшін шықты дейсің бе? Жоқ, Жүсіп, Ресей – дария, біз кішкентай ғана мөлдір бұлақпыз. Мөлдір бұлақ суы дарияға құйғанда несі қалады? Дария суы ащы болса, бұлақ суы да ащы болады, дария суы тұщы болса, бұлақ суы да тұщы болады. Бұлақтың бар болашағы тек дарияның ғана еркінде қалады. Менің күткенім сондай өмір ме? Жоқ, бұлақ дария болмай-ақ өз бетімен аға берсін дедім. Біз Ресей патшасына бағынсақ, ел деген аттан айырыламыз. Жоқ, қазақ бұрын Абылай ханға бағынса, енді оның немересі Кене ханға бағынады» [8, 228-б.]

Роман кейіпкерлерінің мінез-құлқы, архетипі мен әрекеттеріне келетін болсақ, І. Есенберлиннің жалпы «Көшпенділер» трилогиясына тән кейіпкердің шынайылығын атап өту керек. «Қаһар» романында осы кейіпкерлердің ішкі қарама-қайшылыққа толы тұлғалар екендігі көрсетіледі. Мысалы, Байтабын кейіпкері Кенесары хан кейіпкерінің мүдделесі, қолдаушысы болғанымен, іштей қанау мен қатыгездікті қаны сүймейтіні көрсетіледі. Кенесары жағдайында ол іштей білінсе, Ожардың жағдайында бұл мінезінің айқын белгісі ретінде соңғысының өлімімен аяқталады. Бұл кейіпкердің мінез-құлқына қарап, адамның қатыгездікке қастығы жағдайын көруге болады. Бұл кейіпкер жалпы қазақ фольклорынан бұрын кеңестік әлеуметтік-шындық жанрына тән халықшыл кейіпкердің архетипіне келеді. І. Есенберлиннің романдарына ортақ архетип деп осы «халықшыл» батырларды сипаттауға болады. Себебі, «Алмас қылыш» романдарында да осындай халықшыл кейіпкерлер бар. Бұл тарихи шығарманың халықтық айқындамадан жазылғанын көрмеу, сыпайылап айтқанда, білместік. Мұнда халықтың жақсы қасиеттерін бойына дарытқан Қобыланды, Қазтуған, Қотан, Саян, Орақ секілді ұнамды бейнелер қатары тарихи шындықтың дәлелі екенін көруге болады [9, 128-б.]. Кейіпкерлер ішінде Кенесары батырларына келсек, әрбірі осыған дейінгі қалыптасқан дала батырлықты сипатаушы соңғы жарқын үлгілері болып табылады. Олар Байтабын, Төлебай, Құдайменді, Жанайдар, Жоламан Тіленшіұлы, Ағыбай, Наурызбай, Бұқарбай, Басықара батырлар. Бұл кейіпкерлердің ішінде Ағыбай батырдың әрбір аты аталған тұстан оның образының биіктеген үстіне биіктей түскендігін көруге болады [10, 117-б.]. Яғни, батырлардың мінез-құлқы статикалық емес, динамикалық өзгеріске ұшырап отыратынын аңғаруға болады. Бұл олардың

қағидалары мен құндылықтарына сәйкес әр оқиғада қалай әрекет ету керек екендігін үйрететін сипатқа ие. Романдағы батырлар архетипін белгілі бір деңгейде ел ішінде ауызекі әдебиетте таралған батырлардың сипаттарымен қарастырамыз. Жанкештілік пен жауға шаба білудің осындай фольклорлық сарынын кітаптағы Ақмола бекінісіне шабуыл барысынан байқауға болады. Сәйкесінше, романда қазақ фольклорындағы «батыр» архетипі сипатталды. Ал, бұл архетипке қарама-қарсы қарапайым халыққа жаны қас болыс Қоңырқұлжа аға сұлтан Алпамыс батыр жырындағы қанаушы, антогонист «Ұлтан»-ға ұқсас сипатталады. Әлбетте, Ұлтанның Қоңырқұлжаның айырмашылығы жасында шығар. Бірақ, жалпы халық пен батырларға деген қастығына қарап, белгілі бір деңгейде ұқсас сипаттарын бар деп айтуға болады. Осылайша, романдағы кейіпкерлер характерлерінің динамикада болуы тек қана сипаттауында ғана емес, халық пен саяси идеологияның әсерінен туындаған архетиптерге тән болуда екендігін байқауға болады.

Сонымен қатар, романда көне фольклор көріністері – мифтік нанымдар, анемистік түсініктер, тотемдік ұғымдар, т.б. кездеседі. Соның бірі монғолдардың бекзадаларын жерлеу дәстүріне байланысты аңызды атап өтуге болады. Өзге жұртқа қарағанда монғолдардың бекзадаларын жерлеуде екі айрықша дәстүрі болған. Бірі – қабірге қаза тапқан сұлтанмен бірге бекзаданың құлын салу, қазан толы ет, құмыра толы сүт қою, садақа етіп күміс, алтын білезік, сақина секілді қымбат заттарды салу. Бұл жердегі құлды зиратқа бірге салу оның қожайынына деген адалдығын білдірсе, асыл тастарды салу бекзаданың жанын қинауға келген періштелер алтынды алып, өлікке тиіспейді деген түсінік болған. Екіншісі – бекзаданың зиратын тірі жан білмеу үшін оны жерлеуге қатысқандарды түгел өлтіріп, қабір үстінен үйір жылқы өткізіп, жер бетін теп-тегіс етіп зиратын жасырған. Олардың ойлары бойынша кегі барлар бекзаданың өлігінен өшін алмасын, о дүниеде жаны тыныш болсын деген ойдан шыққан. Осы секілді аңыздар арқылы жазушы халықтың көне таным-түсінігін шебер көрсете білген.

Жалпы, миф – көркем шығарманың эстетикалық әсерін, эффектділік қуатын арттыратын тәсіл. Осы ретте Қ.Жанұзақованың: «Жазушылар өзінің өмірлік ұстанымына, адамгершілік өлшемдері мен көзқарастарына мифологиялық бастаулардан бағдар іздейді. Мифтік шығармашылық көркем шығарманың стильдік ерекшелігін, құрылымдық мәнін, идеялық, эстетикалық әсерін ұтымды бейнелеуге ықпал етеді» - деген пікірін келтіруге болады [11, 6-б.]. Мифтік элементтердің ХХ ғ. прозасының көркемдік жүйесін толықтыруда басты қызмет атқарғаны турасында белгілі әдебиеттанушы ғалым Е.Мелетинский ХХ ғ. жазушылардың мифологияға саналы түрде ден қоюы әдетте материалдардың көркемдікпен өрімделу құралы арқылы жүзеге асатынын жазады [12, 210-б.].

Сондай-ақ, жазушы «Көшпенділер» трилогиясында Шыңғыс хан әулетінің салт-дәстүрін бейнелеу үшін аңыздарды көп қолданған. Аңыздар шығармада орынды қолданылып, әрқайсысына түсінік беріледі. «Қаһар» романында кездесетін «Абылайдың түсі», «Кенесарының түсі» атты аңыздар да туындының идеясын айқындай түсуде үлкен қызмет атқарғанын байқай аламыз. Осылайша ауыз әдебиетінде сақталған сарын түс жору ұғымын пайдалану арқылы жазушы романға қосалқы қуат қосып, жай ғана баяндап қоймай, арасына кірістіре білуі де үлкен көркемдік тәсіл болып табылады.

Жазушының жазу стиліндегі бір шеберлігі мифтік аңыз, әпсана, хикаяларды тарихи фактімен байланыстыра отырып, шығарманың өн бойында тігісін жатқызып қолдана білген. Бұл туралы Р.М.Балтымова: «Көшпенділер» трилогиясында кеңінен қоланылған фольклорлық мотивтер және этнографиялық материалдар тарихи роман жазуда маңызды орын алады. Жазушы қазақ халқының бұрынғы дәстүрлерін, салттарын жаңғыртып, түркі, монғол халықтарының өте ертедегі тұрмыс көріністеріне тоқталады, бұл баяндау тәсілін жандандырып, романтизм рухын береді де, тарихи роман жанрын қызықты етеді. Романдағы жазушының кеңінен қолданған мифологиялық ертегілері, аңыз-әпсаналары шығарманың көркемдік, танымдық құндылығын арттыра түседі» - дейді [5, 125-б.].

Романның құрылымында фольклорлық үлгілер өте көп ұшырасады. Тек қана Кенесарының жеке басына қатысты емес, сол кісінің маңындағы батырлардың ерлігі мен бастан кешкен оқиғалары баяндалады. Илияс Есенберлинге романды жазуда, фольклорлық материалдарды жинақтауда үлкен көмек тигізген Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліске қатысқан тұлғалардың қолжазбалары және қорда, архивта сақталған құжаттар еді. Батырлардың өзіне тән жеке фольклорлық үлгілерін автор жақсы таныта отыра Кенесарының бейнесін барынша ашып көрсетеді. Қазақ халқының басынан кешкен оқиғаларын біз Кенесары Қасымұлы туралы жиналған, жазылған тарихи-фольклорлық үлгілердің алуымызға болады. Бірі дәстүрлі сипатымен ерекшеленсе, бірі аңыздың негізінде пайда болған жер-су атауларынан шығып отыр. Кенесары ханның өзі туралы түрлі сипат алған үлгілермен қатар ханның төңірегіндегі батырлардың да үлесіне тиген үлгілер жетеді. Автор романның фольклорлық негізін таныта отыра материалдарды бірінен кейін бірін қатар пайдаланбайды. Керісінше таразыға салып, кемін жамап, сұрыптап немесе жинақтайды. Қиял мен материалдың арасы бөлініп, өзгертулер енгізіп, толықтырулар жасайды.

Романда кездесетін, нүктесін қоятын фольклорлық материалдың ең ірісі – Кенесары ханның қаза болуы. Романның соңында Кенесары ханның көрген түсі жайында баяндалады. Кенесары ханның көрген түсін тіпті Таймас пен Әбілғазы жоруға жүрексінді. Сонымен бірге Нысанбай жыраудың жоқтауы,

Кенесарының елімен қоштасуы бәрі дерлік фольклорлық үлгілер. Бұл жердегі қаламгердің материалды беру себебі, Кенесары ханның серіктерінің ханға адалдығы мен ол үшін жанын беретіндігін көрсетуі болды. Қазіргі уақытта бұл туынды қазақ әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің қазынасына қосылған асыл маржандай. Дегенмен, оның классикаға айналуының басты себебі ретінде тек көркемдік мазмұны мен тарихи кейіпкерлерімен ғана шектелмей, жарияланған уақытынан қазіргі күнге дейін оқырмандардың көңілінде орын тауып жатқандығын атауға болады. Себебі, Кенесары тұлғасына әділетті баға бермекші болған Е.Бекмаханов секілді тұлғалардың қудалауға ұшырауы, «Қаһар» секілді романның жазылу, жариялануының өзін феномен етеді [13, 36-б.]. Тарихы төңкерістен кейін басталады деген кеңестік идеология әсерінен өткеніне балта шауып жатқан қазақ халқы бұл туынды әсерінен өзінің өткенін қайта еске алып, жария түрде болмаса да, іштей азаттыққа деген ұмтылысымен, отарлық езгіден құтылуды аңсау деген терең фольклорлық сарынға тән идеяға жол салды. Ал, қазіргі уақытта болса, жаңа буын үшін отарлық кезеңнің озбырлығынан сабақ алып, осындай жағдайды болдырмау керек деген тағылымдық идеяға толы роман екенін атап өту керек. Сонымен қатар, бұл роман көш бастап, басқа тарихи романдардың пайда болуына түрткі болып, дәстүрдің қалыптасуына мұрындық болды. Осылайша, «Қаһар» романы тек қана фольклорлық сарынды қолданып қана қоймай, жаңа буынға осы сарындағы кейіпкерлер, сюжеттік желілер мен өзге құндылықтарды жеткізуші «көпір» деп атауға болады.

Жазушы пайдаланып отырған фольклорлық дерек пен тарихи деректің түп төркіні бірдей болғанымен, сол деректі игерудегі, пайдаланудағы жазушының мақсаты басқа. Кенесары характерін тереңінен ашып, толықтыра түсу мақсатында оның тұсында болған, оның қатар үзеңгілестері жасады деген оқиғаларды іріктеп алып, оларға мүлдем басқа сипат береді. Кейіпкерінің ой-сезімі мен іс-әрекетін осы оқиғалар тізбегімен жарыстыра суреттеу нәтижесінде жазушы оның характерінің тереңде жатқанын, баспалап қана бой көрсететін құбылуларын мейілінше түбегейлі талдап, тыңғылықты саралауға мүмкіншілік тапқан. Сондай-ақ автордың бұл тәсілі кейіпкер характерінің даму логикасын дәлелді көрсету үшін пайдаланылады. Ілияс Есенберлинге тың оқиғалар желісін ойлап шығарғаннан гөрі, тарихтан белгілі, бір сюжеттік желілерді немесе мотивтерді пайдалану әлдеқайда тиімді болды. Жазушының қиялы қанша жерден ұшқыр болғанымен, суреттелініп отырған дәуір тынысын шынайы таныту үшін, халықтың өлең – жырлары мен аңыздарының сюжет желілеріндегі деректерден бағалы, мәнді оқиғаларды ойлап таба қою қиынды. Ілияс Есенберлин өз шығармасында аңыздық оқиғаның мазмұнын сақтайды да, оның қалған құрамдас бөліктері мен нақты сипаттарын өз қалауына орай өңдеп, өзгертеді. Кенесарының тарихи дерек

пен фольклордағы образын екі түрлі деп жатады. Себебі, Ілияс Есенберлин романында Кенесарының характерінің даму логикасын ашуға қызмет етсе, басқа тарихи деректерде басқа мақсатпен байланысты пайдаланады.

Қорытынды

«Қаһар» романы – әдебиеттің аса құнды мұрасы. «Қаһар» романында Кенесары ханның шынайы образы көрініс табады. «Қаһар» романын тек Кенесары ханның патша үкіметіне жасаған күресі деп қана түсінбеу қажет. Шығармада оқиғалар мен тарихи деректердің көптігі соншама, олардың әрқайсысында талай романның түйнегі жатыр. Қаншама романға жүк болатын тарихи оқиғалар осы «Қаһар» романында кішкентай детальдармен ғана аталып өтеді, қазақтың даласы, қаһармандары, аң-құсына дейін деректі бейнеленген. Өз бойына түрлі тарихи-фольклорлық материалдарды тізбектей тізіп, қай кезеңде де өз маңыздылығын жоймаған роман.

Роман құрылымында әрі мазмұндық, әрі формалық қазмет атқаратын фольклорлық үлгілердің бір тобы дәстүрлік сипатымен ерекшеленсе, енді бір тобы аңыз-әңгімелер мен жырлар болып келеді. Бірақ олардың жанрлық құрамдары әр түрлі. Фольклордың асыл үлгілері роман структурасына етене араласа отырып, өзінің өмір сүру, сақталу, жалғасу жолдарында жаңа форма табады. Әр материалдың өзіндік қолдану ерекшеліктері, сипаты бар. Ілияс Есенберлин өзінің ойлаған ойларын, жинаған фактілерін, қалыптасқан концепциясын «Қаһар» романында толық жүзеге асыра алған секілді. Роман баспадан шыққанда түрлі қайшылықтар болып, жазушының қанша бейнет шегіп, нала болғаны белгілі. Фольклорлық материалдарды жазушы түрлі архив беттерінен іздеп, құжаттарды ақтарып, тарихты бір төңкеріп жазды. Халық аузынан жер-жерді кезіп жүріп жазып алынған шежірелерінің өзі бір төбе. Бір фольклорлық дерек арқылы бір батырдың образын айқындап, оқырманға танымдық-тәрбиелік мән үстей алды. Романдағы басты кейіпкерлердің барлығының да характерлері толық ашылып, өздерінің бір-біріне ұқсамайтын даралық сипаттары жақсы танылды. Ілияс Есенберлин еңбегі – өшпейтін еңбек. Ол кісі ұрпақты жігерлі болуға, табандылыққа, қайсарлыққа, туған халқының алдындағы азаматтық борышын терең сезінуге үндеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Алпысбаев, Қ.** Ілияс Есенберлин және Тарих: таным мен тағылым. – Алматы : Таймас, 2008. – 232 б.

2 **Дәдебаев, Ж.** Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы : Ғылым, – 1991. – 208 б.

3 **Жұртбай, Т.** Ұраным Алаш! Тез. 2 том. – Алматы : Ел - шежіре, 2011. – 464 б.

4 **Мекебаев, Т., Бисенбаев, П. М.** XIX ғасырдағы тарихи жырлар: оқу құралы / Т. Мекебаев, П. Бисенбаев. – Алматы : Қазақ университеті, 2014. – 309 б.

5 **Балтымова, М. Р.** Илияс Есенберлиннің тарихи романдары: шеберлік пен көркемдік. Монография. – Алматы : «Отан», 2015. – 168-б.

6 **Кауа, М. Ү.** İlyas Esenberlinin Köşpendiler romanı üzerinde Kazakça dil incelemesi (Giriş-metin-dizinler). – 2012.

7 **Бекмаханов, Е.** Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында. – Алматы, 1994. – 416 б.

7 **Есенберлин, І.** Көшпенділер. – Алматы : «Жазушы», 1976. – 322-б.

9 Садыкова, А. Т., Кабдырашева, Б. Н. І. Есенберлин шығармаларындағы тарихи тұлғалар бейнесі // Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2018. – Т. 122. – № 1. – Б. 125–131.

10 **Жакулаев, А. М., Бабашов, А. М. І.** Есенберлиннің «Қаһар» романындағы Ағыбай батыр образы // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2023. – Т. 110. – № 2. – Б. 114–124.

11 **Жанұзақова, Қ. Т.** Мифопоэтикалық парадигмалардың романтизмнің эстетикалық жүйесіндегі көркемдік функциясы. Түркология, 2010. – № 1–2.

12 **Meletinsky, E.** The poetics of myth. Translated by Guy Lanoue and Alexandre Sadetsky. Routledge. – 2000.

13 **Мажитов, С. Ф.** Трансформация феноменов истории в судьбе историка Ермухана Бекмаханова // Правовое и экономическое пространство государства : проблемы теории, истории и практики. – 2016. – С. 33–42.

References

1 **Alpysbaev, K.** İlyas Esenberlin jane Tarix : tanım men tagılım [İlyas Esenberlin and History : Knowledge and Teaching]. – Алматы : Taimas, 2008. – 232 p.

2 **Dadebaev, Zh.** Omir şhındıǵı jane korkemdik sheşhim [Reality of life and artistic decision]. – Алматы : Science, 1991. – 208 p.

3 **Jurtbay, T.** Uranum Alash! Tez [My motto is Alash! Quick]. 2 volumes. – Алматы : El-shezhire, 2011. – 464 p.

4 **Мекебаев, Т., Бисенбаев, П. М.** XIX gasyrlardagu tarixi zhurlar [Historical poems of the 19th century: educational tool] / Vol. Mekebaev, P. Bisenbaev. – Алматы : Kazakh University, 2014. – 309 p.

5 **Baltymova, M. R.** İlyas Yesenberlinniñ tarihı romandary: sheberlik pen kórkemdik [Historical novels of İlyas Yesenberlin: skill and artistry]. Monograph. – Алматы : «Отан», 2015. – 168-p.

6 **Kaya, M. Ү.** İlyas Esenberlinin Köşpendiler romanı üzerinde Kazakça dil incelemesi (Giriş-metin-dizinler). – 2012.

7 **Yesenberlin, I.** Kóshpendiler [Nomads]. - Алматы : «Writer», 1976. – 332 p.

8 Bekmakhanov, E. Qazaqstan XIX gasırdıng 20-40 jıldarında [Kazakhstan in the 20s–40s of the 19th century]. – Алматы, 1994. – 416 p.

9 **Sadykova, A. T., Kabdyrasheva, B. N. I.** Yesenberlin shyǵarmalaryndaǵy tarihı tulǵalar beinesi [Images of historical figures in the works of I. Yesenberlin]. // L. N. Gumilev atyndaǵy Euraziya ulttyq universitetiniñ habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2018. – Т. 122. – № 1. – P. 125–131.

10 **Zhakulaev, A. M., Babashev, A. M. I.** Yesenberlinniñ «Qahar» romanındaǵy Aǵyбай batyr obrazı [The image of Agybay batyr in the novel «Qahar» (Fury) by I. Yesenberlin]. // Qaragandy universitetiniñ habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2023. – Т. 110. – № 2. – P. 114–124.

11 **Zhanuzakova, K. T.** Mıfopoetikalyq paradıgmalarynı romantizmniñ estetikalıyq zhúiesindegi kórkemdik funktsıasy. [Art aesthetic function of romanticism myth poetical paradigm]. Túrkołogiya, 2010. – № 1–2.

12 **Meletinsky, E.** The poetics of myth. Translated by Guy Lanoue and Alexandre Sadetsky. Routledge. – 2000.

13 **Mazhitov, S. F.** Transformatsia fenomenov istorıı v sud'be istorika Ermuhana Bekmakhanova. [Transformation of historical phenomena in the fate of the historian Ermukhan Bekmakhanov]. // Pravovoe i ekonomicheskoe prostranstvo gosudarstva: problemy teorii, istorıı i praktiki. – 2016. – P. 33–42.

30.01.24 ж. баспаға түсті.

25.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. Т. Жанұзақов¹, Р. А. Қураған², М. К. Ахетов³

^{1,2}Қазақский национальный женский педагогический университет, Республика Казахстан, г. Алматы

³Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Республика Казахстан г. Алматы
Поступило в редакцию 30.01.24.

Поступило с исправлениями 25.07.24.

Принято в печать 25.11.24.

**ФОЛЬКЛОРНЫЙ МОТИВ В РОМАНЕ
«ХАН КЕНЕ» И. ЕСЕНБЕРЛИНА**

И. Есенберлин – выдающийся писатель, очень плодотворно работавший в области прозы и оставивший после себя богатое наследие. В романе «Хан Кене» фольклорные события, которые широко используются, занимают значительное место в художественном мире произведения. Писатель умело вплетает в роман истории казахского народа. В этой статье рассматривается фольклорный мотив романа «Хан Кене» И. Есенберлина. В ходе исследования были выявлены образы, архетипы и сюжетные линии в устной литературе, использованные в романе «Хан Кене». В «Хан Кене» персонажи не односторонние, наполненные историческими фактами личности, а разносторонние, с полными внутренними и внешними противоречиями. Также были проанализированы сцены древнего фольклора и был проведен анализ мифических образцов и сказаний. Писатель в трилогии «Кочевники» много использовал мифов, чтобы изобразить обычаи династии Чингиз хана. В произведении к мифам были даны объяснения к ним. В романе встречаются такие мифы, как «Сон Абылая», «Сон Кенесары». Проявление таких фольклорных мотивов сыграло особенную роль при определении идеи произведения. В исторических произведениях часто прослеживается тенденция воссоздания образов известных личностей, передаваемых из поколения в поколение. Кроме того, в данной статье был проведен анализ содержания романа «Хан Кене».

Ключевые слова: исторический роман, фольклорный мотив, архетип, поведение, устная литература, трилогия, сюжет.

*К. Т. Zhanuzakova¹, R. A. Kuragan², M. A. Ahetov³

^{1,2}Kazakh National Women's
Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

³M. O. Auezov Institute
of Literature and Art,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 30.01.24

Received in revised form 25.07.24.

Accepted for publication 25.11.24.

**FOLKLORE MOTIF IN THE NOVEL «KHAN KENE»
OF I. YESENBERLIN**

This article examined the folklore motif of the novel «Khan Kene» by I. Yesenberlin. During the research, images, archetypes and storylines in oral literature used in the novel «Khan Kene» were identified. In the very first novel written, «Khan Kene», it is shown that the characters are not one-sided, filled with historical facts of personality, but versatile, with complete internal and external contradictions. At the same time, it can be noted that one of the elements used as folklore motifs of the novel is the use of proverbs and sayings in the novel. The scenes of ancient folklore found in the novel were also analyzed - mythical beliefs, lies. In turn, the analysis of totemic, mythical samples and legends was carried out. The motives of color painting preserved in the Kazakh folk oral literature were also analyzed. The writer in the Nomads trilogy used a lot of myths to depict the customs of the Genghis Khan dynasty. The myths were used correctly in the work, and explanations for them were also given. In the novel «Khan Kene» there are such myths as «Abylaidyn tysi», «Kenesaryn tysi». The manifestation of such folklore motifs played a special role in determining the idea of the work. In the works of most Kazakh writers, there is often a tendency to recreate images of famous personalities passed down from generation to generation through data from the mouth of the country. In addition, this article analyzes the content of the novel «Khan Kene».

Keywords: historical novel, folklore motif, archetype, behavior, oral literature, trilogy, plot.

<https://doi.org/10.48081/GNFK3096>

***А. С. Зинедина¹, А. Ф. Зейнулина², К. А. Кусманова³**

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия

ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6990-468X>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1993-9128>

*e-mail: aierke96@gmail.com

«ГҮЛІСТАН БИТ ТҮРКІ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ СИНТАКСИСТІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Бұл мақалада шағатай тілінде жазылған «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіне синтаксистік талдау жасалады. Зерттеу сөз тәртібі, инверсия, жай сөйлемнің құрылымы сияқты мәтіннің синтаксистік ерекшеліктерін анықтауға және жүйелеуге бағытталған. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігін зерттеу тарихи мәнінде сақталған элементтерді, синтаксистік құрылымдардың эволюциясын анықтауға мүмкіндік береді. Сол себепті қазіргі қазақ тілінің синтаксистік құрылымының, оның ішінде поэтикалық синтаксистің тарихи сипатын анықтау үшін ерте, орта ғасырдағы ескі қазақ тілінің сөз, сөйлем түзілімін зерттеу маңызды.

Зерттеудің мақсаты – «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі жай сөйлемдерге синтаксистік талдау жүргізу. Сонымен қатар жазба мәтіндегі стилистикалық және грамматикалық ерекшеліктерді анықтау арқылы шағатай тіліндегі синтаксистік модельдердің күрделілігі мен алуан түрлілігін көрсету. Жай сөйлемнің түрлері мен сөйлем құрамындағы тілдік бірліктердің байланысу амалдары қарастырылады. Нәтижесінде, сол кезеңдегі әдеби тілге тән негізгі синтаксистік құрылымдар анықталды және олардың мәтіндегі функционалды рөлдері талқыланды. Аталған мақсатқа жету

үшін тарихи-салыстырмалы, синтаксистік талдау, компоненттік талдау әдістері пайдаланылды. Зерттеу жұмысының нәтижелері тілтанушы, әдебиеттанушы, мәдениеттанушы, түркітанушы т.б. гуманитарлық сала мамандарына қосымша құрал бола алады.

Кілтті сөздер: шағатай тілі, тарихи синтаксис, синтаксистік модель, Гүлістан бит Түркі, жай сөйлем, сөйлем синтаксисі.

Кіріспе

Шағатай тілінің синтаксистік ерекшеліктерін зерттеу, әсіресе, «Гүлістан бит Түркі» сияқты маңызды әдебиет ескерткішінің мысалында түркі тілдерінің тарихы мен эволюциясын талдау қазіргі қазақ тілінің синтаксистік түзілімінің тарихи дамуын айқындауға мүмкіндік береді. Орталық Азияда бірнеше ғасыр бойы әдеби, ресми, қарым-қатынас тілі ретінде қызмет еткен шағатай тілі қазіргі қазақ тілінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Сол себепті шағатай тіліндегі мәтіндердің синтаксистік түзілімін талдау тілімізде сақталған не өзгерген сөйлем құрылымдарының заңдылықтарын анықтауға ықпал етеді. Бұл, өз кезегінде, тілдегі динамикалық өзгерістерді тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

«Гүлістан бит Түркі» – XV ғасырда шағатай тілінде жазылған Сағдидің әйгілі «Гүлістан» шығармасының түркі тіліндегі нұсқасы, әдеби ескерткіш. Бұл мәтін шағатай әдебиетінің маңызды үлгілерінің бірі болып саналады және парсы дәстүрінің әсерін, түркі поэзиясының өзіндік элементтерін, мәдениетаралық коммуникацияны да көрсетеді. Шығарма әдеби стильді ғана емес, сол кездегі тілдік ерекшеліктерді де зерттеудің құнды көзі болып есептеледі. Сонымен қатар «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші – жай аударма емес, сол тұстағы шағатай тілінің ерекшелігін, түркі тілдерінің сипатын анық көрсететін, түркіше ойлаудың үлгісін айқындайтын жәдігер.

Шағатай тілін және оның синтаксистік ерекшеліктерін зерттеу мәселелері көптеген ғалымдардың, соның ішінде А. Кононов, В. Бартольд және Э. Наджиптің еңбектерінде көтерілді. Олар шағатай тілін түркі тілдерінің дамуындағы негізгі элемент ретінде қарастырды. Шағатай мәтіндерінің синтаксисін зерттеу (соның ішінде «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші) түркі тілдерінің синтаксистік құрылымының күрделілігі мен алуан түрлілігін көрсетеді. Алайда шағатай тілінің жалпы сипаттамаларына арналған зерттеу қорының толыққандылығына қарамастан, нақты мәтіндерді талдауға негізделген синтаксистік зерттеулер жеткілікті дей алмаймыз. Әсіресе, қазақ тілі білімінде тарихи синтаксис мәселесі кенжелеп тұр. Ерте, орта ғасырдағы қазақ тілінің синтаксистік құрылымын жазба мәтіндері негізінде талдайтын көлемді зерттеу еңбектері де аз. Сондықтан «Гүлістан бит Түркі» мәтіннің синтаксисін зерттеудің өзектілігі жоғары деп есептейміз. Бұл зерттеу шағатай

тілінің де, қазіргі қазақ тілінің де өзіндік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар шағатай тілінің синтаксисін талдап қана қоймай, оның түркі филологиясының тарихындағы орнын анықтауға да үлес қосады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің негізгі материалы – шағатай әдебиеті ескерткіші, «Гүлістан бит Түркі» мәтіні. Нақтырақ айтсақ, осы зерттеу жұмысында 1978 жылы Ә. Қараманоғлының әзірлеуімен Ыстамбұлда басылған (2020 жылы Анкара қаласында қайта басылды) «Gulistan tercumesi» мәтіні пайдаланылды. «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші орта ғасырдағы түркі тілдерінің сипатын танытып қана қоймай, қазіргі түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің де ерекшелігін, даму эволюциясын көрсететін маңызды жәдігер болғандықтан, жеке зерттеу нысанына алынды. Зерттеу барысында *мәтіндік талдау, тарихи-салыстырмалы талдау, мәнмәтіндік талдау, функционалдық талдау, синтаксистік талдау, компоненттік талдау, модельдеу* әдістері қолданылды. Аталған лингвистикалық зерттеу әдістері зерттеу мақсатымызға сай «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігін сипаттауға, синтаксистік модельдерді айқындауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Шағатай тілі бірнеше ғасыр бойы түркі тілдері үшін әдеби тіл мен әкімшілік коммуникацияның негізі бола отырып, көптеген зерттеушілердің назарын аударды. Шағатай тілінің синтаксисі туралы негізгі зерттеулер оның грамматикалық құрылымдарына, сөздердің ретіне, шағатай тілінің қазіргі түркі тілдеріне әсеріне бағытталған. Шағатай тіліне қатысты маңызды зерттеулерінің бірі саналатын А. Н. Кононов өзінің түркі тілдерінің грамматикасына қатысты еңбегінде шағатай тілінің синтаксистік ерекшеліктері, оның ішінде сөйлем түрлері, бағыныңқы сөйлемдердің құрылымы мен грамматикалық формалардың қолданылуын жан-жақты сипаттайды. Ол шағатай тіліне тән сөз тәртібіне («SOV» - субъект-объект-етістік) назар аударады және осы кезеңдегі әдеби шығармаларға тән құрмалас сөйлемдерді талдайды [1, 203-6]. Ал В. В. Бартольд өз зерттеуінде шағатай тілін түркі тілдерінің дамуындағы негізгі кезең ретінде қарастырады. Ол шағатай тіліне тән синтаксистік құрылымдарды, соның ішінде сөйлемдерді байланыстыруға қызмет ететін қосымша морфемалардың қолданылу сипатын және олардың кейінгі түркі тілдеріндегі эволюциясын сипаттайды [2, 73-6]. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің тілдік табиғатын зерттеген Э. Р. Наджип шағатай мәтіндерінің синтаксисін талдай отырып, етістіктердің шағатай тілінде қолдану ерекшеліктерін қарастырады, олардың құрмалас сөйлемдерді құрудағы және модальдік мағыналарды білдірудегі рөлін атап көрсетеді. Сонымен қатар ғалым «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің мәтіні негізінде парсы синтаксисінің шағатай тіліндегі сөйлем құрылымына,

әсіресе, әдеби шығармаларға әсеріне назар аударады [3, 67-6]. Шағатай тілі синтаксисі түркітануда салыстырмалы зерттеу жұмыстарының да нысанына айналды. «Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков» еңбегінде шағатай синтаксисінің сөз тәртібі мен құрмалас сөйлемдердің құрылымындағы негізгі элементтерді сақтай отырып, түркі тілдерінде қалай дамығаны көрсетілген [4, 46-6].

«Гүлістан бит Түркі» ескерткішін алғашқылардың бірі болып Е. Бертельс зерттей бастады. Е. Бертельс өзінің «История персидско-таджикской литературы» еңбегінде шығарманың әдеби құндылығын және оның шағатай әдеби дәстүріндегі орнын талдайды. Ол «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі шағатай тіліне тән синтаксистік құрылымдардың тіл байлығын айқындайтынын жеткізеді. Е. Бертельс: «Гүлістан бит Түркі» шағатай тілінің синтаксистік құрылымдарының байлығын, соның ішінде құрмалас сөйлемдер мен инверсиялардың мол мысалын көрсететін шығарма», – деп жазба ескерткішіндегі құрмалас сөйлемдер мен инверсиялардың көптігін айтады [5, 81-6]. К. Мусаев өз зерттеуінде «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшеліктеріне ерекше назар аударады. Зерттеуші осы шығармадағы құрмалас сөйлемдерді талдайды және оларды басқа шағатай мәтіндерінің синтаксисімен салыстыра отырып, «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік құрылымының күрделі екендігін айтады [6, 41-6]. З. Тоған «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші негізінде парсы синтаксисінің шағатай тіліне әсерін анықтай отырып, мәтіндік талдау жасайды. Ғалым бұл әсердің құрмалас сөйлемдердің құрылымында және сөйлемдерді байланыстыру үшін жұмсалатын қосымша морфемалардың қолданысында байқалатынын айтады. Б. Сұлтан өзінің зерттеу еңбегінде белгілі түркітанушы З. Тоғанның «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік түзіліміне қатысты мына бір пікірін келтіреді: «Парсы тілінің «Гүлістан бит Түркі» мәтінінің синтаксисіне әсері құрмалас сөйлемдерде анық байқалады. Әсіресе, жай сөйлемдерді байланыстыру мақсатында жұмсалған грамматикалық құрылымдар арасында парсы синтаксисінің ықпалы көрініс табады» [7, 116-6]. Ғалымның бұл пікірінен түпнұсқа тілдегі ойдың күрделілігі аударма тіл де құрмалас сөйлемдер туындатып, күрделі ойды жеткізудің жаңа формаларын қалыптастыратынын байқауға болады.

Түркітануда «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік сипаты көлемді зерттеу еңбектердің жеке нысаны болмағанымен, шағатай тілі синтаксисін зерттеу барысында талданып отырады. Мысалы, Ф. Көпрүлү шағатай синтаксисін зерттеу барысында «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің тіліне тоқтала отырып, мұндағы күрделі синтаксистік құрылымдардың әдеби шығарманың поэтикалық қуатын аттыруға қызмет ететіндігін айтады [8, 78-6]. М. Берберджан «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі

сөйлем предикаттарының сөйлем құрылымына ықпалының зор екенін сөз етеді [9, 147-6]. Кез келген сөйлем «субъект» және «предикаттан» тұратынын ескере отырып, қазіргі қазақ тілінде де сөйлем құрау үшін предикаттың маңыздылығы жоғары деп айтуға болады. Мұндай ерекшелік «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде де кездеседі. Демек сөйлемдегі предикат рөлінің маңыздылығы – шағатай тілінен (одан бұрын да) бері келе жатқан қазіргі қазақ тілінде өз жалғасын тапқан, түркі тілдеріне тән синтаксистік ерекшелік. К. Ераслан «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік құрылымын талдай отырып, шағатай тілінің аудармада қаншалықты икемді бола алатындығын көрсетеді. Түпнұсқадағы ойды жеткізу үшін түрлі синтаксистік түрлендірулер мен құбылтулар жасауға шағатай тілінің мүмкіншілігінің мол екендігін де баса көрсетіп өтеді [10, 87-6].

«Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік сипаты қазіргі қазақ тілінің синтаксистік жүйесімен ыңғайлас келеді. Бұл тарихи жәдігерде жай сөйлемдер де, құрмалас сөйлемдер де молынан қолданылған. Десе де біз осы зерттеу жұмысымызда «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде кездесетін жай сөйлемдердің синтаксистік ерекшелігіне тоқталамыз. Өйткені жай сөйлемдер аталмыш шығарманың негізі саналады. Мұндай сөйлемдер өзінің айқындылығымен және нақтылығымен сипатталады. Шағатай тіліндегі «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі жай сөйлемдер көбіне «субъект-объект-предикат» (SOV) қағидаты бойынша құрылады. Мұнда субъект (субъект) әдетте толықтауыштың (объектінің) алдында тұрады, ал сөйлемнің соңында предикат (етістік) келеді. Бұл түркі тілдеріне (соның ішінде қазақ тіліне) тән құрылым бола отырып, нақты, логикалық ұйымдасқан мәлімдемелер жасау үшін қолданылады. Біз қазіргі қазақ тілінің жай сөйлем ерекшелігіне сәйкес «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі шағатай тілінің жай сөйлем синтаксисін сәйкестендіре отырып талдаймыз. Төмендегі кестеде жай сөйлемдердің ерекшелігі мен моделін нақты мысалдар негізінде ұсынамыз.

Кесте 1 – «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі жай сөйлемдердің синтаксистік сипаты

No	Сөйлем	Аудармасы	Сөйлем түрі	Сөз тәртібі	Синтаксистік ерекшелігі	Синтаксистік моделі
1	<i>bülbül-i ma c ni</i> <i>gulistam durur</i> [11, 31-6].	Бұлбұл – менің гүлзарым/ Бұлбұл менің гүлзарым болып саналады.	Жайылма, толымды, жақты, хабарлы сөйлем.	Мұнда сөздердің орын тәртібі сақталған. Инверсия байқалмайды.	Жай сөйлем құрамындағы сөздерді байланыстыру үшін шағатай тіліне тән грамматикалық формалар қолданылған: «i», «c ni».	«Субъект – артибут – предикат» немесе «Бастауыш – анықтауыш – баяндауыш».
<ul style="list-style-type: none"> «<i>Bülbül-i</i>» (<i>бұлбұл</i>) – зат есім, бастауыш қызметін атқаратын субъект. «<i>-i</i>» қосымшасы шағатай тіліне тән сенімділікті білдіретін грамматикалық форма саналады. «<i>Ma</i>» (<i>мен үшін, менің</i>) – бірінші жақтағы жіктеу есімдігі, анықтауыш қызметіндегі артибут. Бұл грамматикалық форма субъектінің тиесілігін, меншіктеуді білдіреді. «<i>C ni</i>» грамматикалық формасы – шағатай тілінің ерекшелігін көрсететін, сөздерді байланыстыруға қатысты қосымша. «<i>Gulistam</i>» (<i>бақ, гүлзар</i>) – тәуелдік жалғаудың бірінші жағындағы зат есім, номинативті мәні бар предикат. «<i>Durur</i>» (<i>бар, болып табылады, тұрап</i>) лексемасы – сөйлем құрылымын аяқтайтын субъект пен предикатты байланыстыратын сөйлем мүшесі. Бұл предикаттық мәндегі грамматикалық форма шағатай тіліне, өзге түркі тілдеріне ортақ форма болып саналады. 						
2	<i>terbiyet-durur suretinde yavuzluk c alameti yok</i> [11, 45-6].	Тәрбиелік тұрғыда (формасында) зұлымдықтың белгісі жоқ.	Жайылма, толымды, жақты, хабарлы сөйлем.	Мұнда сөздердің орын тәртібі сақталған. Инверсия байқалмайды.	Сөйлемде шағатай тіліне тән « <i>dur</i> » және « <i>c</i> » сияқты грамматикалық формалар мен қосымша морфемалар қолданылады. Бұл грамматикалық формалар сөздерді бір-бірімен байланыстыру үшін қызмет етеді. Осылайша, бұл формалар сөздер байланысындағы шағатай тілінің синтаксистік ерекшелігін айқындайды.	Объект – артибут – субъект – предикат немесе «Толықтауыш – анықтауыш – бастауыш – баяндауыш»

						<ul style="list-style-type: none"> <i>terbiyet-durur</i> (тәрбие, тәрбиелік; тұр. болып табылады (бұл мәнәтінде «аспектінде», «тұрғыда» мағынасында қолданылған) – сын есім мен етістіктің қосарлануынан жасалған күрделі толықтауыш <i>suretinde</i> (түрінде, образында, тұрғыда) – зат есім, толықтауыш қызметінде. <i>yavuzluk</i> (зұлымдық, қатігездік, жауыздық) – зат есім. «С» шағатай тіліне тән жалғаулық шылауымен байланыса отырып анықтауыш қызметінде жұмсалып тұр. <i>alamatı</i> (белгісі, нышаны) – тәуелдік жалғаудың үшінші жағындағы зат есім, бастауыш қызметін атқарып тұр. <i>yok</i> (жоқ) – модаль сөз, баяндауыш қызметінде тұр.
3	<i>bu kiin sundi miiferrih giil kibi kil</i> [11, 73-б].	Бұл қиындықты қуанышты іс сияқты етіп жаса.	Жайылма, жақты, толымды, күрделенген жай сөйлем.	«Sundi» етістігі сөйлем соңындағы позициясын ортасына ауыстырған.	«Kibi» (сияқты, секілді) модаль мәнді сөзі арқылы жай сөйлемнің мазмұндық, құрылымдық бөлігі күрделеніп тұр. Екі іс-әрекетті білдіретін предикаттың жұмсалуына қарамастан, қазіргі синтаксис қағидаларымен сәйкестендірсек, бұл сөйлем жай сөйлемге жатады. «Sundi» негізгі етістік болса, «kil» етістігі көмекшілік мәнінде жұмсалып, поэзиялық туындының ырғағына байланысты бір-бірінен алшақ позицияда байланысып тұр.	«Атрибут – объект – предикат – атрибут – объект – предикат» немесе «Анықтауыш – толықтауыш – баяндауыш жарты бөлігі – анықтауыш – пысықтауыш – баяндауыштың сөйлемді аяқтаушы бөлігі»

						<ul style="list-style-type: none"> <i>bu</i> (бұл) – сілтеу есімдігі, анықтауыш қызметінде жұмсалған. <i>kiin</i> (қиындық) – зат есім, түбір күйінде толықтауыш қызметін атқарып тұр. <i>sundi</i> (орында, жүзеге асыр) – негізгі етістік, сөйлем ортасында келіп баяндауыш қызметін атқарып тұр. <i>miiferrih</i> (қуанышты, көңілді) – сын есім, анықтауыш қызметінде жұмсалған. <i>giil</i> (іс, жұмыс) – зат есім, өзінен кейінгі модаль сөзбен байланыса отырып, пысықтауыш қызметінде жұмсалған. <i>kibi</i> (сияқты) – модаль сөз, зат есіммен байланысып келіп, пысықтауыш қызметін атқарып тұр. Бұл модаль сөздің дыбыстық нұсқалары қазіргі түркі тілдерінде де осы мағынасында қолданылады. <i>kil</i> (жаса) – көмекші етістік. Сөйлем ортасындағы негізгі етістікпен алшақ позицияда байланыса отырып күрделі баяндауыш қызметінде жұмсалған.
--	--	--	--	--	--	---

Бірінші мысалда «*Biilbiil-i ma c ni gulistam durur*» конструкциясы ұсынылған. Шағатай тілі үшін сөз тәртібі дәстүрлі түрде сақталатыны анықталды, инверсия байқалмайды. Шағатай тіліне тән «i» және «c» «ni» сияқты грамматикалық формаларды қолдану шығарманың синтаксистік ерекшелігі болып саналады. Негізгі синтаксистік модель «субъект – атрибут – предикат» формасына сәйкес келеді.

Екінші мысалда «*Terbiyet-durur suretinde yavuzluk c alamatı yok*» сөйлемі талданады. Бұл сөйлемдегі синтаксистік құрылымдардың ерекшелігі – «dur» және «c» грамматикалық формаларының қолданысында. Сөйлемнің синтаксистік құрылымының моделі: «объект – атрибут – субъект – предикат» формасына сәйкес келеді.

Үшінші мысалға «*Bu kiin sundi miiferrih giil kibi kil*» сөйлемі алынды. Бұл сөйлемде «sundi» етістігі сөйлемнің соңынан ортасына қарай орын ауыстырып және модаль мәнді бірліктің қолданылуы негізінде күрделенген жай сөйлем түрін туындатады. Талдау көрсеткендей, мұндай құрылым «kibi» модаль сөзін қолдану арқылы сөйлем синтаксисін қиындатады, нәтижесінде күрделі семантикалық құрылым пайда болады. Бұл сөйлемнің синтаксистік моделі: «атрибут – объект – предикат – атрибут – объект – предикат».

Мысалға алынған сөйлемдер шағатай тіліне тән SOV стандартты құрылымына сәйкес келеді және субъект, предикат, толықтауыш, пысықтауыш сияқты негізгі элементтерді қамтиды. «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінде қолданылған жай сөйлемдерінің ерекшелігі – грамматикалық формалардың, соның ішінде етістікке жалғанатын жұрнақтардың кеңінен қолданылуында. Шағатай тіліндегі жұрнақтар әр түрлі функцияларды орындайды. Мысалы, мезгілді, қарсылықты немесе сұрауды білдіреді. Жай сөйлемдердегі етістікке жалғанатын жұрнақтар көбіне шақты жеткізу үшін қолданылады. Мәтінде тек

бір негізгі грамматикалық мағынаны білдіретін бір компонентті сөйлемдер де кездеседі.

Қаржыландыру туралы ақпарат.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі бекіткен АР19679974 «Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің тілі» атты гранттық жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысы шағатай тілінде жазылған «Гүлістан бит Түркі» ескерткішінің синтаксистік ерекшеліктерін, оның ішінде жай сөйлем синтаксисін талдауға бағытталған. Мәтіннің синтаксистік құрылымдары мен грамматикалық формаларын талдау арқылы біз шағатай тілінің күрделі және алуан түрлі синтаксистік модельдерін анықтадық. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, «Гүлістан бит Түркі» ескерткіші қазіргі қазақ тілінің синтаксистік жүйесімен тығыз байланысты бола отырып, ол тарихи даму кезеңдерін айқындауға мүмкіндік береді. Шағатай тілінің синтаксисін зерттеу қазақ тілінің қалыптасуындағы тарихи үрдістерді түсінуге септігін тигізеді. Аталған ескерткіштің синтаксистік құрылымы мен сөз тәртібі қазақ тіліне тән ерекшеліктерді анық көрсетеді, бұл тілдің синтаксистік заңдылықтарының сақталуы мен эволюциясын түсінуге жол ашады.

Зерттеу барысында қолданылған тарихи-салыстырмалы, мәнмәтіндік және функционалдық талдау әдістері арқылы «Гүлістан бит Түркі» ескерткішіндегі жай сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Бұл зерттеу нәтижелері шағатай тілінің синтаксистік ерекшеліктерін тереңірек түсінуге және оның қазіргі түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліне әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Дордин, Н. А. Н.** Кононов и алтаистика // Новая наука, 2022. – С. 201–204.
- 2 **Бартольд, В. В.** Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Москва : Юрайт, 2023. – 154 с.
- 3 **Идельбаев М.** О средневековом общетюркском памятнике «Гүлістан бит-тюрки» Саифа Сарай // Түркология. Әдебиеттану және фольклор, 2017. – Б. 7–79.
- 4 **Кормушин, И.** О взглядах Э. Тенишева на историю древних литературных языков // Российская тюркология, 2021. – С. 44–49.
- 5 **Эшонова М. Е.** Бертелс исследователь суфийской литературы // Endless light in science, 2022. – С. 79–83.

6. **Тенишев, Э.** История письменных тюркских литературных языков донациональной поры // Российская тюркология, 2021. – С. 30–43.
- 7 **Sultan, B.** Çağatay türkçesinde söz dizimi. – Ordu, 2019. – 140 s.
- 8 **Karahan, L.** Türkçede Söz Dizimi. – Ankara : Akçağ Yayınları, 2011. – 336 s.
- 9 **Berbercan, M.** Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin). – İstanbul : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2011. – 412 s.
- 10 **Eraslan, K.** Ali Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyîs (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar). – Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 288 s.
- 11 **Karamanlioğlu, A.** Seyf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't- Türkî). – Ankara, 2020. – 554 s.

References

- 1 **Dordin, N. A. N.** Kononov i altaistika [A. N. Kononov and Altaic Studies] // *Novaya nauka* [New Science], 2022. – pp. 201–204.
- 2 **Bartold, V. V.** *Tyurki. Dvenadtsat' lektzii po istorii turetskikh narodov Sredney Azii* [The Turks : Twelve Lectures on the History of Turkish Peoples of Central Asia]. – Moscow : Yurayt, 2023. – 154 p.
- 3 **Idelbaev, M.** O srednevekovom obshchetyurkskom pamyatnike 'Gulistan bit-tyurki' Saifa Sarai [On the Medieval Common Turkic Monument «Gulistan bit-Turki» by Saif Sarai] // *Tyrkologiya. Ədebiəttanu zhaəne folk'lor* [Turkology. Literary Studies and Folklore], 2017. – pp. 72–79.
- 4 **Kormushin, I.** O vzglyadakh E. Tenisheva na istoriyu drevnikh literaturnykh yazykov [On the Views of E. Tenishev on the History of Ancient Literary Languages] // *Rossiyskaya tyurkologiya*, 2021. – S. 44–49.
- 5 **Eshonova, M. E.** Bertels issledovatel' sufiiskoi literatury [Bertels as a Researcher of Sufi Literature] // *Endless light in science*, 2022. – pp. 79–83.
- 6 **Tenishev, E.** Istoriya pis'mennykh tyurkskikh literaturnykh yazykov donatsional'noy pory [The History of Written Turkic Literary Languages in the Pre-national Era] // *Rossiyskaya tyurkologiya*, 2021. – S. 30–43.
- 7 **Sultan, B.** *Çağatay türkçesinde söz dizimi* [Syntax in Chagatai Turkish]. – Ordu, 2019. – 140 p.
- 8 **Karahan, L.** *Türkçede Söz Dizimi* [Syntax in Turkish]. – Ankara : Akçağ Yayınları, 2011. – 336 p.
- 9 **Berbercan, M.** *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)* [Translation of the Chagatai «Gulistan» (Grammar-Text-Index)]. – İstanbul : İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2011. – 412 p.

10 **Eraslan, K.** *Alî Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyîs (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar)* [Ali Shir Nava'i's Majalis un-Nafais (Introduction-Text-Translation-Notes)]. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015. – 288 p.

11 **Karamanlioğlu, A.** *Seḡf-i Sarâyî. Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi'ḡ-Türki)* [Seḡfi Sarayi's «Gulistan» Translation (Book of Gulistan in Turkish)]. – Ankara, 2020. – 554 p.

02.02.24 ж. баспаға түсті.

27.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. С. Зинедина¹, А. Ф. Зейнулина², К. А. Кусманова³

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск.

Поступило в редакцию 02.02.24.

Поступило с исправлениями 27.07.24.

Принято в печать 25.11.24.

СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАМЯТНИКА «ГУЛИСТАН БИТ ТЮРКИ»

В данной статье будет проведен синтаксический анализ памятника «Гулистан бит түрки», написанного на чагатайском языке. Исследование направлено на выявление и систематизацию синтаксических особенностей текста, таких как порядок слов, инверсия, структура простого предложения. Изучение синтаксической специфики памятника «Гулистан бит түрки» позволяет выявить элементы, сохраненные в историческом контексте, эволюцию синтаксических структур. Поэтому для определения исторического характера синтаксической структуры современного казахского языка, в том числе поэтического синтаксиса, важно изучить словообразование древне-казахского языка.

Цель исследования – проведение синтаксического анализа простых предложений на памятнике «Гулистан бит түрки». А также показать сложность и разнообразие синтаксических моделей в чагатайском языке

путем выявления стилистических и грамматических особенностей в письменном тексте. Рассматриваются типы простых предложений и способы общения языковых единиц в предложении. В результате были выявлены основные синтаксические структуры, характерные для литературного языка того периода, и обсуждена их функциональная роль в тексте. Для достижения указанной цели были использованы методы историко-сравнительного, синтаксического анализа, компонентного анализа. Результаты исследовательской работы могут стать дополнительным инструментом для специалистов гуманитарной сферы-лингвистов, литературоведов, культурологов, тюркологов и др.

Ключевые слова: чагатайский язык, исторический синтаксис, синтаксическая модель, Гулистан бит Тюрки, простое предложение, синтаксис предложения.

*A. S. Zinedina¹, A. F. Zeynulina², K. A. Kusmanova³

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana;

²Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³S. Amanzholov East – Kazakhstan University, Republic of Kazakhstan, Oskemen.

Received 02.02.24.

Received in revised form 27.07.24.

Accepted for publication 25.11.24.

SYNTACTIC FEATURES OF THE «GULISTAN BIT TURKI» MONUMENT

This article will provide a syntactic analysis of the monument «Gulistan bit Turki», written in the Chagatai language. The research is aimed at identifying and systematizing syntactic features of the text, such as word order, inversion, and the structure of a simple sentence. The study of the syntactic specifics of the monument «Gulistan bit Turki» allows us to identify the elements preserved in the historical context, the evolution of syntactic structures. Therefore, to determine the historical character of the syntactic structure of the modern Kazakh language, including poetic syntax, it is important to study the word formation of the ancient Kazakh language.

The purpose of the study is to conduct a syntactic analysis of simple sentences on the monument «Gulistan bit Turki». And also to show the complexity and diversity of syntactic models in the Chagatai language by identifying stylistic and grammatical

features in the written text. The types of simple sentences and ways of communication of linguistic units in a sentence are considered. As a result, the main syntactic structures characteristic of the literary language of that period were identified and their functional role in the text was discussed. To achieve this goal, methods of historical comparative, syntactic analysis, and component analysis were used. The results of the research work can become an additional tool for specialists in the humanitarian field-linguists, literary critics, cultural scientists, Turkologists, etc.

Keywords: Chagatai language, historical syntax, syntactic model, Gulistan bit Turks, simple sentence, sentence syntax.

FTAMP 16.21.21

<https://doi.org/10.48081/TDXV4683>

***А. Ш. Кабжанова¹, Қ. С. Ереалиев², М. А. Уайханова³**

^{1,2}Ә. Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-3157-0428>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

*e-mail: akabjanova@gmail.com

ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗДІК ҚОРДЫҢ ЗАМАНАУИ КӨРІНІСІ

Мақалада қазақ халқының асыл да бай мұрасы – паремиологияның заманауи өзгеріске түсуі қарастырылады. Оның мән-мағынасын ашу барысында ғалымдардың пікірлеріне шолу жасалады, яғни лингвомәдениеттану саласы бағытында баспа бетін көрген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми ой-тұжырымдары сараланады. Тәжірибелік қыры интернет желісінен, түрлі сөздіктер мен көркем шығармалардан жинақталған тілдік деректерді талдау арқылы жүзеге асырылады.

Тіл білімінің лингвомәдениеттану саласы қазіргі таңда қарқынды дамып келе жатыр. Сондықтан да ол көптеген зерттеушілерге қызығушылық тудырып, түрлі аспектіде зерделену үстінде. Тіл және мәдениет тұтастығына негізделетін ұлттық дүниетанымның құрамдас бөлігі – паремиология екені анық.

Мақал-мәтелдер өзінің қалыптасу, даму жолымен, мән-мағыналық сипатымен ерекшеленетін лексикалық бірліктердің бірі болып табылады. Онда ұлттың мұң-мұқтажы мен тұрмыстық жағдайлары көрініс табады. Тілдің паремиологиялық қоры халықтың рухани өмірімен, өткен тарихымен тығыз байланысты және тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Мақал-мәтелдер арқылы құндылықтарымыздың жаңаша қырдан, заманауи көзқараспен өзгеріске ұшырағаны байқалды.

Зерттеу жұмысында тілдік бірліктердің мағынасын ашуда лингвомәдени талдау, салыстырмалы әдіс, тілдік бірліктерді жинақтау, сипаттау, түсіндіру әдістері пайдаланылды.

Кілтті сөздер: паремиология, паремиологиялық сөздік қор, заманауи көрініс, лингвомәдени бірлік, лексикалық бірлік, ұлттық дүниетаным.

Кіріспе

Лингвомәдениеттану ХХ ғасырдың 90-жылдарынан бастау алып, бүгінгі күні қарқынды дамып келе жатқан тіл білімінің бір саласы болып табылады. Оның теориялық негізінің қаланып, терминдерінің айқындалуына В. Гумбольдт, В. Н. Телия, А. Вежбицкая, В. Воробьев, А. Маслова, Н. Д. Арутюнова, Д.С. Лихачев, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Н. Уәли, З.К. Сабитова, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, А. Сейілхан т.б. сынды шетелдік және отандық ғалымдардың рөлі зор.

Аталған бағыттың ілгері басуына өзіндік үлес қосқан В. Воробьевтің лингвомәдениеттану еңбегі тіл мен мәдениет мәселелерін зерттейтін, мәдени құндылықтардың белгілі бір тәртіппен таңдалған және ұйымдасқан жиынтығын қарастырып, дүниенің тілдік бейнесін жүйелі түрде суреттейтін жаңа пән негізінде тіл біліміне етене енгені белгілі [1, 36-б.]. Ғалым лингвомәдениеттануға төмендегідей анықтама береді: «Лингвомәдениеттану – мәдениет пен тілдің өзара байланысы мен іс-қимылын зерттейтін және осы процесті қазіргі заманғы басымдықтар мен мәдени белгілерге (нормалар мен жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесі) бағдарлай отырып, жүйелік әдістер арқылы олардың тілдік және тілден тыс (мәдени) мазмұндағы тұтас бірліктер құрылымының синтездеу түріндегі пән» [1, 36-37-бб.].

Мәдениет өзін, ең алдымен, тіл арқылы көрсетеді әрі адам тіл арқылы өз мәдениетінің нәрін сіңіреді. В. Гумбольдтың тұжырымынша, тіл әрі біздің өз іс-әрекетіміз, әрі оның өзі – шығармашылыққа бастаушы пәрменді күш. Тіл – халықтың рухани болмысын анықтаушы нышан, ишарат [2, 16-б.].

Аталған мәселе тіл білімінде жан-жақты қарастырылса да, қазірдің өзінде лингвистика саласы үшін өзекті әрі құнды болып табылады. Сондықтан осы ой-пікірлер қазақ тіл білімі лингвомәдениеттану іргетасының қалануына да негіз болғаны анық.

Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану ғылымының зерделенуі ХХІ ғасырдан бастау алады. Тіл мен мәдениеттің түйісуінен пайда болған лингвомәдениеттанудың жаңа қырдан саралану нәтижесінде түрлі көзқарастар мен әр алуан тұжырымдар қалыптасты. Бұл ғылымдағы сабақтастықтың, заңды жалғастықтың көрінісін айғақтайды. Соңғы он-он бес жыл ішінде тіл мен мәдениет саласы бойынша бірқатар ғылыми зерттеу

жұмыстары, монографиялық еңбектер дүниеге келді. Лингвомәдениеттану ерекшеліктері, нысаны, пәні т.б. мәселелер туралы ғылыми тұжырымдар орнықты.

Зерттеу мақсаты – тіл мен мәдениет тоғысуынан пайда болған тіл білімі саласы – лингвомәдениеттанудың теориялық негізін саралап, паремиологияның даму жолдарын айқындау. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай *міндеттерді* шешу көзделді:

1) лингвомәдениеттану бағытында қалыптасқан ғылыми ой-тұжырымдарды сипаттау;

2) ұлттық дүниетанымнан ақпарат беретін лексикалық бірлік – паремиологияның қалыптасу, өзгеру жолдарын анықтап, мән-мағынасын ашып талдау.

Материалдар мен әдістері

Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізі ретінде лингвомәдениеттану саласы бағытында баспа бетін көрген шетелдік және отандық ғалымдардың ғылыми еңбектері алынды. Талдауға түскен тілдік деректер интернет желісінен, сөздіктер мен көркем шығармалардан жинақталды.

Зерттеу жұмысында тілдік бірліктердің мән-мағынасын ашуда лингвомәдени талдау, салыстырмалы әдіс, тілдік бірліктерді жинақтау, сипаттау, түсіндіру әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Тіл білімінің лингвомәдениеттану саласы қазіргі таңда қарқынды дамып келе жатыр. Оның қыр-сырын жан-жақты қарастырмай, бүгінгі заманауи көзқарасты толық сипаттау мүмкін емес. Сондықтан да ол көптеген зерттеушілерге қызығушылық тудырып, түрлі аспектіде зерделену үстінде. Осы бағытта қалам тартқан ғалымдар да аз емес. Соның бірі А. Маслова лингвомәдениеттану саласы жеке лингвомәдени бірліктерден тұратынын айтады. Негізгі ерекшелігі ретінде мыналарды көрсетеді:

- 1) баламасыз лексика және лақуна;
- 2) мифологиялық тілдік бірліктер: архетиптер мен тілде бекітілген мифологемалар, салт-дәстүрлер;
- 3) паремиологиялық сөздік қор;
- 4) фразеологиялық сөздік қор;
- 5) эталондар, стереотиптер, символдар;
- 6) метафоралар мен тілдік образдар;
- 7) тілдің стилистикалық тәсілі;
- 8) сөйлеу мәнері;
- 9) сөйлеу этикетінің ерекшеліктері.

Бұлар бізге біртекті жүйе ретінде емес, керісінше, гетерогенді жиынтық, яғни «мәдени ұғымды тасымалдаушы» тұрғысынан ұсынылады [3, 37-б.].

Аталған қатардағы мақал-мәтелдер өзінің қалыптасу, даму жолымен, мән-мағыналық сипатымен ерекшеленетін лексикалық бірліктердің бірі болып табылады. Онда ұлттың мұн-мұқтажы мен тұрмыстық жағдайлары көрініс табады. Тілдің паремиологиялық қоры халықтың рухани өмірімен, өткен тарихымен тығыз байланысты және тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Ол бүкіл тарихты, төл мәдениетті, ұлттық таным мен талғамды, мінез бен көзқарасты, сана мен салтты, дәстүр мен даналықты, сенім мен нанымды сақтайды. Мақал-мәтелдер – даналықтың көзі іспетті.

Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа, ауыздан-ауызға тарап, мәнін жоймай сақталған мақал-мәтелдерден қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін, дүниеге деген көзқарасын байқауға болады. Мағынасы терең, ойды дәл берген мақал-мәтелді кез келген дау-жанжалда, халық өміріне қатысты қажетті шешім қабылдағанда орнымен қолданудың маңызы зор.

Ә. Қайдар: «Қазақ мақал-мәтелдері халықтың өткен өмірі мен бүгінгі болмысын танып білуде дүниетанымдық, логикалық, этнолингвистикалық жағынан мәні өте зор. Себебі дүниеде, қоғамда, табиғатта қалыптасқан құбылыстардың бәріне мақал-мәтелдердің қатысы бар. Дүние болмысының өзінде о бастан-ақ қалыптасқан табиғи реттілік бар. Ол реттілік барша заттар мен құбылыстарды үлкен үш салаға топтастырып, ішкі жүйесі мен мағынасына қарай шоғырландырып қарағанда ғана көрінеді», – дейді [4, 98-б.]. Ұлттық дүниетанымнан ақпарат беретін лексикалық бірлік – паремиологиялық сөздік қор. Оны Отан, туған жер, отбасы, ата-ана т.б. сынды тақырыптарға жіктеуге болады. Солардың бірі – бата: *Жаңбырменен жер көгерер, Батаменен ел көгерер* [5, 56-б.].

Халқымыз әрқашан тілегін тілеп, берілген батаға ерекше ден қойған. Қуанышты тойлар мен келелі жоралғыларда ауылдың қадірлі қариясынан бата алып, тіршілігімізбен жаңғырып отырған. Бата беру дәстүрі арқылы ұрпақты адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеген. Яғни «бата – тәрбие көзі» болып есептеледі.

Бата-тілек сөздер көнеден келе жатқан, әрі өзінің заманына, оның ағымына сай жаңғырып, мағыналық жағынан түрленіп отыратын, мазмұнына әр заманның, дәуірдің өзіне тән ұғымдық ерекшеліктерін қамтыған фольклорлық жанр болып табылады. Мысалы:

*Ғали Арыстанның күшін берсін,
Мұсаның өмірін берсін,*

Дәуіттің көрігін берсін... [5]. Бұл ғасырлар бойы Ұлы далада салтанат құрған ислам дініне қатысты ұғымдарға, аңыз-әфсаналарға негізделгені анық.

Батаның мазмұны қазақ қоғамында алғыс пен қарғысты да, тілек пен дұғаны да, ризашылық пен ренішті де қамтиды. Халқымыздың рухани-тарихи тамырларының кең аясынан әдет-ғұрып пен салт-дәстүріміздің негізі саналатын бата беру дәстүрі өз құндылығын ешқашан жоғалтпасы анық.

Қазіргі таңда заман талабына сай кейбір мақал-мәтелдердің мән-мағынасы өзгерсе, екіншілері тіпті қолданыстан шығып қалуда. Оған *«Жаңбырменен жер көгерер, трафикпен сайт көгерер»* деген тілдік бірлік дәлел. Адам ұялы сымтетіктер мен компьютерлерге отырған кезде міндетті түрде интернетті пайдаланады. VK, YouTube, Google, Instagram, WhatsApp, Facebook сынды сан мың желілер алысты жақындағанды. Осы шақтағы уақытта адамдардың бір-бірімен байланысуына және түрлі мағлұматтар алуына, тіпті бейнебайланыс орнатуға септігін тигізеді. Сол себепті *«трафикпенен сайт көгерер»* деп өзгерді. Трафик – мәлімет жеткізу желісіндегі хабарламалар ағымы.

Статистика бойынша 2022 жылдың басында бүкіл әлемдегі интернетті қолданушылар саны 4,9 миллиард адам болған, бұл әлем халқының үштен екісі бүкіләлемдік интернетке қосылған дегенді білдіреді. 10 жыл ішінде қолданушылар саны 2,2 еседен аса деңгейге өскен. Әлемде интернетті қолданушылар саны артуымен қатар, пайдаланылатын трафик көлемі де артады.

Демек, әлем бойынша трафиктің маңыздылығы соншалықты, сайттар оған тауелді. Интернет желісі трафикпенен қызмет етеді. Ендеше, мақал-мәтеліміз заман талабына сай *трафикпенен сайт көгерер* деп өзгеріске ұшыраған.

Бүгінгі күні заман өзгерген сайын, құндылығымыз да өзгеріске ұшырауда. Осыған бір дәйек ретінде *«Қыз – елдің көркі, гүл – жердің көркі»* деген мақалды қарастырып көрейік. Оның мәні қыз баланың нәзіктігін, сүйкімділігін, салтқа беріктігін білдіреді. Өйткені қыз баланың тәрбиелі, әдепті болып өсуіне оның өскен ортасының, бірге жүрген құрбы-құрдастарының, дос-жарандарының әсері мол. Сондықтан да қыз баланың бойында ақылдылық, инабаттылық сынды жақсы қасиеттер жастайынан қалыптасуы тиіс. Халық *«Өнерсіз қыздан без, өнегесіз ұлдан без»* деп тегін айтпаған.

Білектей арқасында өрген бұрым,

Шолпысы сылдыр қағып жүрсе ақырын... [6, 455-б.] – деп Абай жырлағандай, қыз бұрымы қашан да сұлулықтың символы мен әсемдік белгісі ретінде сипатталып келген. Жарыса сөйлеуге, жалғыз қыдыруға,

өтірік-өсекке, салт-дәстүрден аттауға т.б. тыйымдарды атап көрсетеді. Қыз болмысы қашан да нәзік бейнеленеді.

Ата-анасы қызын елдің бетіне тік қарайтындай намысын мығым, көңілін таза етіп өсіруге тырысады. Қыз тәрбиесі әр үй үшін аса маңызды рөл атқарады. Ол отбасының ғана емес, елдің – айнасы. Ал бүгінде *Қыз өссе – Instagram көркі* [7] деп ол қазіргі заман талабына орай өзгеріске ұшыраған. Өміріміз, күнделікті тіршілігіміз – интернет-желісіне (инстаграм, тикток, ватсап және т.б.) тәуелділігіміз өршіп бара жатқаны айдан-анық. Әлеуметтік желіні кішкентай баладан ақ жаулықты әжелерімізге дейін қолданады. Өсіресе ғаламторда инстаграм желісі ерекше жастар арасында қолданысқа ие.

Instagram – фотосуреттер және видео бөлісуге арналған әлеуметтік желілік онлайн қызмет. Оның көмегімен қолданушылардың фотосуреттер жасауға, оларға сүзгі қолдануға, сонымен қатар оларды өзінің сервисі немесе басқа да әлеуметтік желілер арқылы таратуға мүмкіндіктері бар [8]. Инстаграм желісі ХХІ ғасырдағы беделді әлеуметтік желілердің бірі болып табылады. Ғаламтор қолданушылары суреттерімен бөлісе отырып, өмірі жайында ақпарат беріледі. Бұл инстаграм парақшада сүйкімді қыздар көрікті келбетімен баурап алады.

Барлық адамдар интернет желісін (инстаграм парақшасын) пайдаланады. Күнделікті өмірімізден интернет әлемі қызығырақ болып барады. *Қыз өссе – Instagram көркі* деген заманауи мақалымыз осы ой түйіндісінен шыққан болса керек.

Қыздар демекші, ұлдарымыз да – біріне аға, бауыр, іні. Осы нәзік қыздарымызды қорғайтын ағалар бар. *Ағасы бардың – жағасы бар, інісі бардың – тынысы бар*. Аға іні-қарындастарының қуанышына ортақтасып, қайғысын бірге көтеріседі, жығылғанда демейді. Ал іні – ағаның артынан ерген із. Бауырым деп бағалайтын қазынасы. Аға мен іні арасындағы қарым-қатынас – ең ізгі, берік туыстық қатынас. Кішіпейіл, турашыл мінезімен ел қамы, жарқын болашақ үшін еңбектеніп жатқан ағалар туралы өлең-жырлар да, әндер де көп. Мысалға:

*Ағасы бардың жағасы бар,
Асқар таудай панасы бар.
Алдыңа бастау жолды көрсететін,
Жанашыр адал көңіл санасы бар.
Аман жүр, аға, жеңгеммен,
Жан бар ма саған тең келген.
Несібең тасып, бақ қонып.
Тірегім болшы дем берген.*

Туган күніңмен, ағатайым! [9, 84-б] Аға мен іні арасында өзара тазалық, бауырмалдық, тілектестік сезім жататыны бесенеден белгілі.

Дәстүрлі мақал-мәтел *«Ағасы бардың – жағасы бар, мамасы бардың – ақшасы бар»* деген мағынаға ауысқан [9]. Ақша адамзаттың ойлап тапқан керемет өнертапқыштығының бір куәсі деуге болады. Біздің заманымызда ақша көптеген адамдар үшін өмірдің негізгі мәні болып отыр. Адамдар ақшалай табыс табу үшін өзінің барлық уақытын сарп етуге дайын. Уақыттың құнын білмей, табыс табуға әрекет етуіміз соншалықты, бұрынғы ақ жаулықты апаларымыздай нанды өз қолымызбен пісіру жоқ. Ата-әжелеріміз бұрын нанды еңбектеніп пеште пісірсе, қазіргі таңда ақшаға сатып алады.

Қазақ халқы нанды ерекше құрметтейді. Сондықтан болса керек, сөздік қорында нанға қатысты мақал-мәтелдер де ұшырасады: *нан бар жерде ән* [10, 156-б.]. Береке мен бірліктің, денсаулық пен байлықтың бастауы қасиетті нанда жатыр. Сондай-ақ атам қазақ нанды ерекше қастерлеген, тіпті бейәдеп жаратқанда «киесі атады» деп түсінген. Нан – адамзаттың басты құндылығы, ол молшылықтың және әл-ауқаттың белгісі. Егде жастағы адамдар бұл тағамның қадірін біліп, оның жерде жатқанын көрсе, обал болады деп сөз еткен. Ол кезде заманауи технологиялар болмады. Барлық зат қолмен жасалып, үлкен шеберлік пен күшті қажет еткен. Әр отбасы егіс алқаптарында аянбай тер төгіп, бидай өсірген. Сол себепті де біздің ата-бабаларымыз нанды ерекше құрметтеген.

Бірақ бүгінде көптеген адамдар оның шынайы құндылығын ұмыта бастаған секілді. Қазіргі таңда нанды құрметтемей, танысы бар адамды пір тұтады. Адал еңбекпен жетістікке жеткендерге қарағанда, мемлекеттік қызмет, пара алу арқылы байлыққа жеткендер көп. Пара беріп, мұқтаж жандар тізіміне іліккендер нағыз әлеуметтік масылдықтың мысалы бола алады. Қоғамда таныс арқылы ғана белгілі бір дәрежеге жете аласың деген ой қалыптасқаннан кейін *таныс бар жерде шанс* бар деген заманауи мақал қолданыла бастайды.

Жоғарыда айтылған лингвомәдени бірліктердің бірі – паремиология ғана емес, сондай-ақ нақыл сөздер де заманауи қолданысқа ие болуда. Оған дәйектеме Қадыр Мырза Әлидің «Домбыра» өлеңінің алғашқы шумағы қанатты сөзге айналып кеткені де белгілі:

*Екі ішектің бірін қатты, бірін сәл-пәл кем бұра.
Нағыз қазақ – қазақ емес,
Нағыз қазақ – Домбыра! [11, 78-б.]*

Домбыра аспабының қаншалықты қадірлі екенін қаламгер екі-ақ ауыз сөзбен осылайша түйіндейді. Расында да, қазақ поэзиясындағы домбыра бейнесі – ежелгі жыр-дастандардан бүгінгі жас толқынға дейін жырланып келе жатқан мәңгілік тақырып.

Домбыра мен қазақ – егіз ұғым. Домбыра – қазақтың музыкалық аспабы ғана емес, ұлттық имиджіні қалыптастырушы құрал. Қазіргі тілмен айтқанда,

ұлттық бренд. Оны брендiге айналдырған халқымыздың музыкалық мол мұрасы мен әлемге әйгiлi өнерпаздары.

Interest in dombra, as well as its popularity, never faded. Today, an increasing number of young people masterfully wield this instrument, which cannot but rejoice, and it is in our power to preserve this tradition and pass it on to the next generation. The structure of modern Kazakh musical culture, on the one hand, reflects the complex and nonlinear historical process of its development, on the other – some global trends. The republic preserves the most ancient forms of art, while at the same time, the culture is constantly changing under the influence of immanent and external changes of modern times [12]. Ұлттық құндылықты шет елге дәріптеу, домбырамызды әлемге паш ету – әрбір қазақ баласының парызы десек те, қазіргі уақытта сол көрініс көз алдымыздан жоғалып бара жатыр. Домбыраны шерте білу былай тұрсын, оны қалай ұстауды білмейтін ұрпақ көбеюде. Халықтың уайымы ақша жетіспеушілік болғандықтан, несие (кредит) алу басты құндылыққа айналуда. «Кредиті жоқ қазақ – қазақ емес» деген нақыл сөз осы ойдан шықса керек.

Қорытынды

Қысқасы, тіл мен мәдениет тоғысуынан пайда болған тіл білімі саласы – лингвомәдениеттанудың теориялық негізін саралап, лингвомәдени бірліктердің бірі – заманауи мақал-мәтелдердің даму жолдары қарастырылды, мән-мағынасы өзгеріске ұшырағаны анықталды. Онда ұлттың мұң-мұқтажы мен тұрмыстық жағдайлары көрініс тапты. Тілдің паремиологиялық қоры халықтың рухани өмірімен, өткен тарихымен тығыз байланысты және тілдегі ұлттық нақышты, дүниенің тілдік бейнесінің ұлттық ерекшелігін көрсетті.

Мақал-мәтелдер арқылы құндылықтарымыздың жаңаша қырдан, заманауи көзқараспен өзгеріске ұшырағаны байқалды. Ертеде ата-бабаларымыз Отанды сүю, тәлім тәрбие беру, патриоттық сезімді ояту болса, қазіргі таңда адамдардың санасы, ойы, қоғамның өзгеруіне байланысты құндылықтарымыз да өзгере бастады. Осы бағытта заманауи мақал-мәтелдер де пайда болды. Алайда осындай қыр-сыры мол тілдік бірліктердің заман талабына сай өзгеріске ұшырауы бүгінгі күнге дейін қазақ тіл білімінде толыққанды қарастырылған жоқ. Бұл ізбасар зерттеушілердің міндеті болып табылмақ.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Воробьев, В.** Лингвокультурология. Теория и методы [Текст] / В. Воробьев. – М. : РУДН, 1997. – 331 с.

2 **Хайруллин, И. И.** Философские идеи в наследии А.А. Потебни: автореф. ... канд. филол. наук [Текст] / И. И. Хайруллин. – Мурманск : МГТУ, 2008. – 20 с.

3 **Маслова, А.** Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений [Текст] / А. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

4 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр: ғылыми. I том: Мақалалар, баяндамалар жинағы [Мәтін] / Ә. Қайдар. – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014. – 520 б.

5 Баталар. Өсиеттер. Дұғалар [Мәтін]. – Алматы : «Таным» баспасы, 2021. – 132 б.

6 **Абай (Ибраһим Құнанбаев).** Өлең – сөздің патшасы [Мәтін] / Абай. – Алматы : Дәуір, 2006. – 566 б.

7 Қыз өссе – Instagram көркі [Электронды мәтін] <https://kk.wikipedia.org/wiki/Instagram>

8 Заманауи Қазақстан [Электронды мәтін] https://vk.com/z_qazaq

9 **Әрзібаева, Б.** Бабалар сөзі. Жүз томдық. Жауапты ред.: М. О. Өуезов ат. Әдебиет және өнер институты [Мәтін] / Б. Әрзібаева. – Астана : Фолиант, 2008. – 332 б.

10 **Балтабай, Ад.** Асыл қазына [Мәтін] / Ад. Балтабай. – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 2009. – 320 б.

11 **Қабдолов З.** Қадырдың қадірі – Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындылардың көп томдығы. 1-т. [Мәтін] / З. Қабдолов. – Алматы : «Қазығұрт баспасы», 2001. – 450 б.

12 **George Edwards.** Dombra phenomenon in the Kazakh reality [Electronic text] <https://cyberleninka.ru/>

References

1 **Vorobyov, V.** Lingvokulturologia. Teorya i metody. [Linguoculturologya. Theory and methods] [Text]. – Moscow, 1997. – 31 p.

2 **Hairullin, I. I.** Filosofskie idei v nasledii A. A. Potebni: avtoref. ... kand. fil. nauk. [Philosophical ideas in the history of A. A. Potebni: abstract ... kand. philol. nauk] [Text]. – Murmansk, 2008. – 20 p.

3 **Maslova, A.** Lingvokulturologya : Uchebnoe posobie dlya studentov vysshish uchebnyh zavedenii. [Linguoculturology : a teaching post for students of higher educational institutions] [Text]. – Moscow, 2001. – 208 p.

4 **Qaidar, A.** G`ylymdag`y g`umyr : g`ylymi. I tom: Maqalalar, bayandamalar jinag`y. [Life in Science: Scientific. Volume I: Collection of articles, reports] [Text]. – Almaty, 2014. – 520 p.

5 Batar. O' sietter. Dug' alar. [Parting words. Wish. Prayer.] [Text] – Almaty, 2021. – 132 p.

6 **Abai (Ibrahim Kunanbaiev)**. O' len` – so`z din` patshasi. [The poem is the king of the word] [Text]. – Almaty, 2006. – 566 p.

7 Kyz esse – Instagram kerkі [Grown up girl is Instagram beauty] [Electronic text] <https://kk.wikipedia.org/wiki/Instagram>

8 Zamanauі Qazakstan [Modern Kazakhstan] [Electronic text] https://vk.com/z_qazaq

9 **Ázibaieva, B.** Babalar sozi. Juz tomdyq [The Word of ancestors. One hundred volumes] [Text]. – Astana, 2008. – 332 p.

10 **Baltabai, Ad.** Asyl qazyna [The treasure] [Text]. – Almaty, 2009. – 320 p.

11. **Qabdolov, Z.** Qadirdin qadiri – Qadir Mirza Áli. Tandamali tuindilardin kop tom digi. T.1. [The dignity of kadyr is Kadyr Mirza Áli. Many volumes of Selected Works. T.1.] [Text]. – Almaty, 2001. – 450 p.

12 **George Edwards.** Dombra phenomenon in the Kazakh reality [Electronic text] <https://cyberleninka.ru/>

31.03.24 ж. баспаға түсті.

12.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

A. Sh. Kabzhanova¹, K. S. Ergaliev², M. A. Uaіkhanova³

^{1,2}Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 31.03.24.

Поступило с исправлениями 12.06.24.

Принято в печать 25.11.24.

СОВРЕМЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО СЛОВАРНОГО ЗАПАСА

В статье рассматривается современная трансформация паремииологии – богатого наследия казахского народа. В ходе исследования проводится обзор мнений ученых, то есть анализируются работы зарубежных и отечественных ученых в области лингвокультурологии. Практический анализ осуществляется

путем сбора языковых единиц из сети Интернет, различных словарей и художественных произведений.

В настоящее время лингвокультурная область языкознания развивается динамично. Именно поэтому она представляет интерес для многих исследователей и изучается в различных аспектах. Паремииология является составной частью национального мировоззрения, основанного на единстве языка и культуры.

Пословицы являются одной из лексических единиц, отличающихся своим становлением, развитием, смысловым характером. Они отражают национальные потребности и условия жизни народа. Паремииологический фонд языка неразрывно связан с духовной жизнью и историей народа, и отражает национальный колорит, национальные особенности языковой картины мира. Пословицы передают изменения в системе ценностей народа, с современной точки зрения.

В исследовании, для раскрытия значения лексических единиц, использовались метод лингвокультурологического анализа, сопоставительный метод, сбор, описание и интерпретация языковых единиц.

Ключевые слова: паремииология, паремииологический словарный запас, современный взгляд, лингвокультурные единицы, лексические единицы, национальная картина мира

A. Sh. Kabzhanova¹, K. S. Ergaliev², M. A. Uaіkhanova³

^{1,2}Pavlodar Pedagogical

University named after A. Margulan, Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 31.03.24.

Received in revised form 12.06.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE MODERN TYPE OF PAREMIOLOGICAL VOCABULARY

The article considers the rich heritage of the Kazakh people - the modern transformation of paremiology. In the course of its comprehension the review of scientists' opinions is given, i.e. the scientific thought of foreign and domestic scientists published in the field of linguoculturalology

is analyzed. The practical aspect is carried out by analyzing linguistic units collected from the Internet, various dictionaries and artistic works.

The field of linguoculturology of linguistics is currently developing dynamically. Therefore, it is of interest to many researchers and is studied in various aspects. It is obvious that a constituent part of the national worldview, which is based on the integrity of language and culture, is paremiology.

Proverbs are one of the lexical units, distinguished by their formation, development, semantic character. It reflects the needs and everyday conditions of the nation. The paremiological fund of the language is closely connected with the spiritual life, history of the people and reflects the national coloring in the language, the national specificity of the linguistic image of the world. In proverbs and sayings it has been noticed that our values undergo changes from a new side, from a modern point of view.

The research work uses methods of linguistic and cultural analysis, comparative method, generalization, description, interpretation of linguistic units in revealing the meaning of linguistic units.

Keywords: paremiology, paremiological vocabulary, modern view, linguocultural units, lexical units, linguistic units, national worldview.

МРНТИ 16.21.21

<https://doi.org/10.48081/LODV9654>

***З. Т. Кайдаулова¹, Г. Б. Мадиева²**

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Республика Казахстан, г. Алматы.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1163-6975>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3198-0024>

*e-mail: zagiya_kaidaulova@mail.ru

НЕОФИЦИАЛЬНЫЕ ИМЕНОВАНИЯ (ПРОЗВИЩА) КАК СПЕЦИФИЧЕСКИЙ ОБЪЕКТ ОНОМАСТИЧЕСКОЙ НОМИНАЦИИ

Использование неофициальных именованных (прозвищ) – обычное явление в жизни общества, поскольку они выполняют важную функцию как с точки зрения личности, называемых объектов, так и с точки зрения социума, сложившихся культурных традиций, народного имьятворчества. Прозвища придают индивидуальность, сохраняют культуру общества, служат для дифференциации и идентификации. Цель нашего исследования – выявить лексико-семантические, структурные и мотивационные особенности, а также классификацию по происхождению наиболее часто используемых прозвищ по отношению к объектам (на материале городов Астаны и Алматы). Как особый тип наименований прозвища привлекают внимание своими уникальными качествами как чрезвычайно оригинальные примеры языка, общества, культуры, человеческих отношений, которые их формируют. Интерес к ним не ослабевает, поскольку прозвища, относящиеся к неофициальным именованиям, отражают взаимодействие языка, сознания и культуры, требующие осмысления на основе междисциплинарных исследований. Неофициальные именования внутригородских объектов (урбанонимы) не имеют официального статуса, но представляют уникальный лингвистический пласт для изучения, выражающий идентичность и культуру жителей мегагородов. В ходе лексико-семантического анализа выявлено, что неофициальные именования, используемые для объектов мегагородов Казахстана – Астана и

Алматы, могут быть обусловлены с местной культурой, историей, общественными событиями и даже локальными легендами и сказками.

Ключевые слова: ономастика, урбанонимы, неофициальные именованья, лексико-семантический анализ, словообразование, классификация.

Введение

Имена и обозначения, которые люди часто используют при описании, представлении и понимании людей и объектов, также являются важными компонентами основных типов и процессов общения, которые лежат в основе повседневной жизни. Наука об именах (ономастика), которая занимается именованьем любого вида живых и неодушевленных предметов, событий, людей, групп или явлений, которые человек видит, воспринимает или представляет, воображает, является одной из областей лингвистики и изучает историю, происхождение, формирование, развитие, социокультурные характеристики, область распространения, структуру, способ выражения имен собственных (онимов) [1]. Онимом (именем собственным) может служить как отдельное слово, так и словосочетание или предложение. В российской ономастике изучением имен собственных занимаются Суперанская А. В., Подольская Н. В., Голомидова М. В., Красильникова Е. В., Березович Е. Л., Супрун В. И., Морозова М. Ю. и др. Эта научная сфера превратилась в широкую область исследования, которая охватывает различные проблемы, связанные с онимической лексикой. В последние десятилетия объектное исследовательское поле расширилось; активизировано изучение и анализ различных разрядов онимов: флоронимов (растений), зоонимов (животных), названий косметических средств, товарных знаков, антропонимов, логинов, прозвищ сети Facebook [2], личных имен и даже болезней [3].

Тем не менее, из всех разрядов ономастики по-прежнему активно развивается топонимика. В Казахстане вопросами ономастики, в том числе топонимики, занимаются Джанузаков Т. Д., Кайдаров А. Т., Султаньяев О. А., Рысберген К. К., Бектасова Б. К., Кожанов М., Борибаева Г. А. и др. Их ономастические труды посвящены официальным именованьям, зафиксированным в словарях, справочниках, картографических источниках. Однако в повседневной коммуникации употребляются и неофициальные имена собственные (прозвища), которые более подвержены изменениям, но не ставшие объектом всестороннего изучения. Постоянно жители мегагородов создают новые имена и вкладывают в них новую коннотацию. Изучением неофициальных именованья занимают Москаленко Е. А., Морозова М. Ю., Клименко Е. Н., Рут М. Э.,

Потапова С. Ю., Лисова И.А, в Казахстане – Мадиева Г. Б., Абдрахманова Т. М., Бижкенова А. Е. и др.

Объектом настоящего исследования являются неофициальные урбанонимы – вторичные собственные имена городских объектов (улиц и проспектов (годонимы), зданий (ойкодонимы), районов, кварталов и парков (городские хоронимы), рынков (агоронимы) как особый вид онимической лексики [1, 4].

Цель предлагаемой статьи – выявление структурно-семантических особенностей жилых зданий, районов, причины и мотивация появления неофициальных онимов в речи горожан; неофициальные именованья дифференцированы на категории: по внешней схожести, форме и т.п.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили более 320 неофициальных (прозвищных) именованья, полученных в ходе использования метода социологического опроса местного населения, изучения социальных сетей, форумов и новостных порталов. При составлении вопросов и подбора фотографий зданий для опроса использовались данные, представленные в социальных сетях, Instagram, VK и на форумах. Фактический материал собран на основе приема сплошной выборки официальных и неофициальных именованья зданий в таких мегагородах, как Астана и Алматы. Одним из методов анализа и изучения способов словообразования неофициальных урбанонимов (прозвищ) является компонентный анализ. Примерами компонентного анализа служат: разбор лексических единиц по морфемному составу; толкование этих онимов в словарях. Таким образом, при помощи сопоставительного метода были изучены различные урбанонимические прозвища с целью их классификации и выявления общих закономерностей образования.

Результаты и обсуждения

В ономастике слово «прозвище» как вторичное наименование стало использоваться не только для антропонимов, но и для неофициальных обозначений различных объектов. Можно выделить неофициальные названия различных объектов в городе Астана. Так, например, жители столицы, в особенности молодежь, название жилого комплекса (ЖК) «Лазурный квартал» (данный объект имеет светло-синий цвет) именуют как *Лазурка*, что представляет собой сокращенную форму официального названия. В основе как официального названия, так и народного сокращенного прозвища является слово «лазурь», отличающее названный объект по цвету.

Причина, по которой было дано прозвище, заключается в том, чтобы обозначить его способ/отношение к определению самого объекта. Базовые цвета внешнего вида ЖК «Лазурный квартал» – синий и светло-синий, т.е.

лазурный. Кроме того, этот ЖК имеет еще несколько прозвищ, например, *Лазурный берег*, *Синий/Лазурный муравейник*, *Синие здания на Сарайшык* (находится на улице Сарайшык), *Уродливые синие здания*.

Очень часто не все жители знакомы с официальными названиями внутригородских объектов или их путают с прозвищами, поскольку в реальном узусе известны только неофициальные названия. Например, административный комплекс «Transport Towers» (Транспорт Тауэр) по форме напоминающий зажигалку, так и называют *Зажигалка*, гости столицы часто путают бытующее в народе неофициальное название с официальным. Национальный архив Республики Казахстан имеет необычную округлую форму, которая в известной степени имеет сходство по форме и цвету с таким продуктом, как яйцо. В связи с этим народ присвоил этому государственному учреждению неофициальное наименование *Яйцо*.

На примере семантического треугольника прозвища «Яйцо» (официальное название – Национальный архив РК) отметим мотивацию номинации, которая отражена в таблице 1 [5].

Таблица 1 – Процесс номинации

Совокупность свойств и качеств объекта	→	Высокое, округлое здание
↓		↓
Представление жителей о признаках внутригородского объекта	→	Здание, по форме и цвету напоминающее пищевой продукт – яйцо
↓		↓
Материализация представлений в языке	→	Прозвище «Яйцо»

Таким образом, неофициальные именованья – это индивидуальные вторичные названия, представляют особый замещающий объект языковой знак, который создается народным сознанием, апеллирует к языковой картине мира на основании аналогии, сравнения. Неофициальные урбанонимы легко запоминаются, понятны широкому слою населения и вызывают положительные или отрицательные ассоциации [6].

Центральный концертный зал «Казахстан» (Астана) неофициально называют в соответствии с идеей итальянского архитектора Манфреди Николетти *Цветок пустыни*: «Пролетая над засушливыми степями Казахстана, мы решили, что местности не хватает цветов, поэтому наше творение – это цветок пустыни», – сказала в 2009 году пресс-секретарь

архитектора» [7]. Действительно, это здание напоминает собой цветок. Несмотря на это поэтическое название, здание в народе имеет своё прозвище – *Капуста*, поскольку в сознании народа ассоциируется по форме объекта со слоями капусты.

Для одного здания (объекта) может быть придумано более одного прозвища в зависимости от популярности здания, необычной архитектуры сооружения, обусловленные социологическими переменными: возраст, социальная группа, профессиональная деятельность и т.п. Так, например, для *Казахского национального университета искусств* (Астана) существует более 25 неофициальных прозвищных названий: *Шайба/Шабьт/Горшок/Блюдо/Линза/Пепельница/Тарелка для беши/Луна/Подкова* и т.д.; вместо официального названия здания *Министерства транспорта и коммуникаций* используются прозвища *Зажигалка/Окуроч/Свечка*. Этот факт в очередной раз свидетельствует об экспрессивности, оценочности прозвищных именованний и выполнении ими характерологической функции.

Анализ более 320 единиц позволяет сделать вывод о том, что неофициальные урбанонимы по структуре являются:

– *именами существительными* (57 %, 183 единицы): *Линза/Пепельница* (Казахский национальный университет искусств); *Зажигалка* (Здание министерства транспорта и коммуникаций);

– *словосочетаниями* (34 %, 109 единиц): *Чайный пакетик* (Дворец мира и согласия), *Старая Мега* (Keruency);

– *аббревиатурами* (5 %, 16 единиц): МГУ (ЖК «Триумф»);

– *числительными в сочетании с существительными* (3,75 %, 12 единиц): *4 китайца* (ЖК «Северная корона»), *3 бочки* (ЖК «Мунар»).

В городе Алматы имеются свои необычные по форме здания, которые вызывают различные ассоциации и дают основание создавать прозвища. Например, гостиница «Казахстан», которая является уникальным историческим памятником города, имеет такие прозвища, как *Светильник*, *Королева*, *Корона Республики* и т.д. Дворец Республики называется *Дворец Ленина*, *Концертный зал*; Здание Народного Банка Республики Казахстан Халык Банк – *Мантоварка*, *Бочка*, *Цилиндр*, *Глобус*; Бизнес-центр «Нұрлы Тау» – *Стекляшка*, *Айсберг*, *Лучистая* или *сияющая гора*; телебашня Көктөбе – *Вышка*, *Башня*, *Спичка*, *Высотка*, *Алматинская телебашня*.

Образовательные учреждения города Алматы равным образом имеют свои нестандартные прозвища среди учащихся и жителей города. Например, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана называется *КазМяуМяу*, *ИнЯз*, *КазгумО*, *Дружба*; а Казахский национальный университет имени аль-Фараби – *КазГУ*, *КазНУ*, *КазГУГрад*.

Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3528

Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3528

Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3528

Торайғыров университетінің Хабаршысы. ISSN 2710-3528

Согласно Фоменко О.А. и Абдрахмановой Т.М., выделяют два вида мотивации: *внешнюю*, как стимул к прозвищному имятворчеству (т.е. в основу названий легли некоторые физические особенности объектов) и *внутреннюю*, как реакцию на официальные названия, включающую усечение, аффиксацию (также относящиеся к морфологическому способу образования) [5, 8].

Прозвища, образованные методами внутренней мотивации, образуются по следующей схеме: СТИМУЛ [официальный оним] + РЕАКЦИЯ [неофициальный оним, прозвище]. Причиной внешней мотивации неофициальных именованных служит внешняя характеристика внутригородских объектов (форма, цвет, объем, конфигурация строения и т.п.).

По способу номинации выделяют два вида лексических значений – *прямое и переносное* [9] Согласно Фоминой М. И. переносное значение слова обусловлено появляющимися ассоциациями и сравнениями [10, 37]. Выделяются два вида переносного значения слова: метафорический и метонимический переносы.

Метафорический перенос:

– по форме: *Шатер* (Хан Шатыр); *Капуста/Роза/Бутон* (Казахконцерт имени Розы Баглановой); *Яйцо* (Национальный архив РК либо здание Байтерек); *Тарелка/Миска/Пепельница* (КазНУИ); *Зажигалка* (здание Министерства транспорта и коммуникаций, которое горело дважды).

– по цвету: *Морковка/Кукуруза/Банан* (БЦ «Astana Tower»); *Тельняшка* (Водно-зеленый бульвар, по дизайну напоминающий майку тельняшку); *Лазурка* (ЖК «Лазурный квартал»); *Золотые ведра* (БЦ «Алтын Орда»); *Изумрудка* (ЖК «Северное Сияние») и др.

– по свойству: *Окурок* (Здание министерства транспорта и коммуникаций, ассоциируется с курением (запах, свойства, привычки); *Нашатырь* (языковая игра, деформация формальной стороны онима с привлечением нарицательного существительного, т.к. официальное название этого здания – Хан Шатыр) может ассоциироваться с чем-то резким, неприятным, возможно в связи с большим скоплением людей; *Тещин язык* (развязка на пересечении улиц Абая и Байзакова в г. Алматы) – самая оживленная развилка в городе («..нельзя не упомянуть о дорожной петле, называемой тещин язык. Ее название связано с причудливой формой, похожей на зигзагообразную

змейную петлю. Тещин язык используется для организации маневров на перекрестках и позволяет безопасно совершить поворот на другую дорогу... стал широко использоваться в разговорной речи» [11]).

Метонимический перенос: *Доллар* (Министерство финансов РК), в свою очередь, это название может быть примером метафоры по форме, но в данном контексте его можно определить как явление метонимии, т.к. здание имеет прямое отношение к валюте и финансам; *Шанхай* (Астаналық базар), этот объект ассоциируется с товарами из Китая, и оживленностью китайского города Шанхай.

Выделяются условно-символические неофициальные названия, отражающие идеологический контекст эпохи [12]: *Дворец Целинников* (Концертный зал «Астана»); *Дворец Пионеров* (Дворец Школьников); *Дворец Ленина* (Дворец Республики) и др.

Прозвища, созданные на основе мифов, мифических или вымышленных персонажей [13]: *Зубы Дракона* (БЦ «Алтын Орда», Астана), *Яйцо Чужого*, ассоциируется с фильмом «Чужой» (Национальный архив РК); *Змей Горыныч* – персонаж из былины про Добрыню Никитича (ЖК «Северное сияние»); *Звезда Смерти* – из фильма «Звездные войны» (Музей энергии будущего Nur Alem); *Кошеч* (г. Косшы) как персонаж славянской мифологии.

В фактическом материале выявлены уничижительные прозвища. Большая часть прозвищ с отрицательной коннотацией приходится на г. Астана. Например, *кошачья/собачья миска/ведро/пепельница/унитаз* (здание КазНУИ); «*унитазом*» именуют и другое здание: БЦ «Москва»; ЖК «Северное Сияние» по своей уникальной форме носит такие прозвища, как *3 пьяных прораба/3 алкаша/3 пьяных мужика/червяки/глисты*.

Неофициальные именованные можно дифференцировать и на следующие группы:

Названия, созданные на основе способа сокращения или аббревиации: МГУ (ЖК «Триумф»), *старая зона VIP* (место встречи у памятника Кенесары), район АХБК (район, где в 1965 г. появился Алма-Атинский хлопчатобумажный комбинат), район SL (микрорайон Самал), район ДОС (район 12-й школы г. Алматы) и др.

Названия, образованные на основе лексикализации словосочетаний [14]: *Чайный пакетик* (Дворец мира и согласия); *Дерево Жизни* (Байтерек), как символ рода, жизни и семейных ценностей; *Цветок пустыни* (Казахконцерт имени Розы Баглановой); *Ханский шатер* (Хан Шатыр) и др.

Названия, образованные на основе анаграммы (прозвища, полученные путем перестановки букв): *Шатыр Хан/Шатырхан/Шандарах* (Хан Шатыр).

В ходе исследования проведен социологический опрос жителей городов Астана и Алматы. Цель данного опроса – выявить причины мотивации,

которая способствует формированию уникальной атмосферы города. Опрос был проведен через Google форму в социальной сети Instagram, в котором приняли участие более 60 респондентов.

Так, на вопрос «Зачем нужны прозвища?» были даны следующие ответы:

- 89 % – «Легче воспринимать и запоминать объекты»;
- 6 % – «Показывают историю и отношение жителей к зданиям»;
- 4 % – «Объединяет какие-то группы людей в обществе (напр. молодежь)»;
- 1 % – «Ностальгия по прошлому».

Ответы респондентов города Астаны отличаются от ответов респондентов города Алматы. Респонденты, живущие в г. Астаны, на вопрос «Зачем нужны прозвища?» дали следующие ответы: 67 % – «Легче распознать здания»; 29 % – «Для более легкого обозначения объектов с длинными и трудно проговариваемыми названиями и облегчения нагрузки в разговоре»; 3 % – «Для быстрой ориентации по городу»; 1 % – «Быстро запоминается».

Респонденты, живущие в городе Алматы на вопрос «Чем вы мотивируетесь при создании неофициальных названий?» дали следующие ответы: 55 % – создают прозвища по рассказам от других лиц; 32 % – отталкиваются от корня названия; 13 % – мотивируются впечатлениями от увиденного объекта, ощущениями и фантазиями

Ответы жителей города Астаны на вопрос «Чем вы мотивируетесь при создании неофициальных названий (прозвищ) для зданий?»: 66 % – конфигурацией, силуэтом зданий, 22 % – историческими данными, 12 % – ответили «не знаю».

Несмотря на огромное количество неофициальных именовании, процесс номинации происходит хаотично и динамично, что влияет на то, что немногие осведомлены в причинах мотивации появления новых неофициальных именовании.

Выводы

Современные ономастические исследования включают различные разряды топонимов, включая урбанонимы, ойконимы, гефиронимы и др. Если ранее работы известных ономастов были направлены на изучение официальных имен собственных, то сейчас все больше внимания уделяется неофициальным личным именам – прозвищам. В результате проведенного анализа было выявлено, что неофициальные урбанонимы – отражение жизни города. Большая часть неофициальных именовании образуется благодаря влиянию масс, упрощению и легкому запоминанию названий, а также ярким ассоциациям, которые способствуют облегчению коммуникации, ориентации в городском пространстве. Несмотря на то, что неофициальные

урбанонимы под воздействием социокультурных факторов характеризуются динамичностью существуют условно-символические прозвища, оставшиеся с советских времен: *Дворец Пионеров*. Эта тенденция присуща людям более старшего поколения, которые апеллируют к историческому прошлому. Проводя сравнительный анализ прозвищ двух мегагородов, как Алматы и Астана, можно отметить, что большая часть уничижительных и обидных прозвищ приходится на объекты г. Астана, многие ссылаются на неуютность построек и их странную внешнюю форму. Важно помнить, что прозвища – уникальный результат процесса имятворчества, который следует изучать. Названия определенных зданий будут иметь разные оттенки значения: отрицательные, нейтральные либо положительные и связано это в первую очередь с идентичностью как города, так и языковым сознанием его жителей, особенностями речевого узуса.

Список использованных источников

- 1 **Мадиева, Г. Б., Супрун, В. И.** Теория и практика ономастики [Текст]. – 2-е изд. – Алматы : Қазақ университеті; Волгоград : ВГСПУ «Перемена», 2015 – 199 с.
- 2 **Al-Saidat, E. M., Tawalbeh, A. I., Malkawi, N. A. M., Shehadeh, T. M., Rababah, K. A. I., Rababah, M. A. I.** The linguistic implications of Facebook nicknames for Jordanian males and females [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2023 – Vol. 13 – No. 10 – pp. 2457–67. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/10.17507/tpls.1310.04>
- 3 **Nick, I. M.** Names, Naming, and the Law: Onomastics, Identity, Power, and Policy. – 2023. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/10.4324/9781003431510>
- 4 **Клименко, Е.Н., Рут, М.Э.** Неофициальные урбанонимы Екатеринбурга в социолингвистическом аспекте [Текст] // Вопросы ономастики. Том 15. – 2018. – № 2. – С. 210–222.
- 5 **Абдрахманова, Т. М.** Локальная топонимика : структурно-семантический и мотивационный анализ [Текст] // Молодой ученый. – 2017. – № 14 (148). – С. 681–683.
- 6 **Рыбальченко, О. В., Федотова, Т. В.** Урбанонимы Краснодара с позиции лингвоаксиологического анализа (на материале названий гостиниц Краснодара) [Текст] // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 4 (58). – С. 152–155.
- 7 Почему главный концертный зал Казахстана назвали «Цветком пустыни» [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.inform.kz/ru/pochemu->

[glavnyy-koncertnyy-zal-kazahstana-nazvali-cvetkom-pustyni_a3269252](https://doi.org/10.17507/tpls.1310.04) (Дата обращения: 30.05.2018).

8 **Фоменко, О. А.** Неофициальные имена собственные в современном американском английском языке (Лингвокультурологический аспект) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук. – Волгоград, 2003 – 196 с.

9 **Забелина, А. В.** Метонимические значения оценочно-характеризующих существительных с семантическим компонентом необычность/новизна/значимость в русском языке [Текст] // Молодой ученый. – 2020. – № 27(317) – с. 359–362

10 **Фомина, М. И.** Современный русский язык. Лексикология [Текст]: учеб. для филол. спец. вузов. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1990 – 415 с.

11 **Шевченко, Р. С.** Почему дорожные знаки называют тещин язык? [Электронный ресурс]. – URL: <https://wmbild.ru/pochemu-dorozhnye-petli-nazyvayut-teschin-yazyk/> (Дата обращения: 06.07.2023)

12 **Голомидова, М. В.** Урбанонимы в контексте культуры современного города [Текст]. // Ежегодник Научно-исследовательского института русской культуры. – Екатеринбург: [УрГУ], 1995. – С. 76–86.

13 **Голомидова, М. В.** Искусственная номинация в ономастике [Текст]. – Екатеринбург: УрГПУ, 1998. – 232 с.

14 **Ведерчик, А. С., Киврель, Д. А.** Актуальные модели коммерческой номинации (на базе косметических средств Беларуси и США) [Текст] // Идеи. Поиски. Решения: сборник статей и тезисов XIII Международной научно-практической конференции. – Минск: БГУ, 2020. – С. 50–63.

References

1 **Madieva, G. B., Suprun, V. I.** Teoriya i praktika onomastiki [Onomastics: Theory and Practice] [Text]. – 2-nd ed. – Almaty: Kazak universiteti; Volgograd: VGSPU «Peremena», 2015 – 199 p. (in Russ.)

2 **Al-Saidat, E. M., Tawalbeh, A. I., Malkawi, N. A. M., Shehadeh, T. M., Rababah, K. A. I., Rababah, M. A. I.** The linguistic implications of Facebook nicknames for Jordanian males and females [Text] // Theory and Practice in Language Studies. – 2023 – Vol. 13 – No. 10 – P. 2457–67. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/10.17507/tpls.1310.04>

3 **Nick, I. M.** Names, Naming, and the Law : Onomastics, Identity, Power, and Policy. – 2023. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/10.4324/9781003431510>

4 **Klimenko, E. N., Rut, M. E.** Neoficial'ny'e urbanonimy' Ekaterinburga v sociolingvisticheskom aspekte [Unofficial urbanonymy of Ekaterinburg :

a sociolinguistic study] [Text] // Voprosy' onomastiki. T. 15. – 2018. – No. 2. – P. 210–222. (in Russ.)

5 **Abdrakhmanova, T. M.** Lokal'naya toponimika: strukturno-semanticheskij i motivacionny'j analiz [Local Toponymy: Structural-Semantic and Motivational Analysis] [Text] // Young Scientist – 2017. – No. 14 (148). – P. 681–683. (in Russ.)

6 **Rybalchenko, O. V., Fedotova, T. V.** Urbanonimy' Krasnodara s pozicii lingvoaksiologicheskogo analiza (na materiale nazvanij gostinicz Krasnodara) [Urbanonyms of Krasnodar from the perspective of linguaxiological analysis (based on the names of hotels in Krasnodar)] [Text] // Filologicheskie nauki. Voprosy' teorii i praktiki. – 2016. – No. 4 (58). – P. 152–155. (in Russ.)

7 **Pochemu glavny'j koncertny'j zal Kazaxstana nazvali «Cvetkom pustyni»** [Why was the main concert hall of Kazakhstan called the «Flower of the Desert»] [Electronic resource] – URL: https://www.inform.kz/ru/pochemu-glavnyy-koncertnyy-zal-kazahstana-nazvali-cvetkom-pustyni_a3269252 (accessed: 30.05.2018). (in Russ.)

8 **Fomenko, O. A.** Neoficial'ny'e imena sobstvenny'e v sovremennom amerikanskom anglijskom yazy'ke (Lingvokul'turologicheskij aspekt) [Informal proper names in modern American English: Linguocultural aspect] [Text]: thesis of candidate of philology sciences. – Volgograd, 2003 – 196 p. (in Russ.)

9 **Zabelina, A. V.** Metonimicheskie znacheniya ocenочно-xarakterizuyushhix sushhestvitel'ny'x s semanticheskim komponentom neoby'chnost' /novizna/znachimost' v russkom yazy'ke [Metonymic meanings of evaluative-characterizing entities with the semantic component of unusualness/novelty/significance in Russian] [Text] // Young scientist – 2020. – No. 27 (317) – P. 359–362 (in Russ.)

10 **Fomina, M. I.** Sovremenny'j russkij yazy'k. Leksikologiya [Modern Russian language. Lexicology] [Text] : textbook for philological specialties of universities. – 3-rd ed., amended and supplemented. – M.: Vy'ssh. shk., 1990 – 415 p. (in Russ.)

11 **Shevchenko, R. S.** Pochemu dorozhny'e znaki nazy'vayut teshhin yazy'k? [Why are road signs called mother-in-law's tongue?] [Electronic resource]. – URL: <https://wmbild.ru/pochemu-dorozhnye-petli-nazyvayut-teschin-yazyk/> (accessed: 06.07.2023) (in Russ.)

12 **Golomidova, M. V.** Urbanonimy' v kontekste kul'tury' sovremennogo goroda [Urbanonymy in the context of the culture of the modern city] [Text]. // Ezhegodnik Nauchno-issledovatel'skogo instituta russkoj kul'tury'. – Ekaterinburg: [UrGU], 1995. – P. 76–86. (in Russ.)

13 **Golomidova, M. V.** Iskustvennaya nominaciya v onomastike [Artificial nomination in onomastics] [Text]. – Ekaterinburg: UrGPU, 1998. – 232 p. (in Russ.)

14 **Vederchik, A. S., Kivrel', D. A.** Aktual'ny'e modeli kommercheskoj nominacii (na baze kosmeticheskix sredstv Belarusi i SShA) [Current models of

the commercial nomination based on cosmetics from Belarus and the USA] [Text] // Idei. Poiski. Resheniya: sbornik statej i tezisov XIII Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii. [Ideas. The Search. Solutions: Collection of articles and abstracts of the XIII International scientific and practical conference] – Minsk : BGU, 2020. – P. 50–63. (in Russ.)

Поступило в редакцию 31.10.23.

Поступило с исправлениями 22.01.24.

Принято в печать 25.11.24.

З. Т. Кайдаулова¹, Г. Б. Мадиева²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

31.10.23 ж. баспаға түсті.

22.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

БЕЙРЕСМИ АТАУЛАР (ЛАҚАП АТАУЛАР) ОНОМАСТИКАЛЫҚ НОМИНАЦИЯНЫҢ НАҚТЫ ОБЪЕКТИ РЕТІНДЕ

Бейресми атауларды (лақап аттар) қолдану қоғам өмірінде жиі кездесетін құбылыс өйткені қоғамда қалыптасқан көзқарастар, мәдени дәстүрлер, халықтық атаулар үшін де маңызды қызмет атқарады. Лақап атаулар қоғам ішінде өзіндік орны бар, қоғамның мәдениетін сақтайды, саралау мен сәйкестендіруге қызмет етеді. Біздің зерттеуіміздің мақсаты-лексика-семантикалық, құрылымдық және мотивациялық ерекшеліктерді, сондай-ақ объектілерге (Астана және Алматы қалаларының материалдарында) қатысты жиі қолданылатын лақап атаулардың шығу тегі бойынша жіктелуін анықтау. Атаулардың ерекше түрі ретінде лақап атаулар мағынасымен, оларды қалыптастыратын тілдің, қоғамның, мәдениеттің, адами қатынастардың ерекше мысалдары ретінде назар аудартады. Жамылғы атауларға деген қызығушылық жоғалмайды, өйткені бейресми атауларға қатысты пәнаралық зерттеулер негізінде түсінуді қажет ететін тілдің, сананың және мәдениеттің өзара әрекеттесуін көрсетеді. Қала ішілік нысандардың бейресми атаулары (урбанонимдер) ресми мәртебеге ие емес, бірақ мегаполис тұрғындарының жеке басы мен мәдениетін білдіретін зерттеуге арналған ерекше лингвистикалық

қабатты білдіреді. Лексико-семантикалық талдау барысында Қазақстанның мегаполистері – Астана мен Алматының нысандары үшін қолданылатын бейресми атаулар жергілікті мәдениетке, тарихқа, әлеуметтік оқиғаларға тіпті жергілікті аңыз-ертегілерге де байланысты болуы мүмкін екендігі анықталды.

Кілтті сөздер: ономастика, урбанонимдер, бейресми атаулар, лексико-семантикалық талдау, сөз тіркесі, классификация

*Z. T. Kaidaulova¹, G. B. Madiyeva²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 31.10.23.

Received in revised form 22.01.24.

Accepted for publication 25.11.24.

UNOFFICIAL NAMES (NICKNAMES) AS A SPECIFIC OBJECT OF ONOMASTIC NOMINATION

The use of informal names (nicknames) is a common phenomenon in the life of society, as they fulfill an important function both from the point of view of a person, named objects, and society, established cultural traditions, and folk name-making. Nicknames give individuality, preserve the culture of society, and serve for differentiation and identification. The purpose of our study is to identify lexical-semantic, structural, and motivational features, as well as classification by origin of the most frequently used nicknames in relation to objects (on the material of the cities of Astana and Almaty). As a special type of naming, nicknames attract attention with their unique qualities as extremely original examples of language, society, culture, and human relations that shape them. The interest in them does not wane, because nicknames, which belong to informal naming, reflect the interaction of language, consciousness, and culture, which require comprehension based on interdisciplinary research. Unofficial names of inner-city objects (urbanonyms) have no official status, but represent a unique linguistic layer for study, expressing the identity and culture of megacities' inhabitants. In the course of lexico-semantic analysis, we found that unofficial names used for the objects of megacities of Kazakhstan - Astana, and Almaty, can be strongly associated with local culture, history, social events, and even local legends and fairy tales.

Keywords: onomastics, urbanonyms, unofficial names, lexico-semantic analysis, word formation, classification.

<https://doi.org/10.48081/JKSU8857>

***A. L. Kakimzhanova¹, G. T. Abikenova²**

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,
Republic of Kazakhstan, Semey.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5830-7572>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

*e-mail: asema_01.08.86@mail.ru

LINGUISTIC EXPRESSION OF SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN SHAKARIM'S WORK

The article linguo-axiological examines the linguistic picture of spiritual and moral values in Shakarim's work. The purpose of the study is to study the poetics of Shakarim in the linguo-axiological aspect, to determine the ways of transmitting national spiritual values in the poet's work through linguistic units. The article uses methods of generalization, linguo-axiological, conceptual analysis, and formulation of materials. In the course of the study, the authors analyze such concepts as mind, thought, heart, soul, truth, pleasure, support, conscience, love, expressing spiritual and moral value. The continuity of these concepts in the poetry of Abai Shakarim is analyzed.

As a result of the research, it is concluded that the poet conveyed spiritual and moral values in an artistic and poetic language understandable to ordinary people, with the aim of deeply immersing Islamic values into the human soul, relying on centuries-old customs, knowledge of the people.

The conclusions made in the course of the study are of great theoretical and practical importance. The conclusions reached in the article can be used in research in the direction of «Linguoaxiology», as well as in special courses such as «Shakarim studies», «Stylistics of the Kazakh language», «The Language of poetry».

Keywords: vocabulary of spiritual culture, linguoaxiology, concept, symbol, phraseological return, poetry, value.

Introduction

In the Kazakh spiritual and cultural lexicon, the already existing words mind, thought, heart, soul, truth, pleasure, support, conscience, love, longing, etc. rise to a conceptual level, which through the poet's signature acquires not only a new

symbolic meaning, but also shows a deep system of concepts. I.e., from simple use rises to a new conceptual, semantic level, a new idea appears behind each name.

«Values in human life are divided into natural, cultural, cognitive, ethical, aesthetic, etc. A person functions through communication in the world of values through language, communicating with other people, subjects, and society. For this reason, the language system also has linguistic values. In this regard, linguistic axiology functions in the system: «Man – language – Society – Culture-world». This system creates a socially significant world and, on the one hand, is used in language, and on the other hand, refers to human communication through discursive units or text in a speech act» [1, p. 184].

The concept of «conscience-shame» in the works of Abai and Shakarim, reflecting human morality in the process of mobilizing a person for virtue, is used in parallel as a binary pair.

Categories of values and basic concepts are considered within the framework of the national value system. Axiological data in the poet's work are a great spiritual treasure for the nation. The relevance of the study is evident from the consideration of Shakarim's creativity in the linguoaxiological aspect.

Materials and methods

The article uses methods of generalization, linguo-axiological, conceptual analysis, and formulation of materials. In determining the linguistic picture of spiritual and moral values in Shakarim's work, we intended to analyze such concepts as mind, thought, heart, soul, truth, pleasure, support, conscience, love, which express spiritual and moral values. Using the method of comparative analysis, the continuity of the linguoaxiological character of Shakarim's poems with Abai's poems was studied. When clarifying the purpose of using linguistic units in Shakarim's work, the method of formulation, the logical method, was used.. The concept of the human dimension «conscience-shame» in combination with Abai's poetry forms the basis of Shakarim's works. In this sense, the expression of linguo-axiological units in Shakarim's work is a legitimate continuation of spiritual education, spiritual values in Abai's poetry. In Shakarim's poems, the national spiritual vocabulary serves the poet's mission- to build society on the right path, to open the eyes of ordinary people, to save them from ignorance.

Results and discussion

Analyzing the linguoaxiologemes of morality, honor, faith and shame in Shakarim's work, we see that the poet conveyed Islamic values in a language understandable to the common people, even in an artistic and poetic language, in order to deeply instill the values of Islam in the human soul.

«Spiritual culture is the attitude of people to the world around them, religious knowledge, beliefs, behavior, abilities, etc. is known by concepts. Shakarim's

works are not only a literary and linguistic heritage, but also a form of history, cultural studies and philosophy» [2, p. 54.].

In one of his poems the poet:

«Old words are printed,

From my own thoughts

I prefer to teach

«I want to correct a person» [3, p. 130], he says, revealing his virtuous goal.

«Cunning power is the worst of barbarities,

You can't change people, if you wash away bad with bad

If it is impossible to find a science that can correct the conscience

Justice does not defeat evil in lies» [3, p. 130]

Here the poet proves that evil, injustice, wars, harmful weapons, cruelty and tyranny will not disappear until a person has justice, mercy, honesty, a kind heart and a pure mind.

«Shakarim in his poems emphasizes the main qualitative features as the main archetypes that define the national identity of the Kazakh people: tolerance, bright openness, non-judgment, honesty, space, respect for ancestors, repentance, mercy, understanding the value of the word, the spirit of the poet, respect towards elders, parents, cohesion, hospitality, high respect for honor, always putting collective interest above personal interest, etc» [4, p. 74].

These signs of the Kazakh national character are reflected in Shakarim's poems through linguistic units.

The function of axiologems in shakarim's poems is performed by various phraseological units. Shakarim's use of many epithets «shyn nur», «shyn asyk», «taza oy», «ot zhurek», «taza zhan» etc. has not only updated the artistic means in our national poetry, but also became a distinctive feature of the poet's penmanship. Not only the image, but also its deep content formed a new artistic world in our spirituality.

Shakarim's work often shows the concept of the soul, which occupies a special place in the Kazakh national cognition.

Before dwelling on the word «soul» in Kazakh cognition, let's define its general meaning.

The soul is a concept of spirit and energy that gives life to people and animals.

Consecutive meanings of the word:

- The inner palace, the spiritual world of man;
- Inner thinking, sensual qualities of a person;
- Human.

We know that the concept of «soul» is a category that defines the image of the linguoethnic world. The meaning of the representation of the concept of «soul» in

the work of the poet Shakarim, recognized as an invisible linguistic symbol of the image of the world, propagated by thought and differentiated by consciousness, and the study of this concept in the linguoculturological direction, is a very difficult question. The artistic and aesthetic, cognitive specificity, semantic meaning and conceptual content of the concept of «soul» in the poet's works have their own unique phenomenal character [5, p. 92].

Usually the thoughts we think happen to our body. For example, when you walk past a cold earth and think, I'm going to get sick tomorrow, we see that the same thought has become a reality. Therefore, given the materiality of thoughts, I would like to note that the tranquility of our soul guarantees the health of our body.

The main pillar of the Kazakh worldview is the position that «My cattle are the mercy of my soul, and my soul is the mercy of my conscience». **Cattle** are wealth, soul is life, conscience is a measure of spirituality. In this spiritual purity, pure heart, pure mind, Shakarim finds the essence and beauty of life - faith, honor.

«The human problem in the poet's poetry is depicted with different expressions, separately with requirements and desires, first of all, the development of the qualitative aspects of the human soul is emphasized, and the spiritual world of the soul is not only a complex result of natural creation. The master of words, which is a new example of the psychological description of the traditional unity of man and nature, goes beyond the true picture of being and forms a new way of expressing the nature of the subtle relationship between man and mysticism» [6, p. 41].

The poet's poetics is personified by figuratively illustrated words with phraseological units that have never been used in Kazakh poetry before. For example, «the unawakening of the terrible heart», «the great feat of the tyrant», «dead heart», «depressed mood», «cruel scientist», «terrible poet», «tired thoughts», «free mind», «maiden sorrows» brought a peculiar style, manner and practice to the poetry of our people the addition of poems with verbal images that reveal pictures of human psychology of a different nature. Such psychological reflections make it possible to recognize the deep recesses of the poet's mental thoughts along with the poet's state of mind. Such new requirements correspond to the new form and rhythm of the poem.

The patterns of the chanting of Allah, the Creator in Shakarim's poetics differ from the traditions. Due to its tendency to glorify Allah, to recognize him as a source of justice and purity, Shakarim raises issues of strong social value common to humanity as a whole. He reveals the ways of knowing the secrets of the world, offers new ways of forming the «right person», considering him in connection with the creator. New concepts are also being formed in this direction. For example, only by expanding the semantic field of the word «light», he not only increases

the artistic quality of the poem, but also spreads the essence of the basis emanating from the Creator to the entire Universe [7, p. 92].

The reflection of moral, humanistic, educational, democratic and religious philosophical problems in Shakarim's works is a new innovation introduced into Kazakh poetry. There is also a deep psychologism in his poems and sagas, corresponding to the social reality and political changes in the historical era of that period. The main characters of his works are authentic images taken from the social environment of that time. Their feelings, liveliness, understanding of life phenomena, human stress are superimposed on each other with the realities taking place in life.

In addition to considering the course of development of any society through the possibilities of its socio-economic, socio-political and cultural aspects, it is also necessary to weigh the qualitative level of a person who is both an object and a subject of public life, i.e. a member of this society as a person [8].

From this point of view, it is clear that the formation of a member of society with a developed culture and a broad worldview is as relevant as yesterday, and becomes even more important today. After all, it is true that the good and bad influence of modern life somehow came out on top in the formation of the spiritual world of modern man. Perhaps that is why, referring to the current trend towards globalization, scientist Manash Kozybayev noted that «due to the shock of this civilization, we followed the course of urbanization and lowered moral education. Therefore, it seems that we should focus on not losing their moral qualities, as well as providing quality education for the younger generation» [9, p. 168]

In fact, it is necessary to continue to relentlessly absorb the properties of virtue. That is, according to the philosopher, “the responsibility to generations, most likely, lies in understanding the true price of freedom.”

«The one who is free-thinking in the world, enterprising, cheerful, but at the same time has absorbed a great moral trait, will become the basis of tomorrow. The most virtuous quality in a person is that a person has created the banner of his works, posing it as the most pressing issue» [10, p. 47].

In any poems, sagas, prose works and words of edification by Shakarim Kudaiberdiuly, moral problems of great instructive significance are reflected in its meaning.

Another feature of Shakarim's poetry is that he goes to the choice of deep phenomena that cannot be perceived by any human mind. At the same time, the poet's poetry is connected with Abai's philosophical poetry.

The main task of the lyrical hero, embodied by the poet, is to enrich the spiritual soul, support good deeds, have a high conscience, i.e. those who, by behavior, being and peacefulness, glorified justice and conscience, loved their country and land, were close to their Creator. Shakarim's poetic personal signature

is especially individual when depicting a lyrical hero. «True light», «true impulse», «pure mind», «pure soul», «sweet tongue», «fiery heart», etc. with the help of phrases, he shows the psychology of the character, his moral qualities. According to the poet, human is very complex, he is not only a natural being, but also his spiritual world is a complex phenomenon. He deepens the unity of man and nature in traditional Kazakh poetry and uses some figurative words and metaphors in a new way.

If Abai wants such human qualities as perseverance, patience, courage, heart and mind to coexist and manifest themselves in a person equally, then Shakarim prefers to preach qualities such as kindness, honesty, justice, benevolence. The basis of human qualities is honesty and benevolence.

He proves that the purity of the soul, the spirituality of a person leads to the attractiveness of his way of being.

The concept «white heart» is a concept synthesizing deep thoughts and ideas in Shakarim's poems. This concept is found in the works of the poet. A kind-hearted person is a person who wants only justice and truth. A kind person does not deceive anyone, does not lie, does not commit betrayal.

He does not deviate from the path of justice. The poet believes that only good people can lead humanity to goodness and civilization.

A sample of Abai is the idea that the origin of moral qualities in a person can be found in young men devoted to virtue, moral intelligence, education, work. Both poets give priority to education, intelligence and diligence as a way to eliminate negative traits in a person. Arrogance, dishonesty, cruelty, lies, gossip, ignorance are harmful things that suppress human virtues. It is emphasized that these are not only the actions of an individual, but also a pest that should be avoided and removed from the people. Therefore, Shakarim says that one of the means of getting rid of these problems is the spiritual world of Abai, following the path of Abai's virtue and recognizing his education. The glorification of the concepts of mind, heart, kind heart, thought is a legitimate continuation of the process that Abai sang beautifully and harmoniously. Undoubtedly, the philosophical approach and worldview in Shakarim's work are influenced by the Abai tradition. The image of a “complete man” created by Abai is the owner of love, who loved Allah, loved humanity, and gave birth to justice. However, even if we say that only saints, rulers and prophets have achieved the status of a «perfect and righteous person», worshipping God, perfecting one's inner world, following the qualities of contentment, mercy, kindness and purity are the basis of human principles. That is why the poet concludes that «keep your mind, courage and heart the same, then you will be complete unlike others».

The «mind of conscience» is a mind that serves the path of goodness and justice. True reason avoids evil. A person who has a conscience knows the meaning

of his life as serving his country, his land. The mind directs knowledge, skills, and art to the path of creation and well-being. The one who owns mind of conscience knows that he is a citizen serving for the present and future of his people.

Where there is honest work, a kind heart, a mind, a person acquires lust, blocks injustice, dishonesty, lies, deception. Through these three values, a person follows a straight path. He claims that when a person improves, society and life improve, true love for the Creator begins. In one of the poems the poet:

Typing a word left over from the old one,
From my own thoughts,
I prefer to teach,
I would like to correct a person
-he reveals his virtuous purpose.

Violence is the worst form of barbarism,
The country will not improve from washing shit with shit
If there is no science that will correct the conscience,
Justice does not defeat evil in lies [3, p. 131]

Here the poet proves that evil, injustice, wars, harmful weapons, cruelty and tyranny will not disappear until a person has justice, mercy, honesty, a kind heart and a pure mind.

In Shakarim's work, the issues of morality and humanism are rooted in the centuries-old national values of our people, its artistic and aesthetic essence and peculiar tone in poetic expression are vividly revealed. The poet, eager for humane and humane modernization of generations, puts the question of «conscience» in the foreground:

With hard work
With an expression
If art touches the mind,
A bright soul,
Hot life,
If the knowledge of conscience is taught [3, p. 185] - concludes.

In this poem, the poet used Kazakh poetry to transform it, continuing the novelty that Abai brought

He creates figurative pictures comparing the state and breath of nature with human existence. Imagery in the poet's poetry can also be seen in such phrases as «not awakening of a swarthy heart», «cruel act», «dead heart», «lowered mood», «unjust villain», «free mind», «sunny sorrows». With the help of such figurative expressions as «A dark cloud with snow falling from the eyelids», «the wounded did not drip on our soul», etc., he brought new psychological returns to Kazakh poetry. A person, deeply plunging into his inner world and revealing the influence

of behavior, masterfully embodies the image of people in whose heart there is no place for good, who do not see their essence, living their days in lies.

Shakarim's poems show how to get rid of negative behavior, giving priority to quality quality. For a poet, spirituality is the only way to improve quality-it is self-awareness. Ways to eliminate the bad features of the inner world that interfere with virtue, the poet also abounded in poetic expression. It reveals the negativity of a person's psychological states, such as negligence, laziness, anger, which overshadow human qualities.

From laziness to negligence,
From negligence to ignorance...
Born one after the other,
That's how humanity will disappear [3, p. 129]

A poet who wants to fulfill the desires of the soul, not the body, overcoming himself, creates clear and impressive poetic images through such narratives.

Conclusions

In conclusion, Shakarim notes that the most virtuous quality of a person is humanity. In any of the poems, epics, prose works and sayings of Shakarim Kudaiberdiuly, there are moral problems that have a great educational value in its meaning. Shakarim has long embodied a civilized model of educating a citizen of Kazakh society using linguo-axiological units for the purposes of human existence, education, human improvement, poetically skillfully depicted harmony in life only when he drew attention to the problem of correcting society through the correction of personality, continuous searches in the process of human life, self-improvement. Linguo-axiological units in Shakarim's poetry were expressed in the form of separate concepts, phraseological turns, symbols, formed a kind of poetic artistic nature of our spirituality.

References

- 1 Смағұлова Г. Н., Мақатаева Ш. А. Лингвоаксиология: қазақтар дүниетанымындағы құндылықтар ұғымы. Өл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. Филология сериясы. No1 (177). – 2020. – 187–193 бб.
- 2 Yarotska, G. Linguoaxiology of kinship in the history of eastern slavic culture. Odessa National University Herald. Series : Philology 25, № 2(22) (16 décembre 2020)104–14. [http://dx.doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2\(22\).235931](http://dx.doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2(22).235931).
- 3 Құдайбердиев, Ш. Ақиқат айнасы [Мәтін] – Алматы : Олжас кітапханасы, 2012. – 160 б.
- 4 Айтбаева, А. Шәкәрім Құдайбердіұлының діни-этикалық көзқарасы [Мәтін] : автореферат / А. Айтбаева. – Алматы, 1996. – 26 б.

5 **Рақымжанов, Б. Қ.** Шәкәрім Құдайбердіұлының дүниетанымына тарихи-философиялық талдау [Мәтін] : философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2005. – 24 б.

6 **Сұлтанова, Н. К.** А. Құнанбаев, Ш. Құдайбердиев, М. Әуезов шығармаларындағы педагогикалық идеялардың сабақтастығы және оларды педагогикалық үрдіске ендіру [Мәтін] : монография / Н. К. Сұлтанова. - Семей, 2005. – 36 б.

7 **Омаров, Д.** Шәкәрім шыңы [Мәтін] : (ұлы ойшыл көтерілген рухани деңгей) : дүниетаным. – Алматы : Дәуір, 2008. – 208 б.

8 Шәкәрім [Мәтін] : энциклопедия / бас ред. Е. Сыдықов ; жауапты ред. Т. Шаңбай. – Семей, 2008. – 864 б.

9 Шәкәрімтану мәселелері [Мәтін] : [сериялық ғылыми жинақ]. Т. 6 / Семей мемлекеттік педагогикалық институты, Шәкәрімтану ғылыми-зерттеу орталығы. – Алматы : Паритет, 2008. – 352 б.

10 **Tatyana Sych.** Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology. World Science №5(33), Vol.4, May 2018. <http://ws-conference.com/>

References

1 **Smagulova G. N., Makataeva Sh. A.** Lingvoaxiologia: qazaqtar dūnietanymyndaǵy qūndylyqtar ūǵymy [Linguoaxiology: the concept of values in the worldview of Kazakhs] Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Philology series. No1 (177). – 2020. – pp. 187–193.

2 **Yarotska, G.** Linguoaxiology of kinship in the history of eastern slavic culture. Odessa National University Herald. Series: Philology 25, № 2(22) (16 décembre 2020)104–14. [http://dx.doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2\(22\).235931](http://dx.doi.org/10.18524/2307-8332.2020.2(22).235931).

3 **Qūdaiberdiev, Ş.** Aқиқат ainasy [Mirror Of Truth][text] – Алматы : Olzhas library, 2012. – 160 P.

4 **Aitbayeva, A.** Şākārim Qūdaiberdiūlynyñ dini-etikalıyq kōzqarasy [Religious and ethical views of Shakarim Kudaiberdiuly] [text] – Алматы, 1996. – 26 p.

5 **Raqymjanov, B. Q.** Şākārim Qūdaiberdiūlynyñ dūnietanymyna tarihi-filosofialıyq taldau [Historical and philosophical analysis of the worldview of Shakarim Kudaiberdiuly] [text] abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of philosophical Sciences. – Алматы, 2005. – 24 p.

6 **Sūltanova, N. K.** A. Qūnanbaev, Ş. Qūdaiberdiev, M. Äuezov şyǵarmalaryndaǵy pedagogikalıyq ideialardyñ sabaqtastyǵy jāne olardy pedagogikalıyq ūrdiske endiru [Continuity of pedagogical ideas in the works of

A. Kunanbayev, Sh. Kudaiberdiev, M. Auevov and their implementation in the pedagogical process: monograph] [text] - Semey, 2005. – 36 p.

7 **Omarov, D.** Şākārim şyñy [Shakarim peak [text]: (spiritual level raised by the great thinker) : worldview] . – Алматы, 2008. – 208 P.

8 Şākārim [Shakarim [text] : encyclopedia] / Ed. E. Sydykov; responsible Ed. T. Shushbay. - Semey, 2008. – 864 P.

9 Şākārimtanu мәселелері [Problems of Shakarimology [text] : [serial scientific collection]]Т. 6 / Semipalatinsk State Pedagogical Institute, Research Center of Shakarimology. – Алматы : rarity, 2008. – 352 P.

10 **Tatyana Sych.** Scientific thesaurus as an indicator of the development of the theory of education management and methodology. World Science № 5(33), Vol. 4, May 2018. <http://ws-conference.com/>

Received 13.12.23.

Received in revised form 24.04.24

Accepted for publication 25.11.24.

*Ә. Л. Какимжанова¹, Г. Т. Абикенова²

^{1,2}Alikhan Bokeikhan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

13.12.23 ж. баспаға түсті.

24.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Мақалада Шәкәрім шығармашылығындағы рухани-адамгершілік құндылықтардың тілдік көрінісі лингвоаксиологиялық тұрғыда қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – Шәкәрім поэтикасын лингвоаксиологиялық аспектіде зерделеу, ақын шығармашылығындағы ұлттық рухани құндылықтардың тілдік бірліктер арқылы берілу жолдарын айқындау. Мақалада материалдарды жинақтау, лингвоаксиологиялық, концептуалдық талдау, тұжырымдау әдістері қолданылған. Зерттеу барысында авторлар рухани адамгершілік құндылықтарды білдіретін ақыл, ой, жүрек, жан, шын, нұр, рахат, жар, ар, махаббат сияқты концептілерге талдау жасайды. Аталған концептілердің Абай Шәкәрім поэзиясындағы сабақтастығы талданады.

Зерттеу нәтижесінде ақынның рухани адамгершілік құндылықтарды халықтың гасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрпы, таным түсінігіне негіздей отырып, ислам құндылықтарын адам жанына терең сіңіру мақсатында қарапайым халыққа түсінікті етіп, көркем поэтикалық тілмен жеткізгені туралы тұжырым жасалады.

Зерттеу барысында жасалған тұжырымдардың теориялық және практикалық маңызы зор. Мақалада қол жеткізген тұжырымдарды «Лингвоаксиология» бағытындағы зерттеулерде, сондай ақ «Шәкәрімтану», «Қазақ тілінің стилистикасы», «Поэзия тілі» сияқты арнаулы курстарда қолдануға болады.

Кілтті сөздер: рухани мәдениет лексикасы, лингвоаксиология, концепт, символ, фразеологиялық оралым, поэзия, құндылық

*А. Л. Какимжанова¹, Г. Т. Абикенова²

^{1,2}Alikhan Vokeikhan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 13.12.23.

Поступило с исправлениями 24.04.24.

Принято в печать 25.11.24.

ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ТВОРЧЕСТВЕ ШАКАРИМА

В статье рассматривается языковая картина духовно-нравственных ценностей в творчестве Шакарима. Цель исследования – изучение поэтики Шакарима в лингвоаксиологическом аспекте, определение путей передачи национальных духовных ценностей в творчестве поэта через языковые единицы. В статье использованы методы обобщения, лингвоаксиологического, концептуального анализа, формулирования материалов. В ходе исследования авторы анализируют такие концепты, как разум, мысль, сердце, душа, Истина, Свет, удовольствие, совесть, любовь, выражающие духовно-нравственную ценность. Анализируется преемственность указанных концептов в поэзии Абая и Шакарима.

В результате исследования делается вывод о том, что поэт передавал духовно-нравственные ценности художественно-поэтическим языком, понятным простому народу, с целью глубокого погружения исламских ценностей в душу человека, опираясь на многовековые обычаи, познание народа.

Выводы, сделанные в ходе исследования, имеют большое теоретическое и практическое значение, а также могут быть использованы в исследованиях по направлению «Лингвоаксиология», а также на специальных курсах, таких как «Шакаримоведение», «Стилистика казахского языка», «Язык поэзии».

Ключевые слова: лексика духовной культуры, лингвоаксиология, концепт, символ, фразеологический оборот, поэзия, ценность

<https://doi.org/10.48081/XVSA7176>

***А. Ш. Каппасова¹, А. С. Адилова²**

^{1,2}Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

1ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1973-6731>

2ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4094-4893>

*e-mail: ai_kerim.k@mail.ru

БАҚ-ТАҒЫ ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫЛЫҚТЫҢ ТИПТЕРІ

Мақалада газет тіліндегі прецедентті құбылыс ретінде жұмсалатын ән мәтіндерінің қолданысы қарастырылады. Өзіне тән сипаты, жүйесі, құрылымы бар бұқаралық ақпарат құралдарының тілі ерекше. Сол ерекшелікті зерттей отырып, БАҚ мәтіндеріндегі прецедентті құбылыстарды талдау мақаламыздың басты мақсаты болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін прецедентті мәтіндерге түсініктеме беру, қазіргі қазақ газеттеріндегі прецеденттік мәтіндердің қолданылу мақсатын, себебін анықтау, прецеденттік феномендердің ұлттық-мәдени сипатына тоқталу сияқты міндеттерді шешу көзделді. Олардың ерекшелігі, қолданысы талдау, жинақтау, салыстырмалы, сипаттамалық әдістері арқылы талданады. Мақаланың теориялық базасы ретінде В. Красных, Д. Б. Гудков, Г. В. Денисова, И. В. Захаренко, Адилова А. С., Нахимова Е. А., Мадиева Г. Б., Иманбердиева С. Қ. сынды ғалымдардың мәтін мәселесі, соның ішінде интертекстуалдылық теориясы, мәтінаралық байланыс, прецеденттілік феномендер жайлы жазған еңбектеріндегі теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Мақалада ҚР шығатын «Жас Алаш», «Ана тілі» сияқты бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет желілеріндегі материалдар пайдаланылды. Нәтижесінде медиамәтіндердегі прецедентті құбылыс болып табылатын қазақ ән мәтіндерінің қолданылу ерекшеліктеріне талдау жасалды, мәтін тақырыптарында цитация қағидаты арқылы көрінетін прецедентті мәтіндер қызметі зерттелді.

Кілтті сөздер: прецедентті феномен, прецедентті мәтін, БАҚ тілі, ән мәтіндері, интертекстуалдылық.

Кіріспе

Шетел тіл білімінде интертекстуалдылық мәселесі жан-жақты зерттелген. Мысалы, фольклорлық зерттеулер негізінде интертекстуалдылық тақырыбы ашылып, жаңа көзқарастар қалыптасты [1]. Сол сияқты бұл мәселені зерттеген кей ғалымдар интертекстуалдылық ұғымымен қатар гипертекстуалдылық терминін қолданды [3; 4]. Ал француз ғалымы Н. Пьеге-Гро «Introduction a l'Intertextualite» деген еңбегінде барлық ғалымдардың зерттеулеріне кеңінен шолу жасады [2].

Ал баспасөз бетіндегі мәтінаралық байланысқа негіз болатын прецедентті құбылыстардың теориясы ғалым Ю. Н. Карауловтан бастау алды. Одан әрі прецеденттілік ұғымын В. В. Красных, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко когнитивті лингвистиканың бір құбылысы ретінде [5; 6; 7; 8], кей ғалымдар психолингвистикалық талдаудың нысаны ретінде (Ю. Н. Караулов, Ю. А. Сорокин), ал ғалымдардың біршама тобы прецеденттілікті лингвомәдениеттанудың құндылығы деп қарастырады (Е. М. Верещагин, В. Г. Костоморов, Н. Д. Бурвикова, Ю. Е. Прохоров, З. К. Ахметжанова, Г. Б. Мадиева, Е. А. Журавлева, Н. А. Таирова).

Прецедентті феномендерді ғалымдар (А. Д. Васильев, Д. Б. Гудков, И. В. Захаренко, В. В. Красных, Д. В. Багаева) құрылымдық-семантикалық жағынан 4 топқа бөліп жіктейді. Олар:

– Прецедентті есімдер – мәтінде қолданылатын көпшілікке кеңінен танымал жалқы есімдер. Оларды белгілі бір оқиғаларға негізделген мәдени белгі, символ десек те болады. Орыс ғалымы В. Красных прецедентті есімдердің құрылымы дифференциалды сипатты құрайтын өзектен (ядро) және периферия қабатынан тұрады деп көрсетеді.

– Прецедентті жағдайлар – адамның санасында нақты бір жағдайдың, болған әрекеттің, оған қатысушылардың көрініс табуы. Лингвомәдени қоғамның когнитивтік базасына кіретін және сол әлеуметтік ортаға таныс нақты бірегей жағдайлар.

– Прецедентті айтылымдар – сөйлеу тілінің өнімі, белгілі бір лингвомәдени қоғамда өмір сүретін тұлғалардың барлығына таныс болатын, белгілі бір жағдайларда олардың тілдерінде қайталануы мүмкін бірлік. Прецедентті айтылымдарға цитаталар, мақал-мәтелдер жатады.

– Прецедентті мәтіндер – қоғамның кез келген «орташа» деген өкілдерінің барлығына белгілі, сол ортада маңызды орын алатын, қарым-қатынас барысында жаңарып отыратын негізгі толық мағынасы бар өнім [9, 26].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мақаласының әдіснамалық негізі орыс және қазақ лингвист ғалымдарының мәтін мәселесі, соның ішінде интертекстуалдылық теориясы,

мәтін аралық байланыс, прецеденттілік феномендер жайлы жазған еңбектері болды. Негізгі әдіс ретінде талдау, жинақтау, сипаттамалы салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды. Прецедентті феномендер арқылы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді көрсету үшін, бұл құбылыстардың семантикалық мазмұнын ашу үшін сипаттамалық әдіс қолданылды. Мақалада ҚР шығатын «Жас Алаш», «Ана тілі» сияқты бұқаралық ақпарат құралдары мен интернет желілеріндегі материалдар пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Бұқаралық ақпарат құралдарынан прецедентті мәтіндерді іздеу барысында әннің мазмұнына негізделген интертекстердің біршама ұшырасатынын байқадық. Әртүрлі тарихи кезеңдерде пайда болған ән мәтіндері де прецедентті құбылыстың белгілі бір қабатын құрай алады. Көркем әдебиетте, әсіресе поэзия жанрында көп кездесетін бұл құбылыс баспасөз беттерінде сирек байқалады. Мысал ретінде «Жас Алаш» газетінен Б.Жасұланнның «**Жайымды айтсам жасырмай, жағдайым менің осындай...**» (17.08.2022) [10] атты мақаласын келтіруге болады. Қазіргі кездегі еңбек нарығындағы қиын жағдайды, жалақының төмен пайызын, елді қысқан қымбатшылықты ашына айтқан журналистің мақаласының соңы «*Жайымды айтсам жасырмай, Жағдайым менің осындай*», – деген МузАРТ тобының халыққа танымал бір әні бар еді. Шын мәнінде Қазақстанның нарықтағы қазіргі жағдайы осындай болып тұр...» [10] деп аяқталады. Шынымен де И.Сапарбайдың «Бір тамшы көздің жасындай» әнінің сөздері біздің мүшкіл жайымызды дәл беріп тұрғандай.

Келесі бір мысал – Ж.Байғаниннің «**Атыңнан айналайын, Алматы!...**» (03.02.2022) [11] мақаласы. Мұнда қаланың Алматы деген атауын Алма-ата деп өзгертуді қалайтын белсенділердің шала ісі жайлы жазылады. Тақырыпқа мән берсек, жалпы бұл тіркестің шығу төркіні Мәди Бәпиұлының

«Атыңнан айналайын Қарқаралы,

Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады.

Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай, Мен бір жан қуғын көрген Арқадағы» [12]

деген әнінен бастау алады. Одан соң Жаңаарқа ауданының гимні іспеттес Төкен Әлжантегінің «Жаңаарқа вальсі» әнінде де «*Атыңнан айналдым, Жаңаарқа*» деген сөздер бар.

<https://aikyn.kz> сайтында М. Жанысбай жазған «**Атыңнан айналайын, Қарқаралы**» (14.07.2022) [13] деген мақала шықты. Бұл мақалада үш рәміздің бірі Елтаңбаның авторы, профессор, сәулетші, «Барыс» орденінің иегері Жандарбек Мәлібековтің қасиетті Қарқаралыға келген сапары жайлы сөз болады. Қарқаралының әсем табиғатын, ескерткіштерін, Құнанбай салған мешіт т.б. мәдени орындарын көрсетіп, солар туралы әңгімеленген бұл

мәтіннің тақырыбын автор «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» деп қоюды жөн көрген.

Сол сияқты «Егемен Қазақстан» газетінің «Әдебиет» бөліміне филология ғылымдарының докторы С.Абдрахмановтың «**Атыңнан айналайын, Алтай**» (28.09.2017) [14] деген атаумен тарихи мақаласы шықты. Ғалым көпшілікке таныс емес орыс жазушысы Георгий Гребеншиков өмірін, оның шығармашылығын тарқата айтып берген мақаланың соңын жазушының өз сөзімен аяқтайды: «... Алтай менің Отаным болғандықтан емес, бүкіл адамзаттың шыққан жері, әлемнің бесігі, жер-жаһанның қоңырауы болғандықтан, атының өзі қоңырау үніндей қуатты хәм ізгілікті болғандықтан – *атыңнан айналайын Алтай!*» [15]. Тақырыпты да осы цитатадан алып қойған. «Атыңнан айналайын, Әулие ата» атты мақалада да автор тарихи Тараз жерін, ондағы әулиелерді тізіп берген. Автор екі мың жылдық тарихы бар, Фирдауси, Рудаки сынды шығыс шайырлары жырлаған қасиетті қаланың тарихын жазған мәтін тақырыбын Жамбылдың «Атыңнан айналайын, Әулие ата, **атыңды мен алды деп болма қапа**» деген жырымен берген. Оны сөз соңын «Заман зымырап өте береді. Дәуірдің доңғалағы діірмен тасындай айнала түседі. Ал Әулие атаның, Қарахан баба мен Айша бибінің, Дадбек пен Тектұрмас әулиенің ескерткіштері алыстан мұнартып, Баласағұни мен Иүгінекидің шығармалары күн өткен сайын жаңара береді. Жүз жасаған Жамбыл бабамыздың «Атыңнан айналайын, Әулие ата» деп жырға қосып, тағым еткені содан болар, сірә...» [15] деп аяқтаған сөйлемдерден байқай аламыз. Мақала мәтінін оқымаған оқырман тақырыбын көре сала, Мәдидің әнінің трансформацияға ұшыраған нұсқасы деп ойлауы мүмкін еді. Себебі, Жамбылдың өлеңінен гөрі халық әні іспеттес «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» әуені көпшілікке кеңінен танымал. Яғни «прецеденттілік феномендері коммуникацияға түсушілердің бәріне бірдей деңгейде таныс болмауы мүмкін, бірақ белгілі бір лнгвомәдени кеңістікте үнемі қолданылуына байланысты сол қоғам мүшелерінде олар туралы үстірт те болса түсінік болатыны сөзсіз» [16, 147].

Тағы бір ән мазмұнына құрылған мақала – «**Ресейден шұбырып көш келеді**» (Ә.Кемеңгер, 07.07.2022) [17]. Қазақстанға жаппай көшіп келіп жатқан Ресей азаматтары баяғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» оқиғасын еске салатындай. Журналист те осыны жұмбақтап халық әні «Елім-ай!» әнінің:

Қаратаудың басынан көш келеді,

Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.

Ел-жұртынан айрылған жаман екен, Екі көзден мөлтілдеп жас келеді [18] деген сөздерімен берген.

Орыс зерттеушісі Г. В. Денисова прецедентті мәтіндерді «күшті әдеби», «әлсіз әдеби», «күшті әдеби емес» деп жіктеп, ақын-жазушылар шығармаларын «күшті әдеби» мәтінге, өз кезеңіне ғана танымал шығармаларды «әлсіз әдеби» мәтінге, халық арасында танылған әндерді соңғы топқа жатқызған болатын [19]. Сол «күшті әдеби емес» түріне жататын ән мәтіндері де газет тақырыптарын ретінде кездесіп отырады.

Қорытынды

Қазіргі публицистикада автор оқырманның қызығушылығын арттырып, назарын аударту үшін прецедентті құбылыстарды кеңінен пайдаланады. Әсіресе мәтін тақырыбын қоюда ұтымды қолданады. Себебі прецедентті мәтін табиғатының ықшамды болып келетін, хабарды үнемді жеткізетін ерекше қасиеті бар. Прецедентті құбылыстар көркем шығармада, газет мәтіндерінде цитата, реминисценция, эпитет, аллюзия сияқты интертекстуалды құралдар арқылы көрініс тауып отырады. Біз қарастырып отырған прецедентті мәтіндер баспасөз беттерінде көбінесе тақырып құрамында кездеседі. Бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін ән мазмұнына құрылған прецедентті мәтіндерді талдай отырып, олардың ұлттық мәдени құндылықтарды жеткізетін әрі қалыптастыратын құбылыс екеніне тағы көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Bauman, Richard.** A World of Others' Words: Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality [Text]. – Oxford : Blackwell Publishing., 2004. – 184 p.
- 2 **Piégay-Gros N.** Introduction à l'intertextualité [Text]. – Paris : Dunod, 1996. – 196 p.
- 3 **Genette, Gerard** Paratexts : Thresholds of Interpretation. Cambridge [Text]. – University Press, 1997. – 427 p.
- 4 **Riffaterre, Michael.** Intertextuality vs. hypertextuality [Text]. – New Literary History, 1994. 25(4): 779-788
- 5 **Красных, В. В.** «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2003. – 375 с.
- 6 **Гудков, Д. Б.** Структура и функционирование двусторонних имен (к вопросу о взаимодействии языка и культуры) // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. 1994. – № 6.
- 7 **Захаренко, И. В.** Прецедентные высказывания и их функционирование в тексте // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. М., 1997. – С. 92–99.

8 **Захаренко, И. В., Красных, В. В.** Лингво-когнитивные аспекты функционирования прецедентных высказываний // Лингвокогнитивные проблемы межкультурной коммуникации. М., 1997. – С. 100–115.

9 **Васильев, А. Д.** Интертекстуальность: прецедентные феномены.– М. : ФЛИНТА, 2013. – 342 с.

10 **Жасұлан, Б.** «Жайымды айтсам жасырмай, жағдайым менің осындай...» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі : <https://zhasalash.kz/saraptama/zhajymdy-ajtsam-zhasymaj-zhagdajym-menin-osyndaj...-21322.html>.

11 **Байғанин, Ж.** «Атыңнан айналайын, Алматы!..» [Электронды ресурс] – қол жеткізу режимі : <https://zhasalash.kz/kogam/atynnan-ajnalajyn-almaty!..-19489.html>.

12 **Бәпиұлы, М.** «Атыңнан айналайын, Қарқаралы!..» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі: <https://bilim-all.kz/olen/10385-Qarqaraly>.

13 **Жанысбай, М.** «Атыңнан айналайын, Қарқаралы» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі: <https://aikyn.kz/205742/atynnan-aynalayyn-karkaraly/>.

14 **Абдрахманов, С.** «Атыңнан айналайын, Алтай» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі: <https://egemen.kz/article/158915-atynnan-aynalayyn-altay>.

15 **Қыдырәлі, Д.** «Атыңнан айналайын, Әулие ата» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі : <https://egemen.kz/article/213386-atynnan-aynalayyn-aulie-ata>

16 **Адилова, А. С.** Көркем мәтіндердегі цитация құбылысы. Монография. – Алматы : Эверо баспасы, 2015. – 252 б.

17 **Кеменгер, Ә.** «Ресейден шұбырып көш келеді» [Электронды ресурс]. – қол жеткізу режимі: <https://zhasalash.kz/economic/resejden-shubyryp-kosh-keledi...-20958.html>.

18 **Қазақ ауыз әдебиеті, «Елім-ай»** [Электронды ресурс]. / Қазақ ауыз әдебиеті. – қол жеткізу режимі : <https://bilim-all.kz/olen/8127>.

19 **Денисова, Г. В.** В мире интертекста: язык, память, перевод. – М. : Азбуковник, 2003. – 298.

References

- 1 **Bauman, Richard.** A World of Others' Words: Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality [Text]. – Oxford: Blackwell Publishing., 2004. – 184 p.
- 2 **Piégay-Gros, N.** Introduction à l'intertextualité [Text]. – Paris : Dunod, 1996. – 196 p.
- 3 **Genette, Gerard** Paratexts: Thresholds of Interpretation. Cambridge [Text]. – University Press, 1997. – 427 p.

4 **Riffaterre, Michael.** Intertextuality vs. hypertextuality [Text]. – New Literary History, 1994. 25(4): 779–788

5 **Krasnykh, V. V.** «Svoi» sredi «chuzhikh»: mif ili realnost? [«Ours» among «strangers»: myth or reality] [Text]. – М. : Gnozis, 2003. – 375 p.

6 **Gudkov, D. B.** Struktura i funkcionirovanie dvustoronnix imen (k voprosu o vzaimodejstvii yazy`ka i kul`tury` [Structure and functioning of bilateral names (on the question of interaction of language and culture)]. Sir. 9. Philology. 1994. № 6.

7 **Zakharenko, I. V.** Precedentny`e vy`skazy`vaniya i ix funkcionirovanie v tekste [Precedent statements and their functioning in the text] [Text]. – М. 1997. – Pp. 92–99.

8 **Zakharenko, I. V., Krasnykh, V. V.** Lingvo-kognitivny`e aspekty` funkcionirovaniya precedentny`x vy`skazy`vanij // Lingvokognitivny`e problemy` mezhkul`turnoj kommunikacii [Linguo-cognitive aspects of the functioning of precedent statements] [Text]. – М., 1997. P. 100-115.

9 **Vasilev, A. D.** Intertekstualnost : pretsedentnye fenomeny [Intertextuality: Precedent Phenomena] [Text]. – М. : FLINTA [in Russian].

10 **Zhasulan, B.** «Zhaiymdy aitsam zhasyрмаi, zhagdaıym menin osyndai...» [I'm not going to hide, i'm in a situation like this...] [Text]. [Electronic resource] : <https://zhasalash.kz/saraptama/zhajymdy-ajtsam-zhasyrmaj-zhagdajym-menin-osyndaj...-21322.html>.

11 **Baiganin, Zh.** «Atynnan ainalaiyn, Almaty!...» [I'm sure you're on your own, Almaty] [Text]. Electronic resource: <https://zhasalash.kz/kogam/atynnan-ajnalajyn-almaty!...-19489.html>.

12 **Bapiuly, M.** «Atynnan ainalaiyn, Qarqaraly!...» [By the name of Karkaraly] [Text]. Electronic resource: <https://bilim-all.kz/olen/10385-Qarqaraly>.

13 **Zhanysbai, M.** «Atynnan ainalaiyn, Qarqaraly» [By the name of Karkaraly] [Text]. [Electronic resource]. – <https://aikyn.kz/205742/atynnan-aynalayyn-karkaraly/>.

14 **Abdrakhmanov, S.** «Atynnan ainalaiyn, Altai» [By the name of Altai] [Text]. [Electronic resource]. – <https://egemen.kz/article/158915-atynnhan-aynalayyn-altai>.

15 **Kydyrali, D.** «Atynnan ainalaiyn, Aulie ata» [I'll see your name, Aulie ata] [Text]. [Electronic resource]. – <https://egemen.kz/article/213386-atynnhan-aynalayyn-aulie-ata>

16 **Adilova, A. S.** Korkem matinderdegi citaciya kubylysy [The phenomenon of citation in literary texts: monograph] [Text]. – Almaty : Evero, 2015. – 215 p.

17 **Kemenger, A.** «Reseiden shubyryp kosh keledi» [Russia to lead by stowaway] [Text]. [Electronic resource]. – <https://zhasalash.kz/economic/resejden-shubyryp-kosh-keledi...-20958.html>.

18 Qazaq auyz adebieti, «Elim-ai» [Kazakh literature] [Text]. [Elektrondy resurs]/ Qazaq auyz adebieti. – qol zhetkizu rezhimi: <https://bilim-all.kz/olen/8127>.

19 **Denisova, G. V.** V mire interteksta : jazyq, pamjat', perevod. [In the world of intertext : language, memory, translation] [Text]. М. : Azbukovnik, 2003. – 298 p.

31.07.24 ж. баспаға түсті.

09.08.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Ш. Каппасова¹, А. С. Адилова²

^{1,2}Карагандинский

университет имени Е. А. Букетова,
Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 31.07.24.

Поступило с исправлениями 09.08.24

Принято в печать 25.11.24.

ТИПЫ ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОСТИ В СМИ

В статье рассматривается использование песенных текстов как прецедентное явление в газетном языке. Язык средств массовой информации, обладающий своим характером, системой и структурой, уникален и заслуживает особого внимания. Основная цель нашей статьи – проанализировать прецедентные явления в медиатекстах путем изучения этой особенности. Для достижения этой цели предполагается решение таких задач, как комментирование прецедентных текстов, определение цели и причины использования прецедентных текстов в современных казахстанских газетах, акцентирование внимания на национально-культурной природе прецедентных явлений. Их специфичность и использование анализируются с помощью сравнительных, описательных методов. Теоретическую основу статьи составляют работы таких ученых, как В. Красных, Д. Б. Гудков, Г. В. Денисова, И. В. Захаренко, А. Д. Васильев, А. С. Адилова, Г. Б. Нахимова Е. А., Мадиева и С. К. Иманбердиев, которые исследуют вопросы интертекстуальности и прецедентности. В результате в статье исследуется деятельность прецедентных текстов, проявляющихся в материалах отечественных газет, темах через принцип цитирования. В статье проанализированы материалы из средств массовой информации и интернет-ресурсов,

публикуемье в Республике Казахстан, такие как «Жас Алаш» и «Ана тілі». Проведен анализ особенностей использования казахских песенных текстов, выступающих прецедентными явлениями в медиатекстах, а также исследована роль прецедентных текстов, проявляющихся в заголовках по принципу цитирования.

Ключевые слова: прецедентный феномен, прецедентный текст, медиаязык, тексты песен, интертекстуальность.

*A. S. Kappasova¹, A. S. Adilova²

^{1,2}Buketov Karaghandy University,
Republic of Kazakhstan, Karaghandy.

Received 31.07.24.

Received in revised form 09.08.24.

Accepted for publication 25.11.24.

TYPES OF INTERTEXTUALITY IN THE MEDIA

The article discusses the use of song lyrics as a precedent phenomenon in the newspaper language. The language of mass media, which has its own character, system and structure, is unique and deserves special attention. The main purpose of our article is to analyze precedent phenomena in media texts by studying this feature. To achieve this goal, it is supposed to solve such tasks as commenting on precedent texts, determining the purpose and reasons for the use of precedent texts in modern Kazakhstani newspapers, focusing on the national and cultural nature of precedent phenomena. Their specificity and use are analyzed using comparative, descriptive methods. The theoretical basis of the article is the work of such scientists as V. Krasnykh, D. B. Gudkov, G. V. Denisova, I. V. Zakharenko, A. D. Vasiliev, A. S. Adilov, G. B. Nakhimova E. A., Madiev and S. K. Imanberdiev, who explore the issues of intertextuality and precedent. As a result, the article examines the activity of precedent texts, manifested in the materials of domestic newspapers, topics through the principle of citation. The article analyzes materials from mass media and Internet resources published in the Republic of Kazakhstan, such as «Zhas Alash» and «Ана тілі». The analysis of the peculiarities of the use of Kazakh song texts, which act as precedent phenomena in media texts, is carried out, and the role of precedent texts, manifested in headings according to the principle of citation, is also investigated.

Keywords: precedent phenomenon, precedent text, media language, song lyrics, intertextuality.

SRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.48081/CDXQ8530>

*Z. A. Kemelbekova¹, M. E. Kazybay²,
S. Y. Yessenaman³, X. S. Degtyareva⁴

^{1,3,4}Abai Kazakh National

Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Almaty;

²School-Lyceum № 7

named after Akhmet Baitursynuly,

Republic of Kazakhstan, Talgar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1103-9982>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9132-1730>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0382-3419>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6349-5213>

*e-mail: zada-k.68@mail.ru

WAYS TO OVERCOME INTERCULTURAL BARRIERS IN THE ENGLISH LANGUAGE CLASSROOM

This article presents ways to overcome intercultural barriers in the English language classroom through designing additional teaching materials about British culture. The article presents the results of a pedagogical experiment on the implementation of these materials into the educational process. The experiment involved 10th grade students and English teachers from Gymnasium 147 in Almaty. The following themes were tested during the experiment: «Eating in Britain», «Holidays», «Modern families», «Making friends with Westerners», «Art connects people from different cultures». The elaboration of supplementary materials was carried out taking into account the level, age, needs and interests of the pupils. Modern methods and approaches such as «Flipped classroom», «Project technology», and «Role play» were used to overcome intercultural barriers in English lessons. During the conducted pedagogical experiment we can note that the more students are exposed to a foreign language culture, the more naturally they communicate with foreigners. Moreover, knowledge of the culture of the country of the target language enables students to think in a foreign language.

Keywords: foreign language education, culture and language, intercultural communicative competence, mediator of intercultural communication, modern approaches and methods, intercultural barriers

Introduction

Intercultural communicative competence can be designated one of fundamental aims of foreign language education [4; 5; 6] so that students can effectively communicate with people different linguistic and cultural background. Researchers also note that teachers have difficulties in putting this theory into practice [7; 8; 9]. There are only a few empirical studies on the implementation of this competence [10].

Byram's model [8, p. 25], involves the following abilities of linguistic, sociolinguistic, discourse, and intercultural competence.

Attitude (savoir être) characterized by openness, eagerness, and enthusiasm to engage with something that is totally different in correspondence of equality. Flexibility to suspend disbelief and pass judgments on others' cultural meanings and behaviours, as well as a willingness to change one's own incorrect viewpoint.

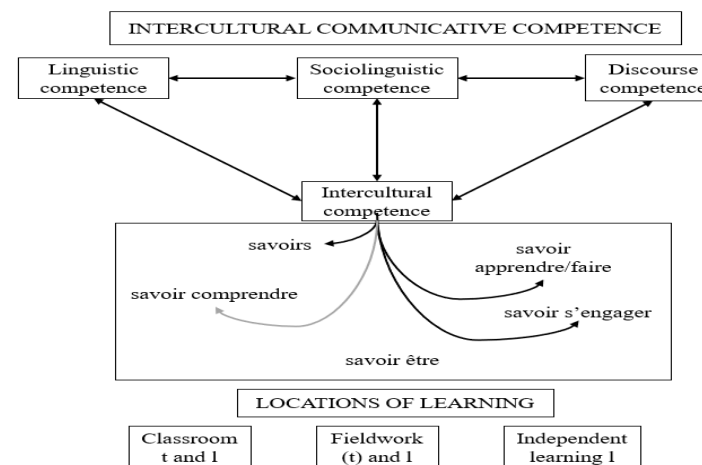
Knowledge (savoirs) of various social groups and the process of communication at individual and societal level in one's own and other countries.

Ability of decoding and association (savoir comprendre) capability to comprehend and illustrate a document or event from another culture in relation to documents or events from one's own culture, to put it short to see things from someone else's perspective.

The power to learn and engage (savoir apprendre/faire). It is determined as the potential to novel information about a culture and cultural practices, and also the chance to implement the knowledge, attitudes, and abilities within the restrictions of face to face communication and socialising.

Critical cultural awareness (savoir s'engager) is distinguished as the power to evaluate attitudes, behaviors', and goods of an individual's own and other cultures using set criteria.

Table 1-BYRAM'S MODEL OF ICC

Kazakh scholar S.Kunanbayeva highlights in her composition the importance of discerning the ambiguity of the single word «intercultural competence,» which is in the sphere of foreign language instruction viewed as an object of creation in the sense of Intercultural Communicative Competence [9, p. 63]. The component construction of the ICC by S. Kunanbayeva, is a synergy of linguocultural, sociocultural, conceptual, cognitive, personality-centred (developmental-reflexive) and communicative sub competences, and is a training system that forms an intercultural communicative level of foreign language proficiency.

The following methods can be investigated utilising a classification based on a co-study of language emphasis:

- communicative-ethnographic approach;
- socio-cultural approach;
- linguaculturological approach;
- communicative-culturological approach

S. Kunanbaeva believes that «language-culture-personality» is an interdisciplinary construct that «reflects the material and moral individuality of linguistic groups, supporting the subject of intercultural communication to effectively interact in the global living space, that use communication partners' language and culture as the basis of mutual appreciation and respect, while remaining a national-ethnic self-identified personality that reflects national-citizenship» [10, p. 44].

The relevance of the research can be seen due to the growing constant intercultural issues when teaching English language. The reason we came up

with the idea to investigate this certain problem is because we have encountered cultural hurdles in the classroom during our pedagogical practice. Students were unable to use their language abilities in a cultural and communicative context.

Materials and methods

In order to answer research questions, the study adopted qualitative and quantitative research methods. We gathered data using different tools: *field notes, interview, questionnaire, classroom observations, transcripts of student interactions, and a pair and group work of students*. Most importantly, this section of the study used a descriptive study to investigate how the «*Flipped Classroom*», «*Project work*» and other teaching technologies improve students' Intercultural Communicative Competence in English classes.

The study was conducted in the № 147 gymnasium with the involvement of 10th graders consisting of 34 students and 5 teachers from this school and other 5 teachers from English learning courses. We conducted the observations approximately for 6 months on the following topics for each unit we have been teaching at that period of time:

Unit 4: «Eating in Britain» (3 weeks)

Unit 5: «Holidays» (2 weeks)

Unit 6: «Modern families» (2 weeks)

Unit 7: «Making friends with Westerns» (3 weeks)

Unit 8: «Art connects people from different cultures» (3 weeks)

We interviewed school teachers and some teachers from English courses to learn more about how they interpret and comprehend the role of culture in language teaching. Based on the intercultural barriers that students experienced, we proceeded to observe and implement activities and techniques of teaching English language, which seemed that it can help to overcome these particular cultural barriers. The elaboration of supplementary materials was done taking into consideration the levels, ages, needs and interests of the learners.

Results and discussion

The participants' most common belief was that culture is materially expressed items that may be conveyed to learners. For example: When we asked: *How do you define «culture?»* the teachers gave following answers:

Teacher 1: “Individuals express common values and views through culture. It is impacted by factors like common geography, historical events, and the spirit of the era”.

Teacher 2: «Culture refers to a collection of people's qualities and knowledge, which includes language, religion, food, social customs, music, and the arts».

Teacher 3: «Culture is defined as «the way people do things».

When we asked this question: «*Do you know what Intercultural Communicative Competence is? YES / NO*. Few of them answered «Yes». Three

teachers admitted that they had never heard of this term before. Still, they could give close definitions to what it was.

Teacher 4: «In general, competent communication requires three criteria to be met. Your communication must be (1) appropriate i.e. in accordance with accepted norms, (2) effective i.e. facilitating the fulfillment of your communication goals, and (3) ethical i.e. treating people fairly and doing no harm».

The next questions were as follows: *How do you understand the role of culture in teaching English? Do you think it is important to study culture along with linguistic skills?* *Teacher 5 said:* «Yes, it is very important. You cannot separate language from culture or culture from language. Languages are full of cultural references, and it can be difficult for you to fully understand the meaning of what has been said if you don't understand the culture».

Teacher 8: «Good thing about learning about culture is that it allows you to find common language with foreigners».

When we asked this question: *What kind of cultural barriers have you encountered in the English language teaching classrooms?* They discussed the obstacles they confront in their own lives:

1 The textbook does not contain enough cultural information;

2 Difficulties in gathering cultural data, and choosing cultural topic;

3 Not being aware of successfully integrating culture into the lesson;

4 Knowledge of foreign languages becomes relevant in the socio-economic conditions of modern society;

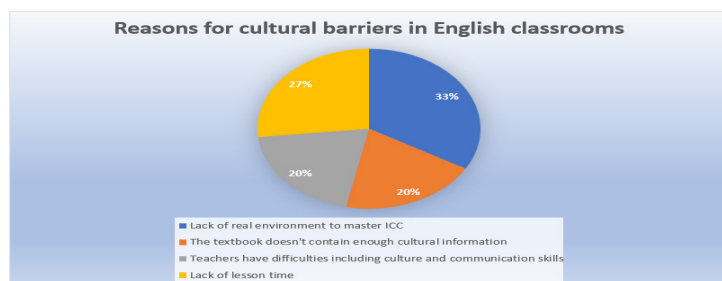
5. Lack of motivation, lack of native speakers in the social circle;

When we asked teachers *if they include culture into their English classes (Do you integrate culture into your English teaching practice? If so, how? Or why not?)*

Teacher 4: «In the given 40 minutes of the lesson we cannot cover both linguistic and cultural materials. If you start talking about culture it is hard to stop discussion so it consumes time and you may neglect learning grammar, vocabulary and do exercises from textbooks».

Teacher 7: «I try to integrate culture into my lessons whenever it is possible. But when I try to choose cultural materials there are not good ones on the internet. So, I have to prepare cultural materials myself which can be quite time consuming and makes this process of integration of culture in the lesson a bit problematic.»

Table 4-INTERVIEW RESULTS WITH TEACHERS

While conducting lessons, we discovered that students did not have a good understanding of British food. They were typically unaware of British traditional meals or dining habits except the fact that they eat fast food. Some of the students were aware that British people enjoy tea, but they were unaware that tea is served differently in Britain.

First week. Firstly, we introduced them to the «*Flipped Classroom*». After having them introduced to the *Flipped Classroom* we sent them learning materials for the next class. Despite their enthusiasm for the class, not all of them read the information that was delivered. All they could do was to give basic descriptions of British food and simple comparisons with our local food.

Second week. This time it was obvious that students knew a lot about the topic and were eager to have classroom discussion. *We split the students in groups and discussed* the questions about British food, tradition and eating habits. Groups talked about the differences and commonalities of two cultures in food.

Students pointed out that while we have dairy-based foods and drinks in Kazakhstan, such as kymyz, shubat, kurt, irimshik, airan, and so on, there are no dairy-based traditional dishes in the UK. Students named and discussed popular British foods (fish and chips) and those they prepare on special occasions, such as roasted turkey with roasted vegetables, bangers and mash, hot cross buns, cottage pie, pudding, trifle, and so on. They could clearly distinguish between the cuisine they consume on a daily basis and the food they make on special occasions in Kazakhstan and in the UK.

Third week. For the next lesson we provided them with a video about British tea culture and the activities that need to be done before, while and after watching the video.

Brewing tea

Britain

1. The kettle is boiled with fresh water.
2. Fresh boiling water is poured into the pot over the tea leaves, infuser, or bags, and allowed to brew for two to five minutes.
3. The brewed tea is poured into the cup, through a tea strainer placed over the top of the cup if loose tea is being used. Infusers or tea bags may be removed once desired strength is attained.
4. White sugar and milk (in that order) may be added, usually by the guest, though milk may be put in the cup before the tea.
5. Stir the tea with teaspoon.

ENJOY!

Kazakhstan

1. The kettle is boiled with fresh water.
2. Fresh boiling water poured into separate teapot over the tea leaves, infuser, or bags. Then boil it for short time again.
3. Pour the milk into "kese"
4. The brewed tea is poured into the cup (through a tea strainer placed over the top of the cup)
5. Add sugar if desired
6. Stir the tea with teaspoon

ENJOY!

Picture 2 – Brewing tea in Britain and Kazakhstan

Students noted that British people had some fixed «tea etiquette tips» while Kazakhs do not have anything fixed like that. But some students said that there is still some tea etiquette in our tradition as well. We use special cups called «kese» (piala). Most of the time Kazakhs pour a small amount of tea, and we keep the beverage's hot temperature. There is, however, another cultural component to it. From a cultural and hospitality aspect, we want guests to remain as long as possible and not become too full too quickly. That is why we just pour a small amount of tea so that we may keep pouring while having a pleasant conversation.

Coming back to English tea etiquettes, students discovered that some of them were unknown and differed from those in Kazakhstan. They contain etiquette guidelines such as not slurping, not blowing if the tea is hot, not resting the tea spoon in the tea, not stirring tea back and forth, and serving the tea with two hands.

Having all these discussions about food students *had study work in small groups of 3–4 students*. We assigned them to create a menu for breakfast, lunch and dinner, imagining they are going to invite their British friend as a guest. Majority of the students included more Kazakh styled food saying that it is better to introduce them with Kazakh cuisine and culture, because they can simply cook and eat their own British dishes every day. They decided their British friend would expect the same coming as a guest, to try authentic traditional Kazakh dishes. They explained some people may not like the food they did not have tried before. So, in case their British friend is not okay with how the Kazakh food is prepared or tastes, they will feed them with British food. Moreover, they mentioned preparing their British food for them, and thinking about their well-being would be nice of us and show our concern and respect towards them. These students mentioned that the British friend would appreciate it without a doubt.

The fourth topic being observed was on 'How to Make Friends with Western People'. When it comes to making friends and connecting with individuals from other ethnic backgrounds, there are many cultural distinctions that must be considered. Whether it's the way people act or speak. To be able to communicate without any cultural barriers and clashes it is required to know about cultural differences in lifestyle, sport, and in many other areas.

First week. This time 10th graders were more engaged in the lesson than the first time we implemented «Flipped Classroom». Students were given PowerPoint slides and videos a week prior. Students could see how people of different nationalities actually make dialogue in the video, and the PowerPoint slides contained information on how to communicate with British people and tips for smooth communication.

This time all of them were more conscious about what they were doing and were quite active in the class discussion. As their level of education was higher 10th graders could go more in depth of the cultural issues. The major contrast that students pointed out was that Western countries are more liberal than Eastern ones. They believe that people may be more open and critical, discuss topics that are taboo in eastern cultures, and they are free to express their feelings and release fury as they see fit. A few students also mentioned that people from the West have more freedom and flexibility to make decisions on their own, as opposed to the East, where families make decisions jointly.

Elders, according to them, are the leaders in the house in eastern cultures, as well as in our country (Kazakhstan), thus youngsters follow the elders' orders without questioning them. An elder is usually the one to make key decisions about a youngster. When parents become elderly, it is common for children to assume responsibility for their care. In many Western societies, the state takes responsibility for an old person's well-being in partnership with children or other close relatives. Students believe that people in our nation are more considerate of senior people than in the United States and the United Kingdom. According to them, just offering your seat in public transportation is a must in Kazakhstan, and failing to do so is considered disrespectful, although in western countries, you are not required to do so. One of the students, whose father is German, explained that in Germany, offering your seat to an older person is considered impolite because they may interpret it as implying that elderly people are weaker than young people.

After identifying some cultural differences, we discussed how we should act and what we should say while chatting to a foreigner. Students saw a clip of people making friends with western people. In order to educate learners for both the positive and bad parts of British culture, all facets of the culture were covered in class.

Second week. After learning about how to communicate with Western people, how to act and what to say, we tried implementing this knowledge in real life. They stressed the importance of being polite, avoiding interrupting a speaker, tolerating differing viewpoints due to cultural backgrounds, respecting their personal space, maintaining an arm's length distance between you and the person speaking, and avoiding eye and physical contact when communicating with not only British people but also people of any cultural background.

We practiced everything we spoke about in the prior classes in the subsequent lessons. For this, we employed the 'Role Playing' technology. We attempted to act out a conversation between individuals from Kazakhstan and the United Kingdom with the help of the students. When constructing the dialogue for the first time, students didn't know how to start the conversation properly and instead used predetermined words like «tell me about your traditional outfit» or «what's your hobby,» among other things. There was a list of phrases that could help them communicate more effectively. They were unsure how to incorporate those phrases into their speech.

Third week. The integration of more cultural elaboration materials that met students' needs had quite a positive effect fixing their lacking parts. They started the talk successfully grasping the concept of applying certain terms at the right time. For instance:

- «Imagine I am in London, and I am waiting for a bus at the bus station, and a local person is also waiting for the bus next to me,» one of the students informed us before two students began establishing dialogue. Then she began her talk by asking, «Lovely day isn't it?» According to the offered materials, British people enjoy discussing the weather, and it's an excellent way to start a conversation if you don't know what to say. As a result, she made good use of the material. Both of the participants got the point that this phrase served as sarcasm. They were able to continue their conversation once they started it by asking questions about their country, interests, hobbies, majors, jobs, and future plans. This indicates that they discussed a wide range of cultural topics during the role playing, including cuisine, sport, popular leisure activities, weather, education, and so on. One of the students closed their talk by stating, «Fancy a cuppa,» which is a slang term in the United Kingdom that means «Would you like a cup of tea?»

We introduced them to more cultural products such as movies, music, and drawings that may benefit them linguistically and culturally; linguistically, because listening and watching can help them broaden their lexical, phonological, and grammatical knowledge; and culturally, because they can begin to think about the target culture, understand some difficult-to-teach cultural elements, and help them relate these elements to their own culture. They were involved in the lesson and delighted in the process. Students had a variety of hobbies, including art, sports,

and science, and the cultural materials chosen had such content and matched the demands of the students. As a result, all of the students were actively participating in the classes. They could witness what life is like in Western countries and how the acquired phrases, as well as any English vocabulary, may be utilized appropriately in context by watching films. They showed significant improvement in their performances after completing all of these communicative practical tasks.

Conclusion

As the final aim of Foreign Language Education is the formation of the students' – Intercultural Communicative Competence, the culture is an inseparable part of foreign language proficiency that determines whether learners can communicate effectively with people from various cultural backgrounds without getting involved in cultural clashes. It is impossible to communicate successfully without first learning about the culture. As a result, culture is one of the most essential linguistic tools and a critical component of effective communication, because the objective of communication is to share and exchange ideas, both speakers and listeners must be open-minded and culturally aware in order to comprehend each other from varied viewpoints.

The findings of this experiment show that the more students are exposed to culture, the more natural they are at communicating with foreigners. Furthermore, cultural awareness permits learners to think in another language. For these reasons, teachers should integrate cultural themes that meet students' needs and interests. Clever planning the process of lessons, selection of authentic useful cultural materials, and choosing appropriate teaching approaches for teaching particular cultural topics, and developing their particular linguistic skills along with non-linguistic skills are the main steps that should be considered on the way to reach the goal of forming students' Intercultural Communicative Competence. In this case, communicative approaches are suggested as the main teaching methodology.

The Communicative Approach focuses on the idea of learning the English language through real communicative interaction. Learners' natural language acquisition mechanisms will be applied when they are engaged in genuine dialogue, allowing them to learn to use the language in a diverse intercultural context based on problem solving. Consequently, teachers need to have the knowledge on how to teach culture through appropriate and modern teaching methods in English.

This research work points out that further investigations are required to be done concerning intercultural barriers in English learning and teaching processes. We sincerely hope this research work will serve as an aid and motivation for teachers, learners and any other researchers to carry out research in similar investigations designed to help to solve the problems, and expand the knowledge base of this certain important area of English language teaching.

References

- 1 **Guilherme, M.** Critical Citizens for an Intercultural World: Foreign Language Education as Cultural Politics [Text]. – Clevedon : Multilingual Matters, 2002. – 312 p.
- 2 **Byram, M.** From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship. Essays and reflections [Text]. – Clevedon : Multilingual Matters, 2008. – 272 p.
- 3 **McKay, L. S.** Teaching English as an International Language. Teaching and Learning in the Language Classroom [Text]. – Oxford : Oxford university press, 2002. – 150 p.
- 4 **Lázár, I., Huber-Kriegler, M., Lussier, D., Matei, G. S., Peck, C.** Developing and assessing intercultural communicative competence. A guide for language teachers and teacher educators [Text]. – Graz : European Centre for Modern Languages. Council of Europe Little, D. and Simpson, B. European Language Portfolio, 2003 – 43 p.
- 5 **Cushner, K., Mahon, J.** Intercultural Competence in Teacher Education: In Deardorff (Ed.), The Sage Handbook of Competence [Text]. – Los Angeles : Sage, 2009. – pp. 304–320.
- 6 **Byram, M.** Intercultural Competence in Foreign Languages. The Intercultural Speaker and the Pedagogy of Foreign Language Education. In Deardorff, D. K. (Ed.), The Sage Handbook of Intercultural Competence [Text]. – CA : Sage, 2009 – pp. 321–332
- 7 **Byram, M., Nichols, A., Stevens, D.** Developing Intercultural Competence in Practice [Text]. – Clevedon: Multilingual, 2001. – 246 p.
- 8 **Canale, M., Swain, M.** Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing [Text]. Applied Linguistics. – Oxford University Press, 1980. – 47 p.
- 9 **Кунанбаева, С. С.** Компетентностное моделирование профессионального иноязычного образования [Текст] – Алматы, 2014. – 42 с.
- 10 **Kunanbaeva, S. S.** The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach [Text]. – Hertfordshire Press Ltd, UK, 2013. – 293 p.

References

- 1 **Guilherme, M.** Critical Citizens for an Intercultural World: Foreign Language Education as Cultural Politics [Text]. – Clevedon : Multilingual Matters, 2002. – 312 p.

2 **Byram, M.** From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship. Essays and reflections [Text]. – Clevedon : Multilingual Matters, 2008. – 272 p.

3 **McKay, L. S.** Teaching English as an International Language. Teaching and Learning in the Language Classroom [Text]. – Oxford : Oxford university press, 2002. – 150 p.

4 **Lázár, I., Huber-Kriegler, M., Lussier, D., Matei, G. S., Peck, C.** Developing and assessing intercultural communicative competence. A guide for language teachers and teacher educators [Text]. – Graz : European Centre for Modern Languages. Council of Europe Little, D. and Simpson, B. European Language Portfolio, 2003 – 43 p.

5 **Cushner, K., Mahon, J.** Intercultural Competence in Teacher Education: In Deardorff (Ed.), The Sage Handbook of Competence [Text]. – Los Angeles : Sage, 2009. – pp. 304–320.

6 **Byram, M.** Intercultural Competence in Foreign Languages. The Intercultural Speaker and the Pedagogy of Foreign Language Education. In Deardorff, D. K. (Ed.), The Sage Handbook of Intercultural Competence [Text]. – CA: Sage, 2009 – pp. 321–332

7 **Byram, M., Nichols, A., Stevens, D.** Developing Intercultural Competence in Practice [Text]. – Clevedon: Multilingual, 2001. – 246 p.

8 **Canale, M., Swain, M.** Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing [Text]. Applied Linguistics. – Oxford University Press, 1980. – 47 p.

9 **Kunanbaeva, S. S.** Kompetentnostnoe modelirovanie professional'nogo inoyazychnogo obrazovaniya [Competence modeling of professional foreign language education] [Text] – Almaty, 2014. – 42 p.

10 **Kunanbaeva, S. S.** The Modernization of Foreign Language Education: The Linguocultural-Communicative Approach [Text]. – Hertfordshire Press Ltd, UK, 2013. – 293 p.

Received 08.11.23

Received in revised form 21.01.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*З. А. Кемелбекова¹, М. Е. Қазыбай², С. Е. Есенаман³, К. С. Дегтярева⁴

^{1,3,4}Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

²Ахмет Байтұрсынұлы атындағы № 7

жалпы білім беретін орта мектеп-лицейі,

Қазақстан Республикасы, Талғар қ.

08.11.23 ж. баспаға түсті.

21.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КЕДЕРГІЛЕРДІ БОЛДЫРМАУ ТӘСІЛДЕРІ

Бұл мақалада Ұлыбритания мәдениеті туралы қосымша оқу-әдістемелік материалды әзірлеу арқылы ағылшын тілі сабағында мәдениетаралық кедергілерді жеңу жолдары қарастырылған. Мақалада осы әдістемелік әзірлемелерді оқу процесіне енгізу бойынша педагогикалық эксперименттің нәтижелері берілген. Экспериментке Алматы қаласындағы № 147 гимназияның 10-сынып оқушылары мен ағылшын тілі мұғалімдері қатысты. Эксперимент барысында «Британиядағы тамақтану», «Мерекелер», «Қазіргі заманғы отбасылар», «Батыстармен достасу», «Өнер әртүрлі мәдениет өкілдерін байланыстырады» атты тақырыптары бойынша қосымша әзірленген әдістемелік әзірлемелер сынақтан өтті. Қосымша материалдарды әзірлеу оқушылардың деңгейін, жас ерекшеліктерін, қажеттіліктері мен қызығушылықтарын ескере отырып әзірленді. Ағылшын тілі сабағында мәдениетаралық кедергілерді жеңу үшін «Төңкерілген сынып», «Жобалық технологиялар», «Рөлдік ойындар» сияқты заманауи әдістер мен тәсілдер қолданылды. Педагогикалық эксперимент барысында біз оқушылар шетел тілінің мәдениетімен неғұрлым көп таныс болса, соғұрлым шетелдіктермен табиғи қарым-қатынас жасау оңай болатынын байқадық. Оның үстіне оқытылып жатқан тіл елінің мәдениетін білу оқушыларға шетел тілінде ойлауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: шеттілдік білім беру, тіл және мәдениет, мәдениетаралық қарым-қатынас құзыреті, мәдениетаралық қарым-қатынас медиаторы, заманауи оқыту әдістері мен тәсілдері, мәдениетаралық кедергілер

*З. А. Кемелбекова¹, М. Е. Қазыбай², С. Е. Есенаман³, К. С. Дегтярева⁴

^{1,3,4}Қазақстан Республикасының

педагогический университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²КГУ Общеобразовательная

средняя школа-лицей № 7

имени Ахмета Байтурсынова,

Республика Казахстан, г. Талгар.

Поступило в редакцию 08.11.23.

Поступило с исправлениями 21.01.24.

Принято в печать 25.11.24.

СПОСОБЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ БАРЬЕРОВ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной статье представлены способы преодоления межкультурных барьеров на уроке английского языка через разработку дополнительного учебно-методического материала о культуре Великобритании. В статье приводятся результаты педагогического эксперимента о внедрении данных методических разработок в учебный процесс. В эксперименте участвовали ученики 10 класса и учителя английского языка гимназии № 147 г. Алматы. В ходе эксперимента были апробированы дополнительно разработанные методические разработки по следующим темам: «Eating in Britain», «Holidays», «Modern families», «Making friends with Westerns», «Art connects people from different cultures». Разработка дополнительных материалов осуществлялась с учетом уровня, возраста, потребностей и интересов учеников. Были использованы современные методы и подходы такие как «Перевернутый класс», «Проектные технологии», «Ролевые игры» для преодоления межкультурного барьера на занятиях английского языка. В ходе проведенного педагогического эксперимента мы можем отметить, что чем больше учащиеся знакомятся с иноязычной культурой, тем естественнее они общаются с иностранцами. Более того, знание культуры страны изучаемого языка позволяет учащимся мыслить на иностранном языке.

Ключевые слова: иноязычное образование, язык и культура, межкультурная коммуникативная компетенция, посредник межкультурной коммуникации, современные методы и подходы, межкультурные барьеры

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/BAOL7210>

*К. Кудеринова¹, Ә. Қожахмет²

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

*e-mail: kuderinova_70@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АУЫЗША КОРПУСЫ ЖӘНЕ АУЫЗША ТІЛ

Мақала А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының 2022–2024 жылдарға арналған «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту Интернет-ресурсы» атты гранттық тақырып бойынша алғаш рет жоспарланып отырған қазақтың ауызша тілінің ішкорпусына алынатын мәтіндердің сипатына арналады. Ауызша тілдің іш қорпусына күнделікті тұрмыстық қатынастағы ауызекі сөйлеу стилі (үй іші, отбасы, туған-туыс, көршілер арасындағы диалогтер, дүкен, көлік, қоғамдық орындардағы тілдесулер, бейресми сипаттағы телефон арқылы сөйлесулер), бейресми әңгіме, сұхбаттардағы машықсыз, дәстүрлі сөйлеулер, ауызша шаршысөз, дәріс, конференция, дөңгелек үстел, кеңес, семинар, сұхбаттардағы алдын ала жоспарланған тақырыпқа сөйленген сөздер, кино, сахналық қойылымдағы дискурстар, ауызша сөйленген машықты, машықсыз діни дискурстар, теле-радиоадағы алдын ала тақырыбы белгілі бағдарламалардағы машықсыз сөздер алыну қажеттігі дәлелденеді. Себебі машықсыз сөйлеу тілі шынайы, табиғи тіл болып табылады. Осыған байланысты мақалада ауызекі сөйлеу тілінің ұлттық ерекшелігі сипатталады. Ол үшін мақалада бірыңғай қазақ ұлты қоныстанған өңірлердегі жасы үлкен қариялардың дәстүрлі сөйлеу тілі талданады. Ауызекі сөйлеу тілінде қазіргі қазақ сөздіктеріне енген тілдік қолданыстар, ерекше оралымдар көптеп кездесетіні дәлелденеді. Сол себепті жазба мәтінді дыбыстау, өлең, қара сөзді жатқа оқу, ақпараттық хабарлардағы жазылған мәтінді оқып беретін ауызша сөздер ауызша

тілдің корпусына алынбайтыны айтылады. Сөйлеу тілі – сол ұлттың сөйлеу дәстүріне табан тірейтін, сөйлеу дәстүрін танытатын тіл болғандықтан, бұл мәтіндер ұлттық корпусының мазмұнын байытатын мәтіндер деген қорытынды шығарылады.

Кілтті сөздер: ауызша тіл, ауызша тіл корпусы, ауызекі сөйлеу тілі, тілдік қолданыстар, машиқсыз сөз, машиқты сөз, сұхбаттар.

Кіріспе

Қазақстанда қазақ тілінің ұлттық корпусы енді қолға алынып жатқан жылдары осы саланың мамандары «корпус құрастыру ісін орталықтандырып, үлкен күшпен мемлекет тарапынан қолдау көрсетілетін болса, мынадай корпус түрлерін жасап шығуға болар еді.

Қазақша сөйлеу тілі жазбасының (мәтінінің) жеке корпусы (орыс тілінің «Корпус живой русской речи» тәріздес); қазақ тілінің поэтикалық мәтіндерінің жеке корпусы (орыс тілінің «Корпус русских поэтических текстов» тәріздес) [1, 60-б.] деп, нақты санамалап, бағдарлама түрінде ұлттық корпус түрлерін жоспарлаған екен.

Соның ішінде қазақ тілі ұлттық корпусының маңызды бір құрамдас бөлігі ауызша сөздің корпусы болып табылатыны сөзсіз. Оның себебі ауызша тіл – жазба тілге қарағанда аса мобильді, жанды, қоғам мен ортаның өзгерістерін, сол тілде сөйлеушілердің санасы мен құндылықтарындағы дамуды, сөз мағыналарының өзгерістерін, үдерістерін көрсететін, жаңа лексемалар тудыратын еркін, тәуелсіз, бірақ тұтынушыға ең жақын коммуникация құралы және алаңы. Ауызша тілдің сапасы, ауызша тілдегі өзгерістер жалпы ұлттық тілдің дамуы мен жетілуіне әсер етеді. Әдеби тілдің нормаларын бұзады, коммуникацияны икемді ететін жаңа нормалардың жасалуына негіз болады.

Сондықтан тілдің ұлттық корпусы ауызша тілдің корпусынсыз толыққанды бола бермейді, тілдің шынайы, табиғи көрінісін бере алмайды.

Алайда тіл-тілде ауызша тілдің корпусын жасаудың қиындығы бар. Сондықтан ауызша тіл корпусы барлық корпусстардың аз бөлігін қамтиды. Мысалы, «орыс тілінің Ұлттық корпусы құрамында 2008 жылдың қаңтарында бар болғаны 3,9 % ауызша мәтін болды. Онда бұқаралық сөйлеу (публичная речь) (64,3 %), бұқаралық емес сөйлеу (непубличная речь) (8,1 %), кино сөзі (27,6 %)» болды дейді А.Жұбанов, А.Жаңабековалар [1, 57-б.]. Британ ұлттық корпусында (BNC) ауызша тіл корпусы 10 %-ын ғана алады. Ал түрік тілінің 1990 ж бермен қарайғы кезеңді қамтитын ұлттық корпусында (TNC) ауызша корпус бар болғаны 2%-ын құрады.

Ал француз тілінің ұлттық корпусындағы ауызша мәтіннің синтаксистік және стилистикалық белгілеуіне қатысты артықшылықтары мен мүмкін болатын кемшіліктері бағаланатын зерттеулер жарық көріп жатыр [2; 3].

Сондай-ақ британ корпусына енген ауызша мәтіндердің стихиялық құрылымын қабылдауды жеңілдету логикасын қарастыратын зерттеулер бар. Мақала авторының айтуы бойынша, 2012-2016 жылдары Ұлыбританияның түкпір-түкпірінен келген L1 Британдық ағылшын тілінде сөйлейтіндер арасындағы 11,5 миллион сөзден тұратын Британдық Ұлттық корпус пайда болған [2; 4].

Ал қазақ тілі ұлттық корпусында ауызша тілдің ішкорпусы жасақталмаған еді. Сол себепті А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында алғаш рет ауызша тілдің ішкорпусын жасау қолға алынған еді.

Осыған орай, тақырып орындаушылары – Тіл білімі институты қызметкерлері, алдымен, ауызша тіл дегеніміз не? ауызша тілдің мәтіндеріне нені жатқызамыз? ауызша тілдің мәтіндерін жинау тәсілі қандай? ауызша тілдің жазбаға түскендегі тілдік жүйе мен құрылымға қайшы келетін «жүйесіз», «нормасыз» сипатынан ішкорпусқа қажетті деректерді қалай шығарамыз? ауызша тілдің түрлері қандай деген сұрауларға жауап іздеуден бастады.

Сол себепті бұл мақаланы жазудың негізгі мақсаты қазіргі қазақ ауызша тілінің түрлерін, оның ішінде ауызекі сөйлеу тілінің ұлттық ерекшелігін сипаттау болды.

Материалдар мен әдістері

Зерттеу корпусқа салынуға тиісті ауызша тіл материалдарын игеру, ауызша сөйленген сөздердің транскрибациясын, стенограммасын, сөзжазбасын алудан басталды. Ауызша тіл деп айту және сөйлеу арқылы жарыққа шығатын, тыңдайтын аудиторияға бағытталған тілдік коммуникацияны алдық. Ауызша тіл, алдымен, әлеуметтік орта мүшелерінің коммуникативті діттеміне қызмет ететін басты тілдік құрал ретінде алынды.

Ауызша тіл – уақыт пен кеңістік жағынан мобильді, айтылған сөзді сол мезетте сол қалпында қайталау мүмкіндігі жоқ тіл [5, 82-б.]. Ауызша тілде, ең алдымен, сөз экономиясы болады [6, 87-б.]. Ол: коммуниканттардың паралингвистикалық, экстралингвистикалық, суперсегментті тәсілдер қорына: интонация, жест, тон, темп, мимика, затты көрсете алу, имплицитті семантика, фонға ие болуынан; конситуация коммуникацияның толық мүшесі болуы, қоғамдық-әлеуметтік контекстің болуынан [7, 17-б.]; осыған байланысты сөздердің семантикалық байланысының күштілігі, морфологиялық формасыз, шылауларсыз байланыса беруінен [8, 17-б.]; анализм, инверсияның күштілігінен; коммуниканттардың санасында вербалданбайтын жасырын мазмұнның болуынан және көбінесе аялық

білім қоры ортақ коммуниканттардың сөзі болып табылатынынан шығады [9, 25-б.].

Ауызша тіл жазба тілден тез. Сондықтан ішкі сөйлеу кодына келген ой сол қалпында сыртқа шығады: ауызша тілдің синтаксистік құрылымы тілдік тәсілдерге қарағанда логикаға құрылады. Себебі ауызша тілде коммуниканттың өз еркілігі, өз меншігіндегі сөйлеу мәнері, коммуникативтік актіге дайындықсыз кірісіп кетуі бар [10]. Ауызша тілде жаңа сөздер, грамматикалық формалардың жаңа жұмсалымы көп болады.

Ауызша тілді тілтұнушысының қолдануына қарай таныс ортада: 1) ауызекі сөйлеу тілі таныс-бейтаныс ортада: 2) сөйлеу тілі немесе бейтарап сөйлеу тілі, 3) бейтаныс ортада: ауызша әдеби тіл (ауызша ғылыми тіл, ауызша іскери тіл, ауызша кәсіби тіл, діни сөз, ауызша шаршысөз, ауызша көркемсөз) деген түрлерін бөлеміз.

Ауызекі сөйлеу тілі – таныс ортадағы тұрмыстық қатынаста қолданылатын, тілдік қарым-қатынастың ең ілкі және өте өзгерімпаз түрі. Зерттеуде ауызша сөздің жазба нұсқасын талдау, сипаттау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жасалып жатқан ұлттық корпус құрамына институт директоры Анар Фазылжанованың бастамасымен бірнеше ішкорпустар енгізіліп жатыр. Олардың бірнешеуі мыналар: тарихи мәтіндер ішкорпусы, ономастикалық атаулар ішкорпусы, ауызша тілдің ішкорпусы, параллель мәтіндер ішкорпусы, мәдени бірліктер ішкорпусы және т. б.

Ауызша тілдің ішкорпусы қазіргі қазақ тілінде сөйленген ауызекі, сөйлеу стильдерінде, шаршысөз, көсемсөз, ғылыми сөз, іскери сөз стильдерінде жарыққа шыққан, аудиосы бар сөздердің қоры жинақталған ішкорпус болып табылады.

Шетел ғалымдары ауызша корпусының екі типі бар деген: бірі – дыбысталған мәтін (кітапты дауыстап оқу, оқылған жаңалықтар мәтіні), екіншісі – машықсыз сөз, яғни дайындықсыз сөйленген сөз (екі не одан да көп адамның әңгімесі, бір адамның ауызша сұхбаты) [11, 23-б.].

Жұмыс басталғанда алдымен осы типтердің қайсысы корпусқа алынады деген сауал тұрды. Өйткені алынатын сөздер белгілі бір мақсатқа сай болуы қажет. Ал қазақ ұлттық корпусында ауызша тілдің корпусы болуының мақсаты қазақ тілінің қолданыстағы күйін тану, зерттеу, меңгертуде есте болатын тұстардың әдістемесін шығару деп ойлаймыз. Өйткені ағылшын тілін үйретуде ауызша корпусы пайдалану тәжірибесі ертеден қолданылады [12, 58-б.].

Сонда ауызша тілдің ішкорпусына ауызша машықсыз сөздер, ауызша аудиторияға қызмет еткен барлық стильдегі сөздер алынатын болды. Ал жазылған мәтін, оқылған, жазба тілмен сөйленген сөздер алынбады.

Осы тұрғыда ауызша корпусының метабелгіленімі жасалды.

Ең алдымен, сұхбат беруші, яғни сөйлеушінің аты-жөні берілетін болды. Яғни ішкорпусқа авторсыз емес, авторлы, тұлғасы бар сөздер алынды. Өйткені аты-жөні берілген сөздің басқа да параметрлері беріле алады. Мысалы, сұхбат берушінің жынысы, сұхбат берушінің туған жылы, мамандығы ауызша сөзді зерттеушілер үшін қажетті ақпараттар мен параметрлер болып табылады. Әсіресе сөздің лингвоәлеуметтік факторы сөздің сапасы мен ерекшелігіне тікелей әсер етеді. Сол себепті сөз авторының тұратын аймағы (қала тұрғыны, ауылдық жердің тұрғыны екендігі, Қазақстанның батысы, Қазақстанның шығысы, Қазақстанның оңтүстігі, Қазақстанның солтүстігінен екендігі немесе қазақ тілінің аймақтық түрі болып табылатын Баян-Өлгей аймағы, Шыңжаң өлкесі, Түркия не Ресейде тұрған болуы) міндетті түрде талдауға алынады. Метабелгіленімде көрсетіледі. Сонымен бірге сөз авторының жазба тілді білу, білмеуі, өзге тілдерді қолдану деңгейі, мысалы, таза қазақтілді болуы немесе екітілді, не көптілді болуы, сондай-ақ жас, жасы үлкен қария кісі болуы сөз сапасына әсер етеді.

Метабелгіленімде сөздің сөйленген уақыты, сөздің ұзақтығы берілуі сөздің уақыт өлшемі бойынша өзгеру сипатын, норма мен дағдыға қатысты анықтаулар жасауға мүмкіндік береді. Мысалы, Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ауызша тіл ішкорпусында классик жазушылар Ғ. Мүсірепов, М. Әуезов, С. Мұқановтардың ауызша сөздері бар. Бұл сөздер М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорынан алынды. Осындай құнды дүниелерді сақтап келген институт басшылығына алғысымыз шексіз.

Сонымен бірге сөйленген сөздің мынадай тақырыптары қамтылды: өмірбаян, тарих, білім, мәдениет, саясат, дін, әдебиет, дәстүр, тіл білімі, ғылым және т.б.

Ауызша сөздің конситуациясы, яғни сөз жағдаяты маңызды [14, 63-б.]. Сондықтан сөздің телеканал, телефон, уотсап желісі, инстаграмм, фейсбук, әлеужелі каналы, жиналыс мінбері, дәрісхана, мерейтой, ас-садақа, отбасылық мереке (той, тілеу), шай үстінде, театрда, студия, конференцияларда сөйленген барлық түрлері алынды.

Және ең бастысы сөйленген сөздің стильдері оның қарапайым-тұрмыстық, сөйлеу, шаршысөз стилі, көркемсөз стилі, ғылыми стилі, іскери стиль, діни стиль болуы да зерттеушілер үшін жаңа тұжырымдар әкелетін нысандар болып табылады. Сондай-ақ оқылған мәтін, баяндама түрінде дыбысталған ауызша сөздер де ішкорпусқа алынады.

Адам өзінің МЕН-і мен МЕН-іне жақын айнала ішінде жеке тұлғасын қалыптастырады. Бейресми орта адамның шынайы болмысы мен табиғатын танытады. Бейресми ортада коммуникацияға түсетін тұлғалар туыстық, тұрмыстық, әріптестік, кейде қызметтестік контекст арқылы өзара тілсіз түсінушілігі басым болады. Адам өзіне ең жақын отбасы, бір үйде тұратын адамдарымен қарым-қатынас кезінде тіпті тілдік коммуникацияны өте аз қолданады, кейде тіпті қолданбайды деуге болады.

Ауызша тілдің корпусын жасаудағы басты мақсат қазақ тілінде дұрыс сөйлеу және қазақ тілінің сөзсаптамын зерттеуге материалдар жинау болатын болса, онда дәл осы кезеңдерде тұрмыстық қатынастағы қысқа-қысқа ауызекі диалогтерді емес және ресмиге жақын сипаттағы телесұхбат, пікірлер емес, дәріс, конференция, семинар, дөңгелек үстелдерде сөйленген сөз, монологтер емес және бастысы қазір көп кездесетін қате сөйленген сөздерді емес, бейресми жағдайдағы қарапайым әңгімелерді, дәстүрлі әңгіме айту машығындағы сөздерді жинау дұрыс болады деп ойлаймыз. Ауызша сөйленген сөздердің барлығын корпустық салып, мына сияқты түсініксіз мәтіндерден зерттеу нысанын табуға болмайды. Мысалы: *Өткөнжол ол айтты/ жұмұшишұ тұралы да//, тыңдадық/ иши сол аяқ кезінде [...]* жаңағы йескертелерден гейін//, содаң гейін енді//, жаңағы қосұмша сөз айттық сынды//, қалай/ не жасадық деген мәселе//, енді ііііі ымммм кәзір біз енді// [...].

Сөйлеу тілі дегенде жоғарыдағыдай «аузынан сөзі түскен» мәтіндер емес, тіл ұстарманның тұрмыстық санасын жарыққа шығаруға қызмет ететін, танытатын, түсінікті сөз стилін аламыз.

Сөйлеу тілі – сөйлеушінің тұлғасына жақын, сөйлеушінің тұлғасын танытатын тіл болады, сондай-ақ сол ұлттың сөйлеу дәстүріне табан тірейтін, сөйлеу дәстүрін танытатын да сөйлеу стилі болып табылады. Сондықтан сөйлеу тілінің мәтіндері ұлттық корпустың мазмұнын байытатын мәтіндер болады. Ұлттық сөзсаптам ерекшеліктерін көрсететін, ұлттық сөзсаптам үлгілерін беретін тіл болады.

Қазіргі өзге тілдің сөйлеу стилі араласқан, сөйлем құру, сөз тіркестіру амалдары еніп кеткен қазақ тілінің «бөгделенген» қолданысын түзеу үшін де, дәстүрлі сөзсаптам ерекшеліктерін зерттеу үшін де ауызша тіл корпусында дәстүрлі сөйлеу тілінің мәтіндері көптеп алынуы қажет.

Тіпті арнайы «дәстүрлі сөйлеу тілі» деген ішкорпустың болуы керек деп ойлаймыз. Дәстүрлі сөйлеу тілін үлгі етуді қойсақ, одан көз жазсақ, әдеби тілдің табиғаты өзгере бастайды.

Ауызша тілдің іш корпусында, әсіресе ауыл қазақтарының ауызекі сөйлеу тілі, ақсақалдардың сөзсаптамы көптеп енгізілуі қажет. Ол үшін әлі де кеш болмай тұрғанда, мысалы, «Қазақ тілі дәстүрлі сөзсаптам үлгілерінің

прагматикасы» атты мемлекеттік грант аясында бірыңғай қазақы ортасы бар елдімекендерге ұйымдастырылған іссапарлар сияқты ғылыми экспедициялар жасалуы қажет.

Мысалы, сол іссапарлардың бірінде жазылып алынған Ақтөбе облысы, Шалқар ауданы, Айшуақ ауылының Қобылашев Әбдіраш деген мал дәрігері болып жұмыс істеген 80 жастағы ақсақалының екеуара әңгімесінен үзінді алып көрейік: *Отырған о жеріңде // орталыққа / бір ықпалың болуу герек // тәрбійең болуу герек // ақылыңнан тәрбійең болуу герек //жүргөн жүрүсүңнен тәрбие болуу керек // орта көргөндігің белгілі боп тұрұуы керек // не босса ана/ана көпшіліктің көзүне айта бермеу керек// әр әңгіме әркімге айтатын өлшем бар / сол өлшеммен айтұу керек //көрдүңүз бә?// ол әлгі мен сөз білед екем деп// не тыңдамайтын жерге сөздү сұхпау керек // керег жоқ оған е-ең тийімдісі аузыңды баққан ол арада// пәлеңшең бүй деп айтты дегізгеннен // Әдімандай балалы бол деген / Әдіман::: соезде баланың аз кезі ед // Әдіман оқұтұушұ//жеті балалы болған // сондұқтан: Әдімандай балалы бол дедім //жеті бала зой енді//о гезде бала аз // Әйнектей құу бол дегенім// құу адам ед // Карол дейтін ед //сақалы үлкөн // құу // өте құу адам ед // құу //өзү менің жездем ед // Әйнектей құу бол// Әдімандай балалы бол// Өтәлідәй у бол дейтінім оның тілі ашишы адам ед// оның кәзір бір/екі мысалын айтам //ол құу // ашиед // сондұқтан Өтәлідәй ұу бол//Қайтадан тыңда// Керімбайдай беріш бол істеген ісіне, қылуасына ыңғәйлы// кімдей // Ілійәстәй ергіш бол, істеген ісіне қылуасына белгілі// Әдімандай балалы бол / бала көп // Сыдықтай саналы бол тәрбійелі қазақ тілінің оқұтұушысы тәлім/тәрбійесі жүрт/жүртшысы соны бөлөк Әйнектей ұу бол, ұу - отырған жері //құу ол құу // құу // құу // Өтәлідәй ұу бол //ұу // ұу ол жәңгәгі қайдағы пәлені айтад// Мысал айтсам: Қалбек дейтін қалық бірмен / бірі / отбасы отұрұп қалжыңдасад // отбасы отұрұп қалжыңдасад // бірімен / бірі // ол аямайд // мінің гөрсө бірінің бірі::: бірәқ үшүнишү біреу гелсе // ол әңгіме қалад // шатасып отқанда да сырын байқатпайд // Пұсұрман дейтін әкеміз/дің алты баласы болған // жүрт білмей не босса сон айтад// алты баласы болған // жоқ Бес пұсұрман дейд// /жо:қ Пұсұрман бесеу емес, алтау Қалбек//Қарабас//Өмір//Жарас//Темір// көрдіңізба?/ Білмейд//көпшілігі Өмір менен Темір аз үй болған // мүсәпірлеу болған сексен деген кісі/сексен деген кісі.*

Бұл үйде, шай үстінде екеуара отырып, алдын ала дайындықсыз, машықсыз айтылған әңгіме болатын. Ақсақал әңгіменің таспаға жазылып жатқанын, бұл жазбаның белгілі бір мақсатта пайдаланылатынын сезіп отырды. Алайда сөздің тілдік сипаты емес, мазмұны, тарихи дерегі маңызды болады деген оймен, өзінің сөзсаптамын қадағаламады. Сол кезде, керісінше, сөзі еркін, табиғи шықты.

Үш сағаттық сұхбаттасу аудиотаспадан өзгеріссіз жазбаға түсіріліп, мүмкіндігінше фонетикалық транскрипциясымен берілді. Сұхбаттасқан уақытта сөз өте әсерлі, түсінікті, нақты болды. Оған бірден-бір әсер еткен сөйлеушінің интонация реңктерін шебер пайдалана білуі және мақсатты қайталаулар жасауы, сондай-ақ әр сөзін түсіндіріп отыруы болды деп ойлаймыз.

Сонымен бірге әдеби тілдің сөздіктерінде тіркелмеген тіркестер, жаңа мағыналар байқалды. Қазақ сөздік қорын байытатын, ұлттық сөйлеу тілінің белсенді қолданыстары шықты. Мысалы, *орта көргендік (тәрбиелілік, әдептілік, оқыған), отырған жер (елмен сөйлесіп, араласқан орта), сөз сұқпау (сөйлему), ауызыңды бағу (ауыз баққан деген біреудің сөзін аңду, өсек теру деген мағына бар еді, мұнда 2-жақпен айтылып, ауызыңды жауып отыру, үндемеу деген мағынада қолданылды), әңгіме өлшемі (сөз нормасы), мысалын айту (дәлел келтіру), қылуасы (әдеті), қайдағы бәле (небір қызық), халық (ру), отбасы отыру (отбасы мүшелерінен басқа ешкім жоқ кез), әңгіме қалу (тыныштала қалу, басқа әңгімеге көшу), шатасу (ұрсысу, дауласу, төбелесу), не болса, соны айту (аузына не келсе, соны сөйлеу), аз үй (аз гана)* деген сияқты сұхбаттың жанын кіргізіп отырған көптеген тіркестер ана тіліміздің байлығы болар еді.

Бұрынғы уақытта адамдар өзіне ет жақын ортамен етене қатынаста болған. Әулет болып, бір ауылда тұрған. Сол кеңістіктен ұзай қоймаған. Үй-іші, әулет, туған-туыс, көрші-қолаң, құрбы-құрдас, ауыл адамдары сияқты әбден таныс ортада қазақтың дәстүрлі сөйлеу тілі басты коммуникативтік құрал болды. Алайда заман өзгеріп, тума-туыс бірыңғай отыратын қазақы ауылдың ішіне өзге рудың, бөтен ұлттың адамдары «келіп кіріскен» (А.Байтұрсынұлының сөзі) заманда, қоғамдық формация ауысып, әлеуметтік-тұрмыстық, еңбек қатынастары өзгерген тұста дәстүрлі ауызекі сөйлеу тіліне де өзгерістер ене бастады. Таныс орта енді таныс-бейтаныс ортаға айналып, тілдік жағдаят басқашаланды.

Экспедиция арқылы материалдар жинап, оны аудионұсқасымен бірге жазба нұсқаға түсіріп, ауызша корпусқа енгізіп, зерттеуге де, қазақ тілінде дұрыс сөйлеуге де үйрететін мазмұнды қор жинауға болады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала ЖТН BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты мақсатты қаржыландырылған грант жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Сөйтіп, ауызша тілдің ішкорпусына: 1) күнделікті тұрмыстық қатынастағы ауызекі сөйлеу стилі (үй іші, отбасы, туған-туыс, көршілер арасындағы диалогтер, дүкен, көлік, қоғамдық орындардағы тілдесулер,

бейресми сипаттағы телефон арқылы сөйлесулер), 2) бейресми әңгіме, сұхбаттардағы машықсыз, дәстүрлі сөйлеулер, 3) ауызша шаршысөз, дәріс, конференция, дөңгелек үстел, кеңес, семинар, сұхбаттардағы алдын ала жоспарланған тақырыпқа сөйленген сөздер, 4) кино, сахналық қойылымдағы дискурстар, 5) ауызша сөйленген машықты, машықсыз діни дискурстар, 6) теле-радиодағы алдын ала тақырыбы белгілі бағдарламалардағы машықсыз сөздер алынады. Ал жазба мәтінді дыбыстау, өлең, қара сөзді жатқа оқу, ақпараттық хабарлардағы жазылған мәтінді оқып беретін ауызша сөздер бұл корпусқа әзірге алынбайды. Ал аталған тақырып бойынша 1) бейресми әңгіме, сұхбаттардағы машықсыз, дәстүрлі сөйлеулер, 2) ауызша шаршысөз, дәріс, конференция, дөңгелек үстел, кеңес, семинар, сұхбаттардағы алдын ала жоспарланған тақырыпқа сөйленген сөздер жиналып, транскрипциясы жасалып, енгізіледі.

Ауызша тіл корпусының беретін сандық және сапалық ғылыми ақпараты көп болады деген ойдамыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Жұбанов, А. Қ., Жаңабекова, А. Ә.** Корпустық лингвистика. – Алматы : «Қазақ тілі» баспасы, 2017. – 336 б.
- 2 **Carruthers, J.** Annotating an oral corpus using the Text Encoding Initiative. Methodology, problems, solutions I. – Cambridge University Press Publishers, 2008.
- 3 **Love, R., Dembry, K., Hardie A., Brezina V., Tony McEnergy, T.** The Spoken BNC2014. – John Benjamins Press Publishers, 2017.
- 4 **Finegan, E.** Language: its structure and use. – N. Y. : Harcourt Brace College Publishers, 2004. – P. 24–25.
- 5 **Выготский, Л. С.** Избранные психологические исследования. Мышление и речь. Проблема психологического развитие ребенка. – М., 1956. – 519 с.
- 6 **Амирова, Т. А.** Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – М., 1985. – 283 с.
- 7 **Амиров, Р.** Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата, 1972. – 180 с.
- 8 **Кудеринова, Қ.** Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010.
- 9 **Кудеринова, К. Б.** Ауызекі сөйлеу тілін зерттеудің маңызы // БҚМУ Хабаршысы. – 2016. № 4.
- 10 **Львов, М. Р.** Основы теории речи. – М, 2002. – 248 с.
- 11 **Richey, C.** Speech Corpora. – 2020.

12 **Li, H.** Small Spoken Corpus and Oral English Classroom. 3rd International Conference on Science and Social Research (ICSSR 2014). – 2014.

13 Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология. Лексика. Жест. – М. : Наука, 1983. – 236 с.

References

1 **Jūbanov, A. Q., Jañabekova, A. Ä.** Korpustyq lingvistika. [Corpus linguistics] – Almaty : publishing house «Kazakh Tili», 2017. – 336 p.

2 **Carruthers, J.** Annotating an oral corpus using the Text Encoding Initiative. Methodology, problems, solutions¹. – Cambridge University Press Publishers, 2008.

3 **Love, R., Dembry, K., Hardie A., Brezina V., Tony McEnery, T.** The Spoken BNC2014. – John Benjamins Press Publishers, 2017.

4 **Finegan, E.** Language: its structure and use. – N. Y. : Harcourt Brace College Publishers, 2004. – P. 24–25

5 **Vygotski, L. S.** İzbrannye psihologicheskie issledovania. Myšlenie i rech. Problema psihologicheskogo razvitie rebenka. [Selected psychological studies. Thinking and speech. The problem of psychological development of the child]. – M., 1956. – 519 p.

6 **Amirova, T. A.** Funkcionalnaia vzaimösivaz pismennogo i zvukovogo iazyka [Functional relationship of written and sound language]. – M., 1985. – 283 p.

7 **Amirov, R.** Osobnosti sintaksisa kazahskoi razgovornoj rechi. [Features of the syntax of Kazakh colloquial speech]. – Alma-Ata, 1972. – 180 p.

8 **Kuderinova, Q.** Qazaq jazuynyñ teorialyq negizderi. [Theoretical foundations of Kazakh writing]. – Almaty, 2010.

9 **Kuderinova, Q. B.** Auyzeki söileu tilin zertteudñ mañyzy. [The importance of studying spoken language] // Bulletin of WKSU. – 2016. № 4.

10 **Lvov, M. R.** Osnovy teorii rechi. [Fundamentals of speech theory]. – M., 2002. – 248 p.

11 **Richey, C.** Speech Corpora. – 2020.

12 **Li, H.** Small Spoken Corpus and Oral English Classroom. 3rd International Conference on Science and Social Research (ICSSR 2014). – 2014.

13 **Ruskaia razgovornaia rech. Fonetika. Morfologia. Leksika.** [Russian colloquial speech. Phonetics. Morphology. Vocabulary]. Gesture. – M. : Nauka, 1983. – 236 p.

19.04.22 ж. баспаға түсті.

10.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

***К. Кудеринова¹, А. Қожахмет²**

^{1,2}Институт языкознания им. А. Байтұрсынова,

г. Алматы, Республика Казахстан;

Поступило в редакцию 19.04.22.

Поступило с исправлениями 10.12.23.

Принято в печать 25.11.24.

УСТНЫЙ КОРПУС КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И УСТНЫЙ ЯЗЫК

Статья посвящена описанию текстов, входящих в подкорпус казахского устного языка, впервые планируемых на 2022–2024 годы Институтом языкознания им. А. Байтұрсынова на грантовую тему «Разработка Национального корпуса казахского языка как информационно-инновационной базы государственного языка: научно-исследовательский и обучающий Интернет-ресурс». В статье обосновывается как в подкорпус казахского устного языка входят разговорные речи в повседневном бытовом общении (семейный дискурс, дискурс между родственниками, соседями, разговоры в магазине, транспорте, общественных местах, телефонные разговоры неофициального характера), спонтанные речи, неформальные беседы, разговоры, интервью, выступления, устные выступления на лекциях, на конференциях, за круглым столом, выступления на заранее спланированную тему на семинарах, интервью, кинодискурс, речи на сценических постановках, религиозные дискурсы. Так как спонтанный разговорный язык является подлинным, естественным языком любой национальности. В связи с этим в статье описываются национальные особенности разговорной речи. Для этого в статье анализируется традиционная речевая деятельность языка старшего поколения. Доказывается, что в разговорной речи встречается большое количество речевых употреблений, специфических оборотов, не вошедших в современные казахские словари.

Ключевые слова: устный язык, корпус устного языка, разговорный язык, языковые употребления, спонтанная речь, неспонтанная речь, интервью.

*К. Kuderinova¹, А. Kozhakhmet²^{1,2}А. Baitursynov Institute of Linguistics,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 149.04.22.

Received in revised form 10.12.23.

Accepted for publication 25.11.24.

ORAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE AND ORAL LANGUAGE

The article is devoted to the description of texts included in the subcorpus of the Kazakh oral language, first planned for 2022-2024 by the Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly on the grant topic "Development of the National corpus of the Kazakh language as an information and innovation base of the state language: a research and training Internet resource". The article substantiates how the subcorpus of the Kazakh oral language includes colloquial speeches in everyday everyday communication (family discourse, discourse between relatives, neighbors, conversations in a store, transport, public places, informal telephone conversations), spontaneous speeches, informal conversations, conversations, interviews, speeches, oral speeches at lectures, at conferences, at round tables, speeches on a pre-planned topic in seminars, interviews, film discourses, speeches on stage productions, religious discourses. Because spontaneous spoken language is an authentic, natural language of any nationality. In this regard, the article describes the national peculiarities of colloquial speech. For this purpose, the article analyzes the traditional speech activity of the language of the older generation. It is proved that in colloquial speech there is a large number of speech uses, specific phrases that are not included in modern Kazakh dictionaries.

Keywords: oral language, corpus of oral language, spoken language, language uses, spontaneous speech, non-spontaneous speech, interview.

FTAMP 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/DQZA3029>*А. Н. Кушанова¹, А. С. Кушкимбаева²^{1,2}Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтөбе қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1730-2032>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>*e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТИҢ «ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ» ПОВЕСІНЕ ЛИНГВОМӘДЕНИ ТАЛДАУ

Зерттеу мақалада М. Әуезовтің «Қарашқараш оқиғасы» повесіне лингвомәдени талдау жасалды. Мақалада лингвомәдениеттанудың негізгі зерттеу нысаны саналатын лингвомәдени бірліктер қарастырылып, шығармадағы басты қызметі анықталды. Тілдік концептілерді құруда лингвомәдени бірліктердің маңыздылығы қарастырылды. Тіл білімінде қалыптасқан антропологиялық бағыттың ұлттың мәдени кодын танытатын лингвомәдени бірліктер негізінде байлық пен кедейлік концептісі зерттелді. Шығарма негізінде байлық және кедейлік концептісінің ассоциациялық өрісі құрылып, байлық пен кедейлік концептісін зерделеуде лингвомәдени бірліктердің тізбегі құрылды. Шығарма нарративті әдіс негізінде талданып, лингвомәдениеттану бойынша И. Айбарша, Б. Оспанова, В. Маслова пікірлері негізге алынды. Ж. Молдабеков пен Ж. Қошанова зерттеулері аясында қазақ қоғамындағы «байлық» жөніндегі түсініктің тарихи мәні ерекшеленді. Зерттеуде «байлық» концептісі мен «кедейлік» концептісі бинарлық оппозиция негізінде қарастырылып, позитивті және негативті жіктелісі жіктеліп қарастырылды. Қазақ қоғамындағы байлық, кедейлік жайындағы әлеуметтік, тарихи, прагматикалық түсініктер талданды. Авторлық позиция негізінде кейіпкерлер жүйесіндегі қайшылықтардың байлық пен кедейлік концептілерін нақтылаудағы негізгі қызметі айғақталды. Зерттеу мақалада К. Елубаева, К. Адайбекова, К. Абишева зерттеулері арқылы М. Әуезов шығармашылығындағы концептінің қолданылуы, маңыздылығы дәлденіп, лингвомәдени бірліктердің негізгі қолданыс аясы айқындалған.

Кілтті сөздер: лингвомәдени бірліктер, байлық концептісі, кедейлік концептісі, бинарлық оппозиция, концепт, авторлық позиция.

Кіріспе

М. Әуезовтің «Қарашқараш оқиғасы» повесі бай мен кедей қарсылығын көрсетіп қана қоймай, диалектикалық қатынастың, бинарлық оппозициясы арқылы қарастырылды. Байлық пен кедейлік концептісі терең құрылымда заманның өзгеруімен жаңа деңгейде зерттеле бастады. Сәт, Сәлмен, Жарасбай болыстар қазақ жеріндегі орын алған рухани өзгерістердің бейнесін беріп, кедей мен бай арасындағы контрастты бейнелейді. Шығарма негізінде Бақтығұл мен Тектіғұлдың тағдыры бейнеленіп, ХХ ғасыр басындағы орын алған оқиғалардың лингвомәдени мәнін айқындайды. Туындыда қолданылған барымта, құныкер, шабарман, молда, болыс, кедей, жарлы, атқамінер сынды лингвомәдени бірліктер бай мен кедей қарсылығын күшейте түскен. Осы негізден шығармадағы лингвомәдени бірліктер арқылы байлық пен кедейлік концептісінің бинарлық оппозициясы анықталды.

Материалдар және әдістері

Лингвомәдени бірліктер – тіл біліміндегі антропологиялық бағыт негізінде қалыптасқан лингвомәдениеттану саласының негізгі нысаны. Лингвомәдени бірліктердің «ұлттың мәдени коды» ретінде ұлттық ерекшеліктерді бейнелеуде маңызы жоғары. Халықтың өмірі, тұрмысы, мәдениеті, тарихы, дәстүрі көркем шығармада лингвомәдени бірліктер ретінде көрініс табады. Лингвомәдениеттану саласы бойынша В. Гумбольд, Б. Уорд, В. Телия, Д. Зеленин, В. Маслова, Н. Артюнова, Р. Сыздықова, Ә. Қайдар, Г. Смағұлова, И. Айбарша сынды зерттеушілердің еңбектерінде ұлттық құндылықтар кеңінен қарастырылды. Лингвомәдениеттану саласы бойынша И. Айбарша зерттеуінде лингвомәдениеттануда концептінің де анықталатынын айтқан болатын [1, 23]. Осы негізден лингвомәдени бірліктер зерттеу жұмысымызда «байлық» және «кедейлік» концептілерінің терең құрылымын, «Қарашқараш оқиғасы» повесіндегі бай мен кедей контрастын күшейте түсетіні дәлелденді. Байлық пен кедейлік концептісін лингвомәдени бірліктер арқылы айғақтауда ассоциациялық талдау жасалып, байлық пен кедейлік концептілері шығарма негізінде талданды. Сонымен бірге шығармадағы лингвомәдени бірліктерді нақтылау және қолданылу мақсатын айқындауда нарративті талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Шығарманы нарративті талдасақ, лингвомәдени бірліктер тізбегі бай мен кедейлік оппозициясын тереңдете түседі. Туынды Бүрген болысына қарайтын Қозыбақ ауылының Сәлмен мен Сәт деген байларына қызмет ететін, оның ішінде барымташы Бақтығұл мен бала күнінен байдың қозысын

баққан Тектіғұлдың оқиғасынан басталады. Сәлмен мен Сәттің озбырлығы батып, бай мен кедей оппозициясын күшейте түседі. Байдың қатты мінезінен жапа шеккен Тектіғұлдың қазасы Бақтығұлдың ішкі қарсылығын тудырып, өзіндік көзқарасының қалыптасуына әсер етті. Қозыбақ ауылының байлары Сәт пен Сәлмен шығармада былай сипатталған: «Бастары көп, өз ортасында нығыз, суық. Маңайына өздері тізесін батырып, өздері зорлық қылмаса, бұларға бұл өңірдің ешбір қазағы өз бетімен соқтыға алмайтын» [2, 17], – делінеді. Сонымен бірге Бақтығұл мен Тектіғұлдың жалғыз ауыл, кірме екені айтылып, байдың көптігіне қарсы сипатталады. Шығарманың I нұсқасында өтпес жарлықтың бойға қорлық екені, Бақтығұлды есіркейтін ағайыны жоқтығы, өзі аз, өзі кедей болса, сөзінің пұлға да татымайтыны айтылады. II нұсқада Бақтығұл мен Тектіғұлдың атаанасы ерте дүниеден өтіп, шеттей жас балалар Сәт пен Сәлмен байды жағалап келген болатын. «Жалғыздың үні шықпас» деген халқымыздың сөзі де қайшылықты сипаттай түседі. Шығармадағы негізгі қарсылық жалғыз бен көптік қана емес, байлық пен кедейлік бинарлық оппозициясында да көрінеді. Шығармада аталатын Сәт пен Сәлмен, Жарасбай әрі болыс, әрі бай, айналасына әмірін толықтай жүргізе алатын беделдері бар екені суреттеліп, зорлықты тізесін батырып жасайтын болмыстары көрінеді. Әрі Тектіғұлдың қазасының себепкері де байдың қол астында шаруа да болуы анықталады. Шығармада: «Кескен теректей құлатты ғой мені. Қу жоқшылық бір құлатты. Аямас дұшпан соққы жазасы әпкетті міне – бар дәрменімді... Нем қалды?.. Тектіғұл ініңнің орнында кім қалды сенің?» [2, 90], – деп Бақтығұл үшін Тектіғұлдың қазасы кедейліктің, шарасыздықтың, жоқшылықтың нақты дәлел еді. Сәт пен Сәлменге кектенген Бақтығұлдың тапқан амалы екі байдан күштірек Жарасбай болысқа бару, шаруасына жарау еді. Жарасбай болыс сипаттамасы былай бейнеленген: «Болыстықпен, әмірмен ғана бедел тапқан кісі емес. Әрі бай еді де, әрі ерте күннен «жақсы кісі» деп ел ортасына атағы шыққан, ер, мықты» [2, 32], – деп бай болмысын бейнелейді. Тектіғұлдың қазасынан соң Бақтығұл болашағын ойлап, Қозыбақтан аулаққа кетіп, Шалқар болысына, Жарасбайға келеді. Жарасбай болыс Бақтығұлды қуана қарсы алып, ауыл тіршілігіне жұмсай бастайды. Істің райын үйренген Бақтығұл Жарасбайдың сенімді адамына айналды. Сондай бір күннің ретінде Жарасбай бай болыстыққа таласта Сәт пен Сәлменмен бақталас болып, біраз қуғын көреді. Байлардың негізгі талас барымта емес, билік үшін болды. Екі бай арасындағы егеске араласқысы келмеген Бақтығұлдың қарсылығына қарамастан, Жарасбай болыс араластырып, өз басының кегін қайтаратынына сендірді. Бұл істің Жарасбай болыстың істегені деп қабылданатынын айтып сендірген болатын. Дегенмен болыстың да өз ішкі есебі бар еді. Бұл істі ұрлықтан арылдым, қойдым, дұрыс болам деген Бақтығұлға жасатып, кейін істің райы

өзгергенде тайып шыға келуіне ыңғайлы еді. Бұл ретте Жарасбай Бақтығұлға Сәт пен Сәлменнен артық барымтаның қажеті жоқтығын ескертпегендіктен іс насырға шапты. Ақырында бұл істің басынан бастап кінәлісі Бақтығұлдың өзі атанды. Бұндай қысастыққа шыдамаған ол тіптен ойына алмаған істі жасауды ойлайды. «Бүгінгі істемек істің ниеті Бақтығұлдың бұрыннан ойлаған нәрсесі емес еді. Жуандардың істеген арамдығы, қорлықзорлығы шектен асты. Ауыр тиді. Пәлеге, жаманшылыққа өздері сүңгітіп жіберіп, аяғында сол жолда мұны құрбан қылып, өздері жақсы атты, таза кісі болып қалды. Ол бола берсін. Талай Бақтығұл сияқты жалғызжарым кедейкепшіктің көріп жүрген қорлығы» [2, 156]. Бұл бай мен кедей арасындағы қарсылық қана емес, баршылық пен жоқшылықтың, озбырлық пен шарасыздықтың диалектикасының көрінісі. Шығармадағы бай мен кедей контрасты бай мен ауыл тағыдай тауда жортып жүрген Бақтығұлдың тұрмысынан, тіршілігінен көрінеді. Жоқшылықтың, азшылықтың азабын тартып, ақырында түрмеге отырған Бақтығұлдың ендігі сенімі баласы Сейілде.

Осы орайда қазақ байының қандай болғанын, заман өзгерістерін қарастырып өтсек. «Оның үстіне патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты елдің еңсесін басты, ел билеудің жүйесіне өзгеріс енгізіп, халықтық салтдәстүрдің жолын кесті. Отаршылдық саясаты қазақ жерінің бар байлығын еркін пайдалануына себепші болды. Халқымыз: «Өкімет ісі – уәжіп» деп отаршылдарға, ханы мен биіне қалтқысыз бағынды. Болыс, билер болса, отаршылдық кезінде «жығылған үстіне жұдырық» іспетті өктемдігін жүргізіп бақты» [3, 131], – деп тар заманда залымдар құтылып, момындардың тұтылғанын, үстемдік саясаттың негізінде рухани күйзелістің тереңдегенін айтады. Сонымен бірге билік пен байлыққа деген ұмтылыстың өзгеруін, билік арқылы баюды, беделін арттыруды көздеген болыс пен атқа мінерлердің қандай да құлықтан, сұмдықтан тайынбады. «Билікті жеткізерлік немесе билікті сақтайтын кез келген тәсілді қолданудан тайынбады» [3, 131], – деп Ж.Молдабеков қазақ жеріндегі болыстар мен билердің болмысын анық бейнеледі. Солай зерттеуші тұрмыстағы өзгерістер қоғамдағы тәрбиені бәсеңдетіп, абзал жанның көңіліне дақ салғанын, дәстүрге, ділге сай емес әрекеттердің орын алғанын, ұлттық намыстан айырылып, ұлт болашағын ойламайтын халге жеткенін айтады. Басты себеп ретінде қарашы ханның көбеюі, мансап қуған би екенін анық көрсетеді.

Сонымен бірге зерттеуші Ж.Қошанова халық арасында байлық пен кедейлік жайлы ұғымның өзгеруін патшалық отарлаудың салдарынан болғанын негіздей түседі. Билер мен болыстардың билік үшін бірбірімен жау болып, бірбірін аңдып, таласқанын айтады [4, 29].

Лингвомәдени бірліктердің негізгі функциялары тілдік концептілерді құруы, мәдени мағыналарды тыңдаушы мен сөйлеушінің түсінуі, тіл

иесінің мәдени әрі тілдік біліктілігі екенін Б.Оспанова зерттеулерінде келтіреді [5, 13].

Лингвомәдени бірліктерді А. Әмірбекова мынадай элементтер арқылы анықтайды:

- Әлемнің тілдік бейнесін құрайтын концептілер;
- Этномәдени белгілер;
- Ұлтқа қатысты фразеологизмдер сынды ұлттық бірліктерден тұратынын көреміз [6, 38].

Өз кезегінде В.Маслова лингвомәдени бірліктерді үш сипаты бойынша ажыратады: ұлттық болмыс сипаты, аксиологиялық сипат, тілдік әрекет ету [7, 44].

К. Абайбеков мен К. Абишева зерттеулерінде «тыйым» концептісі М.Әуезов шығармаларының негізінде халықтың менталды образының жиынтығы екенін айтады. Сонымен бірге тыйым концептісі арқылы қоғамдық мәдени, халықтық, мәдени білім арқылы анықталатынын айтып, тыйым жайлы халықтың білімі ұрпақтан ұрпаққа жеткен ұжымның талабы екенін анықтайды [8, 34].

К. Елубаева «Қаралы сұлу» шығармасындағы экзистенциализм мотивін анықтап, қаламгердің шығармашылығын эстетикалық құрылымда қарастырады. Сонымен қатар шығармадағы «қара» сөзі негізінде қара жел, қаралы, қайғылы, қаралы жылан, қаралы үй сынды лингвомәдени бірліктер арқылы шығармадағы экзистенциалдық мотив қарастырылған [9, 53].

Туындыда шабарман, атарман, бейіл, молда, барымта, даугер, атқамінер, құныкер деген лингвомәдени бірліктер кездеседі. Лингвомәдени бірліктер арқылы байлық пен кедейлік концептісінің ассоциациялық өрісі қалыптасады. Байлық концептісі *атқамінер, даугер, болыс, жуан, шабарман* лингвомәдени бірліктер арқылы анықталады. Кедейлік концептісі *құныкер, барымта, зорлық, азшылық* арқылы сипатталады. Байлық және кедейлік концептісінің қоғамдық, мәдени, тарихи, прагматикалық құрылымдар арқылы анықталады. Қоғамдық тұрғыдан бай мен кедей қоғамның негізі, бұрынғы қазақ қоғамында бір ауыл тұтастай бір байдың атымен аталып, бай дарқандығымен, даналығымен көзге түсетін. Мәдени тұрғыдан байлық кеңдіктің, қазақ өнерінің қалыптасуымен, дамуымен, батырлары мен зиялыларын қолдаушы, жаңа өзгерістерді әкелуші ретінде көрінеді. Тарихи тұрғыдан байлық концептісінің өзгеруі патшалық Ресейдің отарлау саясаты негізінде жүзеге асты. Қазақ жерінде алауыздық тұтату мақсатында байлар, төрелер тұқымына артықшылық беріліп, олар өзара билікке таласты. Бұрындағы түсінікте билік болуы үшін даналығымен, әділдігімен танылу керек болса, кейінгі уақытта байлығымен қол жеткізуге болатын еді. Осылайша, байлық жайындағы көзқарастың өзгеруінен прагматикалық тұрғыдан *озбыр, қатыгез, тізесін*

батыру, жуан, даугер сипатында анықталады. Шығармада да байдың болмысы қатыгездік, озбырлық, жуандық сипатында танылып, қазақ жерінде орын алған өзгерістердің билік үшін таласпен сипатталғанын көреміз.

Шығармада анықталатын барымта лингвомәдени бірлігі қазақ жерінде көшпелі салт ұстанған халықтың күнделікті өмірінде орын алатын жағдай. Сойыл, шоқпармен қаруланған жігіттер келесі бір ауылдың жылқыларын айдап кететін. Әдетте барымтаның белгілі бір себептері бар, бірде жайылым үшін орын алса, енді бірде «жесірі» үшін орын алып жатады. Дегенмен шығармада барымта билік үшін таластағы қуатты әрі стратегиялық әдіс ретінде көрінеді. Барымта арқылы Жарасбай Сәт пен Сәлменге өзінің күшін, қуатын, мықтылығын, жуандығын көрсетсе, екі оттың ортасында қалған Бақтығұл екі мықтының ортасындағы Жарасбайдың итере салатын ойыншығы болды. Соңғы мезетте Жарасбайдың Бақтығұлды пайдаланып алып, итере салуы бай мен кедей арасын ушықтырып, Бақтығұлдың соңғы әрекетіне әкеледі.

Туындының үміт берер сәті Сейіттің оқу үйреніп, келешекке деген сенімі шерменде болған көңіліне медеу болды. Оқудың, ғылымның заманы келе жатқанын, халық арасындағы билік үшін таластың оқу мен ғылым арқылы тоқтайтынын Сейіт арқылы жеткізілуі автордың өзіндік ұстанған позициясы. Әлеуметтік, мәдени реңкі басым молда лингвомәдени бірлігі діни ұғым ғана емес, халық танымында оқумен, біліммен тығыз байланысты. Молдадан білім алған адамның дүниетанымы кең болатыны, діни біліммен қатар, әлем жайында түсінігін қалыптастыратындықтан байлар ауылында молда ұстап, ауыл балаларының сауатын ашқан болатын. Дегенмен отаршылдық саясаттың кесірінен татар молдаларынан шала оқыған қазақ молдалары балалардың тек діни сауатын ашып, жаттанды білімді тарата бастады. Солай қазақ байының молда ұстап, тұтастай ауыл балаларын оқытып, сауатты болуына өз үлесін қосатынын көреміз. Шығармада қару атауларының ішінде сойыл, қанжар, шоқпар аталып, туындының лингвомәдени бояуын күшейте түскен.

Бақтығұл образы арқылы кедейлік образы бейнеленіп, қазақ кедейінің жағдайы, тұрмысы сомдалады. Байдың озбырлығы мен қатыгездігінен бауырынан айырылған Бақтығұл үшін басқа байдың шаруасына жарау дұрыс шешім ретінде көрінеді. Сәт пен Сәлмен Бақтығұлды тойымсыз, қанағатсыз деп таныса, Бақтығұл үшін Сәт те, Сәлмен де, Жарасбай да қатыгездік нақ бейнесі ретінде көрінеді. Авторлық позиция кейіпкерлердің болмысы мен образы арқылы байлық пен кедейлік бинарлық оппозициясын күшейте түскен. Әлемдегі қарамақайшылықтар бинарлық оппозициясы арқылы анықталады. А.Нұржанова зерттеуінде бинарлық оппозиция ғалам моделі, дүние суретін тілдік және этномәдени тұрғыдан анықтайтынын айтады. Бинарлық оппозицияның кеңістік құрылысына, уақыттың құрылысына, түске

байланысты, табиғат пен мәдениет оппозициясы тұрғысынан, әлеуметтік категорияға байланысты, дүние бейнесінің жалпы модусын айқындауға байланысты ажыратылатынын А.Нұржанова зерттеуінен көреміз. Әлемнің неше түрлі фрагменттері, нысандары мен кейіпкерлері өзара қатынасқа түсіп, дүние моделінде қатарласа, жанаса байланысады. Белгілі бір иерархиялық классификация күрделі семантикалық тұрғыдан біртұтас болып, негізгі объектісі ретінде әлемді, ал субъектісі ретінде адамды сипаттайды. Солай барлық архаикалық мәдениет үшін бинарлық оппозиция қарамақарсылық ұстанымы негізінде бір тобы жағымды, ұнамды, қолайлы болып айқатталады да, келесі бір топ жағымсыз, ұнамсыз, қолайсыз деп сипатталады. Бинарлық оппозициялық жіктеліс адамның позитивті немесе негативті ойлау әрекетінің негізі екенін, адамзаттың діни, әлеуметтік, қоғамдық ұғымы мен түсініктерінің қайшылыққа толы пікірлерінің тоғысында екі жақты сипатталатын күрделі жүйе ретінде дәлелденеді. Осы негізден зерттеуші А.Нұржанова былай дейді: «Тілдік дүние бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозиция тұрғысынан қарастыру тіл және адамның ойлауы, танымдық әрекеті арасындағы тығыз сабақтастықта айрықша рөл атқаратын тілдік үнемдеу заңдылығының өзіндік қырын нақтылауға зор мүмкіндік береді» [10, 31].

Шығармадағы байлық пен кедейлік бинарлық оппозициясы негізінде позитивті және негативті бинарлық жіктелісі былайша көрінеді: байлық концептісінің жағымды жіктелісі дарқандықпен, кеңдікпен, қолдау, мүмкіндіктер арқылы анықталса, негативті жіктеліс зорлық, озбырлық, қатыгездік, жуандық қасиеттерімен ерекшеленеді. Кедейлік концептісінің жағымды жіктелісі батылдық, еркіндік, батырлық деп нақтыланса, негативті жіктеліс жоқшылықпен, азшылықпен байланысты қарастырылады. Осы негізден байлық пен кедейлік концептілері халықтың тұрмысымен, тіршілігімен тікелей байланыста айқындалатынын көреміз. Әлеуметтік тұрғыдан байдың мүмкіндігі, қоғам дамуына қосатын үлесі көп. Осы негізден қазақ қоғамында байға көп артықшылық берілді. Соған қарамастан Жарасбай, Сәт, Сәлмен сынды байлар өзара билік үшін таласып, қоғамдағы бай туралы түсініктің негативті жіктелісін күшейтті.

Туындының лингвомәдени бояуы байлық және кедейлік концептісін терең құрылымда қарауға мүмкіндік береді. Терең құрылымда байлық пен кедейлік концептісі қазақ қоғамының жіктелісін, бай мен кедей арасындағы айырмашылықты, қоғамның дамуын көрсетті. Әл-Фарабидің «Қайырымды қала» түсінігі бойынша, үлкен қалалар кіші қалаларға қолдау көрсеткені сияқты, байлар да өз кезегінде кедейлерге қолдау көрсетіп, көмектесуі керек. Осы негізден байлар мен кедейлер арасындағы үлкен айырмашылық емес, қайшылықтар да емес рухани түсіністік орнауы қажеттігін көреміз.

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктер «байлық» концептісі мен «кедейлік» концептісін анықтауда, бинарлық оппозицияны талдап қарастырудағы негізгі элемент екенін көреміз. Шығармадағы бай мен кедей қайшылығы әлеуметтік, тарихи, прагматикалық тұрғыдан қарастырылып, қазақ қоғамындағы түсініктер қарастырылды. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты негізінде бай туралы түсініктің өзгеріп, билік үшін таласуы қоғамдағы орын алған айтулы өзгерістер екені анықталды. Байлық пен кедейлік концептісінің «Қарашқараш оқиғасы» туындысы арқылы ассоциациялық өрісі құрылып, нарративті талдау жүргізілді. Осы негізден қазақ қоғамындағы бай пен кедей қарымқатынасы талданып, шығармадағы образдардың авторлық позиция негізінде қалыптасқан бай мен кедейдің негативті жіктелісі екенін қарастырамыз. Осылайша, қазақ әдебиетіндегі М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктердің қазақ қоғамындағы мәселелерді жеткізудегі басты құралы екеніне анықтаймыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Манкеева, Ж. А.** Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері [Текст]. – Алматы : Жібек жолы, 2008. – 353 б.
- 2 **Әуезов, М.** Шығармаларының елу томдық жинағы. 5том: Повестер [Текст]. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 376 б.
- 3 **Молдабеков, Ж.** Қазақтану және жаңару философиясы : Оқу құралы [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2009. – 282 б.
- 4 **Қошанова, Ж.** Қазақ тіліндегі «Байлық – кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты [Текст] – Алматы, 2009. – Б. 28–29
- 5 **Оспанова, Б.** Лингвомәдениеттану: оқу құралы [Текст]. – Астана : Фолиант, 2018. – 152 б.
- 6 **Әмірбекова, А.** Қазіргі қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттар [Текст]. – Алматы: Елтаным, 2011. – 204 б.
- 7 **Маслова, В.** Лингвокультурология [Текст]. 2-издание. – М. : Издательство Юрайт, 2019. – 208 с.
- 8 **Абайбекова, К., Абишева, К.** Когнитивноконтрастивный анализ концепта запрет [Текст] // Вопросы когнитивной лингвистики. – № 2 – 2015. – С. 3439.
- 9 **Elubaeva, K.** Existentialist motif in the story of the mourning beauty by M.Auezov [Text] // Norwegian journal of development of the international science. – № 83 – 2022. – P. 5254

10 **Нұржанова, А.** Дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фрагментін бинарлық оппозициялық жұптар негізінде зерттеу [Текст] // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – №1. – 2014. – Б. 2732

References

- 1 **Mankeeva, Zh. A.** Kazak tilindegi etnomadeni ataularдын танымдық негіздері [Cognitive foundations of ethno-cultural names in Kazakh language] [Text]. – Almaty : Zhibek zholy, 2008. – 353 b.
- 2 **Әуезов, М.** Shygarmalarynyn elu tomдық zhinary. 5 tom : Povester [A fifty-volume collection of works. Volume 5: stories] [Text]. – Almaty : «Dauir», «Zhibek zholy», 2014. – 376 b.
- 3 **Moldabekov, Zh.** Kazaktanу zhane zhanaru filosofiyasy: Oku kuraly [Kazakh studies and philosophy of renewal: a textbook] [Text]. – Almaty : Kazak universiteti, 2009. – 282 b.
- 4 **Koshanova, Zh.** Kazak tilindegi «Bailyk - kedeilik» konceptisi: танымдық sipyaty men kызmeti : filologiya gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin alu ushin daiyndalghan dissertassiyanyн avtoreferaty [The concept of «Wealth - poverty» in Kazakh language: cognitive character and function: abstract of the dissertation prepared for the degree of candidate of philological Sciences] [Text] – Almaty, 2009. – B. 28–29
- 5 **Ospanova, B.** Lingvomadeniеттанu: oku kuraly [Linguoculturology: textbook] [Text]. – Astana : Foliant, 2018. – 152 bet
- 6 **Әмірбекова, А.** Kazirgi kazak til bilimindegi zhana bagyttar [New directions in modern Kazakh linguistics] [Text]. – Almaty: Eltanym, 2011. – 204 b.
- 7 **Maslova, V.** Lingvokulturologiya [Linguoculturology] [Text]. 2-izdanie. – Moskva: Izdatelstvo Yurait, 2019. – 208 p.
- 8 **Abaibekova, K., Abisheva, K.** Kognitivno kontrastivnyi analiz koncepta zapret [Cognitive contrastive analysis of the prohibition concept] [Text] // Voprosy kognitivnoj lingvistiki. – №2 – 2015. – P. 34 39.
- 9 **Elubaeva, K.** Existentialist motif in the story of the mourning beauty by M. Auezov [Text] // Norwegian journal of development of the international science. – № 83 – 2022. – P. 52–54
- 10 **Nurzhanova, A.** Dunienin tildik beinesinin somatikalyk fragmentin binarlyk oppozitsiyalyk zhuptar negizinde zertteu [The study of the somatic fragment of the linguistic picture of the world on the basis of binary opposition pairs] [Text] // KazYU xabarshysy. Filologiya seriyasy. – №1. – 2014. – P. 27 32

19.08.23 ж. баспаға түсті.

17.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Н. Кушанова¹, А. С. Кушкымбаева²

^{1,2}Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Республика Казахстан, г. Актюбе. Поступило в редакцию 19.08.23. Поступило с исправлениями 17.12.23. Принято в печать 25.11.24.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ АНАЛИЗ ПОВЕСТИ М. АУЭЗОВА «ҚАРАШ-ҚАРАШ ОҚИҒАСЫ»

Висследователской статье произведен лингвокультурологический анализ рассказа М. Ауэзова «Қараш-қараш оқиғасы». В статье рассматриваются языковые единицы, являющиеся основным объектом исследования лингвокультурологии, и определяется их основная функция в работе. Рассмотрено значение языковых и культурных единиц в создании языковых понятий. Понятие богатства и бедности определялось на основе языковых и культурных единиц, представляющих собой культурный код нации антропологического направления в языкознании. На основе работы создано ассоциативное поле концепта богатства и бедности, а также цепочка лингвокультурных единиц в исследовании концепта богатства и бедности. Произведение анализировалось на основе нарративного метода, опираясь на мнения И. Айбарши, Б. Оспановой, В. Масловой о лингвокультурологии. Историческое значение понятия «богатство» в казахском обществе выделено в рамках исследований Ж. Молдабекова и Ж. Кошановой. В исследовании концепт «богатство» и концепт «бедность» были рассмотрены на основе бинарной оппозиции, а также рассмотрена классификация положительного и отрицательного. Проанализированы социальные, исторические и прагматические представления о богатстве и бедности в казахстанском обществе. На основе авторской позиции уточнена основная функция противоречий в системе признаков в определении понятий богатства и бедности. Используя исследования К. Елубаевой, К. Адайбековой, К. Абишевой, в исследовательской статье определяется употребление и значение концепта в творчестве М. Ауэзова, а также определяется основной объем лингвокультурных единиц.

Ключевые слова: лингвокультурные единицы, концепт богатства, концепт бедности, бинарная оппозиция, концепт, авторская позиция.

*A. N. Kuchshanova¹, A. S. Kushkimbayeva²

^{1,2}K. Zhubanov Aktobe regional university, The Republic of Kazakhstan, Aktobe. Received 19*.08.23. Received in revised form 17.12.23. Accepted for publication 25.11.24.

LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF M. AUEZOV'S STORY «KARASH-KARASH OKIGASY»

In the research article, a linguistic and cultural analysis of M. Auezov's story «Karash-Karash okigasy» was made. Linguistic units, which are the main research object of linguistic and cultural studies, are considered in the article, and their main function in the work is determined. The importance of linguistic and cultural units in the creation of language concepts was considered and determined. The concept of wealth and poverty was determined on the basis of the linguistic and cultural units that represent the cultural code of the nation of the anthropological trend in linguistics. Based on the work, the association field of the concept of wealth and poverty was created, and a chain of linguistic and cultural units was created in defining the concept of wealth and poverty. The work was analyzed on the basis of the narrative method, based on the opinions of I. Aibarsha, B. Ospanova, V. Maslova on linguistic and cultural studies. The historical meaning of the concept of «wealth» in Kazakh society was determined within the framework of the research of Zh. Moldabekov and Zh. Koshanova. In the study, the concept of «wealth» and the concept of «poverty» were considered on the basis of binary opposition, and the classification of positive and negative was considered. Social, historical and pragmatic understandings of wealth and poverty in Kazakh society were analyzed. Based on the author's position, the main function of contradictions in the system of characters in defining the concepts of wealth and poverty was determined. Using the research of K. Elubaeva, K. Adaybekova, K. Abisheva, the use and importance of the concept in the work of M. Auezov is determined in the research article, and the main scope of linguistic and cultural units is determined.

Keywords: linguistic and cultural units, concept of wealth, concept of poverty, binary opposition, concept, author's position.

<https://doi.org/10.48081/WYSA5149>

***Н. Б. Кыдырбаева¹, Э. Т. Жанысбекова²**

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4533-6988>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9139-7696>

*e-mail: nkydyrbayeva@gmail.com

ДК. К. РОУЛИНГТИҢ «ГАРРИ ПОТТЕР» ӘДЕБИ ЕРТЕГІ ЖЕЛІСІНДЕ ҒАЖАЙЫП ЭЛЕМЕНТТЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Бүгінгі таңда әдеби ертегі қарқынды дамып жатқан жанрлардың бірі. Балалар мен ересектердің жүрегінен орын алып, әлемдік бестселлер туындыларға айналып та үлгеруде. Мақалада әдеби ертегілерде ғажайып ертегілер элементтерінің қолданылуы қарастырылады.

Мақаланың мақсаты ғажайып ертегінің композициялық элементтерін бестселлер туындыларда қолдануын анықтау. Дж. К. Роулингтің туындысына ертегінің формаларын, элементтерін, мотивтерін, сюжетін анықтауға арналған зерттеу жұмысы жасалды.

Бұл зерттеу жұмысында сапалық әдіс қолданылды, құрылымдылық талдау жасауда В. Я. Пропптың сюжеттік отыз бір функциясы мен ғажайып ертегілерге тән элементтер басшылыққа алынып, мәтінге морфологиялық талдау жасалынды.

Зерттеу барысында Гарри Поттер туындысындағы ғажайып ертегілерге тән сюжеттік композиция оның ішінде ғажайып ертегінің бастапқы және қорытынды формалары, ертегі сюжеті мен мотиві дәлелденді. Морфологиялық талдау ертегінің екі желісінде жасалып, функциялық құрылымы анықталды және морфологиялық символдары көрсетілді.

Гарри Поттер ғажайып ертегілерге элементтері мен сюжеттік мотивтері тән шығарма. Бұл шығарманың балалардың ғана емес, ересектердің де іздеп оқитын ертегісі болуы, біз зерттеп отырған мәселе мен зерттеу жұмыстарының өзектілігін көрсетеді.

Кілтті сөздер: сюжет, элементтер, мотив, әдеби ертегі, бастапқы форма, қорытынды форма.

Кіріспе

Ертегілердің пайда болу тарихы тым тереңде және шамамен алғашқы қауым пайда болғаннан бар деседі [1, 169-6]. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа беріліп, өз құндылығын жойған емес. Тіпті ғылым мен технологияның заманында да ертегілерге деген сұраныс жоғары. Ертегілер мәңгілік, мерзімсіз, қартаймайтын жанрдың бірі [2, 3-6]. Ертегі жанры – аңыздық прозаның дамыған, көркемделген түрі, яғни көркем проза. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат беру ғана емес, сонымен бірге эстетикалық ләззат беру. [1, 174-6] Сондықтан да болар ертегілер өзінің өзектілігін жойған емес. Керісінше ертегі жанры дамып, түрленіп жатыр. Алайда, өткен ғасырда әдеби ертегі өкілдері Дж. Р. Р. Толкиен, К. С. Льюис, Урсула Ле Гуиннің туындылары көлемі жағынан ертегі жанры деп есептеу қаншалықты дұрыс?! Осы орайда ертегінің қандай болуы керектігі туралы зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Мысалы, Е. В. Харрис ертегілердің бірі жинақы, екіншісі күрделі болып келеді деп анықтама берді. Ол екі модель де жанр пайда болғаннан бері бар деп жазды [2, 16-6]. Сонымен қатар автор көлемді және күрделі сюжетті ертегілер мен қысқа да нұсқа бірақ ой салатын, тәрбиелік мәні бар ертегілер де бұрыннан бар екенін дәлелдеп берді [2, 17-6].

Ертегілер перілер, оғаш оқиға, кездейсоқтық және ғажайып прогресс туралы ертегі [3, 292-6] немесе эльфтер, хобгоблиндер, айдаһарлар, перілер немесе басқа да сиқырлы тіршілік иелері туралы әңгіме [4, 292-6] деп сипатталады. Уақыттың ағымына қарай эльфтер, айдаһарлар басқа да жаратылыс иесімен алмастырылуы әбден мүмкін. Әдеби ертегі әрқашан өз заманының ертегісі, ертегінің канонын сақтай отырып, сиқырлы ертегілердің өзіндік қоспасы бар туынды және де ертегінің өзгерістерге толы болуы ғажайып емес, себебі бұл жанрдың әлі де дамып келе жатқанын көрсетеді [5, 7-6].

Әдеби ертегіге Л. Я. Брауде «Әдеби ертегі автордың фольклорлық дереккөздерге негізделген немесе жазушының өзі ойлап тапқан көркем прозасы немесе поэтикалық шығармасы, бірақ кез келген жағдайда оның еркіне бағынышты, басымды түрде фантастикалық, ғажайыпты бейнелейтін шығарма ойдан шығарылған немесе дәстүрлі ертегі кейіпкерлерінің шытырман оқиғалары және кей жағдайда балаларға бағытталған, сиқыр, ғажайып сюжетті құраушы фактор рөлін атқаратын шығарма кейіпкерлерді сипаттауға көмектеседі» деген анықтама береді [5, 22-6]. Көрсетілген тұжырымдамаларды негізге ала отырып, ертегілер де өзгеру қасиетіне ие және Чарльз Перро мен ағайынды Гриммдердің ертегілерінен көлемі, сюжеті жағынан өзгеше ертегілер болуы мүмкін екенін жеткізгіміз келеді.

Мақаланың мақсаты қазіргі бестселлер туындыларында кездесетін ғажайып ертегі элементтерін анықтау, Дж. К. Роулингтің Гарри Поттер ертегілеріне морфологиялық талдау жасау.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеу жұмысында сапалық әдіс қолданылды, мәтінді талдау үшін В. Я. Пропптың сюжеттік функциясы қолданылды, ертегінің басталу және аяқталу элементтері, ертегі композиция анықтау үшін В. Я. Пропптың еңбектеріне негізделді және екі желілік ертегіге морфологиялық талдау жасалды. Морфологиялық талдау ертегілерді ғылыми тұрғыда зерттеу мүмкіндік береді және сюжеттік функцияны анықтауға мүмкіндік берді.

Мақаланың зерттеу материалы ретінде Дж. К. Роулингтің Гарри Поттер кітабының әйгілі желісі тандалды.

Нәтижелер және талқылау

Орыс фольклорының өкілі Владимир Пропп ертегілерді зерттеуде өте үлкен еңбектер жасаған және сол еңбектерге негізге ала отырып, әдеби ертегілерді де зерттеуге мүмкіндік туады. В. Пропп «Ертегінің морфологиясы» атты еңбегінде ертегіге жан-жақты тоқталады. Оның зерттеуі бойынша ертегі-жеке ертегі мотивтері мен элементтерінің нұсқаларының тізбегі. Кейіпкерлердің есімдері мен атрибуттары өзгереді, бірақ олардың әрекеттері мен функциялары өзгермейді [6, 38-6]. Сондай-ақ, функцияның мотивтер мен элементтер ретінде бірдей болуы мүмкін. Кейіпкерлердің функциясы Веселовскийдің мотивтерін немесе Бедье элементтерін алмастыра алатын компоненттер [6, 39-6].

Ертегі композициясы неғұрлым күрделі болса, оның функционалдық элементтері соғұрлым күрделі болады, ал уақыттың әртүрлі кезеңге ауысуы, әртүрлі кейіпкерлердің оқиғасын туындатады. Ертегінің функционалдық элементтері белгілі элементтер шеңберін құрайды және сол шеңбердегі элементтер ертегі композициясын деген атқа ие. Өз кезегінде осы композициялық элементтерді ертегілерді зерттеуде басты назарға аламыз. В. Пропп «Ертегінің тарихи тамыры» атты кітабында ертегі кейіпкерлеріне берілетін сиқырлы сыйлықтың болуы және осы сиқырлы сыйлық арқылы кейіпкер өз мақсатына жетеді деп жазады [7, 144-6]. Әдетте бұл сақина, шар. Гарри Поттер кітабында бұл таяқша және ол сиқырлы таяқша. Гарриге сиқырлы таяқша әрқашан ең қиын кедергілерді жеңуге және тірі қалуға көмектеседі.

«Кішкентай балалар үшін Гарри Поттер кітаптары ертегі сияқты. Олар Волдеморт сияқты зұлым кейіпкерлер мен Альбус Дамблдор сияқты жақсы кейіпкерлері бар сиқырлы әлемде бейнелеген. Тіпті су перісі, бір мүйізді айдаһарлар, тролльдер, жетімдер мен бақсылар да бар. Осылайша, жасөспірімдер кітапты ертегілер әлемінің бір бөлігі деп таниды, ал Гарриді жас Джек сияқты ертегі немесе халық ертегісінің кейіпкері ретінде таниды, ол бірнеше ережелерді бұзуы мүмкін, бірақ негізінен жақсы және тапқыр, бұл оған әрбір кітаптың соңында жеңіске жетуге мүмкіндік береді» [8, 89-6].

Гарри Поттерде кездесетін тағы бір ертегінің элементі «барып қайту немесе қайтадан оралу» құрылымы орын алуы. Нақтырық айтсақ, оқиға желісі аяқталғанымен қайтадан сол жерден жалғасын табады не қайтадан басталады. Ғажайып ертегілерде көбінесе адасып кеткен балалардың үйге барар жолын тапқандай басталған сәтке оралады, Гарри Поттер болса Хогвартстағы оқу жылынан кейін Дурслиге оралады.

Ертегінің басталуы және оның аяқталуы өзіне тән ерекшелікті қатаң формулаларды ұстанады. Нақтылап айтқанда, мұндай формулалар адресаттың санасын сиқырлы, ғажайып әлемге бағыттайды. В. Я. Пропп орыс және ағылшын формулалары жиі ұқсас болып келеді деген, ал орыс ертегілері болса қазақ ертегілеріне ұқсас жерлері бар.

Н. М. Ведерникова бір мәтін немесе сөз тіркесі ертегі композициясында бірнеше рет қайталануы мүмкін екенін айтады, өйткені ол ертегі жанрына жататынын растайды [9, 69-6].

Гарри Поттер оқиға желісінде де жиі қайталанатын сөз тіркестері бар және ол тіркестер ертегілерге тән қасиеттер. Мысалы:

Harry Potter wasn't a normal boy. Harry Potter was a wizard- a wizard from... Hogwarts School of Witchcraft and Wizardry or He (Voldemort) is the most evil, horrible dark wizard that has ever existed in the whole world... [10, 552-6]

Ертегі мотивтерінде үш саны жиі кездеседі: үш ұл, үш тапсырма, үш сапар, үш кездесу, үш арман-тілек және тағы басқа. Үш еселеу ертегінің әрекетін дамытуға қызмет жасап, оқырманның қызығушылығын оятады. Гарри Поттер оқиғасында да үш саны кездеседі. «*There were once three boys who were traveling along a lonely, winding road at twilight*» [10, 470-6]

Шығарманың басы мен соңын анықтайтын элементтер қазақ тілінде «Баяғыда бір...», орыс тілінде «Жили-были...», ал ағылшын тілінде «*There were/lived...*» деп басталады, бірақ бұл құрылым басақа түрде берілуі мүмкін. Мысалы: «*Mr. and Mrs. Dursley, of number four, Privet Drive...*»

Баланың болуы және болмауы, өмір сүру құралдары, басқа деңгейге немесе өтуге өту үшін өтпелі кезең ретінде қызмет ететін өмірлік маңызды нәрсе. Шын мәнінде, құрылым элементі кейіпкер туралы көбірек ақпарат береді және оқырмандардың назарын аударады. Дж. К. Роулингтің жаратылысы туралы оқиға былай басталады:

«He'd lived (Harry) with the Dursleys almost ten years ...ever since he'd been a baby and his parents had died...», [11, 39-6]. «Harry was used to spiders, because the cupboard under the stairs was full of them, and that was where he slept», [11, 27-6] «...all he (Harry) had to wear were old clothes of Dudley's», [11, 19-6]. The Dursleys often spoke about Harry...as though he was something very nasty that couldn't understand them, like a slug» [11, 36-6].

Ертегінің тағы бір ерекшелігі-жалпылау. Ертектілер ұсақ-түйекке мән бермейді, көп жағдайда қарапайым сын есімдер қолданылады. Әдетте ханшайым әдемі, айдаһар қорқынышты, құдіретті патша бейнелері беріледі. Дж.К.Роулингтің шығармалар желісінде де сол ұстаным қолданылған. Кейіпкер Ронның таңқаларлық физикалық және бет әлпетіне назар аударылады:

«He was tall, thin, and gangling, with freckles, big hands and feet, and a long nose» [12, 156-6].

Кейіпкер Люпинді де дәл сол ұстаным бойынша сипаттайды:

«The stranger was wearing an extremely shabby set of wizard's robes that had been darned in several places. He looked ill and exhausted. Thought quite young, his light brown hair was flecked with gray» [12, 266-6].

Сириус Блэктің бет ерекшеліктері:

«A mass of filthy, matted hair hung to his elbows. If eyes hadn't been shining out of the deep, dark sockets, he might have been a corpse. The waxy skin was stretched so tightly over the bones of his face, it looked like a skull. His yellow teeth were bared in a grin. It was Sirius Black»

Elements of fairy tale about time is common for English fairy tale» [13, 30].

«When Mr. and Mrs. Dursley woke up on the dull, gray Tuesday our story starts» [11, 4-6].

Уақыт кеңістігіне байланысты ертегі элементтерінде кездестіруге болады:

«When Mr. and Mrs. Dursley woke up on the dull, gray Tuesday our story starts» [11, 4-6].

Ертегілерде мекен-жайдың атауы берілмеуі мүмкін, берілген жайғайда да қай жерде орналасқаны, нақты ақпарат берілмейді. Оқып отырған адам аталған мекен жайлы қанық болғанымен, нақты орналасқан жерін білмейді. Алайда, біздің кеңістікте бір жерде орналасқанын білеміз. Дәл осылай Гарри Поттерде де орын алады. Хогвардтың бар екенін білеміз бірақ нақты мекен-жай белгісіз.

«Funny way to get a wizards' school, the train ...and where is this school, anyway?» «I don't know», said Harry, realizing this for the first time», [14, 108-6] «the magic schools like Durmstrang and Beauxbatons conceal their whereabouts... Hogwarts is hidden too. It might have Muggle-repelling charms on it and to keep foreign wizards from finding it, they'll have made it unplotable» [11, 65-6].

Әдетте ертегілер бақытты күйде аяқталады. Алдынан шыққан қиыншылықтардан зардап шегіп соңында, ғашығымен қайтадан қауышады немесе сүйіктісін кездестіріп, той болады. Әр Гарри Поттер кітабы аяқталғанда жақсы аяқталумен бітеді, тыныштық орнап, зұлымдықты жеңеді.

«He (Harry) risked his own life to return Cedric's body to Hogwarts. He showed ...the sort of bravery that few wizards have ever shown in facing Lord Voldemort», [14, 284-6] «You will both receive Special Awards for Services to the school. You must have shown me real loyalty down in the Chamber...» [14,332-6].

Гарри Поттердің соңғы кітабында барлығы бақытты, жұбайы мен балалары бар ертегінің манифест элементтері көрсетілген.

«The five Potters approached the barrier...the readheaded girl trailed behind her brothers, clutching her father's arm» [10, 397-6].

Гарри Поттер кітабының әрбір бөлігінде көрсетілген басты кейіпкерді немесе кейіпкерді үйге қайтарудың соңғы формалары. Мысалы, in the part of Harry Potter and the Deathly Hollows:

«...the train sped them southward away from Hogwarts back to King's Cross ... Uncle Vernon was waiting beyond the barrier...»;

Harry Potter and the prisoner of Azkaban: «Too soon, it was time for the journey home on the Hogwarts Express»;

Harry Potter and Philosopher's Stone: «It took quite a while for them all to get off the platform. A wizened old guard...let them go through the gate in twos and threes so they didn't attract attention... and alarming the Muggles. It was Uncle Vernon, still purple-faced...still looking furious at the nerve of Harry...Behind him stood Aunt Petunia and Dudley, looking terrified at the very sight of Harry»;

Harry Potter and the Order of Phoenix: «Even Harry managed to forget about the journey back to the Dursleys the next day as he ate, drank, talked, and laughed with the rest. As the Hogwarts Express pulled out of the station the next morning...»;

Harry Potter and the Goblet of Fire: «It was with a heavy heart that Harry packed his trunk up in the dormitory on the night before his return to Privet Drive»; «Harry leaned an inch or so to the left to see where Mad-Eye was pointing and there, sure enough, were the three Dursley, who looked positively appalled to see Harry's reception committee»; «...the Hogwarts Express would be leaving an hour after the funeral».

Дәл сондай ертегі соңын білдіретін элементтер Гарри Поттер кітаптар желісінде Гарри мен достарының оқу жылын аяқтау кешінде мектеп басшысының олардың үлгерімі жайлы айтқанда:

«You've got to be up for the end-of-year feast tomorrow» It was desksed out in the Slytherin colors of green and silver to celebrate Slytherin's winning the house cup for the seventh year in a row. Dumbledore arrived moments later and started his speech...»; [14, 376-6] «Gryffindor House had won the House championship for the third year running. This meant that the end of term feast took place amid decorations of scarlet and gold...»; [11, 565-6] «He (Harry) was dreaming the Leaving Feast, which was usually a cause for celebration...The great Hall was

normally decorated with the winning House's colors for the Leaving Feast... Professor Dumbledore, who stood up at the staff table preparing for making a speech» [11, 283-6].

Қорытындылаушы элементтер сюжетті орналастырудың аяқталу сәтіне ерекше назар аударады. Гарри Поттер туралы ертегілер жүйесінде элемент кейіпкердің бақсылық пен сиқыршылық мектебіне оралу, достарымен кездесуге деген тұрақты үмітімен байланысты:

«See you over the summer, then. Hope you have a good holiday», said Hermione» [12, 382-6]; «Harry was watching Hogwarts disappear from view behind a mountain. Two whole months before he'd see it again...»; «Harry, you've got to come and stay with us. I'll fix it up with Mum and Dad, then I'll call you» [12, 566-6]; «I think Dumbledore will let you come to us later in the summer. Keep in touch, Harry», whispered Mrs. Weasley. «See you, Harry» said Ron» [12, 566-6].

Гарри Поттер кітабы көркем әдебиет болғанымен, әңгіменің қиял ғажайып ертегілерге тән элементтері басым болғандықтан, оқырман ғажайып ертегі оқығандай әсер алады. Демек, оқырман оның ертегі екенін түсінеді. Ертегінің аяқталу элементі Гарри Поттерде жоқ екенін атап өткен жөн. Дж.К.Роулинг Дж.К. Роулинг оқырмандардың екі дүниенің өмір сүру мүмкіндіктеріне сенгенін қалайды: шынайы және сиқырлы. Бәлкім, ол Н.А.Акименконың «біздің өміріміз – ертегі» сияқты көрінетін сөзін растағысы келетін шығар. Ал ертегі – тілмен бейнеленген өмір».

Гарри Поттер ертегілер желісіне морфологиялық талдау.

«Гарри Поттер және философиялық тас» желісінде Пропттың 19 сюжеттік функциясы анықталды. Бұл функциялар: болмау, тыйым салу, бұзу, барлау, қулық, сыбайластық, зұлымдық, бастапқы қарсы әрекет, кету, 1-ші донорлық функция, кейіпкердің реакциясы, қамтамасыз ету, нұсқау, брендтеу, жою, күрес, әсер ету, жеңіс және қайта оралу, оның морфологиялық таңбалары келесідей: **βγδϵζη1Α14CDEG6J1K5EхП1↑**.

«Гарри Поттер және құпиялар палатасы» желісінде 21 функция анықталды. Бұл функциялар болмау, тыйым салу, бұзу, барлау, жеткізу, қулық, сыбайластық, зұлымдық, жетіспеушілік, делдалдық, қарсы әрекет, 1-ші донорлық функция, кейіпкердің реакциясы, сиқырлы агентті алу, басшылық, күрес, жеңіс, құтқару, тапсырма және Шешім, оның морфологиялық таңбалары келесідей: **βγδϵζη2δϵ3ζΑ1aBCDEF5G3H2I2Rs1MNQ1**.

Қорытынды

Қорытындылай келе, ертегі элементтері Гарри Поттер сериясында әртүрлі формада пайда болады, оларға құрылымдық, тақырыптық түрде әсер етті. Келтірілген мысалдарға қарап, ертегі элементтері Гарри Поттерде де халық ертегілеріндегідей мақсатпен қолданылғаны байқалады. Олардың

қызметі сюжетті байыту, оны болжауға болмайтын етіп жасау және асыра мысалдар арқылы біздің әлемнің ізгілігі мен жаман жақтарын көрсету.

Біз Гарри Поттер кітаптарындағы ертегінің бастапқы және қорытынды элементтерін атап өткіміз келеді, олар әңгіменің ертегі элементтеріне негізделгенін анықтайды. Бастапқы және қорытынды формалар ертегі мәтінінің негізін құрайды. Бастапқы формалар сиқырлы ертегі өмірінің нұсқаларын беретін кейіпкер, уақыт, жер туралы әңгімелеуге ықпал етеді. Қорытынды формалар барлық қиындықтарды бастан кешіретін және барлық кедергілерді жеңетін кейіпкердің нәтижелерін білдіреді. Сенімділік элементтерімен бірге олар әдеби ертегі кейіпкерлері өмір сүретін дүниені ашып, түсіндірудің соңғы шеңберін құрайды. «Гарри Поттер және философиялық тас» және «Гарри Поттер және құпиялар палатасы» желілерінде сюжеттік функция саны анықталды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қасқабасов, С. А.** Таңдамалы, бірінші том. [Текст] – Астана : Foliant баспасы, 2014. – 320 с.
- 2 **Harries, E. W.** Twice upon a time woman writers and the history of the fairy tale. [Text]. – Princeton university press, 2001. – 232 p.
- 3 **Fowler, H. W., Fowler, F. G.** The Concise Oxford Dictionary of Current English. [Electronic resource]. – Oxford, – 1919 <https://archive.org/details/con00ciseoxforddicfowlrch/page/n5/mode/2up>
- 4 Merriam-webster [Electronic resource]. – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fairy%20tale>
- 5 **Брауде, Л. Ю.** К истории понятия литературная сказка. [Text] : – Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. 1977. – 234 с.
- 6 **Пропп, В. Я.** Морфология волшебной сказки. [Text]. – СПб. : Азбука, Азбука-Аттикус, 2022. – 256 с.
- 7 **Пропп, В. Я.** Исторические корни волшебной сказки. [Text]. – Москва : Изд-во АСТ, 2021. – 544 с.
- 8 **Lana, A.** Whited «The Ivory Tower and Harry Potter's perspectives and Literary. [Text]. – University of Missouri Press, 2004. – 418 p.
- 9 **Ведерникова, Н. М.** Русская народная сказка. [Text]. – М., Изд-во Наука, 1975. – 136 с.
- 10 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Deathly Hollows. [Text]. – Arthur A. Levine Books, 2007. – 780 p.
- 11 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Philosopher's Stone. [Text]. – Bloomsbury, 2014. – 223 p.

12 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. [Text]. – Scholastic, 1999. – 448 p.

13 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Order of Phoenix. [Text]. – Scholastic, 2003. – 870 p.

14 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Goblet of Fire. [Text]. – Scholastic, 2002. – 636 p.

References

1 **Kaskabasov, S. A.** Tandamaly, birinshi tom [Selected, first volume]. [Text] -Astana: Folian Press, 2014. – 320 p.

2 **Harries, E. W.** Twice upon a time woman writers and the history of the fairy tale. [Text] – Princeton university press, 2001. – 232 p.

3 **Fowler, H. W., Fowler, F. G.** The Concise Oxford Dictionary of Current English. [Electronic resource]. – Oxford, – 1919 <https://archive.org/details/con00ciseoxforddicfowlrich/page/n5/mode/2up>

4 Merriam-webster [Electronic resource]. – <https://www.merriam-webster.com/dictionary/fairy%20tale>

5 **Braude, L. U.** K istorii ponytiya literanurnaya skazka [On the history of the concept of literary fairy tale] [Text] USSR, 1977. – 234 p.

6 **Propp, V. YA.** Morphologiya volshebnoi skazki [Morphology of a fairy tale] [Text] -SPb. : Azbuka, Azbuka-Attikus, 2021. – 256 p.

7 **Propp, V. Ya.** Istoricheskie korni volshebnoi skazki [Historical roots of a fairy tale] [Text] – Moskva : AST, 2021. – 544 p.

8 **Lana, A.** Whited «The Ivory Tower and Harry Potter’s perspectives and Literary. [Text] – University of Missouri Press, 2004. – 418p.

9 **Vedernikova, N. M.** Russkaya narodnaya skazka [Russian folktale] [Text] – Moskva : Nauka, 1975. – 136 p.

10 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Deathly Hollows. [Text] – Arthur A. Levine Books, 2007. – 780 p.

11 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Philosopher’s Stone. [Text] -Bloomsbury, 2014. – 223 p.

12 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Prisoner of Azkaban. [Text] – Scholastic, 1999. – 448 p.

13 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Order of Phoenix. [Text] -Scholastic, 2003. -870 p.

14 **Rowling, J. K.** Harry Potter and the Goblet of Fire. [Text] – Scholastic, 2002. – 636 p.

10.04.24 ж. баспаға түсті.

08.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. Б. Кыдырбаева*¹, *Э. Т. Жанысбекова*²

^{1,2}Қазақский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, Алматы.

Поступило в редакцию 10.04.24.

Поступило с исправлениями 08.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЛШЕБНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СЕРИИ ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ «ГАРРИ ПОТТЕР» ДК. К. РОУЛИНГ

Аннотация. Сегодня литературная сказка является одним из бурно развивающихся жанров. Она завоевала место в сердцах детей и взрослых и уже становится мировым бестселлером. В статье рассматривается использование элементов сказки в литературных сказках.

Цель статьи – определить использование композиционных элементов волшебной сказки в произведениях-бестселлерах. Исследовательская работа была проведена по определению форм, элементов, мотивов, сюжета сказки Джоан Роулинг.

В данной исследовательской работе использован качественный метод, структурный анализ опирается на тридцать одну сюжетную функцию В. Я. Протта и элементы, характерные для волшебных сказок, произведен морфологический анализ текста.

В ходе исследования была доказана характерная для волшебных сказок о Гарри Поттере сюжетная композиция, включающая начальную и конечную формы волшебной сказки, сюжет и мотив сказки. В двух строках сказки произведен морфологический анализ, определена функциональная структура и показаны морфологические символы.

«Гарри Поттер» – произведение с элементами и сюжетными мотивами, характерными для волшебных сказок. Тот факт, что данное произведение является сказкой не только для детей, но и для взрослых, показывает актуальность изучаемой нами проблемы и исследования.

Ключевые слова: сказка, элементы, мотивы, литературная сказка, начальная форма, конечная форма.

*N. B. Kydyrbayeva¹, E. T. Zhanysbekova²^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 10.04.24.

Received in revised form 08.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE USE OF MAGIC ELEMENTS IN DK. K. ROWLING'S LITERARY TALE SERIES «HARRY POTTER»

Abstract. Today, the literary fairy tale is one of the rapidly developing genres. It has won a place in the hearts of children and adults and is already becoming a global bestseller. The article discusses the use of fairy tale elements in literary fairy tales.

The purpose of the article is to determine the use of compositional elements of a wonderful fairy tale in best-selling works. Research work was carried out to determine the forms, elements, motifs, and plot of JK Rowling's fairy tale.

In this research work, a qualitative method was used, structural analysis was based on thirty-one plot functions of V. Ya. Propp and elements characteristic of wonderful fairy tales, and a morphological analysis of the text was performed.

The study proved the plot composition characteristic of fairy tales about Harry Potter, including the initial and final forms of the fairy tale, the plot and motive of the fairy tale. In two lines of the tale, a morphological analysis was carried out, the functional structure was determined and morphological symbols were shown.

«Harry Potter» is a work with elements and plot motifs characteristic of fairy tales. The fact that this work is a fairy tale not only for children, but also for adults, shows the relevance of the problem and research we are studying.

Keywords: fairy tale, elements, motifs, literary fairy tale, initial form, final form

FTAMP 17.01.09

<https://doi.org/10.48081/IDXJ7854>

***Ш. А. Кыяхметова¹, М. Т. Джакыпбекова²,
А. К. Жазыбекова³**

^{1,2,3}І. Жансүгіров атындағы

Жетісу университеті,

Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

¹ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>³ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>*e-mail: aset_shara@mail.ru

ИЛИЯС ЖАНСҮГІРОВ ПОЭМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ (ЖАҢАША ПАЙЫМДАУ)

Мақалада І. Жансүгіров поэмаларының зерттелуі әлеуметтік-тарихи процестермен байланыстыра қарастырылып, қазақ әдеби сынының қалыптасу, даму ерекшеліктері ішкі заңдылықтары арқылы жаңаша пайымдалды.

Тарихи-әдеби құбылыстарды ұлтымыздың мүддесі тұрғысынан, әрі шынайы шындық арқылы зерттеу ғана ақиқатқа жол ашақ. Осы тұрғыдан алып қарағанда, әдебиеттану ғылымының алдында тұрған міндеттердің күрделілігі айқындала түседі. ХХ ғасыр басындағы әдебиетті зерттеу таза әдеби мәселелерді шешумен қатар, тарихи дәуірдің тұтас бейнесін ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл кезең әдебиеті бүгінде, ең алдымен, өз заманының мәселелеріне тікелей бағытталған әдебиет ретінде қабылданады.

Илияс поэмаларының жанрлық табиғатын, олардың тарихи және әдеби негіздерін бірлікте қарастыру қазіргі әдебиеттану ғылымының алдында тұрған аса өзекті ғылыми мәселе болып табылады. Илияс Жансүгіровтің поэма жанрына келу жолы мен осы жанрдағы ақындық дара ізденістерінің өз дәрежесінде зерттелмегендігі, поэмаларының басым бөлігі сынышлар назарына ілінбей, қарастырылмай келгендігі немесе біржақты қарастырылғандығы ашылды. Илиястың поэмалары халқымыздың рухани қазынасына айналған көркемдік құндылық екені түжырымдалып, қазіргі әдебиеттану ғылымында, ұлттық мәдениетте алатын орны айқындалды.

XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті тарихының тұтас көрінісін қайта құрудағы, көркемдік-эстетикалық даму бағыттарын тұтас пайымдаудағы Ілияс Жансүгіров шығармашылығының ролі айқындалды.

Кілтті сөздер: жаңаша пайымдау, Алаш дәуірі әдебиеті, ақын, поэма, зерттеу, әдеби сын, қазақ әдебиеттану ғылымы.

Кіріспе

Алаш дәуірін қамтитын қазақ әдебиеті сан қилы саяси-әлеуметтік, қоғамдық оқиғаларды бастан кешті. Ақын-жазушылардың әрқайсысы әртүрлі бағытты ұстанған, қарама-қайшылықты көзқарасты күрделі кезең болды. Ең бастысы, ол кезеңге саяси баға теріс беріліп келді. Тапқа жіктей отырып, бағалау, зерттеу міндеттелді. Соған қарамастан жекелеген жанрлар: повесть, роман, драматургия, әдеби сын, әдеби зерттеулер туып, кемелдену процесін бастан кешірді. Көркем әдебиет қоғамдық өмірдің айнасы болды.

Алаш дәуірінде қазақ әдебиеті тақырыптық, идеялық, жанрлық, көркемдік жағынан айырықша ілгеріледі. Әдебиеттің барлық жанрларында жаңашыл сипаттағы тынысты шығармалар өмірге келді. Көркем шығармашылықтың танымдық-эстетикалық әлеуеті күшейе түсті, әдебиеттің жаңа жанрларының, түрлерінің, әдістерінің пайда болуына ықпал етті. Аса талантты қаламгерлер шоғыры бой көрсетті. Солардың бірі – қазақ әдебиетін озық ойлы, терең мағыналы, көркемдігі тұтасқан туындыларымен байытқан Ілияс Жансүгіров. Қазіргі қазақ поэзиясы ой жағынан толысып, көркемдік жағынан кемеліне келіп, пайымды парасаттылық сипаттарға ие болып, ауыр жүктерді арқалап, биікке алып шығатын шымыр поэзия дәрежесіне көтерілді десек, бұл жетістікке Ілияс Жансүгіровтің қосқан үлесі, жұмсаған күші, төккен тері аз емес. «Ілияс Жансүгіровті биік тұғырға көтерген, сый-құрметке бөлеген дауылды дарыны мен туа біткен таланты» [1, 118-б.], – деген академик Т. Сыдықовтың сөзі шындыққа жанасымды.

Ілияс шығармаларының дені тоталитарлық жүйе қыспағында социалистік идеология талабына сай жазылғандықтан, олардың ұлттық мәні мен мазмұны, шынайы поэтикалық бояуы, философиялық астары өз дәрежесінде зерттелген жоқ десек, артық айтқандық емес. Юрий Боров заманауи эстетиканың негізгі мәселелерін жан-жақты талдай келе, әдебиет және өнер дамуының табиғаты, болмысы, тууы және теориялық тарихы проблемаларын тыңнан зерделеу қажеттігін ұсынады [2, 97-б.] Ілияс Жансүгіровтің поэмаларын зерттеп, көркемдік сапасын анықтау, талдау, таразылау бүгінгі күннің сұранысы екендігі дау туғызбайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысына Ілияс Жансүгіров поэмалары жайлы 1925–1937 жылдары жазылған әдеби сындар алынды. Алдымызға қойған мақсаттар мен міндеттерді терең талдап, тұтас бірлікте қарастыру үшін тарихи-салыстырмалы әдіс қолдандық. Ғылыми жұмыс бағдарын ұйымдастыруда мұның өзі аса өзекті мәселелерді қарастыру барысында жүйелі зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді.

Өткен ғасырдың басында жазылған сыншылардың пікірлері жаңаша пайымдалды, сыни талдау әдісі қолданды. Талданған материалдар негізінде зерттеу тақырыбына сәйкес қорытынды тұжырымдар жасалды.

Зерттеу нысанын ғылыми-теориялық жағынан негіздеу, жаңаша көзқарас тұрғыда талдап-таразылау мақсатында Алаш дәуіріндегі ақын-жазушылардың шығармашылығын зерттеген отандық А. Байтұрсынов [3], Р. Нұрғали [4], Ш. Елеуқенов [5] шетелдік Л. Репина [6], Ozgecan Kesici [7], Julie Rivkin, Michael Ryan [8] сынды ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Нәтижелер және талқылау

Ілияс Жансүгіров – қазақ поэзиясында поэма жанрын қалыптастыруда үлкен еңбек еткен ақындардың бірі. Ақынның 2004 жылы жарияланған он томдық шығармалар жинағының үшінші томында [9, 408-б.] он үш поэмасы берілген. Баспаға әзірлеп үлгермеген, қолжазба күйінде қалған және жоғалып, бізге жетпеген немесе кезінде жарияланып, қазіргі таңда табылмай отырған поэмаларын қосатын болсақ, он тоғыз поэма болып отыр. Ілияс шығармашылығын зерттеушілердің біразы Ілиястың тұңғыш жинағы «Беташар», 1927 жылы басылып шықты деп жаңсақ пікір ұсынуда. «Беташар» өлеңдер жинағы емес. Ілияс Жансүгіров 1935 жылы 15 қарашада орыс тілінде жазылған автобиографиясында жарық көрген 34 кітабын тақырыптық жағынан жүйелеп, хронологиялық тұрғыда тізіп береді. Сол мәліметтің ең басында «Беташар» – поэма, қазақ әйелінің ғасырлар бойғы күндіктен құтылуы жайлы. Ол 1927 жылы Қызылорда қаласында «Әйел теңдігі» журналының қосымшасы ретінде жарияланған» деп нақты мәлімет береді. Ф. Ғабитова «Ақынның өмірбаяны» атты мақаласында: «Ілиястың бірінші туындысы 1927 жылы «Әйел теңдігі» журналының бесінші санына қосымша болып басылған «Беташар» дейтін 18 беттік кітапша болатын», – дейді. Ақынның алғашқы 2 томдық шығармалар жинағында «Беташар» өлеңдер топтамасымен бірге берілген.

Ілиястың «Кеңес» поэмасы алғаш «Жаңа жыр» (1937) жинағында жарияланған. 1958 жылы жазылған мақаласында Сағынғали Сейітов оны поэма ретінде қарастырады. Баламер Сахариеттің құрастыруымен 1974 жылы шыққан «Құлагер» жинағында «Кеңес» поэмалар топтамасында берілген,

одан кейінгі жинақтарда бұл поэма өлеңдер топтамасына ауысып кеткен. Көлемі-204 жол. Ауыл тұрмысы жайлы жазылған сюжетті шығарма неге «поэма» деген атауынан айырылып қалғандығы түсініксіз жайт.

«Мақпал», «Исатай», «Көбік шашқан», «Байкал», «Рүстем қырғыны», «Құсбегінің айналасында», «Мұз қала» атты поэмалары қолжазба күйінде қалған. Оқырмандарымен қауыша алмай отырған Ілиястың төрт поэмасы («Қолбала», «Қуат», «Құсбегінің айналасында» және «Мұз қала») төңірегінде іздестіру жұмыстары жүргізілді. Іздестіру жұмысы нәтижесінде «Қолбала», «Қуат» поэмаларының мәтіні табылып, латын қарпінен кирилл таңбасына аударылып, оқырмандарға ұсынылды. «Қуат» поэмасы «Әдебиет майданы» журналында (1932ж. 1–5 беттер), «Көркем әдебиет жинағы» (Орта мектептің 6-оқу жылы үшін. Құраст: І. Жансүгіров, Ғ. Мүсірепов. Қызылорда, 1933, 170–174 б.), кітабында, «Лениншіл жас» газетінде (1934, 7 ноябрь.) жарияланыпты. Сейілбектің атынан (фамилиясы жазылмаған) «Әдебиет майданы» журналында (1934, № 5, 96–105 б.) «Қуат» туралы» деген сыни мақала да жарияланып үлгерген. Бірақ бұл поэма белгісіз себептермен осы уақытқа дейін ешбір жинағына енгізілмей қалған. Е. Ысмайылов «Әдебиеттегі формализм мен натурализмге қарсы» атты мақаласында («Социалды Қазақстан» газеті, 4 сәуір 1936 жыл) Ілиястың «Қуат» поэмасын «формализм сарынымен жазылған», – дейді.

Ғылыми-зерттеушілік ой-пікір төңкерістен кейінгі әдеби айтыс-тартысқа араласа жүріп, жаңа дәуір талабын кейде қабылдай, кейде қарсы шыға отырып, тың ізденістер жасай бастады. «XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ баспасөзінде өзінің жанрлық кескін-келбетін танытуға, даму жолын бастағанын дәлелдеуге ұмтылған әдебиет сыны әдеби-тарихи және әдеби-теориялық ой-пікірдің ғылыми сипатқа ие болуына өз көмегін аяған жоқ» [10, 218-б.]. Әдеби-сыншылдық және ғылыми-зерттеушілік ой-пікір араласа жүріп, дәуір алға тартқан әдеби үдерістің күрделі проблемаларына қызу араласты. Кез келген әдеби сын мақаладағы ой-пікір негізінен теориялық ұғымдарға табан тірей айтылатыны белгілі. Оған көркемдік даму үдерісіне байланысты болған айтыс-тартыс өз әсерін тигізгені анық. «Сөз еркіндігінен айырылған, саяси қуғын көрген ұлт зиялылары отаршылдыққа, әділетсіздікке қарсылықтарын әдебиет арқылы білдірді.» [4, 198-б.].

1923 жылдан бастап толассыз жазылған Ілияс шығармашылығы жайлы сындар 1937 жылға дейін үзілмеді. Ілиястың тосыннан тұтқындалып, репрессияға ұшырауы ол жайлы сөздің тоқтауына себеп болды. Ілиястың көзі тірісінде шығармашылығының зерттелуі мәселесіне М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев, З. Кедрина, І. Қабылов, С. Сейфуллин, Ө. Тұрманжанов, Ғ. Орманов, Ө. Тәжібаев [11] және т.б. ат салысып отырды. «Осы күнгі қазақ кеңес жазушыларының тілге

шебер, өлеңге ұстасының да, алдыңғы саптағысының да, көрнектісінің де бірі – Ілияс, - деген бағаны С. Сейфуллин берген. С. Мұқанов «Социалды Қазақстан» газетінің 1933 жылдың 5 маусымдағы нөміріне шыққан «Поэзия мәселесі» мақаласында Ілиястың «Даладан» кейін түр жағынан да, мазмұн жағынан да төмендегендігін жазады. Мұхаметжан Қаратаев «Дала» поэмасын кейбір көркемдік композициялық кемдіктеріне қарамастан, жалпы поэзиямызда қазақ халқының ақындық шежіресі есебінде ірі бастама жасаған поэзиялық тарихи-философиялық ұзақ салалы шығарма дей аламыз», – деп, бағалады. «Дала» поэмасына берілген бұл бағалардың қайсысы болмасын, шығарманың құндылығына шәк келтірмейді.

«Жаңа туған» поэмасы 1934 жылы жеке кітап болып шықты. Қайырқан Еркебайұлы «Қазақ әдебиеті» газетінің 1934 жылғы 10 тамыздағы нөміріне «Ілияс ағайға ашық хат» деген мақаласын бастырып, Ілиястың «Жаңа туған» поэмасын сынайды. Мақала: «Мен «Жаңа туғанды» оқып шыққаннан кейін шығармаға көңілімнің толмай қалғанын айтып, Ілияс ағайға ашық хат жазып отырмын. Менде екі түрлі мақсат болды. Бірінші – Ілиястың шығармасын сынау, одан дайындық жасап, поэманың егжей-тегжейіне қанып, өзімше бір кішігірім сабақ алу. Екінші – Ілияс поэзиясындағы кемшіліктерді өзі де айтып, бізге игі боларлық жауап жазар деп сендім», – деп, басталады. Р. Жаманқұловта: «Біздің 15–20 жыл жазушылық стажы бар Сейполлаұлы, Майлыұлы, Жансүгірұлы, Әуезұлы, Мұқанұлы сияқты ірі жазушыларымыз болса да кеңестер одағының әдебиетіне қазына боларлықтай кесек шығарма бере алған жоқ», – деп, сыни көзқарасын білдіреді. Әзімбай Лекерұлы Ілиястың «Жорық» поэмасы жайлы: «Ақын суреттейтін оқиғасына атүсті қараған, өзінің айтатын оқиғасын жете зерттемеген, сөйтіп социалды реализмнің жабайы шарттарын қолданбаған», – деп, сыни көзқарасын баса білдіреді. М. Қаратаев газет сөзі мен радио үніне сүйеніп жазылған «Жорық» поэмасын документті-хроникалық шежіре деп таниды. Сыншы-әдебиетшілер Ілиястың «Жаңа туған», «Жорық» поэмасын натурализм әдісімен жазылған деп таниды. С. Сейфуллин мен Ө. Тұрманжанов «Көркем әдебиет» атты кітабында: «Осы күнгі қазақ кеңес жазушыларының тілге шебер, өлеңге ұстасының да, алдыңғы саптағысының, көрнектісінің де бірі – Ілияс», – дейді. 1933 жылы М. Баталов пен М. С. Сильченко Жансүгіровті қазақ әдебиетінің негізін салушылардың бірі деп жоғары бағалайды. Ілиястың «Дала» поэмасына байланысты оң пікірін білдіреді.

Есмағамбет Ысмайылов Ілиястың ақындық өнерінің кемелденіп,

биік дәрежеге көтерілгендігіне кепіл боларлық шығармасы «Құлагер» поэмасы (1936) жайлы жазылған баяндамасында: ««Құлагер» поэмасы – қазақ поэзиясының жаңа бастамасы, бұл – классикалық шығарма» деп, шын сүйінішін білдіреді. Сол жиында сөйлеген Әбділда Тәжібаев: «Даламызда»

«Құлагер» дүбірлеп барады, даламызды тебіреніп барады. Бұл – дастан, бұл дастаннан дала күңіреніп сыр шертеді», – деп тебіренеді. М. Әуезов «Октябрь өркені» деген мақаласында: «Күйші» мен «Құлагер» – әрі поэма, әрі өлеңмен жазылған роман» [12,103-б.], – деп, жанрлық жүйелеуді алға тартады. Бұл жөнінде Ш. Елеуенов зерттеу еңбегінде: «Бастапқы жазба әдебиеттің мақсаты – дінді күшейту болса, соңғы әдебиеттің мақсаты – тілді ұстарту, әдебиетті күшейту, көркейту болды», дейді [5,144-б.].

«Құлагер» поэмасы Жансүгіровтің қазақ әдебиетінің эпикалық жанрының бар сипаттарын жақсы меңгергендігін көрсетеді. «Құлагер» – өзінің идеялық-көркемдік ерекшелігімен қатар, жанрлық сипаттарындағы сәтті ізденушіліктерімен де қазақ поэзиясының отызыншы жылдардағы дамуын белгілейтін кезеңді шығарма.

1936–1937 жылдары К. Зелинский, А. Селиванский, К. Алтайский, П. Магер және т. б. қаламгерлердің Ілияс жайлы мақалалары басылды. К. Зелинский мен П. Магер «Күйші» поэмасы туралы жаңа пікірлер айтқан. К. Зелинский «Күйші» поэмасын жоғары бағалайды және поэмдан астарлы, бүркеншік сыр іздеудің, оған символиканы жабыстырудың қажеті жоқ екендігін атап көрсетеді.

Қазақ әдебиеті тарихының жетістіктері мен табыстарының бәріне Ілияс ортақ, бәрінде оның үлесі бар. Күннен-күнге, жылдан-жылға үздіксіз өсіп, жетіліп келген әдебиеттің алдында тұрған маңызды мәселелер мен міндеттер Ілияс шығармашылығына да тән.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала 2023–2025 жылдарға арналған АР19680053 «Гуманитарлық ғылымдар даму процесіндегі Ілияс Жансүгіров мұрасы: ХХІ ғасыр контекстінде» тақырыбындағы ҚРҒЖБ гранттық қаржыландыруымен жүзеге асырылып жатқан жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Ілияс қазақ даласындағы, ірі оқиға, іргелі өзгерістерін үлкенді-кішілі поэмаларына арқау етті. Олардың көркемдік деңгейі біркелкі емес. Кейбірі қоғамда өтіп жатқан оқиғаны жалаң баяндауға түсіп кететін тым қарапайымдау дүниелер де, кейбірі уақыттық өзгерістерді кейіпкер табиғаты арқылы бақылайтын, бақылай отырып, оны көркем образ дәрежесіне көтеретін туындылар. Десек те, Ілияс – үлкен суреткер. Оның бір шығармасы әлсіз болса, екінші бір шығармасы шоқтықты көркем дүние. Демек, Ілияс Жансүгіров поэзиясының, оның ішінде поэмалар шоғырын зерттеп, асылы мен жасығын, жетістігі мен кемшілігін ажырата зерттеуіміз керек. Сыншының басынан кешетін эмоциялық жай-күйінің сынға еш қатысы болмау керектігін ескерте келіп, шыншыл сыншы өзінің міндетін жақсы орындайтындығын және ондай сыншының еңбегі жемісті болатындығын

айырықша атап өтеді. Сынның шығарманың туу тарихына, белгілі бір жағдай мен оқырман қабылдауына да байланысты екендігін сөз етеді.

Ілияс Жансүгіров поэмалары – халқымыздың ұлттық рухын, табиғатын терең танытқан дүние. Ол – қазақ халқының өмір, өнер жайындағы ой-толғамы мен болмысты көру, түйсінуге, қабылдау сипатын, рухани сымбаты мен аса бай шығармашылық қуатын, ұлттық психологиясын терең, кемел жеткізген, арғы-бергі тарихи дәуірлерге әділ сын көзімен қарап, халықтың мұңы мен мүддесі тұрғысынан асқақ азаматтық серпінмен толғай алған шебер ақын. Ілияс Жансүгіров поэмалары – ұлттық мәдениетіміздің озық дәстүрін бойына сіңірген, философиялық ойлары, кемел тарихи болмысы кең қамтылған, халық өмірін дәл суреттеген әрі қазақ поэзиясын жаңа тарихи белеске көтерген, қайталанбайтын классикалық туындылар.

Ұлтының мәңгілігін ойлаған тұлғалардың күреспен өткен ғұмыр жолын, асыл мұраларын бағалау – ұлттың жадынан шықпайтын қастерлі борышы. Әдебиет әлемінде өз ұлтының рухын көтеретін құнды поэмалар қалдырған Ілияс Жансүгіровтің шығармашылығын зерттеу күн талабынан түспек емес.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Сыдықов, Т.** Ілияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен [Мәтін]. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 440 б.
- 2 **Борев, Ю.** Эстетика [Текст]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
- 3 **Байгүрсынов, А.** Әдебиет танытқыш [Мәтін]. – Алматы : Атамұра, 2003. – 208 б.
- 4 **Нұрғали, Р.** Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры [Мәтін]. – Астана : Күлтегін, 2002. – 528 б.
- 5 **Елеуенов, Ш.** Мағжан (өмірі мен шығармашылығы) [Мәтін]. – Алматы : Санат, 1995. – 384 б.
- 6 **Репина, Л.** Тарихи білім тарихы: Академиялық бакалавриатқа арналған оқулық / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова; жалпы редакциясын басқарған Л. П. Репина. – 4-басылым. [Текст]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 235 б.
- 7 **Ozgecan Kesici.** The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity [Text]. // Nationalities Papers. 2017. –Vol. 45. No. 6. – P. 1135–1149.
- 8 **Julie Rivkin, Michael Ryan.** Literary Theory: An Anthology, 3rd Edition [Text]. ISBN: 978-1-118-70785-2 February 2017 Wiley-Blackwell 1648 Pages.
- 9 **Жансүгіров, І.** Көп томдық шығармалар жинағы. 3-том [Мәтін]. – Алматы : «Қазығұрт» баспасы, 2004. – 408 б.

10 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап [Мәтін]. – Алматы : «Ғылым» баспасы, 1997. – 512 б.

11 Архивтік құжаттар жинағы. //Кыяхметова, Ш. [Мәтін] – Талдықорған: «Pixel» баспасы, 2024. – 207 б.

12 Әуезов, М. Әдебиет тарихы. [Мәтін] – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 1991. – 240 б.

References

1 Sydyqov, T. Ilyas Zhansügirov XXI ғасыр көзімен [Ilyas Zhansugurov through the eyes of the 21st century]. – Алматы : «Bayanzhyrek» баспасы, 2019. – 440 p.

2 Borev, Yu. Estetika [Aesthetics]. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 p.

3 Baitürsynov, A. Ädebiettanytqysh [Theory of Literature]. – Алматы : Atamūra, 2003. – 208 p.

4 Nürğali, R. Qazaq ädebietiniñ altyn ғасыры [The Golden Age of Kazakh Literature]. – Astana : Kültegin, 2002. – 528 p.

5 Eleukenov, Sh. Mağzhan (ömiri men shyğarmashylyғы) [Magzhan (life and work)]. – Алматы : Sanat, 1995. – 384 p.

6 Repina, L. Tarihi bilim tarihy: Akademiyalyq bakalavriatqa arналған oqulyq/ L.P. Repina, V.V. Zvereva, M.Yu. Paramonova; zhalpy redakciyasyn basqarған L.P. Repina [History of historical knowledge, textbook for academic bachelor's degree]. – 4-basylym. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 235 p.

7 Ozgecan Kesici. The Alash movement and the question of Kazakh ethnicity. // Nationalities Papers. 2017. –Vol. 45. No. 6. – P.1135-1149.

8 Julie Rivkin, Michael Ryan. Literary Theory: An Anthology, 3rd Edition. ISBN: 978-1-118-70785-2 February 2017 Wiley-Blackwell 1648 Pages.

9 Zhansygirov, I. Kóp tomdyq shyğarmalar zhinaғы [A multi-volume collection of works]. – Алматы : «Qazyğürt» баспасы, 2004. 3-tom. – 408 p.

10 20-30 zhyldardaғы qazaq ädebjeti [Kazakh literature of the 20s and 30s]. 1-kitap. – Алматы : «Ғылым» баспасы, 1997. – 512 p.

11 Arxivtik qūzhattar zhinaғы. [Collection of archival documents] // Kyuyakhmetova Sh. – Taldyqorған : «Pixel» баспасы, 2024. – 207 p.

12 Äuezov, M. Ädebiet tarixy [History of literature] – Алматы : Ana tili, 1991. – 240 p.

02.03.24 ж. баспаға түсті.

29.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. А. Кыяхметова¹, М. Т. Джакыпбекова², А. К. Жазыбекова³

^{1,2,3}І. Жетысуский университет

имени И. Жансугурова,

Республика Казахстан, г. Талдықорған.

Поступило в редакцию 02.03.24.

Поступило с исправлениями 29.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПОЭМ ИЛЬЯСА ЖАНСУГУРОВА (ОСМЫСЛЕНИЕ ПО-НОВОМУ)

В статье исследование поэм И. Жансугурова рассматривается в связи с социально-историческими процессами, а особенности формирования и развития казахской литературной критики переосмыслены через внутренние закономерности.

Изучение историко-литературных явлений в интересах нашей нации и через подлинную правду открывает путь к истине. С этой позиции становится очевидной сложность задач, стоящих перед наукой литературоведения. Изучение литературы начала XX века позволяет не только решать литературные вопросы, но и представить целостный образ исторической эпохи. Сегодня литература этого периода воспринимается, прежде всего, как литература ориентированная на проблемы своего времени.

Рассмотрение жанровой природы поэм Ильясa и их исторические и литературные основы в единстве является весьма актуальной научной проблемой современного литературоведения. Выяснилось, что в должной мере не изучены приход Ильясa Жансугурова к жанру поэма и его уникальные поэтические поиски в этом жанре, также большая часть его поэм оставалась вне внимания критиков, либо рассматривалась односторонне. Сделан вывод, что стихи Ильясa представляют собой художественную ценность, ставшую духовным достоянием нашего народа, и определено их место в современной науке о литературе и национальной культуре.

Была раскрыта роль творчества Ильясa Жансугурова в воссоздании целостной картины истории казахской литературы начала XX века, а также в определении направлений художественно-эстетического развития.

Ключевые слова: осмысление по-новому, литература эпохи Алаш, поэт, поэма, исследование, литературная критика, казахское литературоведение.

*Sh. Kiyakhmetova¹, M. Jakyrbekova², A. Zhazybekova³^{1,2,3}Zhetysu University

named after I. Zhansugurov,

Republic of Kazakhstan, Taldykorgan.

Received 02.03.24.

Received in revised form 29.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE STUDY OF ILYAS ZHANSUGUROV'S POEMS (NEW INTERPRETATION)

The article considers that the study of I. Zhansugurov's poems in connection with socio-historical processes, and the features of the formation and development of Kazakh literary criticism are reinterpreted through its internal patterns.

Examining historical and literary phenomena in the interests of our nation and though genuine truth opens the path to real understanding. From this position, the complexity of the tasks facing the science of literary criticism becomes obvious. Studying the literature of the early 20th century allows not only to solve literary issues, but to present a holistic view of the historical era. Today, the literature of this period is primarily perceived as being oriented towards the challenges of its time.

The consideration of the genre-specific nature of Ilyas's poems, along with their historical and literary basics in unity is a very topical scientific problem of modern literary criticism. It has been revealed that Ilyas Zhansugurov's coming to the poem genre and his unique poetic pursuits within this genre have not been studied thoroughly and most of his poems remained either outside of critics' attention or were considered one-sidedly. It is concluded that Ilyas's poems represent artistic value, which has become the spiritual heritage of our people, and their place in the modern science of literature and national culture is determined.

The role of Ilyas Zhansugurov's work in reconstructing a complete picture of early 20th century's history of Kazakh Literature as well as in defining directions for artistic and authentic development has been demonstrated.

Keywords: poet, poem, literature of the Alash era, now interpretation, research, literary criticism, Kazakh literary criticism.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/ELKO1429>***А. М. Махамбетова**

Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

ORCID: [0009-0005-5846-7433](https://orcid.org/0009-0005-5846-7433)*e-mail: aidanamakhambetova@mail.ru

САЯСИ ДИСКУРСТАҒЫ СПИЧРАЙТЕРДІҢ РӨЛІ: ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ СОЦИОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДАН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ (ӘБІШ КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ ӘЗІРЛЕГЕН САЯСИ МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ)

Мақала қазақтың көрнекті жазушысы, қаламгер-публицист Әбіш Кекілбайұлының қаламынан туган саяси мәтіндерді социолінгвистикалық және психолінгвистикалық тұрғыдан талдауға және саяси дискурстағы спичрайтер рөлінің маңыздылығын зерттеуге арналған. Қазіргі саяси жағдайда спичрайтерлердің қоғамдық пікір мен саяси стратегияның қалыптасуына әсерінің маңыздылығы күн сайын арта түсуде.

Зерттеу Кекілбайұлының Елбасына арнап дайындаған кезекті бір мәтіндегі тілдік бірліктерді талдауға және оның қаламынан туган мәтіндердің қоғамдық пікір мен саяси тәжірибенің қалыптасуына ықпалын көрсетуді көздейді. Автор спичрайтердің нанымды және әсерлі мәтін жасау үшін қолданатын әдістері мен стратегияларын, сондай-ақ олардың саяси контекстерде тілдік және мәдени нормаларды бейімдеп қолданудағы және өзгертудегі ролін талдайды. Кекілбайұлының лингвистикалық құралдарды құбылтуы мен сойлеу мәнеріндегі ерекшеліктер негізінде саяси көшбасшылардың тұлғасын құру бағытындағы ықпалына ерекше назар аударылады.

Зерттеудің мақсаты – Әбіш Кекілбайұлының нанымды саяси мәтін жасауда қолданған әдістері мен стратегияларын және олардың тілдік тәжірибе мен саяси дискурсқа әсерін талдау. Зерттеу спичрайтер қолданатын лингвистикалық құралдар мен стилистикалық құралдардың ерекшеліктерін анықтауға бағытталған, ол әлеуметтік

лингвистикалық және психоллингвистикалық талдаулар арқылы жүзеге асырылады.

Жұмыстың ғылыми болжамы: спичрайтер жасаған тілдік стратегиялар мен тактикалар саяси дискурстың қалыптасуы мен түрленуіне оң әсер етеді және қоғам алдында саяси көшбасшылардың бейнесін жасауда маңызды рөл атқарады.

Кілтті сөздер: спичрайтинг, саяси дискурс, социоллингвистика, психоллингвистика, мәтінді талдау, лингвистикалық стратегия.

Кіріспе

Қазіргі саяси дискурстағы спичрайтерлердің рөлі саяси көшбасшылардың қалыптасуы мен қарым-қатынасына айтарлықтай әсер ететін маңызды сала болып табылады, бірақ бұл сала аз зерттелген.

Чартерис-Блэк атап өткендей, «Тиімді саяси коммуникация Ежелгі Грециядан бүгінгі күнге дейін тарих бойы көшбасшылар үшін негізгі құрал болып саналған» [1].

Тіл саясаткерлердің қолындағы қуатты құрал болып табылады, өйткені ол —«басқаларды олардың көшбасшылығынан түсетін пайдаға сендіру» және «қақтығыстарды болдырмау, сондай-ақ қысқа мерзімде қайшылықты тудыру үшін қолданылатын мықты танымдық техника [2, 3].

Спичрайтерлер көбінесе саяси науқанның немесе әкімшіліктің жалпы хабар алмасуын және стратегиялық бағытын анықтауда шешуші рөл атқарады. Олар өздерінің сөйлеген сөздері мен жария мәлімдемелері саясаттың мақсаттарына кеңірек сәйкес келуін және мақсатты аудиториямен резонансты байланыс орнатуды қамтамасыз ету үшін саяси көшбасшылармен тығыз жұмыс істейді. Бұл қызметте спичрайтерлер күрделі идеялар мен саяси шешімдерді жұртшылықтың назарын аударта алатындай деңгейде ұсынып, олардың пікірлерін өзгерте алатындай тартымды баяндамалар әзірлейтін стратегиялық коммуникаторлар ретінде жұмыс істейді. Олардың ықпалы, әсіресе, Президентті ұлықтау немесе Президенттің халыққа Жолдауы сияқты ереже маңызды тарихи сәттерде артады. Сайып келгенде, спичрайтерлерді және олардың саяси дискурстағы рөлін зерттеу тіл, билік және қазіргі қоғамдағы саяси дискурстың қалыптасуы арасындағы күрделі қарым-қатынас туралы құнды түсініктер береді.

Саяси дискурс қазіргі заманғы басқарудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені ол қоғамдық пікірді қалыптастырады, шешім қабылдауға әсер етеді және саяси көшбасшылардың құндылықтары мен басқарудағы басым бағыттарын көрсетеді [4].

Осы контексте спичрайтерлердің саяси хабарламаларды құрудағы және қалыптастырудағы рөлі барған сайын маңызды бола бастады, бірақ академиялық зерттеулердің зерттелмеген саласы болып қала береді [5].

Саяси дискурстағы спичрайтерлердің рөлін зерттеудің маңыздылығы саяси сипаттағы баяндамалардың сайлаушыларды сендіруден бастап саяси бастамаларды қолдауға жұмылдыруға дейінгі нақты мақсаттарға жету үшін мұқият жасалатынына байланысты екенін айтқан жөн [6].

Ғалымдар атап өткендей, «Сендіру демократиялық көшбасшылық тәжірибесі үшін өте маңызды, сөйлеу мен қарым-қатынасқа толықтай әсерін тигізеді». Алайда, парадокс мынада: демократиялық қоғам азаматтары саяси риториканы «алдамшы, бос немесе қауіпті диверсиялық» сипатта қабылдай отырып, оған жиі күдікпен қарайды [7].

Әбіш Кекілбайұлы – өз елінің саяси және мәдени өміріне зор ықпал еткен қайраткер, спичрайтер. Оның жазудағы қолтаңбасы Қазақстанның жетекші саяси қайраткерлерінің баяндамаларынан анық көрінеді. Елдегі саяси процестерге қанық болуы және халықтың мәдени ерекшеліктерін терең түсінуі арқылы ол бірегей тілдік стратегиялары негізінде өзіндік стилін дамытты.

Материалдар мен әдістері

Мақалада спичрайтер Әбіш Кекілбайұлының саяси дискурстағы мәтіндерін зерттеу үшін социоллингвистикалық және психоллингвистикалық талдаулар жасалды. Бұл тәсіл спичрайтердің нанымды сөз тудыру үшін қолданған тілдік стратегиялары мен стилистикалық құралдарын жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді. Әлеуметтік лингвистикалық талдау аудиторияға әсер ету мен қоғамдық пікірді қалыптастыруға бағытталған лексикалық бірліктерді, синтаксистік құрылымдарды таңдауды, риторикалық тәсілдер мен бейнелі өрнектерді қолдануды қамтиды.

Осы талдау әдістері бірігіп, спичрайтер Әбіш Кекілбайұлының саяси дискурстағы рөлін зерттеуге, жазушының қоғамдық пікірді қалыптастыруға және саяси науқандардың сәтті өтуіне әсерін анықтайтын негізгі факторларды анықтауға көмектесті. Саяси мәтіннің адам танымына әсер етуші күші мен жолдары мәтін компоненттерін когнитивті талдау кезінде айқындалды.

Нәтижелер және талқылау

Спичрайтингтің психоллингвистикалық аспектісі аудиторияға тілдің әсері және аудиторияның қабылдауы мен көпшіліктің мінез-құлқына әсерін қамтиды. Бұл аспект, әсіресе, саяси дискурста маңызды, өйткені сөйленген сөз қоғамдық пікірді қалыптастырып, саяси процестерге әсер ете алады. Спичрайтерлер сөзді дұрыс таңдау, сөйлем құрылымы және сөйлеу ырғағы сияқты факторларды ескеруге көп мән береді. Спичрайтерлер аудиторияда мақтаныш, қорқыныш, ашу немесе үміт сезімдерін ояту үшін

метафора, анафора және гипербола сияқты әртүрлі риторикалық құралдарды пайдаланады.

Кекілбайұлы қазақ мәдениеті мен әдебиетін, қазақтың дәстүрлі сөзсаптамын терең меңгергендігінің арқасында, шешендік талғампаздықпен мәдени мәнді ұштастырған мәтіндер жасады. Оның әдістемесі метафораларды, тарихи сілтемелерді және мәдени элементтерді қолдануды қамтыды, бұл оған аудиториямен терең байланыс орнатуға және олардың қабылдауына әсер етуге мүмкіндік берді. Олар қоғамдық пікірге айтарлықтай әсер етті, саяси көшбасшылардың имиджін қалыптастыруға көмектесті және саяси, мәдени бастамаларды ілгерілетуде маңызды рөл атқарды.

Беделді саяси және діни қайраткерлер пайдаланатын риторикалық құралдар мен стратегияларды зерттеу лингвист ғалымдардың ұзақ уақыт бойы қызығушылығын тудырды [8]. Біз бұл мақалада қазақтың көрнекті саяси қайраткері Кекілбайұлының халық алдында сөйлеген сөздерінде қолданған тәсілдер мен стратегияларға тереңірек үңілуге тырысамыз. Оның риторикалық көзқарасының негізінде жатқан тілдік элементтер мен контекстік факторларды сыни тұрғыдан талдай отырып, біз оның өз идеяларын қалай тиімді жеткізетінін және қоғамдық пікірді қалай қалыптастыратынын толық түсінуге ұмтыламыз.

Риторикалық талдау көшбасшылардың өз идеяларын жеткізуі және аудиториясын соған сендіруі үшін тілді стратегиялық мақсатта қолданудың құнды құралы болып табылады [9]. Кочнева мен Титова айтқандай, саяси субъектілер өздерінің идеологияларын алға жылжыту, қоғамдық қолдауды дамыту және билікті сақтау үшін аргументтік стратегиялар мен эмоциялар тудыру сияқты әртүрлі сендіру әдістерін пайдаланады [10]. Бұл риторикалық құрылғылар көшбасшыларға өз хабарламаларын тиімді жеткізуге, қоғамдық дискурсты қалыптастыруға және өз сайлаушыларының сенімдері мен әрекеттеріне әсер етуге мүмкіндік береді.

Оқырманды да, тыңдарманды шешендігімен аузына қаратқан Кекілбайұлы қоғамдық пікірді қалыптастыруда да ерекше шебер қабілетімен ел есінде қалды. Оның дайындаған сөздеріне сыни дискурстық талдау жасау арқылы біз риторикалық стратегияларының тиімділігіне ықпал ететін нақты тілдік элементтер мен контекстік факторларды қарастырамыз [11]. Кекілбайұлының риторикалық тәсілінің негізгі аспектілерінің бірі оның нанымды дәлелдер құру үшін тілдік бірліктерді немесе логикалық пайымдауды шебер қолдануы болып табылады [12]. Спичрайтер өзінің өсиеттерін, бұйрықтары мен нұсқауларын қисынды және дәлелді түрде жеткізу арқылы тыңдаушыларына әсер етіп, беделін күшейте алған.

Сонымен қатар, Кекілбайұлының саяси мәтіндері көбінесе тұлғааралық қарым-қатынастың мықты функциясын көрсетеді, мұнда ол өз аудиториясымен байланысу және олардың эмоцияларына әсер ету үшін тілді стратегиялық түрде пайдаланады [13]. Бұл эмоционалды тартымдылық оның логикалық аргументтерді қолдануымен үйлеседі, оған өз идеяларын тиімді жеткізуге және саяси мәселеге жұмылдыруға мүмкіндік береді.

Кекілбайұлының риторикалық әдіс-тәсілдерін осылайша терең талдау арқылы біз саяси дискурста тілдің стратегиялық қолданылуына арналған зерттеулердің көбеюіне өз үлесімізді қосуды мақсат етіп отырмыз. Оның риторикалық стратегияларының нюанстарын түсіну арқылы біз саяси көшбасшылардың қоғамдық пікірді қалай қалыптастыратындығына және олардың сайлаушыларына қалай әсер ететіндігіне көз жеткіземіз.

Мәселен, келесі мәтінге лингвистикалық талдау негізінде спичрайтердің қолданған тәсілдерін көруімізге болады:

«Құрметті ханымдар мен мырзалар!

Қымбатты отандастар!

Бүгінгі күн – ант қабылдаған менің ғана емес, бүкіл еліміздің өміріндегі аса маңызды тарихи күн. Осыдан бір айдан астам уақыт бұрын халқымыз демократиялық жолмен, әділ, айқын әрі ашық жағдайда өзінің еркін танытып, мемлекет басшысын сайлады.

Дүние жүзінің көптеген елдері мен халықаралық ұйымдардан келген байқаушылардың көз алдында өткен бұл сайлау тәуелсіз Қазақстанның өзінің бүгінгі мен болашағына деген нық сенімін және ортақ мақсатқа жұмылған халқымыздың біртұтастығын айқын танытты...» [14].

Қазақстан Республикасы Президентінің қызметіне
ресми кірісуіне байланысты салтанатты ұлықтау рәсімінде
СӨЙЛЕГЕН СӨЗІ,

Астана қаласы

2006 жылғы 11 қаңтар

Оң коннотациялық сөздер («тарихтағы маңызды күн», «демократиялық, әділ, анық және ашық», «нық сенім», «халқымыздың бірлігі») мақтаныш пен оптимизм сезімін тудыру үшін қолданылады. «Біз» («біздің халқымыз», «халқымыздың бірлігі», «халықтың тірегі») ұжымдық белгісін білдіретін сөздер мен сөз тіркестері жиі қолданылады.

Үзіндіде спичрайтер ресми сөйлеуге тән және мәтінді мағыналы етіп қабылдауға ықпал ететін күрделі синтаксистік құрылымдар қолданады. Параллельді құрылымдарды («демократиялық, әділетті, анық және ашық түрде өз еркін білдірді және мемлекет басшысын сайлады») пайдалану ойдың ырғағы мен нанымды болу әсерін арттырады.

Когнитивті тұрғыдан аталған мәтін тыңдаушылардың сенімін арттыру, танымына әсер ету және мотивация беру сияқты мақсаттарды көздейді. Мәселен, «Ханымдар мен мырзалар!» және «Құрметті отандастар!» секілді тілдік бірліктер құрмет пен инклюзивтілік атмосферасын қалыптастырады. Ресми және бейресми бірліктерін пайдалану шенеуніктерден қарапайым азаматтарға дейін аудиторияның әртүрлі сегменттерімен байланысты тез арада орнатады. Бұл тыңдаушыларда «өздерін маңызды сезіну» жағдайын туғызады. «Бүгін ант қабылдаған мен үшін ғана емес, бүкіл ел үшін өте маңызды тарихи күн»: «Өте маңызды тарихи күн» деген сөздің қолданылуы оқиғаның маңыздылығын көрсетеді. Бұл тыңдаушыларға болып жатқан оқиғаның маңыздылығын түсінуге және осы тарихи сәттің бір бөлігі ретінде сезінуге мүмкіндік береді. «Халқымыз демократиялық жолмен, әділетті, анық және ашық түрде өз еркін білдіріп, мемлекет басшысын сайлады»: Бұл жерде сайлаудың заңдылығы мен әділдігін көрсету үшін когнитивтік әдістер қолданылады. «Демократиялық», «әділ», «айқын» және «ашық» сияқты сөздер аудиторияда сенім ұялататын ашықтық пен адалдықты тудырады. «Бұл сайлау көптеген елдер мен халықаралық ұйымдардың бақылаушылары алдында өтті»: Халықаралық байқаушыларды атап өту сайлауды заңды және әлемдік деңгейде мойындалған деп қабылдауды күшейтеді. Бұл аудиторияны болған оқиғаның маңыздылығы мен дұрыстығына танымдық тұрғыдан сендіреді. «Тәуелсіз Қазақстанның бүгінгі мен болашағына нық сенімі, бір мақсатқа бағдарланған халқымыздың бірлігі»: «Нық сенім», «бірлік», «бір мақсат» ұғымдарын қайталау ұлттық бірлік сезімін нығайтады және ортақ миссия аясында біріктіреді. Бұл когнитивті түрде ұжымдық қатысу мен жауапкершілік сезімін тудырады. «Мен бұл сайлауда халықтың қолдауын саяси тұрақтылық, ұлтаралық келісім және қарқынды экономикалық өсу саясатын қолдау деп қабылдадым»: Бұл жерде сайлауды қолдау нақты саяси бағыттарды қолдаумен байланысты. Бұл аудиторияға өз дауысын оң нәтижелермен және саясаттағы табыспен байланыстыруға көмектеседі. «Қазақстан халқына адал қызмет ету – менің ең құрметті және қасиетті борышым болып қала береді»: Жеке міндеттеме және халыққа қызмет етуді жалғастыруға уәде беру аудиторияда көшбасшының тұрақтылығы мен адалдығына деген сенім тудырады.

«...Қымбатты отандастар, серіктестер, достар!

Қызметіме кірісерде, мен өзімді абзал, отаншыл, өзінің азаматтық парызына адал қазақстандықтардың қолдағанына және алдағы уақытта да олардың жанымнан табылатынына ерекше қуанам. Сондықтан ертең биік асқарларға көтерілуге біздің күш-қуатымыздың жететініне нық сенімдімін...

Қадірлі отандастар! Біздің алған асуларымыз аз емес, ал алдағы мақсаттарымыз одан да биік. Ең бастысы – біз татулық пен бірлікке негізделген тәуелсіз мемлекет орнаттық. Ортақ мақсат жолында ынтымағы мен берекесі жарасқан біртұтас ұлт болып қалыптастық. Әлемдік өркениеттің ең биік талаптарына сай жаңа қоғам құрдық. Жыл сайын ел байлығын еселеген экономикалық дамудың қазақстандық моделін қалыптастырдық. Мұның бәрі сіздердің – барша қазақстандықтардың қажырлы еңбегі мен береке-бірлігінің арқасы... [15].

«Құрметті отандастар, серіктестер, достар!» - Аудиторияға жүгіну арқылы сөзді бастау инклюзия сезімін тудырады. Бұл тыңдаушылармен эмоционалды байланыс орнатуға көмектеседі. «Біздің жетістіктеріміз», «Біз құрдық», «біздің қоғам» - «Біз» және «біздің» есімдіктерін қолдану бірлік пен ұжымдық жауапкершілік сезімін арттыра түседі.

Кесте 1 – Жиі қолданылатын сөздердің статистикасы

№	Сөз	Қолданылу жиілігі
1	Мен	12 рет
2	Біз	7 рет
3	Отандастар	3 рет
4	Саяси	3 рет

«Қазақстанның патриот, адал азаматтары»: отансүйгіштік пен адалдыққа баса мән беру, елді сүю сияқты жағымды сезімдерді нығайтады. «Біздің Отанымыз», «Біз алуан түрлілігімізбен күштіміз»: ұлттық құндылықтар мен алуан түрлілікті атап өту елге мақтаныш сезімін оятады. «Ертеңгі күні бізде биік белестерді бағындыруға күш жететініне сенімдімін»: болашаққа сенім білдіру көрермендерге жағымды көңілкүй туғызып, ынталандырады. «Біздің болашақ мақсаттарымыз бұдан да биік»: Жоғары мақсаттар мен дамуға деген ұмтылысты атап өту ынта мен амбицияны тудырады. «Біздің күшіміз – бірлігімізде»: Бірлік пен ортақ құндылықтарға назар аудару ұйымшылдық сезімін арттырады. «Отанымыздың көркеюі мен гүлденуі үшін»: бір мақсат пен мұратқа шақыру ұжымдық күш-жігердің маңыздылығын көрсетеді. «Біз батыл және байыпты қадамдар жасауымыз керек»: іс-әрекетке тікелей шақыру аудиторияны әрекетке дереу итермелейді. «Әрқашан бірге болайық, әрқашан алда»: бірлік пен көшбасшылыққа соңғы үндеу сөздің негізгі идеяларын жинақтап, жоғары нотамен аяқтайды.

Спичрайтер мәтінінен келесі лексикалық және стилистикалық құралдарды байқаймыз: «Жасаған», «біздің», «біз» сөздерін жиі қайталау хабарлама жасаудың негізгі мақсатын күшейтіп, айқындай түседі. «Жақсы», «өркендеу», «әл-ауқат» сияқты сөздерді қолдану жағымды эмоционалды

көңілкүй тудырады. Бұл спичрайтердің аудиторияға әсер ету үшін және оларды әрекетке ынталандыру үшін қолданатын әртүрлі әлеуметтік лингвистикалық әдістер мен стратегиялар жүйесін көрсетеді.

Қорытынды

Әбіш Кекілбайұлының әзірлеген мәтінін мысалға ала отырып, саяси дискурстағы спичрайтердің рөлін зерттеу кең аудиторияға бағытталған баяндамаларды жасауда стратегиялық тәсілдің маңыздылығын көрсетеді. Спичрайтерлер саяси хабарламаларды қалыптастырудағы негізгі тұлғалар ретінде өз жұмысының мақсатына жету үшін әртүрлі әлеуметтік лингвистикалық және когнитивтік стратегияларды пайдаланады.

Әбіш Кекілбайұлы әзірлеген мәтінді талдау барысында оның кез келген мәселеде ұлттық болмыс пен мәдени құндылықтарға ерекше мән беретінін аңғардық. Мұндай элементтер аудиториямен эмоционалды байланыс орнатуға көмектеседі, бұл саяси дискурстың маңызды аспектісі болып табылады.

Кекілбайұлының әлеуметтік лингвистикалық стратегиялары аудиторияны біріктіруге, жұмылдыруға көмектесетін, патриоттыққа үндейтін сөз қолданыстарын қамтиды. Ол «біз», «құрметті отандастар», «біздің күшіміз – бірлігімізде» сияқты қауымдастық пен ынтымақты ерекше атап өтетін терминдерді жиі қолданады. Бұл сөздер ұжымдық жауапкершілік пен ортақ мақсат жолында бірігу сезімін тудырады.

Кекілбайұлының танымдық стратегиялары тыңдаушылардың бойында эмоционалдық әсерді біртіндеп арттырады. Негізгі сөздер мен сөз тіркестерін қайталау негізгі ойды бекітуге және оны есте қаларлықтай етуге көмектеседі. Ол, сонымен бірге, сыни ойлауға және аудиторияны қандай да бір мәселені талқылауға итермелейтін риторикалық сұрақтар мен мәлімдемелерді кеңінен пайдаланады.

Әбіш Кекілбайұлының стилі мен стратегиясын зерттеу спичрайтерлердің саяси дискурста қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Олардың жұмысы саясаткерлердің имиджін қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар, қоғамдық пікір мен әлеуметтік процестерге айтарлықтай әсерін тигізеді. Болашақта спичрайтерлердің рөлін зерттеу саяси коммуникация механизмдерін тереңірек түсінуге және саяси мәтіндерді құрудың тиімді тәсілдерін дамытуға көмектеседі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Kazemian, Bahram, and Zhou Qiang** «A Rhetorical Identification Analysis of English Political Public Speaking: John F. Kennedy's Inaugural Address» RELX Group (Netherlands), 2015 <https://doi.org/10.2139/ssrn.2657550>.

2 **Kameswari, Lalitha, and Radhika Mamidi**, «Political Discourse Analysis : A Case Study of 2014 Andhra Pradesh State Assembly Election of Interpersonal Speech Choices» 2018.

3 **Mazlum, Farhad, and Sanaz Afshin**, «Evaluative Language in Political Speeches : A Case Study of Iranian and American Presidents' Speeches», 2016, 8(4) : 166–166. <https://doi.org/10.5296/ijl.v8i4.9398>.

4 **Asiru, Tunde, Hameed, and Peace Benson**, «ANALYSIS OF DISCOURSE STRATEGIES AND IDEOLOGIES IN THE INAUGURAL SPEECHES OF BARRISTER IBRAHIM SHEHU SHEMA», 2018, 120–127. <https://doi.org/10.56666/ahyu.v2i.86>.

5 **Kameswari, Lalitha, and Radhika Mamidi**, «Political Discourse Analysis : A Case Study of 2014 Andhra Pradesh State Assembly Election of Interpersonal Speech Choices», 2018

6 **Avetisyan, Z.** 'Speech Impact Realization via Manipulative Argumentation Techniques in Modern American Political Discourse', 2015, World Academy of Science, Engineering and Technology, Open Science Index 102, International Journal of Humanities and Social Sciences, 9(6), 1808–1813.

7 **Kane, J., & Patapan, H.** The Artless Art : Leadership and the Limits of Democratic Rhetoric, 2010, Australian Journal of Political Science, 45(3), 371–389. <https://doi.org/10.1080/10361146.2010.499162>

8 **Lewin, B. A., & Perpignan, H.** Recruiting the reader in literary criticism. De Gruyter, 2012, January 14, 32(6). <https://doi.org/10.1515/text-2012-0035>

9 **Chidume, S. N., & Agbo, I. I.** Discourse-Rhetorical Strategies of Pauline Epistles : Rhetorical Situation Theory Approach to the Book of First Thessalonians, 2022, January 1, SAGE Publishing, 12(1), 215824402210855-215824402210855. <https://doi.org/10.1177/21582440221085589>

10 **Wulandari, S. A., Prihatin, Y., & Santoso, M. E.** Language Dynamism: A Cross-Cultural Analysis of Indonesian Political Leader Speech During Covid-19 Pandemic, 2021, January 1, 2(5), 33–48. <https://doi.org/10.48165/sajssh.2021.2503>

11 **Rauf, A.** Ideology, (Mis)perceptions and (Re)construction of Political Identities : A Critical Discourse Analysis of Imran Khan's Political Speeches, 2019, March 30, European Organization for Nuclear Research. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4362007>

12 **Chidume, S. N., & Agbo, I. I.** Discourse-Rhetorical Strategies of Pauline Epistles : Rhetorical Situation Theory Approach to the Book of First Thessalonians, 2022, January 1, SAGE Publishing, 12(1), 215824402210855-215824402210855. <https://doi.org/10.1177/21582440221085589>

13 **Wulandari, S. A., Prihatin, Y., & Santoso, M. E.** Language Dynamism: A Cross-Cultural Analysis of Indonesian Political Leader Speech During Covid-19 Pandemic, 2021, January 1, 2(5), 33–48. <https://doi.org/10.48165/sajssh.2021.2503>

14 **Назарбаев, Н.** Таңдамалы сөздер, V том, 1 кітап – Астана: «Сарыарқа» баспасы, 2014, ISBN 978–601–277–183–1Т. V (1), 664 б. ISBN 978-601-277-192-3

References

1 **Kazemian, Bahram, and Zhou Qiang** «A Rhetorical Identification Analysis of English Political Public Speaking: John F. Kennedy’s Inaugural Address» RELX Group (Netherlands), 2015 <https://doi.org/10.2139/ssrn.2657550>.

2 **Kameswari, Lalitha, and Radhika Mamidi**, «Political Discourse Analysis : A Case Study of 2014 Andhra Pradesh State Assembly Election of Interpersonal Speech Choices» 2018.

3 **Mazlum, Farhad, and Sanaz Afshin**, «Evaluative Language in Political Speeches : A Case Study of Iranian and American Presidents’ Speeches», 2016, 8 (4) : 166-166. <https://doi.org/10.5296/ijl.v8i4.9398>.

4 **Asiru, Tunde, Hameed, and Peace Benson**, «ANALYSIS OF DISCOURSE STRATEGIES AND IDEOLOGIES IN THE INAUGURAL SPEECHES OF BARRISTER IBRAHIM SHEHU SHEMA», 2018, 120–127. <https://doi.org/10.56666/ahyu.v2i.86>.

5 **Kameswari, Lalitha, and Radhika Mamidi**, «Political Discourse Analysis : A Case Study of 2014 Andhra Pradesh State Assembly Election of Interpersonal Speech Choices», 2018

6 **Avetisyan, Z.** ‘Speech Impact Realization via Manipulative Argumentation Techniques in Modern American Political Discourse’, 2015, World Academy of Science, Engineering and Technology, Open Science Index 102, International Journal of Humanities and Social Sciences, 9(6), 1808–1813.

7 **Kane, J., & Patapan, H.** The Artless Art: Leadership and the Limits of Democratic Rhetoric, 2010, Australian Journal of Political Science, 45(3), 371–389. <https://doi.org/10.1080/10361146.2010.499162>

8 **Lewin, B A., & Perpignan, H.** Recruiting the reader in literary criticism. De Gruyter, 2012, January 14, 32(6). <https://doi.org/10.1515/text-2012-0035>

9 **Chidume, S. N., & Agbo, I. I.** Discourse-Rhetorical Strategies of Pauline Epistles : Rhetorical Situation Theory Approach to the Book of First Thessalonians, 2022, January 1, SAGE Publishing, 12(1), 215824402210855-215824402210855. <https://doi.org/10.1177/21582440221085589>

10 **Wulandari, S. A., Prihatin, Y., & Santoso, M. E.** Language Dynamism : A Cross-Cultural Analysis of Indonesian Political Leader Speech During Covid-19 Pandemic, 2021, January 1, 2(5), 33–48. <https://doi.org/10.48165/sajssh.2021.2503>

11 **Rauf, A.** Ideology, (Mis)perceptions and (Re)construction of Political Identities: A Critical Discourse Analysis of Imran Khan’s Political Speeches, 2019,

March 30, European Organization for Nuclear Research. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4362007>

12 **Chidume, S. N., & Agbo, I. I.** Discourse-Rhetorical Strategies of Pauline Epistles: Rhetorical Situation Theory Approach to the Book of First Thessalonians, 2022, January 1, SAGE Publishing, 12(1), 215824402210855-215824402210855. <https://doi.org/10.1177/21582440221085589>

13 **Wulandari, S. A., Prihatin, Y., & Santoso, M. E.** Language Dynamism : A Cross-Cultural Analysis of Indonesian Political Leader Speech During Covid-19 Pandemic, 2021, January 1, 2(5), 33–48. <https://doi.org/10.48165/sajssh.2021.2503>

14 **Nazarbayev, N.** Selected words, volume V, book 1, – Астана : «Saryarka» publishing house, 2014, ISBN 978–601–277–183–1Т. V (1) – 664 б. ISBN 978-601-277-192-3

07.08.24 ж. баспаға түсті.

29.08.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**А. М. Махамбетова*

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан Республикасы, г. Алматы. Поступило в редакцию 07.08.24. Поступило с исправлениями 29.08.24. Принято в печать 25.11.24.

РОЛЬ СПИЧРАЙТЕРА В ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ: ВАЖНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ С ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ (НА ОСНОВЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ, РАЗРАБОТАННЫХ АБИШЕМ КЕКІЛЬБАЕВЫМ)

Данное исследование посвящено изучению важности роли спичрайтеров в политическом дискурсе с акцентом на социолингвистический анализ творчества выдающегося казахского спичрайтера Абиша Кекілбаева. В современной политической ситуации влияние спичрайтеров на формирование общественного мнения и политической стратегии становится все более значимым. Абиш Кекілбаев – важный пример профессионала, чье творчество оказало глобальное влияние на политическую коммуникацию.

Исследование посвящено анализу текстов, подготовленных Кекилбаевым для различных политических деятелей, и их влиянию на формирование общественного мнения и политическую практику. Автор анализирует приемы и стратегии, используемые спичрайтерами для создания убедительных и влиятельных речей, а также их роль в адаптации и модификации языковых и культурных норм в политических контекстах. Особое внимание уделяется влиянию Кекилбаева на конструирование идентичности политических лидеров с помощью языковых средств и стиля написания речи.

Цель исследования - проанализировать методы и стратегии, используемые Абишем Кекилбаевым для создания убеждающих политических речей, и их влияние на языковые практики и политический дискурс. Исследование направлено на выявление специфики языковых средств и стилистических приемов, используемых спичрайтерами, и проводится с помощью социолингвистического и лингвистического анализа.

Научная гипотеза работы заключается в предположении о том, что языковые стратегии и тактики, разрабатываемые спичрайтерами, оказывают положительное влияние на формирование и модификацию политического дискурса и играют важную роль в создании имиджа политических лидеров в глазах общественности.

Ключевые слова: спичрайтинг, политический дискурс, социолингвистика, анализ текста, лингвистическая стратегия

*A. M. Makhambetova

Al-Farabi Kazakh

National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 07.08.24.

Received in revised form 29.08.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE ROLE OF SPEECHWRITER IN POLITICAL DISCOURSE: THE IMPORTANCE OF RESEARCH FROM A PSYCHOLINGUISTIC AND SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE (BASED ON POLITICAL TEXTS DEVELOPED BY ABISH KEKILBAEV)

This study is devoted to studying the importance of the role of speechwriters in political discourse with an emphasis on sociolinguistic

analysis of the work of the outstanding Kazakh speechwriter Abish Kekilbayev. In the modern political situation, the influence of speechwriters on the formation of public opinion and political strategy is becoming increasingly significant. Abish Kekilbayev is an important example of a professional whose work has had a global impact on political communication.

The study is devoted to the analysis of texts prepared by Kekilbayev for various political figures and their influence on the formation of public opinion and political practice. The author analyzes the techniques and strategies used by speechwriters to create persuasive and influential speeches, as well as their role in adapting and modifying linguistic and cultural norms in political contexts. Particular attention is paid to Kekilbayev's influence on the construction of the identity of political leaders through linguistic means and speech writing style.

The purpose of the study is to analyze the methods and strategies used by Abish Kekilbayev to create persuasive political speeches, and their impact on language practices and political discourse. The study is aimed at identifying the specifics of linguistic means and stylistic devices used by speechwriters, and is carried out using sociolinguistic and linguistic analysis.

The scientific hypothesis of the work is the assumption that language strategies and tactics developed by speechwriters have a positive impact on the formation and modification of political discourse and play an important role in creating the image of political leaders in the eyes of the public.

Keywords: speechwriting, political discourse, sociolinguistics, text analysis, linguistic strategy

<https://doi.org/10.48081/YTTZ2231>

P. T. Medetbekova¹, *A. A. Pernebek²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh

National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0053-8949>

*e-mail: pernebekaa02@mail.ru

THE ROLE OF EDUTAINMENT TECHNOLOGY IN TEACHING LISTENING

Currently, the introduction of new technologies into the educational process, along with traditional forms of education, leads to the emergence of new, modern forms and technologies of learning. One of the areas where the importance and effectiveness of modern technologies and their application are manifested at a high level is the process of teaching listening skills. The greatest attention in the conditions of mastering a foreign language and developing communicative competence in a foreign language is paid to listening. This is because it is known that any communication is not carried out without listening. The article discusses the features of Edutainment technology, one of the modern teaching technologies used in the process of teaching listening skills. In addition, the advantages and possible disadvantages of Edutainment technology have been analyzed. Experimental teaching was taken as the main method of research work and the effectiveness of the use of Edutainment technology in teaching listening skills was proved in practice.

Keywords: listening, Edutainment, technology, teaching, audio, audiovisual materials, game, songs.

Introduction

In the modern socio-cultural space, in the context of the growing mobility of society and the rapid development of globalization, the need for the formation of a comprehensively developed multicultural personality is natural. This situation requires close attention to methods and techniques used in the process of teaching a foreign language. Generally, the term «a multicultural personality» refers to a person who is able to recognize and accept not only his own cultural values, but

also cultural values and norms of other people and another country. The formation of this personality, in turn, requires mastering a foreign language, including the ability to communicate correctly, appropriately in a foreign language. And the most important part of any linguistic communication is listening. Without listening, there is no speaking, accordingly, any communication is not possible there. The fact that it is difficult for students to master listening skills also shows the importance of learning this skill. By developing listening skills, students can also get acquainted with lexical units and grammatical structures of the language. Respectively, special attention to this skill allows to develop other skills in a foreign language. Listening serves as a goal and as a means of learning. While listening as a goal of learning provides an understanding of information by ear, as a means of learning listening is reflected in transmitting materials containing other language data to students. J. Newton and I. Nation point out that even at the very beginning of a child's life, when he begins to understand his native language and speak it, the key point is the ability to listen [1, 37]. That is, considering the importance of listening in the development of the language of a newborn child, we can determine the importance of listening in the life of a person as a whole. In addition, in the era of modern technology, when almost all information and materials are being transferred from printed form to audio and audiovisual form, the development of listening skills of members of society is among the most important issues. Generally speaking, we can say that listening skills are the basis of communication, because, any communication begins with listening and understanding information.

Since listening skills are considered as the most important and at the same time the most complex skills, students have some difficulties in developing this skill. M. Kirana identifies several indicators that help to determine whether students have such difficulties. Some of them are: it is difficult for students to answer general and specific questions about the information they have heard, about its content; they cannot generalize the information they have heard; students find it difficult to understand the main idea of the speaker that he wanted to convey, etc. [2, 234].

When such difficulties arise, it is important for students first of all to understand how the listening process takes place. The listening process, like all speech activities, consists of different steps. According to Tyagi there are five stages of the listening process:

- Hearing: at first a person hears and perceives sound waves from the external environment through the ear receptors;
- Understanding: then he understands the meaning of the symbols he heard. The meaning of these symbols becomes clear depending on the person's past experience or a specific context;
- Remembering: a person not only hears information and understands its meaning, but also stores it in a short-term or long-term memory;

- Evaluating: at this stage, the listener identifies facts and necessary information from the listened information;

- Responding: the listener completes the listening process by giving a verbal or nonverbal response to the information [3, 2].

However, students should not confuse listening with hearing. B. Reddy distinguishes the differences between them: hearing is a physiological process that occurs spontaneously, while listening is a phenomenon that occurs only when a person has a concentration on the information heard and a desire to understand the speaker [4, 115].

Moreover, to make the process of teaching listening proceed correctly, productively and successfully, first of all, students need to understand the psychological, physiological and linguistic features of perception of information through listening in a foreign language. From a psychological and physiological point of view, listening is closely related to short-term and long-term memory. Short-term memory stores information until it is transferred to long-term memory. A long-term memory is responsible for the process of information processing. Accordingly, when perceiving information in any foreign language, a person's short-term memory transfers new information into long-term memory, linking them with previously listened information. That is, according to psychologists, the more the information received is similar to each other, the more difficult it is to store it in long-term memory and the faster students forget language materials [5, 200]. Considering these features, it can be noted that in the process of developing listening skills, the use of Edutainment technology leads to significant achievements.

Currently, one of the urgent issues is not only educational material, but also how and in what format to deliver this material in order to develop students' language skills. Nowadays, we are teaching generations Z, who were born since the 2000s. They grew up in an information-saturated environment, as a result of which it is difficult to keep the attention of students in monotonous tasks for a long time. Anything that is not pragmatical and too formal makes them bored and slows down the learning process. For these generations living in the age of information technology development, the visual form of information perception is in the foreground. Taking into account these and the above features, it can be seen that the use of Edutainment technology in the process of teaching a foreign language is of particular relevance.

In general, Edutainment is a system that assumes the principle that knowledge should be transmitted in an understandable way and in an interesting form, in a comfortable atmosphere, linking learning with entertainment, as well as using modern technical and didactic tools [6, 193]. The most important feature of this technology is the introduction of modern tools, games, audio and audiovisual

materials into traditionally conducted classes. Edutainment technology consists of many elements that can make the learning process more interesting for students. Therefore, we can talk about the advantages of this technology. However, teachers have to take into account that this technology is not a technique or method that can replace fundamentally one academic education, but only an additional tool that ensures the active participation of students. According to M. Addis, Edutainment is a form of activity that ensures that the students will be able to study and satisfy their interests at the same time. From his perspective, the process of implementing Edutainment technology into the learning process involves a connection between an object and a subject. Here, the subject is a student, while the object is a format of information that can teach and entertain at the same time [7, 730]. That is, the most fundamental property of this technology is its novelty. Moreover, in the process of teaching using Edutainment technology, students gain individual experience, being directly involved in this process, and the level of transmission of educational material also increases. In general, the features of Edutainment technology include:

- emphasis on the development of students' interests, which allows them to develop new skills;
- accent on entertainment, which includes interest in the educational process and reduction of psychological pressure;
- the use of various universal games that do not depend on the age of students;
- emphasis on modernity, that is, when using audio, audiovisual materials of modern formats, didactic games, multimedia tools in the learning process, students are maximally involved in the learning process [8, 67].

Currently, researchers are developing teaching plans and methods that have a direct impact on the development of listening skills, which are carried out using the elements of Edutainment technology. One of them is a system of exercises which helps to develop listening skills developed by Gimadieva and Salekhova in 2022 using Ted Talks [9]. Other similar research works are carried out with an emphasis on the use of audio, audiovisual materials in the teaching process, the inclusion of game elements, songs, the use of quizzes that provide the development of listening skills, etc. In this work, we have studied in a practical way how the use of edutainment technology affects the development of listening skills of students.

Materials and methods

As N. Aksakal noted, if the aim of teaching is to educate future generations and develop their abilities, then teaching methods should also be applied based on the needs and preferences of this generation [10, 1233]. Therefore, we conducted a research work to determine the role of Edutainment technology in the development of students' listening skills. In this research work, an experimental teaching method was used. The experiment involved 21 students at the pre-intermediate

level, divided into two groups. In the experimental group of 11 students, classes were conducted using elements of Edutainment technology, in the second control group of 10 students, classes were conducted in the traditional format. In both groups, teaching was conducted with the help of the textbook «English File Pre-Intermediate 4th edition». During the experimental teaching the topics «Think positive or negative?» «The meaning of dreaming», «Music and film» were covered, classes were conducted using elements of Edutainment technology that correspond to the age characteristics and interests of students.

The English language lesson on experimental teaching was conducted 3 times a week in each group for 4 weeks (12 hours in each group). During the experiment, many different elements of Edutainment technology were used. To introduce how this technology is used in lessons in general, we will not focus on all tasks, but only on tasks that use three elements: songs, educational games and excerpts from TV shows.

1) The task in which the song was used. The theme of the lesson: «Think positive or negative?» Students listened to Bobby McFerrin's song «Don't Worry Be Happy».

Pre-listening stage: before listening, students were introduced to the topic of the song and answered general questions:

- Do you know who Bobby McFerrin is?
- Have you heard his song «Don't Worry Be Happy»?
- In general, what do you do when you are not in the mood, how do you raise it?

Listening stage: students were given sheets with the lyrics of the song, some words of which were written incorrectly, and they were asked to correct these errors while listening to the song.

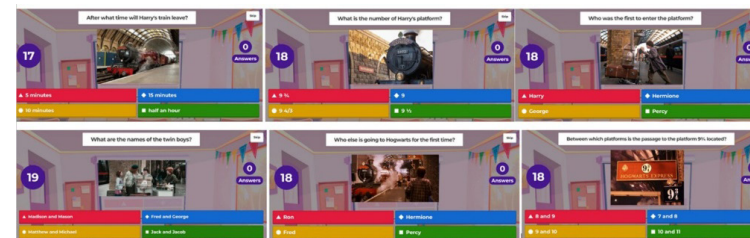
Post-listening stage: after listening, students got acquainted with the meaning of words that were unfamiliar to them and sang a song together.

2) The task in which the educational game was used. The theme of the lesson: «The meaning of dreaming». Students watched a fragment of «Harry Potter and the Philosopher's Stone» which is called «Platform 9¾».

Pre-demonstration stage: before watching the video, students were introduced to the topic of the video and answered general questions:

- What are your favorite movies?
- Do you know Harry Potter?
- Who has seen or read Harry Potter?
- Which one of the eight films did you like the most?

Demonstration stage: Students completed a multiple choice/test task in the game platform Kahoot about the content of the video while watching the video.

Picture 1 – Quiz in Kahoot

Post-demonstration stage: after watching the video, students were asked to tell what the video was about in general, its content.

3) The task in which the excerpt from TV show was used. The theme of the lesson: Music and film. Students watched a «Musical Genre Challenge with Charlie Puth» from The Tonight Show Starring Jimmy Fallon.

Pre-demonstration stage: before watching the video, students were introduced to the topic of the video and answered general questions:

- Who are your favorite singers?
- Do you know Charlie Puth?
- What genre of music do you like to listen to?

Students were also introduced to the types of musical genres.

Demonstration stage: Each of the students was given different cards with the name of the song or genre. While watching the video, students look at each other's cards, and each is given a task to find a pair of cards that they have, that is, students were asked to match songs with their genres.

Picture 2 – Cards with songs and their genres

Post-demonstration stage: after completing the task, a pair discussion was held about the favorite genres of music and favorite singers of students.

Results and discussion

In the course of teaching, pre-experimental and post-experimental studies were conducted to prove the hypothesis put forward about the effectiveness of using the Edutainment technology. To determine the level of students' listening skills, the pre-experimental study was conducted. For the pre-experimental study, two groups were given the same listening tasks in the traditional form. The results of the pre-experimental analysis are filled in the Table 1:

Table 1 – Results of the pre-experimental study

	Number of students	Percentage of academic performance before the experiment (by listening skills) (7-10 points)	Percentage of academic failure before the experiment (by listening skills) (1-6 points)
<i>Experimental group</i>	11 students	36,3% (4 students)	63,7% (7 students)
<i>Control group</i>	10 students	40% (4 students)	60% (6 students)

During the experiment, all tasks included tasks before listening/viewing, during listening/viewing, and after listening/viewing. After 12 lessons, which included the above tasks, we conducted a post-experimental analysis. To do this, two groups performed the same listening tasks in the traditional form. The results of the post-experiment analysis are given in the Table 2:

Table 2 – Results of the post-experimental study

	Number of students	Percentage of academic performance after the experiment (by listening skills) (7-10 points)	The percentage of academic failure after the experiment (by listening skills) (1-6 points)
<i>Experimental group</i>	11 student	72,7% (8 students)	27,3% (3 students)
<i>Control group</i>	10 student	50% (5 students)	50% (5 students)

After the experiment, students' interest in the process of learning foreign languages using Edutainment technology increased, and the academic performance of the experimental group increased by 26.4 percent (Figure 1).

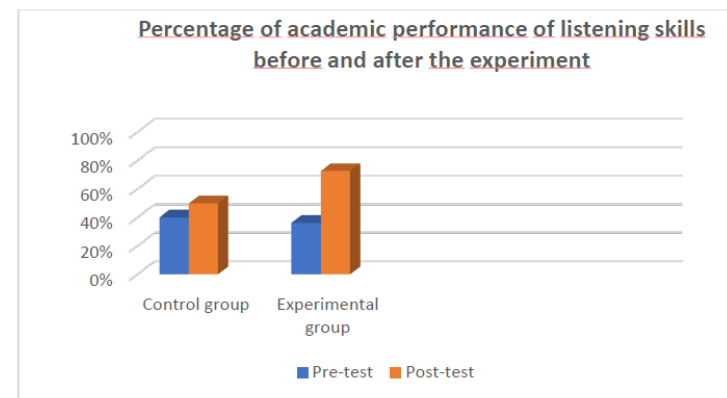

Figure 1 – Percentage of academic performance of listening skills before and after the experiment

Conducting an experiment, where students performed various tasks aimed at arousing their interests, we noticed that it is much more interesting and important for them to learn and observe the “real” language expression, which will automatically take place when we use the Edutainment technology. Thus, a quantitative and qualitative analysis of the experimental data showed that it is possible to improve the quality of students' knowledge and to develop students' listening skills through the use of Edutainment technology.

Analyzing the results of experimental teaching, we can conclude that using the Edutainment technology in the process of teaching foreign languages is very important. While using the elements of Edutainment technology in the lesson, such as authentic audio, audiovisual materials, quizzes, games, we noticed a significant increase in students' interest in the perception of information, motivation to learn a foreign language. In addition, students actively participated in the educational process and learned to express their thoughts freely.

The elements of Edutainment technology that were used in the study and reflected in this work include the song, educational game and the fragment of the TV show. The use of songs is of great importance in the development of listening skills. This is because music is the most effective tool that can influence the emotions and feelings of any person. Some teachers believe that the use of songs in teaching distracts students' attention from learning, but the fact that the given knowledge and information will be received successfully only when the student feels emotionally comfortable, we can say that songs selected in accordance with the age, level and interests of students increase their mood and further increase their motivation to learn a foreign language.

In addition, various educational games were used in the study. These games helped to develop students' problem-solving, critical thinking and teamwork skills. In the learning process, where games from various online sites or special programs and interesting platforms are used, students feel that they are playing, and not studying. Thus, this type of activity ensures a smooth transition of learning, perception of certain information.

The third element reflected in the work was a fragment of the TV show. In general, TV is a tool that can transmit information and entertain at the same time. And various programs, shows on different topics on the TV have an impact on the development of students' listening skills, expanding their vocabulary and horizon. Moreover, since TV shows are authentic, its use in the language learning process helps to create a foreign language atmosphere in the classroom and increase students' motivation to learn the language.

Conclusion

Edutainment was created to make learning enjoyable, by combining an entertainment and education. This technology helps students to keep their attention in one place, not to lose interest, to perceive information in an easy, interesting way, to develop critical, creative thinking skills and internal motivation of students. In addition, Edutainment technology provides active learning, that is, active participation of students in the educational process.

Based on the results of the research work we can notice that the use of this technology in the development of listening skills leads to significant achievements. Various authentic materials allow students to look at the true image of the language and use the language they are learning in real life.

Taking into consideration that modern education should be carried out in line with the requirements of the modern era, the use of various audio, audiovisual materials, games, film, show fragments, etc. will lead to a new educational environment. This does not mean that we should displace traditional teaching methods and techniques, but, on the contrary, it is possible to develop a successful curriculum by combining Edutainment technology with traditional methods.

References

- 1 **Newton, J. M., & Nation, I. S. P.** Teaching ESL/EFL Listening and Speaking [Text] / I. S. P. Nation and J. Newton. p. cm. – (ESL & applied linguistics professional series). – Routledge, 2020. – 294 p. – ISBN 978-0-429-20311-4.
- 2 **Kirana, M.** The use of audio visual to improve listening [Text] // English Education Journal. – 2016. – Vol. 7 – № 2. – P. 233–245. – ISSN 3025-9789.

3 **Tyagi, B.** Listening: An important skill and its various aspects [Text] // The Criterion An International Journal in English. – 2013. – Vol. 12 – № 1. – P. 1–8. – ISSN 0976-8165.

4 **Reddy, B. B.** Effective Listening: A Very Important Skill to Acquire in Today's High-Speed World [Text] // Global Research Analysis International. – 2013. – Vol. 2 – № 5. – P. 115–116. – ISSN 2277-8160.

5 **Гальскова, Н. Д. & Гез, Н. И.** Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика [Текст]: учеб. пособие / Н. Д. Гальскова, Н. И. Гез. – 3-е изд., стер. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 336 с. – ISBN 5-7695-3969-5.

6 **Кобзева, Н. А.** Edutainment как современная технология обучения [Текст] // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – Т. 2 – № 4. – С. 192–195.

7 **Addis, M.** New technologies and cultural consumption—edutainment is born! [Text] // European Journal of marketing. – 2005. – Vol. 39 – № 7/8. – P. 729–736. – ISSN 0309-0566.

8 **Кармалова, Е. & Ханкеева, А.** Эдьютейнмент: понятие, специфика, исследование потребности в нем целевой аудитории [Текст] // Вестник Челябинского государственного университета. – 2016. – Т. 389 – № 7. – С. 64–71. – ISSN 2782-4829.

9 **Гимадиева, Э. Н. & Салехова, Л. Л.** Реализация технологии Эдьютейнмент при обучении студентов будущих учителей английского языка иноязычному аудированию [Текст] // Педагогика. Вопросы теории и практики. – 2022. – Т. 7 – № 9. – С. 927–934. – ISSN 2686-8725.

10 **Aksakal, N.** Theoretical view to the approach of the edutainment [Text] // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 186 – P. 1232–1239. – ISSN 1877-0428.

References

- 1 **Newton, J. M., & Nation, I. S. P.** Teaching ESL/EFL Listening and Speaking [Text] / I. S. P. Nation and J. Newton. p. cm. – (ESL & applied linguistics professional series). – Routledge, 2020. – 294 p. – ISBN 978-0-429-20311-4.
- 2 **Kirana, M.** The use of audio visual to improve listening [Text] // English Education Journal. – 2016. – Vol. 7 – № 2. – P. 233–245. – ISSN 3025-9789.
- 3 **Tyagi, B.** Listening: An important skill and its various aspects [Text] // The Criterion An International Journal in English. – 2013. – Vol. 12 – № 1. – P. 1–8. – ISSN 0976-8165.

4 **Reddy, B. B.** Effective Listening: A Very Important Skill to Acquire in Today's High-Speed World [Text] // Global Research Analysis International. – 2013. – Vol. 2 – № 5. – P. 115-116. – ISSN 2277-8160.

5 **Gal'skova, N. D. & Gez, N. I.** Teoriya obucheniya inostranny'm yazy'kam. Lingvodidaktika i metodika: ucheb. Posobie /N.D. Gal'skova, N.I. Gez. – 3-e izd., ster. [Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology: textbook] [Text] – M. : Izdatel'skij centr «Akademiya», 2006. – 336 p. – ISBN 5-7695-3969-5.

6 **Kobzeva, N. A.** Edutainment kak sovremennaya texnologiya obucheniya [Edutainment as a modern teaching technology] [Text]. Yaroslavskij pedagogicheskij vestnik. – 2012. – T. 2 – № 4. – P. 192–195.

7 **Addis, M.** New technologies and cultural consumption—edutainment is born! [Text] // European Journal of marketing. – 2005. – Vol. 39 – № 7/8. – P. 729–736. – ISSN 0309-0566.

8 **Karmalova, E. & Xankeeva, A.** E'd'yutejment: ponyatie, specifika, issledovanie potrebnosti v nem celevoj auditorii [Edutainment: the concept, specifics, research of the need for it of the target audience] [Text]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2016. – T. 389 – № 7. – P. 64–71. – ISSN 2782-4829.

9 **Gimadieva, E'. N. & Salexova, L. L.** Realizaciya texnologii E'd'yutejment pri obuchenii studentov budushix uchitelej anglijskogo yazy'ka inoyazy'chnomu audirovaniyu [Implementation of Edutainment technology in teaching students – future teachers of English to foreign language listening] [Text]. Pedagogika. Voprosy' teorii i praktiki. – 2022. – T. 7 – № 9. – P. 927–934. – ISSN 2686-8725.

10 **Aksakal, N.** Theoretical view to the approach of the edutainment [Text] // Procedia-Social and Behavioral Sciences. – 2015. – Vol. 186 – P. 1232–1239. – ISSN 1877-0428.

Received 17.10.23.

Received in revised form 09.01.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*П. Т. Медетбекова¹, *А. А. Пернебек²*

^{1,2}Әл-Фараби атындағы

Қазақ Ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

14.10.23 ж. баспаға түсті.

09.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТЫҢДАЛЫМДЫ ОҚЫТУДАҒЫ EDUTAINMENT ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ РӨЛІ

Қазіргі таңда білім беру үрдісіне жаңа технологиялардың енуі оқытудың дәстүрлі формаларымен қатар, жаңа, заманауи оқыту формалары мен технологияларының пайда болуына әкелуде. Заманауи технологиялар мен оларды қолданудың маңызы мен тиімділігі жоғары деңгейде көрініс табатын аймақтың бірі – тыңдалым дағдысын оқыту процесі. Шет тілін меңгеру және шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілікті дамыту жағдайындағы ең үлкен назарға алатын дүние – тыңдалым. Себебі, кез келген қарым-қатынас тыңдалымсыз жүзеге аспайтыны белгілі. Мақалада тыңдалым дағдысын оқыту процесінде қолданылатын заманауи оқыту технологияларының бірі – Edutainment технологиясының ерекшеліктері қарастырылған. Сонымен қатар, Edutainment технологиясының артықшылықтары мен мүмкін болатын кемшіл тұстарына талдау жүргізілген. Зерттеу жұмысының негізгі әдісі ретінде эксперименттік оқыту алынып, тыңдалым дағдысын оқытуда Edutainment технологиясын қолданудың тиімділігі іс жүзінде дәлелденді.

Кілтті сөздер: тыңдалым, Edutainment, технология, оқыту, аудио, аудиовизуалды материалдар, ойын, әндер.

*П. Т. Медетбекова¹, *А. А. Пернебек²*

^{1,2}Қазақский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 17.10.23.

Поступило с исправлениями 09.01.24.

Принято в печать 25.11.24.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ EDUTAINMENT В ОБУЧЕНИИ АУДИРОВАНИЮ

В настоящее время внедрение новых технологий в образовательный процесс наряду с традиционными формами обучения приводит к появлению новых, современных форм и технологий обучения. Одной из областей, где значение и эффективность современных технологий и их применения проявляются на высоком уровне, является процесс обучения навыкам аудирования. Наибольшее внимание в условиях овладения иностранным языком и развития коммуникативной

компетенции на иностранном языке уделяется аудированию. Это потому, что известно, что любое общение не осуществляется без аудирования. В статье рассмотрены особенности технологии Edutainment, одной из современных технологий обучения, используемых в процессе обучения навыкам аудирования. Кроме того, проведен анализ преимуществ и возможных недостатков технологии Edutainment. В качестве основного метода исследовательской работы было взято экспериментальное обучение и доказана на практике эффективность применения технологии Edutainment в обучении навыкам аудирования.

Ключевые слова: аудирование, Edutainment, технология, обучение, аудио, аудиовизуальные материалы, игра, песни.

FTAMP 17.71.91

<https://doi.org/10.48081/FHCR1521>

***Н. Набиолла¹, Қ. К. Кенжалин², А. А. Алимхан³**

¹Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³С. Аманжолов атындағы

Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4285-312X>

*e-mail: nasihat_83@mail.ru

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ НЕГІЗДІ КӨНЕ ТОПОНИМДЕРДІҢ БҮГІНГІ ЖАЙ-КҮЙІ

Еуразия құрлығын еңдей өтіп жатқан, Жібек жолы бойында орналасқан, Қытайдағы қалалар мен тарихи елді мекендердің атауларына сараптаулар жүргізіліп, оның қазіргі қолданыс аясына барлау жасалды. Ұлы жібек жолы саудасы Қытайда бірнеше бағытта қатарынан іске асқан. Кейбір сақ, ғұн, үйсін, түркі дәуірінен жалғасып, бүгінгі күнге дейін жеткен жер-су атауларының тарихи, саяси себептермен басқа атауларға ауысу барысына шолу жасалды. Түркі халықтарының бұрынғы мекен еткен қоныстарындағы ежелгі қалалар мен елді мекендердің жай-күйі, олардың бүгінгі күні сақталған-сақталмағанына талдаулар жасалып, тарихи құжаттар мен ғылыми зерттеу еңбектер аясында сұрыптаулар жүргізілді. Елді мекендердің топонимдік астарына, яғни топонимдік мифтер мен топонимдік аңыздарға барлау жүргізіліп, ғылыми тұрғыдан талдау жасалды. Тақырыптың ерекшелігіне сәйкес салыстырмалы-тарихи, жинақтау, сұрыптау әдістері қолданылды. Қазіргі кезеңдегі Қытайдағы елді мекендердің тарихи атауларының жаңа атаумен қалай қолданыс тапқаны мысалдармен берілді. Кейбір жер-су атауларының бүгінгі күні жоқ екеніне, ал кейбірінің атауы бүгіндей

өзгеруіне, тағы біреулердің тілдік, дыбыстық заңдылықтарға сүйене отырып, дыбыстық жағынан өзгеріп қолданысқа енгеніне шолу жасалды. Шыңжаң өлкесіндегі қазақтар шоғырланған елді мекендердің қазіргі аталу жүйесіне де зерттеулер жүргізілді.

Кілтті сөздер: миф, аңыз, тарихи атау, топонимдер, мәтін, Қытай аймағы, Жібек жолы

Кіріспе

Қазіргі Қытайдағы Ішкі Монғол, Хыби, Шанси, Ниңша, Гансу, Шыңжаң қатарлы өңірлер ерте кезде алтай тілдес, соның ішінде түркі-монғол тілдес халықтардың тарихи атамекені болған. Оны сол кезеңнің тарихи құжаттары көрсетіп отыр. Бүгінгі күндері ашылған сол тарихи, археологиялық материалдар, Еуразия құрлығында сақ, ғұн, үйсін, түркілердің тарихи дүниелері, құнды ескерткіштері сақталғанын айғақтайды. Сонда жасаған халықтардың мол рухани мұрасы сол елде, сол жерде қалыптасып дамыды. Сол өңірлерде өмір сүрген түркі тектес тайпалар бірігіп үлкен елге айналған. Оның дәлелі күні бүгінге дейін сол жерлерде сақталған бұғытастар, сақ пен үйсіндердің ескерткіштері, ғұндардың мәдени жәдігерлері көптеп табылғандығында. Сондай-ақ Қытайдың ежелгі астанасы Чаң-Ан, қазіргі Ши-әннің солтүстік іргесінен (Шаньси провинциясында) табылған Аньцзиян моласы мен Шэньсидің орталығы Тайюань қаласының іргесінен табылған Юйхунның моласы да сол өңірдің түріктердің атамекені болғандығын көрсетіп отыр. Шыңжаң жеріндегі есепке алынып, тексеріліп-зерттелген көне түрік тас мүсіндердің ұзын саны 186-ға жеткен. Тіпті ондағы ежелгі қалалардың да орны көрсетілген. Олардың қатарында Алмалық қаласы, Бесбалық қаласы, Чамбалық қаласы және т.б. атауға болады [1, 43–45 бб.].

Қытай қоғамдық ғылымдар академиясы қазірге дейін Шыңжаң көлемінде 279 дана сынтасты тізімдікке алып, оны 17 түрге бөлген. Оның 125 данасы Алтай өңірінен табылған. Олар негізінен Алтай тауының шығысы мен батысында және Сауыр тауының оңтүстік, солтүстігіне орналасқан [2, 30 б.]. Ондағы тарихи жәдігерлерді сынтастар, балбалдар, құлыптастар және бұғытастар деп төрт топқа бөліп қарастырған. Осы тарихи ескерткіштердің барлығы да сақ, ғұн, түркі дәуірлерінің көзінде бүгінгі күнге жеткен құнды мұралар.

Материалдар мен әдістері

Түркі және Қытай мәдениеттерінің өзара байланысын егжей-тегжейлі сипаттайтын тарихи жазбалар мен құжаттарды зерттеудің материалдық базасын құрайды. Тақырыптың ерекшелігіне сәйкес салыстырмалы-тарихи, жинақтау, сұрыптау әдістері қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс лингвистикалық элементтердің тарихи дамуы мен эволюциясы зерттелді,

лингвистер мен тарихшылар Қытайдың тарихи жазба-мәтіндерінде кездесетін түркі топонимдерін басқа түркі топонимдерімен салыстырып, бұл салыстыру лингвистикалық заңдылықтарды, уақыт бойынша өзгерістерді және көрші мәдениеттердің ықтимал әсерін анықтауға көмектеседі. Жинау әдісі талдау үшін жан-жақты мәліметтер жиынтығын құру үшін әр түрлі көздерден ежелгі түркі топонимдерін жинауды қамтиды. Сұрыптау лингвистикалық ерекшеліктер, географиялық орындар немесе тарихи кезеңдер сияқты жалпы сипаттамаларға негізделген жиналған деректерді санаттар бойынша ұйымдастыруды қамтиды.

Нәтижелер және талқылау

Лингвистикада топонимдердің және басқа жалқы есімдердің мағынасы ғасырлар бойы талқыланып келеді. Жалқы есімдер (мысалы, жер атаулары) мен апелляторлар (жалпы зат есімдер) арасындағы айырмашылық жақсы белгілі. Жалқы есімдер монореферентті, яғни олардың сыртқы әлемде бір ғана референті бар. Бұл сәйкестендіру функциясы – жалқы есімдерді анықтаудың ең маңызды критерийі [3, 17–20-б.].

Шыңжаң тарихында Қытайда билік жүргізген Чин, Хан патшалықтары тұсында «Тияншанның солтүстік баурайында, ұлы Жібек жолының бойында, Тұрпан ойпағында көптеген «Қала бектігі» болған. Солардың бірі – қазіргі Баркөл ауданы болып саналады. Онда да өткеннің мұрасы, тарихи құнды жәдігерлер сақталған. Баркөл жері кезінде қытайлар мен түркілердің тоғысатын, сауда жасап, алым-берім жасайтын бекінісіне (қалаға) айналған. Кейінгі XVIII ғасырда да ол қазақ хандығы мен Қытайлардың сауда жасайтын, зат ауыстыратын орыны болған. Баркөл 2800-3100 жылдық тарихқа ие байырғы аудандардың бірі болған. Біздің заманымыздан бұрынғы 138-114 жылдары батыс өңірдегі 36 бектіктің бірі болған. Тұрғындарының көбі мал шаруашылығымен айналысқан. Баркөл географиялық жағынан өте тиімді болған. Біріншіден, Баркөл – өте маңызды әскери әкімшілік район. Екіншіден, Баркөлдің әкімшілік орыны өте жоғары болған. Үшіншіден, Баркөл Шыңжаңның сауда істерінде маңызды орын саналған. Төртіншіден, Баркөл мал шаруашылық бектігі болған. Баркөл жылқысының ежелден бері орыны бар [4, 6–7-бб.]. Сондықтан да осы өңірде біздің арғы ата-бабаларымызбен байланысты тарихи ескерткіштердің көп табылуы заңдылық. Жібек жолындағы әйгілі қалалар тізбегі Қытай мен қатар еліміздің бірталай елдімекендерінде де орналасқан. Оған Жетісудағы қалалар, Тараз бен Шымкент қалалары маңында сақталған көне қалалардың орны дәлел. Бірнеше ғасырға жалғасқан Жібек жолы саудасы қалалар мен тұрақты елдімекендердің, бекіністер мен бекеттердің қалыптасуына негіз болды.

«Хан патшалығы тарихы. Батыс өңір шежіресінде» Үйсін елінің астанасы «Шығу» қаласы жөнінде де деректер жазылған. Бұл қаланың орны қай жер

екені күні бүгінге дейін белгісіз. ...Археологтердің зерттеуіне қарағанда, сол кездегі астананың орны Іле аңғарында, тіпті анығырақ айтқанда Іленің бір тармағы Текес аңғарында десек орынды. Қытай археологтері Мұңғұлкүре ауданына қарасты Шаты көне қаласының орынын бір кезде «Шығу» (Үйсін елінің астанасы) қаласы болуы мүмкін деп болжам жасайды. Бұл әрине, іргелі зерттеуге қажетті мәселе [5, 37–38-бб.].

Ұлы жібек жолы саудасы Қытайда бірнеше бағытта қатарынан іске асқан. Соның бір тармағы Чаң-Аннан басталып, Хыши каридоры арқылы Тарым ойпатын басып өтетін тармақтары – Шыңжаң арқылы Орта Азия елдерінен өтіп, Еуропа құрлығына тұтасқан. Бұл өңірлерде кезінде ғұндар мен түркілер мекен еткені тарихи кітаптарда тайға таңба басқандай анық берілген. Осы өңірлерде сол дәуірден жалғасып келе жатқан жер-су атауларының бүгінгі күні өзгеріске ұшырап, Қытай тілінде аталып (өзі аталуы бойынша емес) келе жатқанын байқаймыз. Әрине, Сақтар мен ғұндар, түркілер дәуірінде қалыптасқан жер-су атаулары, онан кейін тарих сахнасына шыққан моңғол кезінде де біраз өзгеріске түскені анық, алайда кейбір жер-су атаулары күні бүгінге дейін өз жалғасын тапқан. Жер-су атауларының өзгеруінің де бірнеше себептері бар. Оның әуелгісі басып алған елдердің өз үстемдігін мәңгілікке орнықтыру үшін, жауланушы елдің санасындағы тарихи жадты жою үшін, онда өмір сүріп жатқан елдің болашақта бұл жерді ата-бабасының тарихи мекені екенін айта алмауы үшін зорлықпен өзгертуі болса, енді бірде сол өңірде ұзақ уақыт, тіпті ғасырлап орныққан соң, тілдік қолданысқа байланысты уақыт пен заманның өтуімен өзгеріске түсуі деп айтуға болатын секілді. Сондықтан да жер-су атауларының көмескіленуіне тарихи да, саяси да себептердің әсері болатыны сөзсіз.

Қазаққа қатысты дүниелердің Қытайдағы саяхатнамалар мен тарихи географиялық еңбектерде, атап айтқанда, ғұн дәуірі мен түркі-моңғол дәуірі, кейінгі Цин патшалығы дәуіріндегі мұраларда көбірек сақталғандығын көруге болады. Олар: VII ғасырда жазылған «Ұлы Таң әулеті заманындағы батыс өлке туралы жазбалары», VIII ғасырда жазылған «Батысқа саяхат естелігі» кітаптарында жазылған [6].

Уақыттың өтуіне байланысты көптеген тарихи дүниелердің, соның ішінде ертеден жалғасып келе жатқан жер-су атауларының да тілдік жақтан өзгеріске түскенін көреміз. Солардың қатарында бүгінгі күндері орны жоқ қалалардың да аты тарихи кітаптарда сақталып қалған. Қазіргі Шыңжаң жеріндегі Санжы облысына қарасты жерде XII–XIII ғасырда бар болған Шамбалық қаласы бүгіндері жоқ. Аты да аталмайды, қаланың орны да өзгеріп кеткен. Тіпті бүгінгі күндері Санжы аталып жүрген сол қала атауының да түбірі тереңде екенін, кейінгі тілдік өзгерістер негізінде қалыптасқаны туралы да мысалдар кездеседі.

Бұл секілді және бір қала бүгінгі Мори ауданының төңірегінде болған Бірбалық қаласы. Бұл да тарихи әдебиеттерде бар, алайда бүгінгі күндері қолданыстан шығып қалған, тіпті қаланың орны да көрінбейді. Мори атауының өзі де бертінде моңғол шапқыншылығы кезеңінен кейін қалыптасқан деген де мәлімет бар.

Ежелгі Алмалық қаласының ескі жұрты Іле өзенінің бойында, қазіргі ҚХР-дың Іле Қазақ автономиялы облысы аумағында, Қорғас ауданының орталығынан солтүстік-шығысқа қарай он бес шақырым жерде орналасқан. Қазір бұл қаланың да орны жоқ [1, 43-б.].

Уақыттың өтуімен сол өңірде жасаған хандықтар мен патшалықтардың бір-бірін басып алуы мен сол өлкелерде уақытша болса да билік басына келуі жер-су атауларының да өзгеруіне ықпалы болғаны анық. Белгілі дәрежеде жаулаушы елдер өзі басып алып қоныстанған аумаққа өз тіліндегі атауларды қоятынын тарихтан білеміз. Сондықтан да ежелгі сақ, ғұн, онан кейінгі үйсін, түркілер заманында сақталған қыруар мұралардың бүліншілікке ұшырап, өзгеріске түскені белгілі. Оны бүгінгі күні Қытай жері саналатын сол елді мекендердегі жер-су атауларының өзгерісінен де анық байқаймыз.

Жалпы Қытайдағы Жібек жолы бойында орналасқан жер-су атауларының бүгінгі күндері өзгеріске түскенін бірнеше сатыда бөліп айтуға болады. Әуелгісі, бүкілдей басқа атаумен айтылуы: оларға қазіргі Алтай аймағына қарасты Буырылтоғай, Көктоғай атауларының мүлде басқа атпен аталуын айтсақ болады.

Бурылтоғайдың аты қалай шыққанына байланысты мынадай дерек бар: Ертеде Бурылтоғайдың жоғары жағы үш Буырыл деп аталған. Олар – Шіңгіл, Шағанғол, Бұлғын өзендері. Бұлар кезінде Түрік қағанаты мен Теле тайпаларының мекені болған. Кейіннен 1922 жылы ғана сол аумақ Буырылтоғай ауданы деп аталған. Ол кезде қазіргі Шіңгіл ауданы орналасқан жер – Шұңғыл деп аталған. Және де кезінде Алтын тау аталып жүрген қазіргі Алтай атауы 1225 жылы Юан патшалығы тұсында өзгертілген. Сол кезеңде олар Бесбалыққа (қазіргі Үрімжі қаласына) қарасты болған [7, 175–177-бб.].

Алтай тауының қалайша Алтай аталғаны туралы аңыздар Асан қайғы атымен байланысты айтылады. Асан әулие жер жаһанды желмаясымен кезіп жүріп, Алтайға келгенде «Алты ай десе, алты ай екенсің, жаздың алты айы – жаннат-ақ екен, қысың қатты, жазың тәтті жер екенсің. Алтының мол екен. Ат тұяғы тоздырар» деп бағалап кеткен заманның алдында ма, артында ма, Асқар Алтайдың қойыны құтты бір тәуір заман болған екен дейді. Әрине, Алтай тауының Асан қайғы заманынан бұрын да Алтай аталып келгені тарихи құжаттардан белгілі. Сол тарихи атаудың, түркі дәуірінен бері жалғасып келе жатқан ұғымның XV ғасырда өмір сүрген Асан атымен байланысты айтылуы да тарихи қоныстың біздің тарихымызбен тікелей

катысты екенін көрсетеді. Ал бүгінгі күндері сол өңірдегі Бәйтік-Қаптық тауының атаулары қазақ ру-тайпаларының ішінен шыққан батырлардың атымен байланысты айтылатынын да көреміз. Онда сол заманда Алтайда керей-найманның аруақты батырлары, Алқалық аталары жасапты. Алтайдың ақ даласы мен жасыл белдеріне, аңғарлы сайларына кереге жайып, күлін төгіп мекендеген екен деп аңыздайды. Алтайдағы қазақ елін моңғолдар Қобда жерінен Байыншаған деген батырын шығарып, әскер бастатып, мал қууға жіберіпті. Бір мезет тәтті тұрмыстың рахатына бөленген қазақтар бейғамдықпен ойсырай жеңіледі. Қапелемде елді басқан жауын көрген сол кездегі керейдің Бәйтік, Қаптық деген екі батыры сайлауыттармен сайысқа шығады. Сан жағынан үш есе көп моңғолдар қазақ сардарларын зор шығынға ұшыратады. Соғыста сан сарбаздар қаза табады. Кескілескен сайыс бір жұмаға созылып, ақырында Бәйтік пен Қаптық бірдей қалмақтардың қолына түсіпті. Байыншаған бастаған қалмақтар қазақ елін шұбыртып, Шіңгіл арқылы Мори, Баркөлге айдапты. Алтайдан айдаған ел Бұлғынға барғанда, шұбырған елден жібекпен тысталған бұлғын ішік қалғандығы үшін, бұлғын ішік қалған жер «Бұлғын» аталыпты. Елді айдаған Байыншаған бастаған қалмақтар елді айдап-айдап, Мори жеріне өткен соң моңғолдар біраз күн тыныстап, елді Баркөл жеріне өткізіп, Алтайға қайта айналмастай етудің мәжілісін құрыпты. Сол кезде Қалмақ батыры Байыншаған ермек ету үшін қазақ елінен үш сұлу қызды таңдап шатырына әкелдіріпті. Осы мәжіліс үстіне келген сұлулар, әр тілден хабары бар зерделі жандар екен. Байыншағанның сөзін білген олар Байыншағанды өлтіріп қашуды, ауашада кеңесіпті де, сол күні түнде Байыншаған бастаған моңғол батырлары арақты өлердей ішіп, мас болып, қазақтың үш аруын қолтықтап шатырына кіргізіп, қолымен ымдап төсекті нұсқапты. Қыздар ұялғандай сыңай байқатып отыра беріпті. Моңғолдың үш батыры киімін шешіп, көрпесіне кіріп және кел деп ымдапты. Осы орайды күткен арулар жаудың өз қылышымен өзін шауып, Байыншаған бастаған қалмақ батырларының көзін жойып, Бәйтік пен Қаптықты босатып жолға салыпты.

Байыншағанды өлтірген үш қыз моңғолдың қарауылынан аман құтылып, жапан кезіп зыр жүгіріпті. Тас қараңғы түнде зыр жүгірген үш қыз, әлдеқандай бір жерге барып демалып жатып ұйықтап қалады. Келесі күні үш қыздың отырған жерінен үш төбе пайда болып, сол үш төбе қазіргі күнге дейін «Үш қыз» аталыпты. Қазіргі Байыншаған жері моңғол батыры өлгендігі үшін «Байыншаған» аталыпты.

Үш қыз босатқан Бәйтік пен Қаптық батыр айдалған елге келіп, түнімен жігіттерін сайлап, таң атпай бастық қалған моңғол әскерлерін қырғындап, елдің жартысын таң ата Алтайға, жартысын Баркөлге көшіріп, екеуі екі атқа мініп екі тауға қарауылға шығып кетіпті. Алыстан көрінетін

екі тау – қазіргі Бәйтік-Қаптық екен. Екі батыр сол кеткеннен қайтып оралмапты [8, 218–221-бб.].

Бұл аңыздарда мифтерде кездесетін құбылушылық айқын көрінеді. Сонымен бірге белгілі бір заттың белгілі бір жерде қалуына байланысты жер атының пайда болуы туралы аңыз да жүз береді. Айталық, «Бұлғынның» бұлғын аталуы бұлғын терісінен жасалған ішіктің сол жерде қалып қалуынан шыққан деп аңыздайды. Бұндай аңыздар «Қозы Көрпеш-Баян Сұлуға» байланысты айтылатын жырлар мен аңыздарда да кездеседі. Ал адамдардың белгілі бір қауіп-қатерден құтылу үшін басқа затқа құбылу сарыны қазақ мифтерінде бұрыннан бар мотивтер. Оны бұл аңыздағы үш қыздың жаудан қашып, сілесі қатып шаршап жатып қалғанда тауға айналуынан, «Үш қыз» тауының аталуынан көрінеді. Сондай-ақ Бәйтік-Қаптық таулары да тауға айналған сол батырлардың бейнесі екен деп аңыздауы да соның жарқын мысалы. Бүгінгі күндері сол аңызға куә елді мекен «Бейтүн» аталып, тарихи атауынан алшақтап бара жатқаны, уақыт өте келе аңызбен бірге жер-су атауларының да өзгеріске түсетінін аңғартады.

Боғда атауына байланысты да миф ел арасында күні бүгінге дейін сақталған. Онда Боға батыр туралы төмендегідей баяндалады: Ертеде қазіргі Боғда шыңынан бастап шығысы – Құмыл, Аратүрік, солтүстігі Көктоғай, Шіңгілге дейінгі ұлан-байтақ өңірді меркіт тайпасы мекендепті. Меркіт хандығы Құмылдың батысындағы Астана деген жерді орталық етіп, ұзақ өмір сүріпті. Сол кезде Моңғол ханы Ясукей мен меркіттер арасында талай рет соғыс болыпты. Осы соғыста Меркіттер ішінен Боғда деген батыр шығып ерекше көзге түсіпті. Оған найза, қылыш өтпейді екен дейді.

Бір соғыста меркіттер Ясукейдің әйелі Бөртені тұтқынға түсіріпті. Кейін бітімге келіп, Бөртені қайтарып беріпті... ата кегін қуған Теміршін әскер жиып, меркіттерге кең көлемді шабуыл жасапты. Алдымен әйгілі меркіт батыры Боғданы жоймақ болып, бір топ жасауылды арнаулы жіберіп, Боғданы өлтіруге аттандырыпты. Бұл кезде Боғда батыр сексеннен асып, сақалы белуарына түскен шал болыпты. Тауға шығып, аң аулайды екен. Кейде тұлпарын қаңтарып қойып, кеудесін күнге қақтап, ұзақ ұйықтайды екен. Теміршінің Боғданы іздеген тобы Едікұт тауының етегінде бейғам жатқан Боғданы іздеп тауып, тамағынан найза салыпты. Содан Боғданың ақырған дауысы тауды тітіретіпті. Боғда кеңірдегінен салынған найзаны ұстай орынынан тұрыпты. Аппақ қардай сақалы қызыл қанға боялыпты. Боғда найзаның сабынан ұстаған бойы артына шегініп, мұз шыңға қарай қайқайып, көзден ғайып болыпты. ...бұлт сейіліп күн ашылғаннан кейін қараса Боғда батыр кіріп кеткен мұз шың әуелгісінен биіктеп, адамның саусағы тәріздес салалы үш шыңға айналыпты, осыдан бастап бұл тау – Боғда батырдың атымен Боғда тауы аталыпты [9, 37-41-бб.].

Батырдың тауға айналу мотиві қазақ мифтерінде көптеп кездеседі. Жалпы, мифтің дамуында байқалатын заңдылықтардың бірі қазақ сияқты жоғары дамыған елдің мифтерінде адамның затқа, хайуанға айналуы басқаша түсіндіріледі. Көбінесе, мұндағы басты себеп – шаршап ұйықтап кету немесе қарғыстанып, жазалану, яки болмаса, зор қауіптен қашу және т.т.

Ал, австралиялықтар сияқты елдердің мифі – алғашқы қауымдық (первобытный) миф. Мұнда тірінің өліге айналуы, адамның затқа, құсқа, аңға құбылуы мифтік сана аясында түсіндіріледі де, құбылушылық мақсатты (целенаправленный) болады. Мысалы, Океания жұртының «Тагароның теңізді қалай жасағаны» деген мифінде көлдің суын тоқтату үшін бір әйел өзі тасқа айналады [10, 133–134-бб.]. Ал қазақ мифіндегі құбылушылық амалсыздықтан болған деп түсіндіріледі. Жеті қарақшы, Жеке батыр, Қырық қыз және т.б. жайындағы мифтерде кейіпкерлер амалсыздың күнінен басқа кейіпке түседі. Бірақ мұндағы амалсыздық – зорлық деген мағынада емес. Кейіпкер өз еркімен өзін-өзі тасқа не аңға айналдырмайды. Оны басқа субъект немесе басқа бір себеп құбылдырады. Бұл тұрғыдан келгенде, қазақ мифі жалпы архаикалық мифтің табиғатына қайшы келмейді. Миф міндетті түрде себеп-салдарлы болады. Қандай да бір құбылушылықтың, яғни өзгерістің (айталық, қарлығаш құйрығының өзгеруі) себебі бар. Мифтердегі құбылушылық үш түрлі себепке байланысты болып келеді. Бірі – адам өте шаршағандықтан ұйықтап кетіп, сол бойда тасқа я болмаса аңға, құсқа айналып кетеді. Мұндай мифтер Африка мен Австралияның жергілікті тайпаларының фольклорында өте көп. Қазақ арасында да мұндай мифтерді кездестіруге болады. Мысалы, жоғарыда баяндалған «Ұйықтаған батыр» деп аталатын тасқа байланысты миф. Бүгінгі Қытай жеріндегі Боғда тауы Еренқабырға тауының сілемдерінің құрылымына байланысты айтылған.

Ертеден бері ел арасында «Тәңір тауы» атауымен белгілі тау сілемін Қытайлар «Тянь шань» деп атап жүр. Бұл термин де біздің сөздік қорымызға кіріп, қалыпты атаулардың біріне айналып кеткен.

Күнесті атауына байланысты да ел арасында аңыз бар. Онда Іле атауы мен Күнесті атауының этимологиясы ашылады. Ол төмендегідей баяндалады: ерте-ерте заманда жер жамылғысы бүтін жатқанда әрбір таң мөп-мөлдір болып атқанда қазақ елінде Арсылан деген хан болыпты. Ол билік жүргізіп «кеңдік», «теңдікті» ұран етіп ұстанып, елін бастап отырыпты. Ол «Көк Тәңірі» жайлы көп уағыз айтып, тұрмыс-әдеттерін де соған бейімдепті. Оның Құбатөбел атты ақылшысы болыпты. Ол Тәңірдің аян етуімен алдағы болатын істі болжайды екен де: «Елім, ойлана бір қараңдаршы, Көк Тәңірім өзі жыл сайын төрт мезгілді, күн мен түнді алмастырады. Енді біз де тәңірдің ісіне бейімделіп, тұрмыс-салт орнатуымыз керек. Жазиралы жер, жайлы мекеніміз кең болумен баршамыз да Тәңір берген ныпсыдан тең пайдалануымыз

лайық!» деп насихат айтып елін ұйытып отырады екен. Күндердің бірінде Арсылан хан ел басыларымен кеңес құрып отырғанда бір ұлттың ел басысы: «Хан ағзам, үрім-бұтағымыз өсті, ел көбейді, енді бізге жайлы қандай бос жер бар, соны білмекші едік» деп талап қояды. Сонда барлығы Құбатөбел әулиеге қарасыпты.

Құбатөбел дереу: «олай десендер айтайын, Көк Тәңірінің аян етуіне қарағанда шығыста бір үлкен тау бар. Оны «Тәңір тауы» деп атағанымыз жөн болар. Ол таудың екі жағында екі үлкен ойпат жатыр. осы таудың қалың қатпарлы өлкелерін өрлесендер көресіндер, ол бұдан бірнеше мың жыл бұрын үлкен көл болған екен. Тәңірімнің жарылқауымен ол көлдің суы ығысып, көкше теңізге құйылыпты. Сол өлке мың жылдан бері гүлденіп, өсіп тұрыпты. Бұл өлкені өрлей-өрлей тұйығына жетсендер, күн Тәңіріміздің шұғылалы мейірін әбден көресіндер» депті. Онан соң қазақтың бір ұлысы елі Құбатөбел айтқан жаққа көктем шыға көшіпті.

Айтса, айтқандай, бұл өлкеде жүгірген аң, ұшқан құстан басқа ештеңе көрінбепті. Ойы лықсыған орман-тоғай, қыры шүйгін шөп, одан өрге самырсын, арша, ну болыпты, одан ары алып ақбас тау қоршаған. Сай-саласы сыңғыр қаққан бұлаққа толы жер екен. Көше жүріп өлкенің тұйығына жеткен ел қуанысып, бірқанша адамын Құбатөбелге жіберіп рақмет айтып, сәлем жолдапты.

Құбатөбел елдің сәлемін алған соң, «Ол бұрын судың астындағы сулы жер еді, енді нулы жер болды, оның осылай толықсыған кезінде іле-шала сендер барып мекен алыңдар. Сондықтан бұл өлке «Іле» деп аталсын, ал оның ең басқы тұйығы күн Тәңірімнің шұғыласы ашық түсіп, сәулесі есіп тұратындықтан «Күн ес» деп аталсын» депті. Содан бері Құбатөбел бабамызға Тәңір өзі аян беріп, жерге ат қойғызғанда қойылған «Күн ес» деген атау күні бүгінге дейін «Күнесті» аталып келеді [11, 127–129-бб.].

Тарбағатай аймағына қарасты Шәуешек қаласының атауы да белгілі бір әпсанамен байланысты. «Шәуешек бастауы» деп аталатын әпсанада ол төмендегідей баяндалады. XVII ғасырдың бас шенінде бір бөлім қашқарлық байлар қажыға барып қайтарда Мұхаммед пайғамбардың әулетінен Аллақожа (Идабатолла, яғни Аппақ қожа) деген арабты ұсыныс етіп, ертіп келе жатқанда Бұхара, Тәшкен, Қырғыз жолдарында тонаушылар көп дегендіктен Аллақожаның амандығына кепілдік ету үшін қазақ сахарасын басып, жолшыбай Шәуешекке түсіп дамылдаған екен. Осы кезде Шәуешек қаласы жоқ болып, Дөңши (Шоқши) бастауына түнепті. Алыс жолдан әбден шаршап-шалдығып, шөлдеп келе жатқан Аллақожаға Дөңши бастауы Сауди-Арабиядағы Зәмзәм бастауына ұқсап кетіпті. Өйткені сахара шөліндегі Байтолла бастауы дөң жерден шыққан. Араб аңыздарында Зәмзәм бастауын бірқанша мың жыл бұрын Ибраһим пайғамбар көріп, оның суын ішіп, сахара

шөлінде су таба алмай қаңғып жүрген арабтардың сауабын алу үшін сол бастаудың басына Байтолланы салдырып, атағы жершарына тараған. Кейін Мұхаммед пайғамбар тұсына келгенде әйелі Қадишаның 6000 түйесінің сомасына қайтадан жаңартып, мұсылмандардың қажышылайтын киелі жайы «Мекке», «Байтолла», яғни Алланың үйіне айналған. Аллақожа түнеген осы бастауды Меккедегі Зәмзәм бастауына ұксатып киелі бастау және Мекке секілді «тоғыз жолдың торабы екен» деп – келешекте бұл жер Байтолла бастауынан кем болмайды, бастаудың аты менің шөшегімнің (тостағанымның) атымен аталып жүрсін деп ойға келіп, алып жүрген шөшегім тастап кетеді. Кейін бұл арадан өткен-кеткендер тостағанды су ішкенде пайдаланып, ел құлағына таралып, Дөңши бастауы, Шөшек бастауына айналыпты. Уақыттың өтуімен шөшек атауы Шәуешекке өзгеріп, бүкіл Орта Азияға белгілі болған дейді. [12, 141–142-бб.]. Шәуешек қаласының аталуының және бір себебі ретінде кезінде онда темір барабайлардың көптігімен байланыстырады. Оны қытайлар бейнелі түрде «барабай» сөзіне қала деген қытайша атауды қосып (барабайлы қала) атады десе, енді бірде Тарбағатай атауының басқы буыны «Та» буынына қытайша сөзін қосып бірге атауынан шыққан деген де дерек кездеседі. Бұл – тереңдей зерттеуді қажет ететін тақырып.

Шыңжаң өлкесінің Іле Қазақ автономиялы облысы, Тарбағатай аймағы, Толы ауданына қарасты Сарғусын деген жерге байланысты да айтуға болады. Оның бүгінгі қытайша атауы – «лау фың ку» болып аталып жүр. Қытайшадағы мағынасын тіке аударса «жел өті» дегенді білдіреді. Өйткені бір жылдың 360 күнінде бұл жерден жел үзілмей соғып тұрады. Кейде тіпті желдің қаттылығынан ауыр көліктерді де аударып тастайтын кездері болған. Алайда осы жердің бұрыннан орныққан Сарғусын атауынан гөрі, бүгінгі қытайша бейнелі атауы көп қолданысқа түскені байқалады.

Екіншіден, Қытайдағы көне жер-су атауларының басқы әріптері ғана алынып, аталып жүрген жайлары да бар.

Қаржыландыру

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен BR10965370 «Ұлы Жібек жолының тарихи топонимиясын ғылымдар тоғысында зерделеу» атты мақсатты бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Қорытынды

Мақаланы жинақтай келгенде, бүгінгі Қытай аумағындағы, Жібек жолы бойындағы елді мекендерде сақ, ғұн, үйсін, түрік, қағанаттары тұсында көптеген елді мекендер атауларының сақталғанына көз жеткіземіз. Бірақ сол елді мекендердің тек тарихи құжаттар жүзінде қалғанын, бүгінгі күндері орынын қойғанда, атының да ұмыт болғанына материалдар негізінде нақтылы мысалдар бердік. Сонымен бірге қазіргі кезеңде бұрынғы атаулардың сипаты өзгеріп, оның орнына қытайша жаңа атаулардың қолданылып жатқанын

нақтылы мысалдармен көрсеттік. Заманның өтуі, сол аумақтағы биліктің алмасуы, көне елді мекеннің орнына жаңа мемлекеттердің бой көтеруі – ертеден бері сақталып келе жатқан жер-су атауларына да өз әсерін тигізетіні нақтылы мысалдармен көрсетілді. Оның әуелгі себебі ретінде сол топырақта өмір сүріп жатқан ежелгі ру-тайпалардың жадындағы сақталған кодты жоюға әсерін тигізіп, жаңа ұғым-түсініктерді санаға сіңіру екеніне көз жеткіземіз. Сондықтан да бұндай тарихи жер-су атауларын арнайы қарастырып, зерттеу нысанына айналдырып, нақтылы мысалдармен дәлелдеп, қағаз жүзінде қалдыру өте маңызды болып саналады.

Зерттеу барысында ұсынылған тұжырымдар болашақта көне топонимдерді зерттеуде тиімді ғылыми база ретінде қолданылуы мүмкін. Сонымен қатар, осы зерттеу жұмысы материалдары қытайдағы түркі негізді топонимдерді одан әрі тереңірек талдауға негіз бола алады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Сұңғатай, С. Еженханұлы Б.** Қазақстан тарихы туралы Қытай деректемелері. Т.І І. [Текст].– Алматы : Дайк-Пресс, 2005. – 132 б.
- 2 **Көбенұлы, Қ.** Шыңжаңдағы сынтастар, балбал, құлыптас және бұғытастар [Текст] // Мұра. 30 жылдан таңдамалылар. Т. 2. – Үрімжі, 2012. 230–237-бб.
- 3 **Van Langendonck, W.** Theory and Typology of Proper Names. [Text] - Berlin : Mouton de Gruyter, 2007. 17–20 p.
- 4 Қазақстан мен Таяу және Орта Шығыс: Тарихи-мәдени және рухани мұралар сабақтастығы [Текст]. – Алматы, 2017. – 304 б.
- 5 **Мырзаханұлы, Ж.** Қазақ халқы және оның салт-санасы [Текст]. – Үрімжі, 2008. – 59 б.
- 6 **Jan Jin Shin.** Ancient Western writings [Text]. Ninsha people's publishing house, 2009.
- 7 Бурылтоғай ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Бурылтоғай, 2008. – 359 б.
- 8 Көктоғай ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Көктоғай, 2008. – 374 б.
- 9 Мори ауданының аңыз-әңгімелері [Текст]. – Мори, 2008. – 370 б.
- 10 Сказки и мифы Океании: Пер. с западноевропейских и полинезийских языков [Текст]. Москва, 2010. – 669 с.
- 11 Күнес ауданының аңыз-ертегілері [Текст]. – Күнес, 2008. – 381 б.
- 12 Шәуешек қаласының аңыз-ертегілері [Текст]. – Шәуешек, 2008. – 340 б.

References

1 **Sunqataj, S., Ezenhanuly, B.** Qazaqstan tarihy turaly Qytaj derektemeleri [Details of China on the history of Kazakhstan] Т.ІІ. [Text]. – Almaty : Dajk-Press, 2005. – 132 p.

2 **Kobenuly, Q.** Shynzhandagy syntastar, balbal, qulyptas zhane bugyastar [Syntastas, balbal, kultas and bugyastar in Xinjian // Heritage. Selected from 30 years. Vol. 2.Т 2.] [Text]. – Yrimzhi, 2012. 230–237-pp.

3 **Van Langendonck, W.** Theory and Typology of Proper Names. [Text] - Berlin: Mouton de Gruyter, 2007. 17-20 p.

4 Qazaqstan men Tayau zhane Orta Shygys : Tarihi-madeni zhane ruhani muralar sabaqtastygy [Kazakhstan and the middle and Middle East: continuity of historical, cultural and spiritual heritage] [Text]. – Almaty, 2017. – 304 p.

5 **Myrzahanuly, Zh.** Qazaq halqy zhane onyn salt-sanasy [Text]. – Yrimzhi, 2008. – 598 p.

6 **Jan Jin Shin.** Ancient Western writings [Text]. Ningxia People's Publishing House(Chinese Edition), 2017. – 250 p.

7 Buryltogaj audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Buryltogaj district] [Text]. – Buryltogaj, 2008. – 359 p.

8 Koktogaj audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Koktogaj district] [Text]. – Koktogaj, 2010. – 374 p.

9 Mori audanynyn anyz-angimeleri [Legends and stories of the Mori district] [Text]. – Mori, 2008. – 370 p.

10 Skazki i mify Okeanii: Per. s zapadnoevropejskih i polinezijskih yazykov [Stories and myths of Oceania: per. with western european and Polynesian languages] [Text] – Moscow, 2010. – 669 p.

11 Kunes audanynyn anyz-ertegileri [Legends and fairy tales of Kunes district] [Text]. – Kunes, 2008. – 381p.

12 Shaueshek qalasynyn anyz-ertegileri [Legends and tales of the city of shaueshek] [Text] – Shaueshek, 2008. – 340 p.

18.10.23 ж. баспаға түсті.

07.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

***Н. Набиолла¹, К. К. Кенжалин², А. А. Алимхан³**

¹Қазақхский национальнй университет имени аль-Фараби, Республика Казахстан, г. Алматы

²Евразийский национальнй университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана

³Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск

Поступило в редакцию 18.10.23.

Поступило с исправлениями 07.04.24.

Принято в печать 25.11.24.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ДРЕВНИХ ТОПОНИМОВ В КИТАЕ

Проведены экспертизы названий городов и исторических населенных пунктов Китая, расположенных вдоль Шелкового пути, простирающихся по всему евразийскому континенту, разведка его современного применения. Был проведен обзор хода перехода некоторых сакских, гунских, уйсунских, земельно-водных имен, продолжавшихся с тюркских времен и дошедших до наших дней, на другие названия по историческим, политическим причинам. Проведен анализ состояния древних городов и поселений в бывших населенных пунктах тюркских народов, сохранены ли они на сегодняшний день, проведена сортировка в рамках исторических документов и научно-исследовательских работ. Были проведены исследования и научно проанализированы топонимические предания населенных пунктов, то есть топонимические мифы и топонимические легенды. На примерах показано, как исторические названия поселений в Китае на современном этапе находят применение с новым названием. Был сделан обзор того, что некоторые топонимы сегодня отсутствуют, а некоторые полностью изменены по названию, другие изменены по звучанию, исходя из языковых, звуковых закономерностей. Также были изучены современные системы наименования населенных пунктов, в которых сосредоточены казахи в Синьцзяне.

Ключевые слова: миф, легенда, историческое название, топонимы, текст, территория Китая, Шелковый путь.

*N. Nabiolla¹, K. K. Kenzhalin², A. A. Alimkhan³¹Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

²Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

³East Kazakhstan University

named after S. Amanzholov,

Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

Received 18.10.23.

Received in revised form 07.04.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE STATE OF ANCIENT TURKIC-BASED TOPONYMS IN CHINA TODAY

Examinations of the names of cities and historical settlements of China located along the Silk Road, stretching across the Eurasian continent, and exploration of its modern application were carried out. A review was conducted of the transition of some Saka, Hunnic, Usun, land, and water names, which have continued since Turkic times and have survived to the present day, to other names for historical and political reasons. The analysis of the state of ancient cities and settlements in the former settlements of the Turkic peoples was carried out, whether they are preserved today, sorting was implement with the framework of historical documents and research works. Research has been conducted and toponymic legends of settlements, that is, toponymic myths and toponymic legends, have been scientifically analyzed. The examples show how the historical names of settlements in China at the present stage are used with a new name. An overview was made of the fact that some toponyms are missing today, and some are completely changed in name, others are changed in sound, based on linguistic, sound patterns. Modern naming systems of settlements where Kazakhs are concentrated in Xinjiang were also studied.

Keywords: myth, legend, historical name, toponyms, text, the territory of China, Silk Road

SRSTI 16.21.21

<https://doi.org/10.48081/VMOC8768>*Zh. A. Nauryzbayev¹, S. D. Seidenova²^{1,2}Al-Farabi Kazakh

National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2733-7340>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>*e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com

MULTIDIMENSIONALITY OF MEDIA DISCURSIVE ACTUALIZATION OF THE CONCEPT «UNITY» IN THE PROTEST ACTIVITY CONTEXT IN KAZAKHSTAN

This article examines the metaphorical concept of «UNITY» in media materials during and after the January 2022 events in Kazakhstan so called «Bloody January». According to J. Lakoff and M. Johnson, the essence of a conceptual metaphor consists of the transfer of one linguistic unit by means of a completely different unit, that our everyday conceptual system, within the framework of which we think, is metaphorical in nature. In this regard, the metaphor allows us to emphasize extremely important aspects of the functioning and representation of the concept «UNITY» in its connection with other concepts. Through linguistic and cognitive analysis, we scrutinize the metaphors employed to depict unity, shedding light on their role in shaping discourse and public perception during this critical period.

The results of the study allow us to conclude that the process of actualization and metaphorization is the basis for the functioning of key representatives of the concept «UNITY», and also carries mechanisms that allow the formation of new phraseological units in language and culture. Using critical discourse analysis, the article examines examples of metaphorical understanding of «UNITY» as a linguistic phenomenon.

Keywords: discursive actualization, metaphorization of unity, multidimensionality, concept actualization, verbalization of discourse, linguocognitive analysis, critical discourse analysis.

Introduction

In contemporary linguistics, there's a growing interest in exploring the intricate relationship between concepts and discourse. This interest stems from the recognition that concepts, as multifaceted units within the mental lexicon, find comprehensive representation in diverse contexts [1, 90]. Discourse, with its unique objectives and structural rules, provides a platform for realizing different components of concept structures.

The concept of «UNITY» is crucial in this discourse, actualized in various text types like the President's speeches, journalists' comments in newspapers and magazines. This study aims to explore the lexical, syntactic, and phraseological actualization of the metaphorical concept «UNITY,» revealing semantic transformations in media discourse during this crisis.

The «UNITY» metaphor is significant in political discourse, particularly in crises. As events unfolded in Kazakhstan, media outlets played a pivotal role in shaping and disseminating narratives focused on unity, resilience, and societal cohesion. These narratives not only informed the public but also influenced policy decisions, public opinion, and readers' cognitive processes.

Illustrating this interplay is the 2022 Kazakh unrest, known as «Bloody January.» It involved mass protests sparked by a sudden surge in liquefied gas prices, originating in Zhanaozen and spreading to Almaty. Starting as peaceful demonstrations, they turned into violent riots due to widespread discontent and poverty. The week of unrest and government crackdowns resulted in 227 casualties and over 9,900 arrests.

Thus, being a key concept of Kazakh political discourse since the acquisition of Independence, “unity” is in a state of change, the scope of the concept either expands or contracts, and all these lexical processes are in constant motion. Since the concept of “unity” meets the objectives of Kazakhstan's domestic and foreign policy, there are attempts to extend its meaning to various semantic areas. Theoretical issues of political discourse related to the concept of «unity» in crises deserve interest not only from the socio-political side but also from a linguistic point of view. In this regard, the preservation of the substantive meaning of a word so important for the Kazakh mentality, which can be completely levelled out or acquire new connotations, would be theoretically significant. The results obtained will have practical significance for application in linguistic courses on the topic of discourse.

Materials and methods

The metaphor that makes the unfamiliar familiar, comparing the unknown with the known, according to Aristotle's definition, moved from literature to cognitive linguistics, forming our conceptualization of the world based on embodied experience [2; 3]. Moreover, metaphors, in addition to influencing

thought processes, have begun to influence behaviour, acting as frames that go beyond language, influencing goals, strategies and consequences [4].

In modern public discourse, especially in politics, metaphors act as tools for politicians: 1) strategic use to reinforce messages, attract attention and connect with existing knowledge [5]; 2) to simplify and make political events more tangible, moving from the abstract to the concrete [6]; 3) to make complex concepts understandable, improve understanding and emphasize specific details while hiding less significant elements [7]. In academic discourse, numerous studies have explored the multifaceted aspects of the UNITY metaphor in a political context, providing insight into rhetorical strategies and persuasive potential: Gromyko examines representations of unity in early twentieth-century Russian parliamentary discourse [8]; Bani-Khaled and Azzam explore the theme of unity in President Biden's inaugural address [9]; Semenova delves into the metaphorical conceptualization of «UNITY OF THE AMERICAN NATION» in presidential speeches [10]; Gavrilova examines the evolutionary trajectories of forms of content associated with the concept of “UNITY” in Russian political discourse throughout the 20th–21st centuries, identifying changes in forms of content [11]; Saduakasova et al. used linguistic-cognitive analysis to study political metaphors associated with the «Unity of the People of Kazakhstan,» revealing the implicit influence of political leaders on the construction of metaphors associated with unity [12]. It should be noted that the process of metaphorizing “unity” during a crisis period has not yet been considered.

The process of metaphorization itself compares new information with familiar experience, operating at the level of individual elements and overarching conceptual frameworks. Following in this study Lakoff and Johnson's (2003) concept of maintaining structural elements from the source domain in the target domain, we agree that dynamic metaphorical thought involves structural transformations and paraphrases that facilitate the ongoing adaptation of new knowledge into a cognitive framework [2].

Therefore, the metaphor «UNITY», which we analyzed using conceptual metaphor theory, includes a source domain such as “physical unity” projected onto the target domain “unity in a collective context.” Phrases such as “one family” evoke this metaphor, making abstract political concepts accessible by linking them to the familiar notion of physical intimacy.

The research hypotheses is the following: metaphors of «UNITY» play a deep role in political communication; they provide a tangible framework for communicating complex ideologies in understandable terms, creating emotional connections with the audience; these metaphors inspire collective action, mobilize support and legitimize political movements; in times of crisis, they shape political events by creating compelling narratives, influencing public discourse and guiding

decision-making; understanding the meaning of these metaphors is critical to deciphering the mechanisms of political communication and understanding their implications for governance and collective identity.

To confirm or refute the proposed hypotheses, we describe in detail the specific steps of the study.

Corpus of Media Materials

Our study utilizes a diverse corpus of media materials collected during and post the January 2022 Events. Sources include newspapers (Yegemen Qazaqstan – YQ, Zan Gazeti – ZG), television broadcasts (Qazaqstan TV – QT, Khabar – KH, Khabar24 – KH24), online platform Aikyn.kz – Akz, and social media (Facebook – FB, Twitter – TW). This comprehensive selection ensures a holistic understanding of the metaphorical conceptualization of «UNITY.»

Research Approach

Our research approach follows a mixed-methods design, combining both qualitative and quantitative analyses to provide a comprehensive exploration of the metaphorical expressions associated with the concept of «UNITY» in media discourse during the Kazakh crisis.

Data Collection

a. Selection Criteria: The media materials were selected based on their relevance to the January Events of 2022 in Kazakhstan. Articles, broadcasts, and posts that directly or indirectly addressed the crisis and incorporated the concept of «UNITY» were included in the corpus.

b. Timeframe: The collection spans from the onset of the crisis in January 2022 to the immediate aftermath, ensuring a nuanced examination of media discourse during this critical period.

c. Sampling Strategy: To ensure representativeness, we employed stratified sampling, categorizing the media materials into print, broadcast, online, and social media. Random samples were then drawn from each stratum.

Linguistic Analysis

a. Manual Annotation: Metaphorical expressions related to «UNITY» were manually annotated in the selected media materials. This involved identifying relevant nouns and verbs in Kazakh that metaphorically conveyed the concept of «UNITY.»

b. Automated Procedures: Computational linguistic tools, including natural language processing (NLP) algorithms, were utilized to complement the manual annotation, enhancing efficiency and minimizing potential bias.

Cognitive Analysis

a. Conceptual Metaphor Identification: Building on the linguistic analysis, conceptual metaphors were identified by examining how source domains were used to metaphorically convey the target domain of «UNITY.»

b. Cognitive Process Exploration: We applied the conceptual metaphor theory to understand the cognitive processes underlying the identified metaphors, exploring the implications for the framing of unity in media discourse.

By providing this detailed account of our data collection and analysis methods, we aim to ensure transparency and reproducibility in our study. The subsequent sections offer specific details on the stages, procedures, and tools employed at each step, enhancing the clarity and comprehensiveness of our methodology.

Results and discussion

In this section, we embark on an intricate exploration of the metaphorical landscape, delving into a rich tapestry of metaphors that breathe life into the concept of «UNITY» within media materials following the January Events 2022. These metaphors are not mere linguistic embellishments; they are powerful vehicles of meaning that render the abstract notion of unity tangible and relatable. In this analysis, we meticulously dissect a series of distinct metaphor models, each offering a unique perspective on how «UNITY» was conceptualized during this transformative period.

1. Unity is Power: The metaphorical model posits that «UNITY» equates to power, portraying it as a dynamic force fostering change and achieving collective objectives. This gained salience in media discourse on January 7, 2022, when all television channels uniformly embraced the emblem «KushimizBirlikte» («Our strength is in unity»). This emblem visually encapsulated the metaphor, symbolizing unity as a potent force in societal dynamics.

The metaphor persisted in public discourse, endorsed by political leaders such as President Tokayev. He underscored the potential of citizen unity to catalyze transformative reform within his speeches and addresses to the nation. On January 11, 2022, the metaphor materialized in the «Our Strength is in Unity» fund, initiated to support businesses affected by January events. This exemplified how the metaphor translated into tangible initiatives, harnessing unity for economic recovery.

The «Unity is Power» metaphor, rooted in January events, assumed a central position in media and political discussions, emphasizing the conviction that unity empowers individuals and communities for significant transformations and resilience against challenges.

2. In the metaphorical model «Unity is a Material Thing,» unity is depicted as a concrete and tangible entity that requires construction, reinforcement, or protection. During the 2022 Kazakh unrest, this metaphorical construct was employed in media discourse to underscore the need for practical actions and concrete measures for societal cohesion. The following metaphorical models elaborate on this framework:

2.1 President Tokayev's speech uses the "Unity is a Building" metaphor, stating, "We will not allow the unity and peace of our people to be destroyed anymore" (KH24). This metaphor likens unity to a tangible entity, suggesting that, like a physical building, unity can be intentionally or unintentionally undermined. It emphasizes the urgency of preserving and safeguarding unity and peace, framing them as actively maintained entities requiring collective responsibility.

2.2 The metaphorical model «Unity is a Fortress» utilizes phrases like "strong/unshakable/firm unity" during the 2022 Kazakh unrest. These phrases, combined with the concept of a fortress, emphasize the idea of unity as a fortified structure. For instance, «May God Almighty strengthen our unity... (Akz)», ... «you show that the unity and solidarity of our people are strong (KH24)» highlight unity's resilience, akin to the protection offered by the walls of a fortress. The language encourages actions to fortify and maintain the strength of societal unity.

2.3 The metaphor «Unity is a Bridge» views «UNITY» as a bridge, symbolizing its role in connecting diverse elements. Phrases like «building a bridge» signify connecting and establishing unity, while examples like «It destroys the dialogue between the government and the people, and instead of building, destroys the bridge» (Akz) illustrate the negative impact of actions eroding unity. This metaphor underscores unity's importance as a bridge facilitating dialogue, cooperation, and understanding between different societal groups.

3 The metaphorical model «Unity is Protection» conceptualizes «UNITY» as a protective shield, where the source domain of a shield is employed to understand and convey the abstract concept of unity. In this metaphor, unity is depicted as a collective defence mechanism that safeguards society against external threats and challenges.

1 «Thanks to such solidarity, we protected our statehood and integrity during the difficult days of January (QT)». 2. «In such a difficult situation, thanks to the unity of the country, we have preserved the security and even the integrity of our country) (Akz). 3. «We defended our country thanks to unshakable unity» (KH). 4. «When there is unity, no enemy can break our strengt» (Akz).

The phrases «protected», «preserved the security», and «no enemy can break our strength» all invoke the idea that unity serves as a shield or defence mechanism against challenges and threats. In the context of the Kazakh unrest, this metaphor is utilized to emphasize the crucial role of unity in ensuring the security, integrity, and resilience of the country during tumultuous times.

4 The metaphorical model «Unity is a Journey» conceptualizes «UNITY» as a journey or path that individuals and groups collectively embark upon. This metaphor implies that unity is not a fixed or static state but an ongoing and dynamic process of coming together and progressing together towards shared goals and ideals.

1. «Our nation needs to unite in the path of the ideals of unity and independence» (QT). 2. «...should act in the path of unity and peaceful life» (YQ). Phrases like «needs to unite in the path» and «should act in the path» emphasize the idea that unity is an active and ongoing process. It suggests that individuals and groups need to actively participate in this journey of unity, much like travelling together along a path. The metaphor highlights unity as a continuous collective journey, emphasizing ongoing effort, shared commitment, and dynamic progress in the discourse context.

5. The metaphorical model «Unity is Air» conceptualizes «UNITY» as being akin to the essential element of air. This metaphor suggests that unity is not merely a desirable aspect of a community or society but is as indispensable as air for the sustenance and well-being of the collective.

The provided example, «Peace and unity are as necessary as air» (QT), embodies this metaphor. In this phrase, the comparison between peace, unity, and air is made explicitly. The metaphor stresses that unity is not optional but a fundamental necessity for a society's survival and prosperity, likening it to the essential requirement of air for living organisms. In the discourse context, it underscores the non-negotiable importance of prioritizing and safeguarding unity for societal well-being.

6. The metaphorical model «Unity is a Guiding Tool» conceptualizes «UNITY» as a navigational instrument or compass that directs the actions and decisions of individuals and groups within society. The provided examples, «We have been overcoming all difficulties thanks to solidarity» (KTK), and «...we will overcome today's difficulties only thanks to unity and solidarity» (ZG), both embody this metaphor. Unity is depicted as the means by which challenges are overcome; much like a compass guides a traveller through difficult terrain.

The metaphor emphasizes that unity is an active and indispensable element in societal functioning, providing a moral and directional framework for collective action. In the discourse context, it highlights the crucial role of collective values and solidarity in overcoming societal challenges. The media can use this metaphor to convey the message that unity is not optional but a necessary tool for addressing complex issues, urging individuals and groups to recognize its guiding force for collective success.

7. The metaphorical model «Unity is Legacy/Entrustment» conceptualizes «UNITY» as something inherited and entrusted to a community or society, similar to how one might receive a legacy or a valuable possession from their ancestors.

«Our independence, nationhood and unity, our vast land are a legacy handed down to us from our ancestors» (Akz). This framing positions unity not merely as a contemporary asset but as a profound gift bestowed by past generations. The media emphasizes the imperative of preserving and protecting this legacy,

underscoring unity's vital role. Furthermore, the metaphorical use of «*entrusted*» in «*We need to preserve the unity entrusted to us by our ancestors*» (Akz) accentuates the responsibility passed down by ancestors. This choice of language invokes a sense of duty, highlighting an obligation to safeguard and maintain unity as an integral aspect of cultural and historical heritage. The metaphor in the Kazakh unrest highlights unity as a culturally significant facet of Kazakh identity, urging individuals to see it as a cherished inheritance and emphasizing its enduring value in the historical continuity of the Kazakh people.

8. The metaphorical model «*Unity is a Fragile Thing*» portrays the concept of «UNITY» as a delicate and easily disrupted entity, akin to fragile objects. In the context this metaphor is applied as follows: «*...it is very important not to let our unity and stability, which has been formed over the years, crack*» (YQ). This example emphasizes the fragility of nurtured unity and stability, with the metaphor urging not to let cracks appear, highlighting the need to protect these qualities, especially in challenging times.

«*...intended to crack the integrity and unity of our country...*» (YQ). This example uses the metaphor of a «crack» to explicitly depict actions or intentions aimed at damaging the country's integrity and unity, highlighting the vulnerability of unity to external threats.

In both examples the metaphor emphasizes the delicate nature of unity and societal cohesion, suggesting that it can be easily disrupted if not handled with care. These instances highlight the imperative to protect and maintain unity, particularly during times of crisis, such as the 2022 Kazakh unrest.

9. The metaphorical model «*Unity is a Valuable Thing*» treats the concept of «UNITY» as a precious commodity or resource, conveying the idea that unity possesses inherent worth and should be treasured and safeguarded.

«*...our country, which keeping peace and unity like the apple of its eye...*» (YQ). The metaphor likens the preservation of peace and unity in the country to cherishing the «apple of its eye,» conveying a sense of care and recognition of unity's significance. This metaphor emphasizes that unity is not only valuable but requires active protection, encouraging individuals and society to recognize its intrinsic worth and take measures for preservation, particularly during turbulent times like the Kazakh unrest.

10. In the context «To Unite – To Be Near» signifies that unity and cohesion during times of crisis are achieved by individuals and groups coming together, both physically and emotionally, in close proximity to one another and their leaders.

1. «*...we must group near our President Kassym-Jomart Kemeluly Tokayev, act together, and stabilize the situation in the country*» (YQ). 2. «*...unite around the head of state*» (Akz). 3. «*...we should be found near the president*» [22]. 4. «*...our people should be found near the Head of State*» (Akz). The metaphor emphasized

rallying around the President, highlighting the significance of proximity in overcoming the crisis and stabilizing the nation. It conveyed that unity, amidst adversity, involves both shared goals and physical/emotional closeness to leaders, reinforcing collective determination in addressing challenges.

11. The metaphor «To Be United – as Five Fingers» symbolizes unity, likening individuals to fingers, stressing unique yet indispensable contributions. In the context of the January events in Kazakhstan, it underscores inclusivity and collaboration for societal cohesion.

«*...our people united like the children of one family, like the branches of five fingers, united like thirty-two unbroken teeth...*» (YQ). The metaphor highlights the importance of inclusivity and collaboration during crises, emphasizing collective strength. In the January events, it suggests people working together was crucial for overcoming challenges and maintaining social cohesion.

12. The metaphor «To Be United – as Thirty-Two Teeth» emphasizes societal cohesion through the harmonious coordination of diverse components, akin to teeth working collectively. In the context of the January events, it underscores the role of diversity and cooperation in achieving unity. Like the branches of five fingers, this metaphor highlights the importance of inclusivity and collaboration for societal unity. «*...our people united like the children of one family, like the branches of five fingers, united like thirty-two unbroken teeth...*» (YQ). The mention of «thirty-two unbroken teeth» signifies the resilience of unity amid challenges, stressing the collective strength of society. Overall, the metaphor serves as a reminder of the crucial role of inclusivity and collaboration during times of unrest, fostering resilience and stability.

13. The metaphor «To Be United – Clenched into One Fist» symbolizes unity through the consolidation of individual efforts into a powerful entity, highlighting collective action's transformative potential. Examples illustrate this: 1. «*Staff at the Secretariat and United Headquarters, clenched into one fist*», signify coordinated efforts for a common purpose. 2. «*Clenched into one fist at the right time*» emphasizes mobilizing unity when needed. 3. «*It is important to clench as a fist*» underscores unity's significance for common objectives. 4. «*We must clench as a fist to preserve our statehood*» (FB) stresses unity's necessity for safeguarding identity. 5. «*Kazakhstani people organized as a single, united fist*» (FB) shows strength in challenging times. 6. «*Kazakh youths studying in Turkey are clenched*» (KH) highlights support during crises. In summary, these metaphors emphasize unity's resolute nature and transformative strength, showcasing its importance in collective action and shared goals.

14. The metaphor «To Unite – To Stick Arms Out of One Sleeve, and Heads out of One Collar» vividly portrays unity as individuals sharing clothing, symbolizing extreme togetherness. The example «*...we all have to obey the*

same person, sticking arms out of one sleeve, and heads out of one collar» (Akz) underscores the need for profound interconnectedness during crises, like the January events in Kazakhstan. It conveys that unity surpasses superficial cooperation, demanding a deep level of collaboration where individuals share a common purpose and identity. This metaphor emphasizes synchronized efforts and collective commitment, urging everyone to work closely together for societal cohesion amid challenges.

Each of these metaphorical models offers a unique perspective on the concept of “UNITY” and its implications for society. Analyzing these metaphors provides insights into how unity is framed and perceived during the period following the January Events 2022:

1. *Shaping Perceptions*: Metaphors like «Unity is Power» and «Unity is Protection» portray unity as potent and instill confidence, while «Unity is Fragile» and «Unity is a Valuable Thing» highlight vulnerability, fostering responsibility; 2. *Influencing Policy*: Metaphors guide political agendas; «Unity is Power» advocates cohesive policies, contrasting with metaphors emphasizing fragility, prompting strategies to address potential divisions; 3. *Framing Responsibility*: «Unity is a Building» and «Unity is a Journey» emphasize collective responsibility, encouraging engagement in cooperative efforts, dialogue, and community-building; 4. *Promoting Inclusivity*: «To Be United – as Five Fingers» and «To Be United – as Thirty-Two Teeth» underscore inclusivity, promoting diversity and collaboration for achieving unity; 5. *Eliciting Emotions*: «Unity is Air» and «Unity is a Valuable Thing» evoke emotional responses, fostering attachment, pride, and belonging, while highlighting vulnerability prompts urgency in preserving unity.

Conclusions

The analysis of the metaphorical concept of «UNITY» in media materials during and after the January 2022 events in Kazakhstan has unveiled a multifaceted and powerful force in shaping discourse, influencing public perception, and guiding collective action. These metaphors portrayed unity as more than a mere rhetorical concept; they rendered it a dynamic and indispensable element for societal well-being and progress.

Through the lens of conceptual metaphor theory, we explored diverse metaphorical models, each providing unique perspectives on unity. These models ranged from framing unity as a source of power and protection to emphasizing its fragility and value. This diversity highlighted the complex nature of unity, underlining its significance in various contexts.

These metaphors actively shaped public perceptions of unity. Some, like “Unity is Power,” instilled confidence in collective action, while those emphasizing fragility and value prompted individuals to recognize their responsibility in

preserving unity. They contributed to a nuanced understanding of unity as both a source of strength and a precious asset.

Moreover, the use of these metaphors had implications for policy decisions and political narratives. Metaphors like «Unity is Power» and «Unity is a Fortress» likely advocated for policies promoting societal cohesion and security. Conversely, metaphors emphasizing fragility guided decision-makers to address potential divisions and conflicts.

These metaphors also framed unity as a collective endeavour, emphasizing the need for active participation and collaboration from all members of society. They fostered a sense of shared responsibility for maintaining and strengthening unity.

Furthermore, some metaphors, such as «To Be United – as Five Fingers» and «To Be United – as Thirty-Two Teeth,» underscored the importance of inclusivity and cooperation in achieving unity. They encouraged diversity and collaboration, emphasizing that unity is enhanced by embracing differences.

In terms of emotional impact, metaphors evoked varied responses from the public. Some, like «Unity is Air» and «Unity is a Valuable Thing,» evoked feelings of attachment and pride, while others highlighting vulnerability prompted concern and a sense of urgency in preserving unity.

In broader terms, these findings emphasize the potent role of metaphors in political discourse and communication. Metaphors bridge the gap between abstract concepts and concrete, relatable imagery, making complex issues more accessible to the public.

Moreover, they underscore the importance of narrative framing in influencing public opinion and guiding policy decisions. Careful selection and deployment of metaphors by political leaders and media outlets can sway public sentiment and advocate for specific courses of action.

Thus, in media texts of the crisis period, a large percentage of figurative vocabulary and stylistic devices appear, including the conceptual metaphor UNITY, which is not only a trope itself, but also the most important cognitive mechanism, a means of influencing the consciousness of the readership. In the process of actualization, the concept «UNITY» acquires associative-verbal and cultural-semiotic characteristics in the media and mental space.

In conclusion, the metaphorical conceptualization of «UNITY» in media materials after the January 2022 events in Kazakhstan showcased the profound impact of language and imagery on collective understanding and action. It illustrated the dynamic and multifaceted nature of unity, emphasizing its role as a source of strength, heritage, responsibility, and inclusivity. Recognizing the influence of these metaphors is essential for effective communication, governance, and fostering social cohesion in times of change and uncertainty.

References

- 1 **Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г.** Краткий словарь когнитивных терминов [Текст] – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 245 с.
- 2 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live By [Text] – Chicago : Chicago University Press, 2003. – 276 p.
- 3 **Kövecses, Z.** Metaphor in Culture. Universality and Variation. [Text] – Cambridge University Press, New York, 2005. – 148 p.
- 4 **Lakoff, G.** Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate [Text] – Hartford : Chelsea Green Publishing, 2004. – 124 p.
- 5 **Pérez López, C.** A comparative study of war and sport metaphors in political news headlines [Text] – Grau d'Estudis d'Anglès i Francès, 2018. – 38 p. Retrieved at https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2018/196074/Perez_Carla_TFG.pdf on 5th November 2023.
- 6 **Dittmer, L.** Political culture and political symbolism : Toward a theoretical synthesis [Text] // World Politics. – 29(4), 1977. – P. 552–583.
- 7 **Lakoff, G.** The Political Mind: Why You Can't Understand 21st-Century American Politics with an 18th-Century Brain [Text] – New York : Viking Penguin, 2008. – 292 p.
- 8 **Громыко, С. А.** Речевые репрезентации идеи единства в русском парламентском дискурсе начала XX века (на примере лексем единство и единение) / С. А. Громыко // Научный диалог. – 2023. – Т. 12. – No 5. – С. 39 – 54. – DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-5-39-54.
- 9 **Bani-Khaled, T., Azzam, S.** The Theme of Unity in Political Discourse: The Case of President Joe Biden's Inauguration Speech on the 20th of January 2021 [Text] // Arab World English Journal, 2021. – № 12(3), – 36–50 p. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no3.3>
- 10 **Семенова Е. М.** Образная составляющая концепта «Американская нация» [Текст] // Бюллетень Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина. Филологическая серия, 2008. – № 2 (10). – С. 16–32.
- 11 **Гаврилова, М. В.** Развитие содержательных форм концепта «единство» в русском политическом дискурсе XX–XXI веков [Текст] / М. В. Гаврилова // Политическая лингвистика. – 2010. – № 4(34). – С. 13–18.
- 12 **Saduakassova, S. A., Sarbassova, K. B., Anessova, Umrit & Momynova, Bagdan.** Conceptualisation and symbolization of political metaphors of idea of «Unity of the people of Kazakhstan» (on the example of statements of politicians) [Text] // The social sciences, 2015. – 10 (3). – P. 221–225.

References

- 1 **Kubryakova, Ye. S., Demyankov, V. Z., Pankrats, Yu. G., Luzina, L. G.** Kratkiy slovar kognitivnykh terminov [A Brief Dictionary of Cognitive Terms] [Text] – Moscow : Izd-vo Mosk. gos. un-ta, 1996. – 245 p. (in Russian)
- 2 **Lakoff, G., Johnson, M.** Metaphors We Live By [Text] - Chicago: Chicago University Press, 2003. – 276 p.
- 3 **Kövecses, Z.** Metaphor in Culture. Universality and Variation [Text] – Cambridge University Press, New York, 2005. – 148 p.
- 4 **Lakoff, G.** Don't Think of an Elephant: Know Your Values and Frame the Debate [Text] – Hartford : Chelsea Green Publishing, 2004. – 124 p.
- 5 **Pérez López, C.** A comparative study of war and sport metaphors in political news headlines [Text] – Grau d'Estudis d'Anglès i Francès, 2018. – 38 p. Retrieved at https://ddd.uab.cat/pub/tfg/2018/196074/Perez_Carla_TFG.pdf on 5th November 2023
- 6 **Dittmer, L.** Political culture and political symbolism: Toward a theoretical synthesis [Text] // World Politics. – 29(4), 1977. – P. 552–583.
- 7 **Lakoff, G.** The Political Mind : Why You Can't Understand 21st-Century American Politics with an 18th-Century Brain [Text] – New York : Viking Penguin, 2008. – 292 p.
- 8 **Gromyko, S. A.** Rechevye reprezentatsii idei edinstva v ruskom parlamentskom diskurse nachala XX veka (na primere leksem edinstvo i edinenie) [Speech Representations of Unity in Early 20th Century Russian Parliamentary Discourse : A Study of Lexemes 'Edinstvo' [Unity] and 'Edinenie' [Unification] [Text] / S. A. Gromyko // Nauchnyi dialog. – 2023. – Т. 12. – No 5. – P. 39 – 54. – DOI: 10.24224/2227-1295-2023-12-5-39-54. (in Russian)
- 9 **Bani-Khaled, T., Azzam, S.** The Theme of Unity in Political Discourse: The Case of President Joe Biden's Inauguration Speech on the 20th of January 2021 [Text] // Arab World English Journal, 2021. – No 12(3), – 36–50 p. DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol12no3.3>
- 10 **Semyonova, Ye. M.** Obraznaya sostavlyayushchaya kontsepta «Amerikanskaya natsiya» [The figurative component of the concept «American Nation»] [Text] // Bulletin Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta imeni A.S. Pushkina. Filologicheskaya seria, 2008. – № 2(10). – P.16–32. (In Russian)
- 11 **Gavrilova M. V.** Razvitie soderzhatelnykh form konsepta «edinstvo» v ruskom politicheskom diskurse XX–XXI vekov [The development of meaningful forms of the concept 'unity' in Russian political discourse of the 20th–21st centuries] [Text] / M. V. Gavrilova // Politicheskaya lingvistika. – 2010. – № 4(34). – P. 13–18. (In Russian)

12 **Saduakassova, S. A. & Sarbassova, K. B. & Anesova, Umit & Momynova, Bagdan.** Conceptualisation and symbolization of political metaphors of idea of «Unity of the people of Kazakhstan» (on the example of statements of politicians) [Text] // The social sciences, 2015. – 10(3). – P. 221–225.

Received 30.11.23..

Received in revised form 25.01.24..

Accepted for publication 25.11.24.

*Ж. А. Наурызбаев¹, С. Д. Сейденова²

^{1,2}әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

30.11.23 ж. баспаға түсті.

25.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НАРАЗЫЛЫҚ ӘРЕКЕТІ КОНТЕКСТІНДЕГІ «БІРЛІК» КОНЦЕПЦИЯСЫН МЕДИА-ДИСКУРСИВТІ АКТУАЛИЗАЦИЯЛАУДЫҢ КӨП АСПЕКТІЛІГІ

Бұл мақалада 2022 жылғы Қазақстандағы «Қанды қаңтар» оқиғасы кезіндегі және одан кейінгі баспасөз материалдарындағы «БІРЛІК» метафоралық концептісі қарастырылады. Дж. Лакоффа пен М. Джонсонның пікірінше, концептуалды метафораның мәні бір тілдік бірлікті мүлде басқа бірлік арқылы беруден тұрады, оның аясында біз ойлайтын күнделікті концептуалды жүйеміз метафоралық сипатта болады. Осы тұрғыда метафора «БІРЛІК» концептісінің басқа концептілермен әрекеттесуінің және репрезентациясының аса маңызды аспектілерін атап өтуге мүмкіндік береді. Лингвистикалық және когнитивтік талдау арқылы біз бірлікті бейнелеу үшін қолданылған метафораларды мұқият зерттейміз, олардың осы сыни кезеңде дискурс пен қоғамдық қабылдауды қалыптастырудағы ролін ашамыз.

Зерттеу нәтижелері актуализация мен метафоризация процесстері «БІРЛІК» концептісінің қолданылуының негізін құрайды, сонымен қатар тіл мен мәдениетте жаңа фразеологиялық бірліктерді қалыптастыруға мүмкіндік беретін механизмдер құрайды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мақала сыни дискурстық талдауды қолдана отырып, «БІРЛІКТІ» лингвистикалық құбылыс ретінде метафоралық түсіну мысалдары қарастырылады.

Кілтті сөздер: дискурсивті актуализация, бірліктің метафоризациясы, көп аспектілік, концепт актуализациясы, дискурстың вербалдануы, лингвокогнитивтік талдау, сыни дискурстық талдау.

*Ж. А. Наурызбаев¹, С. Д. Сейденова²

^{1,2}Қазақский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 30.11.23.

Поступило с исправлениями 25.01.24

Принято в печать 25.11.24.

МНОГОАСПЕКТНОСТЬ МЕДИАДИСКУРСИВНОЙ АКТУАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПТА «ЕДИНСТВО» В КОНТЕКСТЕ ПРОТЕСТНОЙ АКТИВНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

В данной статье рассматривается метафорический концепт «ЕДИНСТВО» в материалах прессы во время и после январских событий 2022 года в Казахстане, так называемого «Кровавого января». По мнению Дж. Лакоффа и М. Джонсона, сущность концептуальной метафоры состоит в передаче одной языковой единицы посредством совершенно другой единицы, что наша повседневная концептуальная система, в рамках которой мы мыслим, носит метафорический характер. В связи с этим метафора позволяет подчеркнуть чрезвычайно важные аспекты функционирования и репрезентации концепта «ЕДИНСТВО» в его связи с другими концептами. Посредством лингвистического и когнитивного анализа мы тщательно изучаем метафоры, используемые для изображения единства, определяя их роль в формировании дискурса и общественного восприятия в этот критический период.

Результаты исследования позволяют сделать вывод, что процесс актуализации и метафоризации является основой функционирования ключевых представителей концепта «ЕДИНСТВО», а также несет в себе механизмы, позволяющие формировать новые фразеологические единицы в языке и культуре. С помощью критического дискурс-анализа в статье рассматриваются примеры метафорического понимания «ЕДИНСТВА» как языкового явления.

Ключевые слова: дискурсивная актуализация, метафоризация единства, многоаспектность, актуализация концепта, вербализация дискурса, лингвокогнитивный анализ, критический дискурс-анализ.

<https://doi.org/10.48081/EBVE1229>

*А. Қ. Нұрбанова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

*e-mail: aigulkisap@mail.ru

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Бұл мақалада бірегей рухани мазмұны мен этикалық-эстетикалық ерекшеліктері бар қазақ мәдениетін жаңарту процесі талданады. Мақала авторлары адамгершілік мәселелеріне жүгіну, оларды түсіну және қазақ халқының руханиятын жаңғырту қазіргі Қазақстанның өзекті міндеттерінің бірі деп санайды. Кеңестік кезең туралы айтылмаған қазақ ойшылдарының тамаша галактикасының этикалық мұрасы сараланады. Авторлар қазақтардың философиялық этикасы бір орында тұрмағанын көрсетеді: әлеуметтік-мәдени контекст өзгерді, онымен бірге өз заманының сын-тегеуріндеріне жауап бере отырып, философиялық-этикалық ой өзгерді және дамыды. Қазақ ойшылдарының философиялық шығармашылығының қалыптасуы мен дамуының негізгі кезеңдері өз халқының тағдырын жақсы жаққа өзгертуге ұмтылған жаңа қағидаттар мен идеяларды ұсынумен байланысты болды. Қазақ философиялық этикасы өзінің ерекше ұлттық сипатын жауаптарда емес, сұрақтар қоюда, проблематиканы таңдауда алады. Адамның құндылық бағдарларының негізі белгілі бір құндылық жүйесі болып табылады, оның ішінде адам санасында тұлғаны қоршаған әлеммен таныстыру процесінде қалыптасқан моральдық құндылықтардан тұрады. Мақалада қазақ жазушы-ойшылдары ұлттық дәстүр үшін гана емес, әлемдік этикалық ойдың қазынасын толықтыра отырып, оның шегінен асып түсетін күрделі экзистенциалдық мәселелерді тұжырымдады деген қорытындыға келеді.

Кілтті сөздер: этикалық ой, қазақ халқы, руханият, жаңғыру, адамгершілік, зияткерлік мәдениет.

Кіріспе

Қоғам – бұл әртүрлі әлеуметтік қатынастардың күрделі жүйесі. Қоғамдық қатынастар материалдық және рухани болып бөлінеді. Материалдық қатынастар біздің санамыздан тыс қалыптасады және оған тәуелсіз өмір сүреді. Рухани қатынастар адамдардың санасынан бұрын қалыптасады. Олардың арасындағы байланыс делдалдық сипатқа ие: әлеуметтік санада көрінетін материалдық қатынастар рухани қатынастардың негізі болып табылатын белгілі бір рухани құндылықтарды тудырады. Қоғамның рухани өмірінің негізі – рухани қызмет. Оны сананың қызметі ретінде қарастыруға болады, оның барысында табиғи және әлеуметтік құбылыстар туралы белгілі бір ойлар мен сезімдер, бейнелер мен идеялар пайда болады. Бұл қызметтің нәтижесі адамдардың әлемге деген белгілі бір көзқарастары, ғылыми идеялар мен теориялар, моральдық, эстетикалық және діни көзқарастар болып табылады.

Рухани қызметтің ерекше түрі – бұл көптеген адамдардың игеруі үшін рухани құндылықтарды тарату. Мұндай қызметтің нәтижесі – адамдардың рухани әлемін қалыптастыру, яғни қоғамның рухани өмірін байыту.

Рухани іс-әрекеттің қозғаушы күштері болып саналатын рухани қажеттіліктер – адамның рухани шығармашылыққа деген ішкі уәждері. Олар мазмұны жағынан объективті, яғни адамдардың өміріндегі барлық жағдайлардың жиынтығымен шартталған және олардың айналасындағы әлеуметтік-табиғи әлемді рухани игеру қажеттілігін білдіреді. Сонымен қатар рухани қажеттіліктер формада субъективті болып табылады, өйткені олар адамдардың ішкі әлемінің, олардың санасы мен өзіндік санасының көрінісі ретінде көрінеді.

Рухани өмірдің маңызды жағы – рухани тұтыну. Рухани тұтыну объектілері мейлі ол өнер туындылары болсын, мейлі моральдық және діни құндылықтар болсын, тиісті қажеттіліктерді қалыптастырады.

Рухани құндылықтарды өндіру және тұтыну рухани қатынастар арқылы жүзеге асырылады. Танымдық, моральдық, эстетикалық және басқалар сияқты рухани қатынастардың түрлері ерекшеленеді. Рухани қатынастар, ең алдымен, адамның ақыл-ойы мен сезімдерінің белгілі бір құндылықтарға, сайып келгенде, барлық шындыққа қатынасы. Қоғамда қалыптасқан рухани қатынастар адамдардың күнделікті қарым-қатынасында, оның ішінде отбасылық, өндірістік, ұлттық және т.б.

Қазіргі ғалымдар моральдық мәселелерді түсінуге көбірек бет бұруда. Ең алдымен, жаһандану жағдайында жалпы маңызды рухани құндылықтар, адамзаттың біртұтас моральдық санасын қалыптастыру мүмкіндігі туралы мәселе кеңінен қарастырып жүр. Бұл мәселе қазақ халқының мәдени-тарихи дәстүрінің этикалық құрамдас бөлігін жаңаша түсінуге тырысатын

Қазақстанның қазіргі ғалымдары үшін де ерекше орын алады. Қазақ ойшылдарының этикалық мұрасына үндеу қазақ зияткерлік мәдениеті әлемін өзінің ұлттық ерекшелігі бар және әлемдік философиялық оймен диалогке түсетін мәдениет ретінде жаңа көзқарас пен түсінуді қажет ететін қазіргі қазақстандық қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды мәнге ие болып отыр. Қазіргі қазақстандық тілтанушы, әдебиеттанушы ғалымдар қазақ халқының дәстүрлі құндылық – семантикалық бағдарлары мен рухани мұрасына қайта оралу қазақтардың ұлттық сана-сезімін қалыптастырудың мәдени-тарихи өзегіне айналатынын және Қазақстан Республикасының азаматтығын қалыптастыруда аса маңызды рөл атқаратынын айқын түсінеді.

Зерттеу нысаны: қазақ ағартушыларының еңбектеріндегі рухани-адамгершілік құндылықтар.

Зерттеу пәні: рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген отандық ғалымдардың еңбектері.

Мақсаты: рухани-адамгершілік құндылықтар туралы зерделеген отандық ғалымдардың тұжырымдарына талдау жасау.

Материалдар мен әдістері

Мақаланы жазу барысында ғылыми материалдар мен әдістер қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жарық көрген ғалымдардың ғылыми еңбектері (диссертация, монография, мақала т.б.) алынды. Жұмыс барысында алға қойылған мақсат-міндеттерге орай жинақтау, сипаттау, баяндау әдістері қолданылды. Аталған тақырыптың өзіндік ерекшеліктерін көрсетуде талдау, салыстыру әдіс-тәсілдері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Біз өзіміз үшін қазақ мәдениетінің дәстүрлерін қайта ашамыз, идеялары ұзақ уақыт бойы үнсіздік саласында болған қазақ философтарының, ақындарының, діни ойшылдары мен қоғам қайраткерлерінің рухани мұрасына қайта ораламыз. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің (1858–1931), Шәкәрім Құдайбердіұлының (1858–1931) және басқа да ойшылдардың ағартушылық және этикалық мұраларын талдау олардың қойған көптеген сұрақтары, сондай-ақ айтылған идеялары қазіргі қазақстандық философия үшін өзектілігін жоғалтпағанын көрсетеді. Белгілі қазақ ойшылы Абай былай деп жазды: «данышпан немесе ойшыл тек өзінің шеберлігімен, тәжірибесімен жоғары рухани күштердің санасына жеткен және махаббат пен шындықты міндетті түрде біріктіретін адамды ғана атауға болады» [1, 225-б.]. Айтылғандарды, әрине, оның ізбасарлары Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіп Көпеевке жатқызуға болады. Олардың идеялары қазақ халқының рухани дәстүрін байытты. Шәкәрім мен Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің адамгершілік көзқарастарын бүгінде «қазақ халқының болашағына серпіліс, оның руханилігі халық тарихында жинақталған ең жақсысын сақтайды және

болашақтың белсенді субъектісі, әлемді өзгертпес бұрын, өзінді өзгерт» қағидаты бойынша өмір сүретін субъект болуға көмектесетін жаңа бағытты қалыптастырады» деп атауға болады [2, 104-б.].

Шынында да, әр халықтың өзіндік тарихи дәстүрлері, мәдени негіздері бар. Әр халық бұл тәжірибені ұлттық және мәдени-тарихи ерекшеліктерін ескере отырып, ана тілінде білдіреді. Мұның бәрі бізге тұтас философиялық дәстүрді құрайтын ұлттық алуан түрлілік туралы айтуға мүмкіндік береді.

Шәкәрімнің философиялық стиліне шығыс поэтикалық дәстүрі ғана емес, сонымен бірге Ресейдің көптеген философтары мен жазушыларымен қарым-қатынас әсер етті. Ол үшін ерекше оқиға Л. Толстоймен танысу болды. Шәкәрім өзін шәкірті деп санап, Л. Толстойға деген ерекше көзқарасы туралы бірнеше рет жазған. Бұл ойшылдардың әділеттілік туралы ойлары бір-бірімен үндеседі және терең идеялық үйлесімділікке ие. Толстой да, Шәкәрім де жеке жетілдіру идеясына негізделіп, адамның ар-ожданы, адалдығы, қадір-қасиеті, оның әлемге деген рухани-адамгершілік қатынасы, оның мінез-құлқы мен іс-әрекетінің этикалық нормасы деп есептеді. Гуманистік ойшылдар ар-ождан адамның шындыққа деген ұмтылысынан туындайтынына және адамға, ең алдымен, әділдік, өз міндеттемелеріне адалдық, сондай-ақ орындалатын істің моральдық сипатына ішкі сенімділік талаптарын қоятынына сенімді болды [3, 62-б.].

Қазақтың этикалық ойындағы тағы бір ірі тұлға – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Оның еңбектерінде адамның өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысының болмауы оның адамгершілік құлдырауына әкелуі мүмкін деген ой негізделеді. Бұл жерде адам табиғатының сенімсіздігі мен әлсіздігі емес, қазақ халқының көптеген қиыншылықтарының қайнар көзі болып табылатын шамадан тыс жайбарақаттық жатқаны, тәкаппарлық пен жалқаулық адамның бойындағы өмірлік ұмтылыстарды жоятыны, рухани дамуды тоқтата отырып, адам бағдарларын жоғалтатыны және жеке тұлғаның сөзсіз деградациясы басталатыны туралы ой айтылады. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің пікірінше, адамдардың көптеген мәселелерінің ішкі себептері бар және қоғамды айыптамас бұрын өзінді, жауапсыз және пассивті болмысынды өзгерту керектігі айтылған [4, 70-б.]. Адам тек өзін-өзі жетілдірген кезде ғана бақытқа жол ашылады.

Бақыт – өмірге деген рухани, ізгі және парасатты көзқарастың нәтижесі. Оған әр адам қол жеткізе алады. Ойшыл үшін бақыт сыртқы нәрсе емес, адамның ішкі сезімі екендігі сөзсіз болды. Ол әрқайсымыздың ішімізде өмір сүреді. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің түсінігіндегі бақыт адамгершілік пен адамгершілікке негізделген өзін-өзі анықтауда жатыр. Бұл – адамның жоғары болмысқа үнемі көтерілуі. Мәшһүр Жүсіп Көпеев ойлар мен тілектердің тазалығына негізделген бақыт болмыстың жеке мақсаты мен мәні емес,

адамгершілік өмір салтының салдары мен нәтижесі деп есептеді. Ойшылдың мұндай идеялық көзқарастары дәстүрлі қазақ мәдениетінің гуманистік құндылықтарының ішінен, сондай-ақ XX ғасырдың басындағы рухани және зияткерлік жағдайдың әсерінен қалыптасқан [5, 68-б.].

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы дәуір, ең алдымен, көшпелі қазақтардың өмір салты мен ойлауына жаһандық өзгерістер әкелген жаңа үлгідегі қоғамның қалыптасуымен ерекшеленді. Тарихи өзгерістер мен дәстүрлі өмір нормаларының құлдырау кезеңінде қазақ халқының зияткерлік мәдениеті ерекше айқын көрінгені белгілі. Шындықты түсінудің жаңа тәсілдері қалыптасады, перспективалар өзгеріп, әлемнің жаңа бейнесінің элементтері қалыптасады, философиялық және діни басымдықтар өзгереді [6, 98-б.].

Әр адамның өз, жеке құндылықтарының бағажы бар, ол басқа адамдардың құндылықтарынан ерекшеленеді. Адамзаттық құндылықтардың маңызды категорияларының бірі – адамгершілік. Адамгершілік құндылықтар – бұл этикалық мұраттардың жиынтығы, адам өмірінің тарихи және әлеуметтік тұрғыдан анықталған жоғары принциптері. Адамгершілік құндылықтар адамдардың жақсылық пен жамандық туралы идеяларын бейнелейді, олар бақыт пен бақытсыздық, махаббат пен жеккөрушілік, еңбек, адалдық және т.б. туралы түсініктерді қоса алғанда, моральдық нормалар мен ұғымдардың барлық жиынтығын қамтиды. Адамгершілік құндылықтар адамның дамуы мен оның қызметін басқарады, кез келген маңызды мәселе бойынша позицияны анықтайды, оның айналасындағы әлем, қоғам ішіндегі өз орны туралы идеясын қалыптастырады. Сонымен қатар олар тұлғаның мінез-құлық моделінің қалыптасуына, оның өмірдегі мақсаттары мен оларға жету әдістеріне, азаматтық ұстанымы мен әлеуметтік белсенділік деңгейіне әсер етеді. Өзінің құндылықтар жүйесінің құлдырауымен адам жеке дағдарысқа ұшырайды, ол шатасады, өз бетінше шешім қабылдауға қиналады. Адам құндылықтарының бағажы мәні бойынша объективті, ал әрбір құндылық жеке-жеке объективті. Құндылықтар біздің қалауымызға қарамастан әлемде бар және біз оларды тек қабылдай аламыз немесе қабылдамаймыз. Алайда жеке тұлғаның құндылық жүйесі және оның иерархиясы қатаң субъективті, ол белгілі бір адамның тәжірибесінен, білімінен және қажеттіліктерінен, белгілі бір адамның жеке таңдауынан туындайды [7; 8].

Негізгі және жалпыға бірдей танылған адамгершілік құндылық – адамның басқа адамдарға деген сүйіспеншілігі. Дәл осындай сүйіспеншілік адамға басқа адамдардың қажеттіліктерін түсінуге, оларға жамандық жасамауға, жанашырлыққа және өзара көмекке үйретуге, жақын адамға физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылық көріністерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Бұған қол жеткізу өте қиын, өйткені адам табиғатында

бәсекелестікке, өмір сүру үшін күреске, қызғаныш пен жеккөрушілікке деген құштарлық бар. Сүйіспеншілік адамға басқа адамгершілік құндылықтардың, мысалы, басқаларға көмектесуге деген шынайы ниетпен тығыз байланысты мейірімділік пен жомарттықтың көрінуіне ықпал етеді. Бір адамның екіншісіне ең құнды сыйлығы – оның уақыты, оны отбасына, достарына, туыстарына, таныстарына және қажет болған жағдайда тіпті бейтаныс адамдарға беру керек, өйткені сыйлықтарды алудан гөрі, керісінше, сыйлау одан да жағымды. Тағы бір маңызды адамгершілік қасиет – адалдық. Адамдармен және өзіңізбен адал болу қабілеті, сіз жасаған игі істерді көрсетпеу қабілетімен бірге әрқашан құрметке ие болады. Жоғарыда аталған қасиеттері мен құндылықтары бар адам нағыз асыл тұлғаның үлгісі болып табылады. Басқа маңызды адамгершілік құндылықтардың қатарына ниеттердің позитивтілігі, басқаларға мейірімді көзқарас, альтруизм, адамдарға деген құрмет сезімі жатады [9, 87-б.].

Адамгершілік құндылықтар бірнеше санатқа бөлінеді. Олар қарым-қатынас түріне байланысты жеке, топтық және жалпыадамзаттық болып табылады, олар бірін-бірі толықтырады және бірін-бірі жоққа шығарады. Қазіргі ғалымдар жалпыадамзаттық нормаларды топтық құндылықтарға қатысты басым деп санайды, өйткені жалпыадамзаттық құндылықтар әмбебап, объективті, бейтарап болып табылады, дегенмен олар өзгеріске ұшырай алады. Тіпті сыртқы жағдайлардың өзгеруімен, қоғамды модернизациялау процесінде бұрынғы маңыздылығы жоғалтады. Белгілі бір адамның өзін-өзі жетілдіруі оның адамгершілік принциптерін сақтауымен тығыз байланысты және бұл сәйкестік қатаң және тұрақты болуы керек. Шынында да, жақсырақ болу үшін адам айналасындағы адамдарға мейірімді, мұқият және қамқор болуға тырысуы керек. Сонымен қатар барлығына және өздеріне адал болу, өз эмоцияларын, ойларын мен әрекеттерін басқаруға тырысу, өз принциптерінен бас тартпау және өз міндеттемелерін орындау пайдалы болады.

Моральдық бағдарлар мен құндылықтардың арқасында адамдар өздерінің жақындарына, достарына, қоғамына және өздеріне деген көзқарасын анықтауға мүмкіндік алады, сонымен бірге жақсылық пен жамандық, жалғандық пен адалдық, адамгершілік пен азғындық сияқты категорияларға жеке көзқарасты қалыптастырады. Моральдың қосымша функциясына оның тұлға санасының қалыптасуына ықпал етуі, сондай-ақ оның қалыптасу процесіне әсері жатады:

- өмірдің мәніне қатысты адамның көзқарастары;
- жеке тұлғаның қоғам алдындағы міндеттемелерінің шеңбері;
- басқаларды құрметтеу қажеттіліктері.

Сананың адамгершілігі арқылы адамның мінез-құлық моделі адамгершілік нормаларына сәйкес келе бастайды. Моральдық

құндылықтардың ерекшелігіне олардың сана-сезімі мен жеке адамның іс-әрекетін бақылау, соның ішінде тұрмыс саласы, тұлғааралық, отбасылық және еңбек қатынастары, басқа адамдармен байланыс сынды өмірдің бірқатар маңызды салалары жатады [10, 150-б.].

Жоғарыда аталған барлық аспектілермен адам күн сайын кездеседі, сондықтан оның мінез-құлық моделі, қоршаған шындықпен және адамдармен қарым-қатынасы моральдық идеяларға негізделген.

Адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру бойынша өзара байланысты екі процесс бар: күнделікті шындықтағы адамгершіліктің маңыздылығын түсіну және оған эмоционалды әрі шығармашылық көзқарас. Бұл процестерді эмоционалды дамумен ұштастыру керек, өйткені балаларға этика туралы ақпарат беру жеткіліксіз, содан кейін олардан моральдық нормаларды орындауды талап етеді. Бұл көзқарастарды сақтауға деген ұмтылысқа негізделген олардың моральдық нормаларға деген көзқарасын қалыптастыру өте қиын. Адамгершілік құндылықтарды қалыптастыру процесінің тағы бір ерекшелігі мұндай мінез-құлық моделінің қажеттілігін түсіну болып табылады. Бұл жағдайда тікелей эмоциялар да, қоғам ішінде белгілі бір моральдық стандарттарды орнатудың ішкі қажеттілігі де маңызды болып саналады. Ғалымдар адамгершілік құндылықтарды игеруді түсіндіруге әртүрлі көзқараспен қарайды. Бұл процестерді адамдардың өздері жүзеге асырады және олардың жеке қызметіне негізделеді. Философиялық, психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді талдауға негізделген көзқарасты игеру адамдардың мазмұнды, нәтижелі, белсенді және мақсатты компоненттерден тұратын адамгершілік нормаларын игеру процесін қамтиды деп тұжырымдайды.

Қорытынды

Біздің әрқайсымызда жеке тұлғаның рухани құрамдас бөлігін қоғамның рухани мәдениетімен байланыстыратын өзіндік құндылықтар жүйесі бар. Құндылық белгілері мұнда тұлға құрылымының маңызды компоненттері ретінде әрекет етеді, олар күрделі және көп деңгейлі интегралды құрылымдар болып табылады. Тұлға құрылымының құрамына жеке адам мен қоғам арасындағы, өзінің болашағы, бүгінгі мен өткені арасындағы өзара әрекеттесудің әртүрлі деңгейлері, сондай-ақ адамның қоршаған әлем туралы санасы мен танымының формалары кіреді. Демек, адамның құндылық бағдарларының негізі белгілі бір құндылық жүйесі болып табылады, оның ішінде адам санасында тұлғаны қоршаған әлеммен таныстыру процесінде қалыптасқан моральдық құндылықтардан тұрады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Абай. Сөздер кітабы. Өлең. – Алматы: Ел, 1993. – 225 б.
- 2 **Барлыбаева, Г. Г.** Қазақ философиясындағы этикалық идеялардың эволюциясы. – Алматы: Егемен Қазақстан, 2011. – 112 б.
- 3 **Барлыбаева, Г. Г.** Абай қазақ халқының рухын білдіруші ретінде / Егемен Қазақстан, 2014. – № 4 (48). – Б. 62–69.
- 4 **Шәукенова, З. К., Нұрмұратова, С. Е.** Қазақтардың рухани әлемі: әл-Фарабиден Абайға дейін. – Алматы : Философия, 2016. – 134 б.
- 5 **Нысанбаев, А. Н., Барлыбаева, Г. Г.** Этика қазақ философиялық ойының өзегі ретінде // Философия мәселелері. 2012. – № 10. – Б. 65–74.
- 6 Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 3-том. – Алматы : Жазушы, 2005. – 568 б.
- 7 **Есентайұлы, С.** Құндылықтардың төресі // Қазақ әдебиеті, №8 (3224)
- 8 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10 (3). 2022, – P. 125–136. DOI: <https://doi.org/10.22034/ijscel.2022.558154.2714>
- 9 **Нысанбаев, Ә.** Қазақ философиясының рухани бастаулары / Егемен Қазақстан. 2014. – № 2. – Б. 85–88.
- 10 **Жүсіпов, Н. Қ., Баратова, М. Н.** Мәшһүр Жүсіптің халық ауыз әдебиетін жинау тарихы // Торайғыров университетінің хабаршысы. – № 1. – Павлодар, 2023. – Б. 147–156.

References

- 1 Abaj. Sozder kitaby. Olen [Abai. Book of words. Poem]. – Almaty : El, 1993. – 225 p.
- 2 **Barlybaeva, G. G.** Abaj kazak halkynyn ruhyn bildirushi retinde [The evolution of ethical ideas in Kazakh philosophy]. – Almaty : Sovereign Kazakhstan, 2011. – 112 p.
- 3 **Barlybaeva, G. G.** Abaj kazak halkynyn ruhyn bildirushi retinde [Abay as a personification of the spirit of the Kazakh people] / Sovereign Kazakhstan, 2014. – № 4(48). – P. 62–69
- 4 **Shaukenova, Z. K., Nurmuratova, S. E.** Kazaktardyn ruhani alemi: al-Farabiden Abajga dejin [The spiritual world of Kazakhs: from Al-Farabi to Abai]. – Almaty : Philosophy, 2016. – 134 p.

5. **Nysanbayev, A. N., Barlybaeva, G. G.** Etika kazak filosofiyalyk ojynyn ozegi retinde [The ethics as the core of Kazakh philosophical thought]. // The problems of philosophy. – 2012. – № 10. – P. 65–74

6 Alemdik filosofiyalyk mura [World philosophical heritage]. Twenty volumes. Volume 3. – Almaty : writer, 2005 – 568 p.

7 **Yesentayuly, S.** Kundylyktardyn toresi [The judge of values] // Kazakh literature, No 8 (3224)

8 **Yergaliyeva, S. Zh., Anesova, A. Zh., Melnyk, N. V., Uaikhanova, M. A., Sarybayeva, B. Zh.** Linguistic-Personological Strategies and Practices of Commenting on Political Texts in Virtual Space // International Journal of Society, Culture & Language, No 10(3). 2022, – P. 125–136 DOI: <https://doi.org/10.22034/ijsc.2022.558154.2714>

9 **Nysanbayev, A.** Kazak filosofiyasynyn ruhani bastaulary [The spiritual origins of Kazakh philosophy] / Sovereign Kazakhstan. – 2014. – № 2. – P. 85–88

10 **Zhusupov, N. K., Baratova, M. N.** Mashhur Zhusiptin halyk auyz adebietin zhinau tarihy [The history of the collection of Mashhur Zhusup's oral literature] // Bulletin of Toraighyrov University. – 2023. – No 1. – P. 147–156

29.04.24 ж. баспаға түсті.

29.05.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. К. Нурбанова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 29.04.24.

Поступило с исправлениями 29.05.24.

Принято в печать 25.11.24.

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫЕ ЦЕННОСТИ В ТРУДАХ КАЗАХСКИХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ

В данной статье анализируется процесс обновления казахской культуры с уникальным духовным содержанием и эстетическими особенностями. Авторы статьи считают одной из актуальных задач современного Казахстана обращение к проблемам нравственности, их понимание и модернизация духовности казахского народа. В статье обсуждается этическое наследие замечательной галактики казахских мыслителей, не упоминавших о советском периоде. Авторы указывают, что философская этика казахов не

стоит на месте: изменился социокультурный контекст, вместе с ним изменилась и развилась философско-этическая мысль, отвечая на вызовы своего времени. Основные этапы становления и развития философского творчества казахских мыслителей были связаны с изложением новых принципов и идей, стремящихся изменить судьбу своего народа к лучшему. Казахская философская этика приобретает свой особый национальный характер не в ответах, а в вопросах, в выборе проблематики. Основой ценностных ориентаций человека является определенная система ценностей, включающая в себя моральные ценности, сформированные в человеческом сознании в процессе ознакомления личности с окружающим миром. В статье делается вывод о том, что казахские писатели-мыслители сформулировали сложные экзистенциальные проблемы не только для национальной традиции, но и выходят за ее пределы, пополняя сокровищницу мировой этической мысли.

Ключевые слова: этическая мысль, казахский народ, духовность, возрождение, нравственность, интеллектуальная культура.

*А. К. Нурбанова

NJSC «Toraighyrov University»,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 29.04.24.

Received in revised form 29.05.24.

Accepted for publication 25.11.24.

SPIRITUAL AND MORAL VALUES IN THE WORKS OF KAZAKH ENLIGHTENERS

This article analyzes the process of updating Kazakh culture with a unique spiritual content and ethical and aesthetic features. The authors of the article consider one of the urgent tasks of modern Kazakhstan to address the problems of morality, their understanding and modernization of the spirituality of the Kazakh people. The article discusses the ethical legacy of a remarkable galaxy of Kazakh thinkers who did not mention the Soviet period. The authors point out that the philosophical ethics of the Kazakhs does not stand still: the socio-cultural context has changed, along with it the philosophical and ethical thought has changed and developed, responding to the challenges of its time. The main stages of the formation and development of philosophical creativity of Kazakh thinkers were associated with the presentation of new principles and ideas seeking to

change the fate of their people for the better. Kazakh philosophical ethics acquires its own special national character not in answers, but in questions, in the choice of issues. The basis of a person's value orientations is a certain value system, which includes moral values formed in the human consciousness in the process of familiarizing the individual with the world around him. The article concludes that Kazakh writers and thinkers have formulated complex existential problems not only for the national tradition, but also go beyond it, replenishing the treasury of world ethical thought.

Keywords: ethical thought, Kazakh people, spirituality, renaissance, morality, heritage, intellectual culture.

МРНТИ 16.21.33

<https://doi.org/10.48081/CNWA6987>***Н. Г. Омарова**

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>*e-mail: nomarova@shokan.edu.kz

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ ЦЕННОСТИ «УВАЖЕНИЕ» В РЕКЛАМНОМ ДИСКУРСЕ

В статье рассматривается репрезентация коммуникативной ценности «уважение» в рекламном дискурсе, которая имеет ключевое значение для глубокого понимания межличностного и социального взаимодействия, а также для выявления специфических проблем коммуникативной эффективности. Целью статьи является анализ способов репрезентации и интерпретации коммуникативной ценности «уважение» в рекламном дискурсе. Материалом исследования послужил текстовый и мультимедийный материал интернет-рекламы. Автор статьи исследует уважение как прагматическую составляющую коммуникативного сообщения, как важное средство воздействия на адресата и достижения коммуникативной цели. В исследовании использовались понятийный и контекстуальный методы, при помощи которых был проведен анализ разных параметров текстовых фрагментов. Выявлены и описаны языковые и невербальные средства, используемые для выражения уважения, определена степень влияния социальных и контекстуальных факторов на восприятие и функционирование ценности «уважение» в коммуникативных процессах. Обосновывается вывод о том, что правильный выбор речевых этикетных формул со значением уважения способствует успешности рекламной коммуникации. В статье подчеркивается важность уважения как ценности в современном рекламном сообщении, представлены практические рекомендации для маркетологов и рекламодателей по интеграции уважения в рекламные кампании для достижения более глубокого эмоционального отклика и лояльности к бренду.

Ключевые слова: коммуникативная ценность, уважение, рекламный дискурс, этикет, нормы.

Введение

Сфера рекламной коммуникации играет ключевую роль в современном мире, представляя собой сложную сеть ментальных единиц – от концептов и стереотипов до ценностей и сценариев жизни, которые активно воздействуют на восприятие человека и формируют его мировоззрение. Значительная часть этих единиц, закрепленных в языке через различные лексические и фразеологические единицы, влияет на категоризацию и оценку окружающего мира, навязывая определенные взгляды и представления.

В этом контексте уважение в рекламном дискурсе не просто отражает этические нормы взаимодействия, но и служит мощным инструментом воздействия, способным формировать лояльность и доверие аудитории к продукту или услуге. Взаиморезпечение между рекламодателем и потребителем выступает в роли социального связующего элемента, сплочающего сообщество вокруг общих ценностей и интересов, что в современных условиях насыщенного информационного пространства становится решающим фактором успешной коммуникации.

Этикетизация в рекламном дискурсе основывается на заботе о реципиенте и использовании некатегоричных формулировок для повышения объективности и беспристрастности рекламных сообщений [1]. Как подчеркивает Е.Л. Головлева, важно демонстрировать уважение не только к потребителям и конкурентам, но и к обществу в целом, его культурным ценностям, традициям и верованиям. Таким образом, реклама становится не просто маркетинговым инструментом, но и зеркалом социальных и культурных особенностей, отражающим культурно-исторические традиции общества [2, с. 114].

Создание достоверных и эмоционально значимых рекламных сообщений, основанных на принципах уважения, укрепляет положительное отношение к бренду, стимулирует активность потребителей и повышает конкурентоспособность бренда [3].

Н. И. Формановская, определяя уважение в контексте речевого общения и коммуникативного подхода, говорит о нем не только как о социальном ожидании, но и как обязательном условии для формирования и сохранения продуктивных межличностных отношений. Без уважения взаимодействие может стать поверхностным или конфликтным, снижая его эффективность и приводя к недопониманию и разногласиям [4].

В. И. Карасик подчеркивает градуальную природу уважения, которое может варьироваться от поклонения до презрения в зависимости от социального контекста, и отмечает, что уважение – это эмоционально насыщенное взаимодействие, включающее чувства любви или ненависти. Начало формы Конец формы [5, с. 79]. Вербальное выражение уважения

может происходить как сознательно, при поиске наиболее уместных речевых средств, так и автоматически, при использовании готовых конструкций, которые являются типизированными.

Теория признания А. Хоннета показывает, что без взаимного уважения невозможно полноценное социальное взаимодействие и интеграция, подчеркивая важность развития культуры признания и уважения в общественном дискурсе [6].

Концепция С. Гровера акцентирует две формы уважения: оценочное, основанное на достижениях, и признание, основанное на человеческом достоинстве и правах, адаптирующееся в зависимости от социального статуса, культурных норм и контекста общения [7].

Целью данной работы является исследование реализации ценности уважения в рекламных сообщениях и его влияния на восприятие аудитории через анализ языковых средств и дискурсивных стратегий, используемых для создания образа уважения к потребителю и обществу.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили текстовый и мультимедийный контент интернет-рекламы. В работе применялись методы понятийного и контекстуального анализа. Понятийный анализ использовался для систематического углубленного рассмотрения и уточнения категории «уважения». Он включал в себя обзор литературы, сбор определений «уважения» из разнообразных источников, включая академические статьи, книги, онлайн публикации. Этот метод направлен на анализ семантического континуума концепта «уважение».

Контекстуальный анализ проводился с целью понимания условий и обстоятельств, в которых уважение репрезентируется и интерпретируется в различных коммуникативных контекстах. В нашем исследовании контекстуальный анализ позволил изучить, как социокультурный, медийный и жанровый контексты влияют на репрезентацию и восприятие уважения в рекламе. Особое внимание было уделено тому, как уважение модифицируется и интерпретируется в рекламном дискурсе, и как контекстуальные факторы влияют на его коммуникативную функцию и значение. Обращалось внимание как на эксплицитные, так и на имплицитные смыслы, заложенные в рекламных сообщениях.

Результаты и обсуждение

Согласно этимологическим словарям, слово «уважение» происходит от польского «uwazać» (XVIII в.), означающего внимание, и связано с немецким «Wage» – весы, что указывает на важность или значение человека [8]. Словари русского языка расширяют это понимание, включая не только чувственную сферу, но и определенные действия, как ответ

на уважение. Так, уважение связано с исполнением просьб и оказанием внимания желаниям других, выражая признание их достоинств и заслуг. Это чувство почтения, уважительное отношение к законам, порядкам и чувствам, а также признание важности и ценности человека [9; 10, с. 472]. «Словарь по этике» И.С. Кона дает наиболее полное определение, описывая уважение как нравственное требование, признающее достоинство личности через справедливость, равенство прав и внимание к убеждениям и устремлениям людей [11].

Анализ рекламных материалов различных медийных форматов и отраслей, ориентированных на разнообразную целевую аудиторию позволил выявить ключевые стратегии и механизмы репрезентации уважения, которые рекламодатели используют для взаимодействия с потребителями.

В современном рекламном дискурсе уважение рекламодателя к потребителю и признание его достоинства выражаются через тщательно продуманные маркеры адресованности.

Обращения на «Вы» с большой буквы («*Качество, которому Вы можете доверять*») (продукция Procter & Gamble), «*Ведь Вы этого достойны*» (косметическая компания L'Oréal)) выделяет каждого потребителя, делая акцент на его уникальности и значимости, а также возвышает его, признавая его право на качественный продукт и высокий уровень обслуживания. Такое обращение становится знаком уважения и признания достоинств потребителя, подчеркивая его центральное место в философии бренда.

Обещание качества, которому можно доверять, отражает глубокую ответственность компании перед своими клиентами. Признание того, что доверие потребителя является ключевым фактором в процессе выбора, подчеркивает уважение к его мнениям и предпочтениям.

Использование слова «достойны» придает уверенности потребителям в собственной значимости и их праве на лучшее. Данный семантический подход способствует формированию позитивного имиджа бренда, и выстраивает его как внимательного и уважающего своих клиентов.

Друзья! Наш магазин «TopGrill» рад сообщить Вам замечательную новость о том, что мы присоединились к программе рассрочки Kaspi Red от Kaspi Банка! (магазин грилей и тандыров). Дружеское обращение «Друзья!» не несет в себе информацию о социальных признаках адресата, но передает непринужденную, доверительную тональность общения и демонстрирует, что компания ценит своих клиентов не просто как покупателей, но и как часть большого сообщества.

В следующем рекламном тексте уважение к потребителю и качество товара репрезентируется единицами лексического уровня со значением положительной оценки качеств личности: *Приборы (бытовой техники)*

создаются с любовью к искусству и гармонии, с уважением к хорошему вкусу и умению ценить прекрасное, с пониманием человеческого стремления окружать себя исключительными вещами (бытовая техника бренда «Lofra»). Утверждение «*с уважением к хорошему вкусу и умению ценить прекрасное*» напрямую выражает признание и уважение к личным качествам и эстетическим предпочтениям потребителей. Рекламодатель адресует свою продукцию людям, которых он уважает как обладателей хорошего вкуса, ценителей красоты и исключительности, признающим ценность искусства в повседневной жизни.

В рекламе обращение не просто выполняет функцию установления контакта с потенциальным потребителем, но и указывает на целевую аудиторию. Автор рекламного сообщения может присваивать определенный «титул» адресату, выбирая их в соответствии с предлагаемой услугой и темой рекламы, тем самым связывая их с определенной группой людей. Так, в следующих примерах обращение более конкретно характеризует адресата рекламного сообщения, тем самым устанавливается более индивидуальный контакт между автором рекламы и адресатом. *Уважаемые Автовладельцы! Компания Turkiqaz Machinery с торговой маркой Shell Helix и Hyundai Auto Kazakhstan поздравляет Вас с наступающим праздником Наурыз! С 21 по 25 марта приглашаем Вас принять участие в сервисной акции в 19-ти дилерских центрах Hyundai по Казахстану. Мы ждем Вас!* (компания смазочных материалов и сервисных услуг «Eurasian Machinery»); *Уважаемые читатели! Началась подписка на газету «Огни Алатау» на 2024 год (общественно-политическая газета «Огни Алатау»).*

Использование в рекламных текстах конструкций со словом «статус» усиливает оценку потенциального потребителя, что показывает, как говорящий демонстрирует свое внимание к адресату, его потребностям, желаниям и интересам: *Обувь – это, пожалуй, самый важный атрибут мужского образа. Именно она подчеркивает Ваш статус и придает ни с чем несравнимую уверенность в себе. Лоферы-эспадрильи от Tod,s займут почетное место в гардеробе и не позволят о них забывать* (мужская обувь бренда Tod,s); *Уникальные ювелирные украшения, которые подчеркивают Ваш статус и чувство стиля. Эксклюзивные украшения от мирового бренда Ringo* (ювелирные украшения бренда Ringo). Статусность адресата рекламы также подчеркивается рекламным предложением, в котором представлены эмоционально-оценочные единицы: *уникальные, эксклюзивные, мирового*, что придает рекламному сообщению весомость и демонстрирует глубокое уважение к вкусам и предпочтениям потребителя.

Обращение на «ты» в рекламной коммуникации не всегда может расцениваться как отклонение от этических норм, как грубость или отсутствие

культуры общения. В следующем рекламном обращении автор обращается к клиенту как к давнему знакомому, другу, которому дает добрый совет, тем самым подчеркнута сокращается дистанция между коммуникантами. *Получаешь ли ты все микроэлементы, необходимые организму для оптимальной работы каждый день? Комплекс «Мультивитамины и минералы» - это простое решение для восполнения пробелов в питании, чтобы жить полноценной жизнью, независимо от внешних факторов. Оставайся активным и двигайся к намеченным целям, а Wellness позаботится о тебе и твоих близких (продукция Oriflame).* Побуждение к действию в императивной форме *«Оставайся активным и двигайся к намеченным целям»* мотивирует, выражает поддержку и уважение к личным устремлениям потребителя. Упоминание заботы о потребителе и его близких подчеркивает уважение к семейным ценностям и социальному контексту их жизни.

Уважение к адресату рекламы выражается в совместной деятельности, общности интересов, стремлений, взглядов, солидаризации с адресатом через общие речемыслительные процессы. Суть тактики заключается в стремлении рекламодателя быть на одном уровне с клиентом, предлагая товары или услуги через общие действия, основанные на взаимности. Приведем примеры. *Зачем другой банк, когда есть Kaspi. Добьемся успеха вместе!* (банк Kaspi.kz), *«Современный банк изнутри похож на комфортную городскую среду – красиво, удобно, функционально, естественно. Давайте прогуляемся сверху вниз по проспекту Назарбаева в Алматы»* (Альфа-банк Казахстан) Использование множественного числа «давайте» предполагает, что рекламодатель и потребители делят общие интересы и вместе отправляются в «путешествие».

В нижеприведенном примере местоимение «мы» объединяет адресата с адресантом высокой самооценкой, уверенностью в своих силах, чувством собственного достоинства, показывает, что они единомышленники. *«Быть безупречной большое искусство. Мы, женщины, владеем им в совершенстве. Но только мы знаем, чего это нам стоит. И как важно иногда просто отдохнуть. Отдохнуть с чаем «Greenfield». Он придаст новые силы и подарит хорошее настроение. «Greenfield». Не меняет мир – меняет настроение»* (чай «Greenfield»), *Ведь мы этого достойны* (косметическая продукция L'Oreal).

Благодарность и извинение занимают важное место в рекламном общении, демонстрируя взаимное уважение и внимание к окружающим. В рекламе благодарность обычно направлена либо на сам продукт, либо на потребителя за его выбор этого товара, либо на ситуацию, когда один персонаж выражает благодарность другому за рекомендацию рекламируемого

продукта. *Дети в доме – всегда большая радость. И этим гостям всегда нужно много энергии. Рахмет, КЭММИ! (лапша «КЭММИ любима всеми»).*

Уважаемые клиенты! Мы ценим Ваше доверие и благодарны, что выбрали в качестве финансового партнера наш банк! Предоставление услуг наивысшего качества является главным обязательством Нурбанка перед клиентами и, поэтому для нас очень важно знать ваше мнение относительно обслуживания в наших филиалах и отделениях. Таким образом сайт по предоставлению банковских услуг выражает благодарность клиентам за их выбор.

Прагматика извинения в рекламной коммуникации представляет собой не только проявление сожаления, но и зачастую выступает как знак внимания к собеседнику [12]. Извинение рекламодатель может использовать в качестве части своей рекламной стратегии.

Наша компания приносит извинения за доставленные неудобства. После завершения профилактических работ оказание государственной услуги будет возобновлено в штатном режиме (оказание услуг по регистрации транспорта). Компания выступает единым организмом, что создает впечатление ответственного и профессионального отношения к клиентам. Использование выражения «наша компания» вместо личного местоимения «мы» повышает статус того, кто извиняется, тем самым подчеркивая глубокое уважение к клиентам.

Уважение к потенциальному потребителю может быть также проявлено за счет имплицитно или эксплицитно проявленного комплимента. Compliments могут быть направлены как на внешние качества (например, *С нашими мастерами Ваша улыбка словно от кутюр!* (стоматологическая клиника «Dentlux»); *Syoss men – профессиональный уход специально для мужчин. Теперь тебя невозможно упустить из виду. Твои сильные волосы всегда в фокусе и все внимание только на тебя. Внимание! Syoss men! (мужской шампунь Syoss men)*, так и внутренние (например, *Мир принадлежит тебе (АО «Банк Центр Кредит»)*), *Ваш тонкий вкус, чувство стиля и уверенности в своих желаниях служат финальным обрамлением для создания модного многогранного интерьера (жилой комплекс METROPOLE).*

Благопожелания в рекламе – это способ проявить внимание и заботу о клиенте, устанавливая теплые и доверительные отношения. Их можно использовать как в начале рекламного сообщения, так и в конце, в качестве заключительной фразы. Например, *Улыбайтесь каждое утро и добавьте веселья к пользе молока!* (какао «Несквик»), *Желаем вам выгодных покупок и хорошего настроения!* (магазин «Kaspi.kz»), *Будь свободным. Будь собой* (автомобиль Lada XRAY), *Живи на яркой стороне!* (мобильная связь Билайн), *«Алтел – будь первым!»* (мобильное приложение Алтел), *«Будь крепким, как*

этот чай!» (чай «Жемчужина Нила»), «Дышите свободно» (лекарственный препарат «Отривин») и т.д.

Прощание в рекламе также является показателем уважительного отношения к клиенту и заботы о его впечатлении от рекламного материала. Прощание может быть выражено в форме благодарности за внимание к товару или услуге или пожеланиями успеха и удачи в делах. Так, например, в рекламе садовой мебели «Спасибо за проявленный интерес к нашей продукции «Подвесные кресла Парус76». Будем рады видеть Вас в числе наших покупателей!» или «Спасибо, что выбрали нашу компанию. Мы ценим Ваше доверие и будем стараться оправдать его в будущем» (садовая мебель компании «Парус»). прощание служит завершением рекламного сообщения, подчеркивая важность клиента для компании и призывая его к дальнейшему сотрудничеству.

Выражение уважения в рекламном тексте может осуществляться при помощи использования речевых этикетных формул, уместных обращений, которые помогают установить доверительные отношения между компанией и клиентом, выразить вежливость и благодарность за внимание к рекламному сообщению, а также привлечь внимание к рекламируемому товару или услуге.

Выводы

Обзор исследований, посвященных репрезентации коммуникативной ценности «уважение» в рекламном дискурсе, раскрывает сложность и многогранность данного явления в рамках современных маркетинговых стратегий. Прагматический анализ рекламных текстов показывает, что использование обращений и форм уважительности не только соответствует правилам речевого этикета, но и служит эффективным средством воздействия на аудиторию. Через анализ лингвистических особенностей и дискурсивных стратегий выявлено, что уважение не просто является эфемерной ценностью; оно активно формируется и коммуницируется в рекламе через продуманный выбор слов, структуру предложений и визуальное оформление. Анализ показывает, что правильно выбранные вербальные и невербальные приемы, демонстрирующие уважение к потребителю, способствуют укреплению доверия и лояльности к бренду, что, в свою очередь, усиливает коммерческую успешность рекламных кампаний.

Исследование также подчеркивает важность учета социальных и культурных контекстов при формировании рекламных сообщений, что требует от рекламодателей глубокого понимания целевой аудитории. Таким образом, уважение как коммуникативная ценность играет ключевую роль в формировании эффективного рекламного сообщения. Результаты исследования демонстрируют, что в рекламном дискурсе уважение проявляется через сложное взаимодействие лексических, стилистических,

синтаксических и социолингвистических стратегий, которые вместе формируют многоуровневую структуру коммуникации, направленную на создание уважительного и внимательного обращения к потребителю.

Список используемых источников

- 1 Федоренко, С., Бесклетна, О., Шепелева, О., Муханова, О. Лингвистичний аспект категорії ввічливості в рекламному дискурсі. Розширена лінгвістика, 2022. [Электронный ресурс]. – <https://doi.org/10.20535/2617-5339.2022.9.258226> (дата обращения: 21.06.2024)
- 2 Головлева, Е. Л. Основы рекламы [Текст] : учеб. пособие / Е. Л. Головлева. – М. : Феникс, 2006. – 330 с.
- 3 Chen, W., Ling C., Chen C. What affects users to click social media ads and purchase intention? The roles of advertising value, emotional appeal and credibility. Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics, 2022. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1108/apjml-01-2022-0084> (Access date: 21.06.2024)
- 4 Формановская, Н. И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход [Текст] : учеб. пособие / Н. И. Формановская – М. : «Русский язык», 2002. – 216 с.
- 5 Карасик, В. И. Язык социального статуса [Текст] : монография. – М. : Институт языкознания АН СССР, Волгоградский педагогический институт, 1991. – 495 с.
- 6 Honnet, A. The Struggle for Recognition the Moral Grammar of Social – MIT Press, 1996.
- 7 Grover, S. L. Unraveling respect in organization studies. Human Relations, 2014. 67(1), 27–51. [Электронный ресурс]. – <https://doi.org/10.1177/0018726713484944> (Access date: 21.06.2024)
- 8 Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / Собр. соч.: в 4 т / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стер. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4.
- 9 Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – М., 1978.
- 10 Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль // Собр. соч. : в 4 т. – 2-е издание, испр. – Санкт-Петербург; Москва : 1880–1882. – Т. 3.
- 11 Кон, И. С. Словарь по этике [Текст] / под ред. И. С. Кона. – М. : Политиздат, 1983.
- 12 Ларина, Т. В. Категория вежливости и стиль коммуникации. Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций [Текст] : монография – М. : Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 512 с.

Reference

1 **Fedorenko, S., Beskletna, O., Shepeleva, O., Muxanova, O.** Lingvistichnij aspekt kategorii vvichlivosti v reklamnomu diskursi. Rozshirena lingvistika, 2022 [The linguistic aspect of the category of sensitivity in advertising discourse] [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.20535/2617-5339.2022.9.258226>. (Access date: 21.06.2024)

2 **Golovleva, E. L.** Osnovy` reklamy` [Advertising Basics] [Text] : ucheb. posobie / E. L. Golovleva. – Moskva : Feniks, 2006. – 330 p.

3 **Chen, W., Ling, C., Chen, C.** What affects users to click social media ads and purchase intention? The roles of advertising value, emotional appeal and credibility. Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics 2022. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1108/apjml-01-2022-0084> (Access date: 21.06.2024)

4 **Formanovskaya, N. I.** Rechevoe obshhenie: kommunikativno-pragmaticheskij podxod [Speech communication: communicative-pragmatic approach] [Text]: ucheb. posobie / N. I. Formanovskaya – Moskva : «Russkij yazy`k», 2002. – 216 p.

5 **Karasik, V. I.** Yazy`k social`nogo statusa [Language of social status] [Tekst]: monografiya. – Moskva: Institut yazy`koznaniya AN SSSR, Volgogradskij pedagogicheskij institut, 1991. – 495 p.

6 **Honnet, A.** The Struggle for Recognition the Moral Grammar of Social. – MIT Press, 1996.

7 **Grover, S. L.** Unraveling respect in organization studies. Human Relations, 2014. – 67(1), P. 27-51. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1177/0018726713484944> (Access date: 21.06.2024)

8 **Fasmer, M.** E`timologicheskij slovar` russkogo yazy`ka [Etymological dictionary of the Russian language] / Sobr. soch.: v 4 t / Per. s nem. i dop. O. N. Trubacheva. – 2-e izd., ster. – Moskva: Progress, 1987. – T.4.

9 **Ozhegov, S. I.** Slovar` russkogo yazy`ka [Dictionary of the Russian language] / S.I. Ozhegov. – Moskva, 1978.

10 **Dal', V. I.** Tolkovy`j slovar` zhivogo velikorusskogo yazy`ka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language] / V. Dal` // Sobr. soch.: v 4 t. – 2-e izdanie, ispr.– Sankt-Peterburg; Moskva: 1880–1882. – T. 3.

11 **Kon, I. S.** Slovar` po e`tike [Dictionary of Ethics] [Text]. / pod red. I. S. Kona. – Moskva : Politizdat, 1983.

12 **Larina, T. V.** Kategoriya vzhivosti i stil` kommunikacii. Sopostavlenie anglijskix i russkix lingvokul`turny`x tradicij [Category of politeness and communication style. Comparison of English and Russian linguistic and cultural traditions] [Text] : monografiya - Moskva: Rukopisny`e pamyatniki Drevnej Rusi, 2009. – 512p.

Поступило в редакцию 26.07.24.

Поступило с исправлениями 31.07.24.

Принято в печать 25.11.24.

*Н. Г. Омарова

Ш. Уәлиханов атындағы

Кокшетау мемлекеттік университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

26.07.24 ж. баспаға түсті.

31.07.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЖАРНАМАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ «ҚҰРМЕТ» КОММУНИКАТИВТІК ҚҰНДЫЛЫҒЫН БЕЙНЕЛЕУ

Мақалада «құрмет» коммуникативті құндылығының жарнамалық дискурстағы бейнеленуі қарастырылады, бұл тұлғааралық және әлеуметтік өзара әрекеттесуді терең түсіну үшін, сондай-ақ коммуникативті тиімділіктің нақты мәселелерін анықтау үшін маңызды. Мақаланың мақсаты – жарнамалық дискурстағы «сыйластық» коммуникативтік құндылығын көрсету және түсіндіру жолдарын талдау. Зерттеу материалы мәтіндік және мультимедиялық жарнамалық материал (жарнамалық роликтер, баннерлер, баспа жарнамалары) болды. Мақала авторы сыйластықты коммуникативті хабарламаның прагматикалық құрамдас бөлігі ретінде, адресатқа әсер етудің және коммуникативті мақсатқа жетудің маңызды құралы ретінде қарастырады. Зерттеуде концептуалды, контекстік және интерпретациялық әдістер қолданылды, олардың көмегімен мәтін фрагменттерінің әртүрлі параметрлерін талдау жүргізілді. Сыйластықты білдіру үшін қолданылатын тілдік және бейвербалды құралдар анықталып, сипатталады, қарым-қатынас процестеріндегі «сыйластық» құндылығын қабылдау мен қызмет етуіне әлеуметтік және контекстік факторлардың әсер ету дәрежесі анықталады. Сөйлеу этикеті формулаларын құрметтеу мағынасында дұрыс таңдау жарнамалық коммуникацияның табысты болуына ықпал ететіндігі тұжырымдалған. Мақалада қазіргі заманғы жарнамалық хабарламалардағы құндылық ретінде құрметтің маңыздылығы атап өтіліп, маркетингтер мен жарнама берушілерге терең эмоционалдық резонанс пен бренд адалдығына жету үшін жарнамалық науқандарға

құрметті қалай біріктіру керектігі туралы практикалық ұсыныстар беріледі.

Кілтті сөздер: коммуникативті құндылық, құрмет, жарнамалық дискурс, этикет, нормалар.

*N. G. Omarova

Kokshetau University

named after Sh. Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau

Received 26.07.24.

Received in revised form 31.07.24.

Accepted for publication 25.11.24.

REPRESENTATION OF THE COMMUNICATIVE VALUE «RESPECT» IN ADVERTISING DISCOURSE

The article examines the representation of the communicative value «respect» in advertising discourse, which is of key importance for a deep understanding of interpersonal and social interaction, as well as for identifying specific problems of communicative effectiveness. The purpose of the article is to analyze the ways of representation and interpretation of the communicative value «respect» in advertising discourse. The research material was text and multimedia advertising material (commercials, banners, printed advertisements). The author of the article explores respect as a pragmatic component of a communicative message, as an important means of influencing the addressee and achieving a communicative goal. The study used conceptual, contextual and interpretive methods, with the help of which an analysis of various parameters of text fragments was carried out. The linguistic and nonverbal means used to express respect are identified and described, and the degree of influence of social and contextual factors on the perception and functioning of the value «respect» in communication processes is determined. The conclusion is substantiated that the correct choice of speech etiquette formulas with the meaning of respect contributes to the success of advertising communication. The article highlights the importance of respect as a value in modern advertising messages, providing practical recommendations for marketers and advertisers on how to integrate respect into advertising campaigns to achieve deeper emotional resonance and brand loyalty.

Key words: communicative value, respect, advertising discourse, etiquette, norms.

FTAMP 16.21.65

<https://doi.org/10.48081/MRFF6853>

***А. Сейітбекова¹, М. Малбақов²,
Г. Мамырбек³, С. Құлманов⁴**

^{1,2,3,4}А. Байтұрсынұлы атындағы

Тіл білімі институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-0438>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8289-9299>

*e-mail: ainurseit@mail.ru

В. В. РАДЛОВ СӨЗДІГІ: АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІНІҢ ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАНУЫ

В. В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігі (бұдан әрі Радлов сөздігі) – XIX–XX ғғ. түркі халықтарының лексикасын қамтыған түркология саласындағы бірегей лексикографиялық еңбек. Әсіресе қазақ лексикасының қалыптану мәселесін зерттеуде құнды материалдардың бірі болып саналады. Қазақ лексикасының бір қабаты кірме сөздер екенін ескерсек, оның ішінде араб, парсы сөздерінің В. В. Радлов сөздігінде лексикографиялану дәрежесі, семантикалық ерекшелігі, қазіргі қазақ тілінде қалыптану мен қайта жаңғыру мәселелерін арнайы саралауды, талдауды қажет етеді. Мақаланың мақсаты – В. В. Радловтың сөздігіндегі араб, парсы сөздерінің лексикографиялану, қазіргі қазақ тілінде қалыптану үдерісін талдау. Бұл мақсаттан мынадай міндеттер келіп шығады: сөздіктегі араб, парсы сөздерін лексикографиялану ерекшеліктерін сипаттау, топтастыру; араб, парсы сөздеріне лингвостатистикалық талдау жүргізу; араб, парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдеби тіліндегі сабақтастығын, қалыптану үдерісін талдау.

Зерттеу нәтижесінде лингвостатистикалық әдіс негізінде қазақ лексикасындағы араб, парсы сөздерінің саны анықталады; В. В. Радловтың сөздікке алған араб, парсы сөздерін лексикографиялауда өзіндік ұстанымдары айқындалады.

Зерттеудің практикалық мәні: Қазіргі қазақ тіліндегі кірме араб, парсы сөздіктерін құрастыруда, сондай-ақ Қазақ тілінің ұлттық корпусының «Тарихи ішкорпусындағы» ауыз әдебиеті үлгілері мәтіндерінің метабелгілемдерін әзірлеуде септігін тигізеді.

Кілтті сөздер: Радлов сөздігі, араб, парсы, сөзтізбе, тарихи лексикография, кодификация.

Кіріспе

В. В. Радлов XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы этнография, тарих, салыстырмалы лингвистика зерттеулерін байытып, түркітану ғылымының дамуына баға жетпес үлес қосты. Ғалымның жасаған түрлі экспедициялық, археологиялық зерттеу нәтижелері [1] үлкен төрт томдық лексикографиялық еңбектің әзірленуіне мұрындық болды. В. В. Радловтың бұл сөздігі – түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тілінің лексикасын зерттеуде осы күнге дейін өзіндік құндылығын жоймаған лексикографиялық еңбек.

В. В. Радлов қазақ лексикасының тазалығы туралы сөз еткенде, қазақ тілінің белгілі бір қабатына араб, парсы сөздерін жатқызады. Алайда бұл сөздер басқа түркі тілдерінде төл тіліндегі дыбыстық ерекшелігін сақтаса, қазақ тілінде фонетикалық заңдылыққа бағына игеріліп, қазақ тілінің қазынасына айналған [2]. Р. Сыздықтың айтуы бойынша: «Тіл – жанды құбылыс. Оның лексикалық қабаты әрбір 5–10, 20–30 және одан да ілгері кезеңдерде толығып, жаңа сөздер пайда болып, сұрыпталып, кейбір бірліктер қолданыстан ығысып ескіріп жататындықтан, оларды тіркеп, талдап отыру тіл білімінің әрдайым қолға алып отыратын қарекеті» [3]. Зерттеуімізде Радлов сөздігіндегі араб, парсы сөздерінің лексикографиялану ерекшелігін, фонетикалық игерілу құбылысын, қазіргі қазақ әдеби тілінде қалыптану, неологизмдену үдерісін талдауды мақсат етіп отырмыз.

Материал мен әдістері

В. В. Радловтың мұрасын зерттеген К. Хұсайын, Н. Бүркіттің, Ф. Ахметова-Урманче теориялық еңбектері басшылыққа алынды. Араб, парсы сөздерінің қазақ тіліне игерілу мәселесімен айналысқан Л. Рүстемов, Р. Сыздық, Б. Жұбатова, И. Жеменей еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу материалы ретінде академик В. В. Радловтың төрт томнан тұратын «Опыт словаря тюркских наречий» атты еңбегі пайдаланылды.

В. В. Радловтың сөздік түзудегі лексикографиялық параметрлері мен ұстанымдарын белгіледі анықтауда тарихи лексикографиялық әдіс, араб, парсы сөздерінің лексикалық құрамын анықтауда лингвостатистикалық талдау әдісі, лексикалық тілдік бірліктердің фонетикалық, семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерін талдауда тарихи-салыстырмалы әдіс,

бірнеше мағынада қолданылатын сөздерді анықтауда семантикалық талдау әдісі пайдаланылады.

Нәтижелер мен талқылау

Лексикографиялық еңбектердегі сөзтізбеге алынған лексикалық бірліктерге лингвостатистикалық талдау жүргізу арқылы сол дәуірдің лексикасының және өзге тілдік қабатының қаншалықты орын алғандығы жайында тілтанымдық ақпарат береді Л. Ю. Тугушеваның айтуынша, сөздікте 1893 жылдан 1911 жылға дейінгі аралықта 24 басылыммен шыққан және шамамен 70 000 тілдік бірлік қамтылған. Бұл – үш тілді түркі-орыс-неміс тілдерінің сөздігі. Онда 40-қа жуық түркі тілдері мен диалектілерінің сөздері қамтылған [4]. М. Малбақов пен М. Берділәеваның есептеуі бойынша 40-қа жуық түркі тілдерінің ішінде қазақ лексикасына тән 8640 сөз бар екені анықталды.

Осы сандық мәліметтерді жинақтап, Радлов сөздігіндегі кірме араб, парсы сөздеріне лингвостатистикалық талдау жүргізгенімізде, есептеуіміздің қорытындысы шамамен мынадай болады (фонетикалық варианттары бар сөздерді алып тастағанда):

Кесте 1 – Радлов сөздігінің сөзтізбесіне алынған сөздер саны.

Радлов сөздігіндегі жалпы сөз саны	Қазақ сөздері	Қазақ лексикасындағы араб сөздері	Қазақ лексикасындағы парсы сөздері
70 000	8640	250	114
	12 %	2,89 %	1,32 %

Жалпы Радлов сөздігіндегі жалпы сөздердің ішінде қазақ сөздері 12 %-ын құрайды. Қазақ лексикасындағы араб сөздері парсы сөздеріне қарағанда көбірек қамтылған.

Кірме сөздерді әріп бойынша саралайтын болсақ, бірқатар айырмашылықтар байқалады. «А» әріптерімен басталатын араб, парсы сөздерінің сөзтізбесі мынадай:

Араб сөздері: айла, айт, айып, айбат, ауқат, ақыр, ақыл, ақиқат, ақірет, ақымақ, аят, айып, араз, арам, арыз, аруақ, алқа, Алла, адым, аспан, аза, азан, аман, аманат, амал.

Парсы сөздері: айдакар, анбар, ара, арамза, арман, адамзат, азар, азат, апын, абиыр, абдара.

Осы сияқты «Д» әрпімен басталатын араб, парсы сөздері былайша көрініс табады:

Араб сөздері: дауа, дағдыр, дерек, дәрет, дәм, дін, дәулет, дуа.

Парсы сөздері: дайым, дана, даныспан, далап, дадан, дау, дәуит, дәрігер, дерт, дәрмен, дат, десте, дем, дос, дүкен, дую, дидар, дәурен, дуана, дуакер, дутар, душар, дүйсембі, дүкен, дүние, дүре. Яғни сөздікте «А» әрпімен басталатын 27-сі араб сөзі, 11-і парсы сөзі; «Д» әрпімен басталатын 8-і араб сөзі, 26-сы парсы сөзі тіркелген. Бұл көрсеткіштен түйетініміз, а әрпімен басталатын араб сөздерінің көбі дерексіз атауларға, д әрпімен басталатын парсы сөздері тұрмыстық атауларға қатысты болғандықтан, көбірек кездеседі.

Осылайша барлық сөзді қарастырғанымызда, Радлов сөздігіне араб сөздері көбіне діни, қоғамдық-саяси, дерексіз ұғымдарға, парсы сөздері тұрмыстық бұйым атаулары, түрлі кәсіп иелеріне қатысты қамтылған. Парсы сөздерінің көбіне тұрмыстық атауларға қатысты көбірек болуының себебі ертедегі иран-түркі мәдени-экономикалық байланыстар тұрмыс-тіршілікке, сауда-сағтыққа, егіншілікке қатысты екені белгілі. Ислам дінін қабылдағанға дейін түркі халықтарының сөздік қорында жоқ кейбір зағтық атаулар халық санасында парсы тілінен енген сөздермен қалыптанса, ислам діні енгеннен кейін араб сөздері көбіне дерексіз, рухани атаулармен толығып, жалпытүркілік атауларға ие болды. Б. Жұбатова: «Парсы тілі түркілердің күнделікті тұрмыс-тіршілігінің барлық саласында этносаралық байланыс құралы ретіндегі Lingua franca қызметін атқарса, араб тілі мұсылман әлемінде ғылым мен білім, дін тілі ретіндегі жазба әдеби тілге айналғанын айтады [5].

Сөздіктегі араб, парсы сөздерінің лексикографиялануы. Радлов сөздік мақаласының сол жағы атау сөз, оң жақ бөлігі орыс, неміс тіліндегі семантикалық түсіндірме мен дәйектемелік материалдардан тұрады. Сөзтізбеге алынған сөздің тік жақшада қай тілдерде қолданылатыны, яғни қай тілден енгендігі туралы ақпарат беріледі. Егер сөз бірнеше мағынада қолданылса, сол мағыналары түгел көрсетіледі. Мәселен, араб тілінен енген *айбат* сөзінің тік жақшадағы *Kir.* қырғыз диалектісінің, *Kkir* қара қырғыз диалектілерінің сөзбелгілері. Содан соң этимоны араб. белгісімен көрсетілген. Екі мағынасы дәйектемелік материалдармен берілген.

айбат [Kir. Kkir., von arab. عيبات, vergl ай-бын, айбар]

1) (Kkir. Kir.) прекрасный, могучий, важный — vortrefflich, mächtig, angesehen; бу айбат болар (Kir.) это хорошо будеть — das wird gut sein; ағаң айбат кісі екән (Kir.) твой брать прекрасный человекъ — dein Bruder ist ein vortrefflicher Mensch.

2) (Kir.) сердитый, грозный видъ — zorniges Aussehen.

Сурет 1 – «Айбат» сөзінің сөздік мақаласы.

Қырғыз ғалымдары сөздіктегі *Kir.* белгісөзі байырғы қырғыз, яғни қазақ сөздеріне, одан кейінгі *Kkir* белгісөзі қара қырғыз сөздеріне қойылған, оның себебі қолжазбалардың көбі қазақ тіліне қатысты болса керек» деген пікір айтады [6].

Радлов сөздігіндегі араб, парсы сөздерінің сөздік мақаласы осы көрсетілген үлгідегі жүйені сақтағанмен, сөзтізбеге алынған сөздің қолдану аясы мен мағынасының тереңдігіне қарай әртүрлі беріледі.

Транскрипциялануы. В. В. Радлов орыстың академиялық әліпбиін негізге ала отырып, сөздікке арнайы транскрипция жүйесін құрады. Өзінің көптеген экспедициялық материалдары негізінде сол кезеңдегі түркі тілдеріне ортақ кездесетін кірме сөздерді әр тілдің (азербайжан, алтай, армян, түрік, башқұрт, қырғыз, татар, ұйғыр, хакас т.б.) дыбыстық және диалектілік ерекшеліктеріне сәйкес транскрипциялап, жеке-жеке сөзтізбеге алып, сол тілдердің белгісөзін (пометасын) қойып отырады. Ғалым осы жайында кітабының кіріспесінде былай дейді: «Чтобы облегчить сравнение наречий между собой, я указываю у каждого слова на родственные и соответствующие слова всех других наречий, так что читатель имеет возможность, без всякого труда, проследить и отыскивать связь родственных форм» [1]. Бұл В. В. Радловтың сөздік құрастырудағы басты артықшылығы деуге болады. Мәселен, арабтың *адаб* сөзі қарым, қазан, әзербайжан, осман диалектілерінде және шағатай тілінде а таңбасының үстінде умлаут қойылған нұсқасында, ал қырғыз, тараншы диалектілерінде а таңбасының үстіне умлаутпен қоса макрон нұсқасында берілген. Бұл кейбір түркі тілдеріндегі дауысты дыбыстың созылыққылығын білдіреді.

ʾādāp [Krm. Kas. Dsch., ʾādāp (Osm. Ad. OT),
سكف (Uig.), = arab. ادب]
прав, нравственность, ыжливост, хороее
воспитание, стыд, стыдливость – die Sitte,

ʾādāp [Kir. Tar. Kür. Tara] = ʾādāp
1) ыжливост, стыдливость, стыд – die
Sittsamkeit, Höflichkeit, Scham.
2) (Kir.) послушание – die Folgsamkeit, der
Geborsam.

Сурет 2 – «Әдеп» сөзінің екі түрлі транскрипцияланған нұсқасы.

Көрсетілген транскрипция жүйесі әртүрлі диалектілердің фонетикалық, графикалық айырмашылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

В. В. Радловтың жинаған шығармаларының көбі халық ауыз әдебиеті үлгілері болғандықтан, сөздікте кітаби лексикалық бірліктер молынан кездеседі. В. В. Радлов сөздікке жоғарыда айтылған ұстаныммен кітаби тілде кездесетін араб, парсы сөздерін қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін ескере отырып, ауызекі сөйлеу тілінде игерілген тұлғасында транскрипциялайды. Мысалы: *данешмәнд емес, данышман; тағам емес, дәм; араб емес, арап, сиан емес сия, харамзаде емес, арамза* т.б. В. В. Радлов бұл жайында: «... бұл кітаби өлеңдерді мен қазақ тілінің табиғатына жат грамматикалық формалар мен сөздерден сақтай отырып, араб және парсы тілдерінен енген сөздерді қолжазбада өте дұрыс жазылғанына қарамастан, сол қарапайым халықтың ауызша формасында беруге тырыстым. Осылайша бұл жазбалар түпнұсқадағына қарағанда әлдеқайда қазақы сипат алды», – дейді [1].

Сөзтізбеге араб, парсы сөздерінің ауызекі сөйлеу тіліндегі фонетикалық варианттары қоса қамтылған: *салам/сәлем, дұрыс/дұрыст, надан/дадан, тәріп/дәріп, зекет/секет, дұшпан/дұспан, дүйсембі/түйсембі, даныспан/данышман, рұқсат/лұқсат, қалық/халық, далап/талап* т.б. Кейбір тұстарында *arab.; pers.* белгісөздері сол кезеңдегі жиі қолданылатын тек бір вариантына ғана қойылған. Мәселен, *pers.* белгісөзі *дадан* сөзіне емес, *надан* сөзіне қойылған, *дүйсембі* сөзіне емес, *түйсембі* сөзіне қойылған:

Надан (сын) *pers.* – незнающий, невежественный, глупый, необразованный, дерзкий, грубый;

Дадан (сын) – надан; незнающий, необразованный;

Түйсембі (зат) (дүйсенбі) *pers.* – понедельник;

Дүйсембі (зат) – понедельник.

Алайда араб, парсы тілдерінен енген бірқатар сөздеріне *arab.; pers.* белгісөздері қойылмай кеткен. Мәселен, *адам, асыл, ажуа, абдыра/абдара* т.б. Белгісөздердің *arab.; pers.* қойылмау себебі араб, парсы сөздерінің түркі тілдеріне ерте кезден еніп, қазақ тілінің төл сөзіндей қабылдауынан болса керек.

Осылайша Радлов сөздігіне XIX–XX ғғ. қазақ лексикасындағы бір мағынадағы түрлі нұсқада жазылған кірме сөздер барынша қамтылған.

Сондықтан Радлов сөздігі араб, парсы сөздерінің қазіргі жазба тілде бірте-бірте нормалануына, қалыптануына игі ықпалын тигізген, кірме сөздер бойынша тарихи тілдік фактілер жинақталған алғашқы сөздіктердің бірі деуге болады. Бұл жайында Проф Н. Уәли: «Қазақ әдеби тілінің нормаларын практикалық жақтан алғаш қалыптандыру (кодификациялау) қазақ сөзінің хатқа түсе бастаған кезі болса, жазу нормаларын ғылыми жақтан қалыптандыру емле ережелері мен сөздіктерден басталады», – дейді [7].

Дефинициясы. Дефиниция – сөздік мақаланың маңызды бөлігі, сөзге берілетін қысқаша анықтама [8]. В. В. Радлов сөздік мақалаға алынған араб, парсы сөздерін әртүрлі тәсілдермен ашқан. Мәселен,

1 Түркі тілдерінде қолданылуы шектеулі сөздерді бір ғана сөзбен түсіндірген:

Даст (Krm.) *pers.* – рука.

Дард (Osm.) *pers.* – боль.

2 Синонимдес сөздердің тізбегімен ашқан:

Дастан (Krm.) *pers.* – рассказ, роман, басня.

Дабыл (Osm.) *pers.* – барабан, тамбурин.

3 Сөзге қысқаша түсініктеме беру арқылы анықтаған:

Дастар (Tar.) *pers.* – большая вышитая чалма.

Дастгір (Osm.) *pers.* – взявший рукой, покровитель, взявший в план пленение, пленник.

Сөздік мақалаға араб, парсы сөздерінің сол кезеңдегі семантикалық ерекшеліктеріне қарай бір немесе екі не одан да көпмағыналы сөздер қамтылған. Осыған орай сөздік мақалаларды топқа бөліп қарастыруға болады:

1 Түркі тілдеріне ортақ қолданылатын араб, парсы сөздері

2 Өзге түркі тілдеріне ғана тән араб, парсы сөздері

1 *Түркі тілдеріне ортақ қолданылатын араб, парсы сөздері.* Радлов сөздігінде түркі тілдеріне ортақ араб, парсы сөздері көп қамтылған: *абыр, абыз, аян, әдет, аманат, дау, дайым, ажал* т.б. Алайда белгілі бір лексикалық бірлік бір тілде екі мағынада қолданылса, екінші тілде үш мағынада қолданылады. Мәселен, парсының дана сөзінің Радлов сөздігінде: қазақ, осман тілдерінде мынадай мағыналары бар:

*Дана*¹ 1) ум, сообразительность; 2) сведущий, умный; дана адам – умный человек; 3) ученый.

*Дана*² осман тілінде: Теленок – кричать как теленок.

*Дана*³ осман тілінде: 1) Зерно, ягода; 2) Штука [9].

Радлов сөздігінде бір немесе екі мағынада тіркелген сөздер қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі кеңейген:

*Дана*¹ Біртектес көп заттардың жекесі, біреуі;

*Дана*² 1 Көпті көрген, тәжірибесі мол, оқыған-тоқығаны көп, ақыл-парасатын халық, жұрт мойындаған. 2. Дұрыс, терең, ақиқат. 3. Әділ тұра. // Кемеңгер, ақылды, білімге тәжірибесі мол, рухани әлемі бай, ел-жұрт мойындаған [10].

Радлов сөздігіндегі «дана» сөзінің көрсетілген омонимдік қатардың қазіргі қазақ тілінде бірінші және үшінші мағыналары сақталған. Қазіргі қазақ әдеби тілінде уақыт өте ішкі мағынасы біршама кенейіп, қалыптанғаны байқалады. Бұдан бұл сөздерден ежелден келе жатқан түркі халықтарына ортақ ұғым екендігін білдіреді.

Парсының «күн» мағынасындағы *antān* сөзі тараншы, қара қырғыз диалектілеріне ортақ сөз ретінде алынған, сонымен шағатай кітаби бірлік ретінде көрсетілген. Қазіргі қазақ тілінде мағынасы кеңейген: 1. Күннің көз сәулесі. 2. Күннің ыстығы, қызуы. 3. Ауыс. Қаһар, кәр, ызғар [10]. Тіпті қазақ тілінде парсы және түркі сөздерінің қатар келіп, стильдік мақсатта аптап ыстық плеоназмдық тіркес болып қалыптанған.

2 *Өзге түркі тілдеріне ғана тән араб, парсы сөздері.* Сөздікте 40 жуық түркі тілдері мен диалектілерінің сөздері қамтылғанын ескерсек, В. В. Радлов әр тілдің сөздік қорындағы араб, парсы сөздерін сол тілдердің қолданысына қарай іріктеп, жүйелеп тіркеп отырған. Ғалымның өзге түркі тілдеріндегі араб, парсы сөздерін фонетикалық, семантикалық ерекшеліктеріне, реңктеріне қарай топтастырып молынан қамтуы және сөздік мақала әзірлеуі, шығыс сөздері бойынша да көп ізденгендігін білдіреді. В. В. Радловтың айтуынша, сөздікке тек лексикалық материалдарды ғана жинап қоймай, қосымша Н. И. Ильминский, Л. З. Будагов, А. Тронский, Н. Вамбери, И. Гиганованың т.б. сөздіктеріндегі материалдарды пайдаланған. Соның ішінде Н. Вамберидің «Джагатайский этюд» еңбегіндегі лексикалық бірліктерді сөздігінің сөзтізбесіне алғанын ескерсек, қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын, алайда өзге түркі тілдеріне тән араб, парсы сөздері сөздік мақаланың біршама бөлігін құрайды. Мәселен, *абдаст* (омовение), *дахил* (войти), *дават* (приглашение), *дастара* (ручна пила), *дафтардар* (заведущий книгами о доходах и расходах), *дафине* (сокровище), *зымыстан* (зима, мороз) т.б. Мәселен, парсының «от» мағынасындағы *аташ* сөзі осман, қырым диалектілеріне ортақ болса, «ауру» мағынасындағы хасте сөзі луцк қарайымы, троки қарайымы тілдеріне ғана тән екендігін көрсетеді.

Бұл сөздер ортағасырлық жалпытүркі халықтарының күнделікті сөйлеу және жазба әдеби тілінің лексикасында актив қолданылғандықтан, қазіргі түркі тілдерінің лексикасына да жат болмаса керек. Себебі қазіргі қазақ тілінде қолданылмайтын кейбір араб және парсы сөздері өзбек, түркмен, түрік, әзірбайжан т.б. түркі тілдерінде кездеседі. Басқа түркі тілдерінен тағы бір айырмашылығы, өзбек тіліне ауысқан парсы сөздері, дыбыстық тұлғасы

тұрғысынан еш өзгеріссіз қолданылады. Бұның себебі орта ғасырда тәжік-парсы тілі Ферғана, Зеравшан, Қашқадарияда және Орта Азияның басқа да аудандарында кең таралып, халықаралық тіл қызметін атқарды. Яғни жазу-сызу мәдениеті жоғары дамыған тәжік-парсы тілі XV ғасырда Маргеланда, XVIII ғасырдың аяғына дейін Мервте және XX ғасырдың басына дейін де қолданылып келді.

Осылайша ескі және қазіргі кезеңдегі сөздіктердегі араб, парсы сөздерінің семантикалық құбылысын салыстыру арқылы қазіргі түркі тілдеріндегі, оның ішінде қазақ әдеби тіліндегі даму динамикасын анықтай аламыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақалаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (грант ЖТН АР19677715 «В. В. Радлов сөздігі: XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (лексика-семантикалық аспект)»).

Қорытынды

В. В. Радловтың сөздікке алынған араб, парсы сөздері бойынша мынадай ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді:

біріншіден, лингвостатистикалық талдау нәтижесінде сөздіктегі 700000 лексикалық бірліктен қазақ сөздері 12 % құрайды, оның ішінде араб сөздері – 2,7 %, парсы сөздері – 1,2 %. Бұл көрсеткіштен В. В. Радловтың Кіг. қырғыз диалектісі деген белгісөзді қазақыланып кеткен араб, парсы сөздеріне де қойған деген қорытындыға келуге болады;

екіншіден, халық ауыз әдебиеті үлгілері шығармаларындағы араб, парсы сөздерін лексикографиялауда өзіндік ұстанымдары болғаны анықталды:

- сол кезеңдегі түркі тілдеріне ортақ кездесетін кірме сөздерді әр тілдің (азербайжан, алтай, армян, түрік, башқұрт, қырғыз, татар, ұйғыр, хакас т.б.) дыбыстық және диалектілік ерекшеліктеріне сәйкес транскрипциялап, жеке-жеке сөзтізбеге алып, сол тілдердің белгісөзін қойып, сөздік мақаласын әзірлеген;

- кітаби тілде кездесетін араб, парсы сөздерін қазақ тілінің дыбыстық ерекшеліктерін ескере отырып, ауызекі сөйлеу тілінде игерілген тұлғасында транскрипциялаған;

- *Кіг.* белгісөзін қазақ жұртшылығына түсінікті, қазақтың төл сөзіндей болып кеткен араб, парсы сөздеріне қойған;

- сол кезеңдері жазба әдебиетте бірнеше фонетикалық вариантта кездесетін араб, парсы сөздерінің барлығын сөзтізбеге алған және оның ішінде жиі қолданылатын тек бір вариантына ғана (arab.; pers.) төл тіліндегі белгісөзін қойған;

● сөздік мақалада дефиниция түркі тілдерінің семантикалық ерекшеліктеріне қарай берілген;

үшіншіден, сөздікке тіркелген араб, парсы сөздері екі топқа бөліп қарастырылды. Атап айтқанда, 1. Түркі тілдеріне ортақ қолданылатын араб, парсы сөздері. 2. Өзге түркі тілдеріне ғана тән араб, парсы сөздері. Осы топтан сөздікке түркі тілдеріне ортақ араб, парсы сөздерінің көбірек қамтылғаны және өзге түркі тілдерінде көбіне омонимдік қатар құрайтыны анықталды;

төртіншіден, Радлов сөздігіндегі араб, парсы сөздері қазіргі қазақ әдеби тіліндегі мағыналырымен салыстыру нәтижесінде мағынасын сақтап қалғандар да, жаңа мағынаға ие болғандар да бар. Яғни олардың кейбірі қазіргі әдеби тілдің нормасын қалыптастырса, кейбірі қазақ терминологиясында қалыптанып, неологизмденген сөздер қатарынан да орын алған.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Радлов, В. В.** Опыт словаря тюркских наречий [Текст]. – СПб. : Тип. Имп. акад. наук, 1888–1911 гг. Том I–IV.

2 **Радлов, В. В.** Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 3. Киргизское наречие [Текст]. – Санкт-Петербург : Тип. Имп. акад. наук, 1870. – 712 с.

3 **Сыздықова, Р.** Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар. Ғылыми-танымдық зерттеу [Текст]. – Алматы : Арыс, 2009. – 272 б.

4 **Тугушева, Л. Ю.** В.В. Радлов – лексикограф и лексиколог [Текст]. // Тюркологический сборник. – М. : Наука, 1972. – С. 42–53.

5 **Жұбатова, Б. Н.** Қазақ тіліндегі араб, парсылық кірме фразеологизмдер [Текст].: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. 10.02.02 мамандығы. – Алматы : 2010. – 40 б.

6 **Мусаев, С. Ж., Садыкова, С. З.** Лексика кыргызского языка в словаре В. В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» [Текст]. № 1(79) 2018.

7 **Уәли, Н. М.** Графикалық өнер. Орфография. Орфоэпия [Текст]. – Алматы : 2018. – 250 б.

8 **Alberts, M.** Lexicography versus Terminography [Text] // Lexikos. – 2001. – Т. 11.

9 [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том.](#) [Текст]. – Алматы, 2011. 752 б.

10 [Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том.](#) [Текст]. – Алматы, 2011. – 752 б.

References

1 **Radlov, V. V.** Opyt slovarya tyurkskikh narechiy [The experience of the dictionary of Turkic dialects] [Text]. – St. Petersburg : Type. Imp. Academy of Sciences, 1888–1911. Volume I-IV.

2 **Radlov, V. V.** Obraztsy narodnoy literatury tyurkskikh plemen, zhivushchikh v Yuzhnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi. CH.3. Kirgizskoye narechiye [Samples of folk literature of Turkic tribes living in Southern Siberia and the Dzungarian steppe. Part 3. Kyrgyz dialect] [Text]. – St. Petersburg: Type. Imp. Academy of Sciences, 1870. – 712 p.

3 **Syzdykova, R.** Qazaq tilindegi eskilikter men jañalıqtar. Ğilmı-tanımdı zertew [Old and new in the Kazakh language. Scientific and Cognitive Research] [Text]. – Almaty : Aris, 2009. – 272 p.

4 **Tugusheva, L. YU.** V. V. Radlov – leksikograf i leksikolog [V. V. Radlov – lexicographer and lexicologist] [Text]. // Turkological collection. – M. : Nauka, 1972. – pp. 42–53.

5 **Jubatova, B. N.** Qazaq tilindegi arab, parsılıq kirme frazeologizmdler [Arabic and Persian idioms in the Kazakh language] [Text]. : Diss prepared to obtain the degree of Doctor of philology. abstract. Specialty 10.02.02. - Almaty: 2010. – 40 p.

6 **Musayev, S. ZH., Sadykova, S. Z.** Leksika kyrgyzskogo yazyka v slovare V. V. Radlova «Opyt slovarya tyurkskikh narechiy» [The vocabulary of the Kyrgyz language in the dictionary of V. V. Radlov «The experience of the dictionary of Turkic dialects»] [Text]. № 1(79) – 2018.

7 **Wäli, N. M.** Grafikalıq öner. Orfografiya. Orfoépiya [Graphic art. Spelling. Orthoepy] [Text]. – Almaty : 2018. – 250 p.

8 **Alberts, M.** Lexicography versus Terminography [Tekst] // Lexikos. – 2001. – Т. 11.

9 Qazaq ädebı tiliniñ sözdigi. On bes tomdıq. 4-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 4.] [Text]. – Almaty, 2011. – 752 p.

10 Qazaq ädebı tiliniñ sözdigi. On bes tomdıq. 1-tom. [Dictionary of the Kazakh literary language. Fifteen volumes. Volume 1.] [Text]. – Almaty, 2011. – 752 p.

30.05.24 ж. баспаға түсті.

11.06.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Сейтбекова¹, М. Малбаков², Г. Мамырбек³, С. Құлманов⁴^{1,2,3,4}Институт языкознания

имени А. Байтұрсынұлы,

Республика Казахстан, г. Алматы

Поступило в редакцию 30.05.24.

Поступило с исправлениями 11.06.24.

Принято в печать 25.11.24.

СЛОВАРЬ В. В. РАДЛОВА: ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЕ АРАБО-ПЕРСИДСКИХ СЛОВ

Словарь В. В. Радлова «Опыт словаря тюркских наречий» (далее словарь Радлова) – уникальный лексикографический труд в области тюркологии который, охватывает лексику тюркских народов XIX–XX вв. Особенно считается одним из ценных материалов для изучения вопросов формирования казахской лексики. Учитывая, что одним из основных пластов казахской лексики являются арабские и персидские слова, степень их лексикографирования, семантические особенности использования в словаре Радлова и их формирования, возрождения в современном казахском языке требует специального изучения. Целью настоящей статьи является анализирование лексикографирования арабских и персидских слов в словаре Радлова и их процесс кодификации в казахском языке. Достижение этой цели осуществляется путем решения следующих задач: выявить арабских и персидских слов в словаре; описать особенности лексикографирования и произвести классификацию; провести лингвостатистический анализ арабским, персидским словам; анализировать преемственности и кодификации арабских, персидских слов с современным казахским литературным языком.

В результате исследования на основе лингвостатистического метода будут определены количество арабских, персидских слов в казахской лексике; будут выявлены принципы лексикографирования В. В. Радлова арабских, персидских слов, взятых в реестр.

Практическая ценность исследования: будет способствовать созданию современного казахского арабо-персидского словаря, также разработке метаразметок текстов образцов устной литературы «Исторического подкорпуса» Национального корпуса казахского языка.

Ключевые слова: словарь Радлова, арабский, персидский, историческая лексикография, кодификация.

*A. Seitbekova¹, M. Malbakov², G. Mamyrbek³, S. Kulmanov⁴^{1,2,3,4}Institute of Linguistics

named after A. Baitursynuly,

Republic of Kazakhstan, Almaty

Received 30.05.24.

Received in revised form 11.06.24.

Accepted for publication 25.11.24.

DICTIONARY OF V. V. RADLOV: LEXICOGRAPHY OF ARABIC-PERSIAN WORD

V. V. Radlov's dictionary «The experience of the dictionary of Turkic dialects» (hereinafter Radlov's dictionary) is a unique lexicographic work in the field of Turkology that covers the vocabulary of the Turkic peoples of the XIX–XX centuries. It is especially considered one of the valuable materials for studying the formation of the Kazakh vocabulary. Considering that one of the main layers of the Kazakh vocabulary are Arabic and Persian words, the degree of their lexicography, the semantic features of their use in Radlov's dictionary and their formation, the revival in the modern Kazakh language requires special study. The purpose of this article is to analyze the lexicography of Arabic and Persian words in Radlov's dictionary and their codification process in the Kazakh language. This goal is achieved by solving the following tasks: to identify Arabic and Persian words in the dictionary; to describe the features of lexicography and classify; to conduct a linguistic and statistical analysis of Arabic, Persian words; to analyze the continuity and codification of Arabic, Persian words with the modern Kazakh literary language.

As a result of the research, the number of Arabic and Persian words in the Kazakh vocabulary will be determined on the basis of the linguostatistical method; the principles of V. V. Radlov's lexicography of Arabic and Persian words taken into the register will be revealed.

Practical value of the research: it will contribute to the creation of a modern Kazakh Arabic-Persian dictionary, as well as the development of meta-tags of texts of samples of oral literature of the «Historical subcorpus» of the National Corpus of the Kazakh language.

Keywords: Radlov's dictionary, Arabic, Persian, historical lexicography, codification.

<https://doi.org/10.48081/SKML9411>

***Е. Қ. Сейтқазы¹, А. А. Мәуленов²**

^{1,2}Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1388-8542>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2467-1218>

*e-mail: erke_kaznu@mail.ru

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МИФТІК МОТИВТЕР МЕН ОБРАЗДАРДЫҒЫ ГЕНЕЗИСІ

Жыр алыбы атанған Жамбыл Жабаев шығармашылығы сан-салалы. Бүгінгі күнге дейін ақын поэзиясы әдебиеттану ғылымындағы бірнеше іргелі зерттеу еңбегіне арқау болды. Ғалымдар ақын жырлары мен айтыстарын әр қырынан зерттеп, Жамбылтану ғылымына орасан зор еңбек сіңірген. Десек те, Жамбыл Жабаев шығармашылығындағы мифтік сарын, мотивтер, образдар әлі де болса жете зерттелген жоқ. Ал халық ақынының жырлары халықтың танымынан, тамырынан сыр шертпеуі мүмкін емес.

Мақалада халық ақынының шығармаларындағы мифтік сарынды зерттей отырып, оның туындыға үстейтін мәніне үңілеміз. Сол арқылы шығарма мәнін өзге қырынан таныстыруға, мағынасын толықтыруға болатынын зерделейміз. Сонымен қатар, ақын жырларындағы мифтің поэтикалық қуатын да айқындап, мифтік образдар жүйесінің бірізділігіне мән береміз. Мотивтер мен образдардың генезисіне тереңдей тоқталамыз.

Миф – халықтың протодіні, арғы танымы ретінде саф қалтында сақталмағаны ғылымға аян. Ал оның әдеби шығармада көрініс табуы тіпті елусіз болуы ықтимал Сондықтан мифтік мотивтер мен образдарды ақын жырларының жекелеген жолдарынан іздеуге тура келеді.

Халық тұрмысымен, танымымен біте қайнасқан Жамбыл ақынының жырлары оқырманын сол терең таныммен қайта қауыштырады. Ол өз кезегінде халықтың ұлттық кодына жетелері сөзсіз. Сондықтан халыққа жырлары етеңе таныс Жамбыл Жабаев поэзиясындағы мифтік мотивтердің зерттелуі өзекті мәселе.

Кілтті сөздер: мифология, таным, тотем, мифтік сана, мифтік образ, мотив.

Кіріспе

Мифология қазақ ғылымында фольклордың «ең көне жанры» ретінде оқытылып келеді. Дегенмен мифті фольклордан бөле қарастыратын ғалымдар да бар. Миф типологиясы төңірегіндегі таласты Е. М. Мелетинский үшке жіктейді. «...фольклор шеңберіндегі мұндай айырмашылықтың қиындығын американдық үндістер мифологиясының ең ірі мамандары, мысалы, Ф. Боас пен С. Томпсон бірнеше рет атап өтті. С.Томпсон мифті ертегінің бір түрі санайды. Кейбіреулер, керісінше, барлық қарабайыр ертегілерді миф деп атауға бейім. Ара-тұра, ымыра ретінде «мифологиялық ертегілер» термині пайда болады» [1, 140 б.], – дейді.

К. Леви-Стросс, М. Элиаде, П. Андреас сынды мифологтар миф теориясын жасай отырып, оның фольклордан негізгі айырмашылықтарына мән берген. Осы ғалымдар еңбегіне сүйене келе Н. Б. Мечковская «мифология мен фольклор сана дамуының екі сатысы» деген қорытындыға келеді. «Мифология – тарихи тұрғыдан халықтың ұжымдық санасының алғашқы формасы, діни, практикалық, ғылыми, көркемдік таным элементтері әлі ажыратылмаған, бір-бірінен оқшауланбаған кезеңдегі дүниенің тұтас бейнесі. Фольклор тарихи жағынан халықтың алғашқы көркемдік (эстетикалық) ұжымдық шығармашылығы (сөздік, сөздік-музыкалық, хореографиялық, драмалық) болып табылады. Егер мифология ежелгі дәуірдің ұжымдық «дінге дейінгі» сенімі болса, онда фольклор – тіл сияқты ұжымдық авторы жоқ, жазылмаған халық өнері» [2, 105 б.].

Мифке байланысты Н. Верещагина: «...миф – бір жағынан адам санасының дамуының алғашқы кезеңдерінде пайда болған дүниенің иллюзиялық бейнесі болса, екінші жағынан оны шынайы, нақты оқиғалар мен интеллектке негізделген түсінік [3, 57 б.], – десе Дж. Фрезер: «Ескі өсиеттегі фольклор» еңбегінде Інжілдік әңгімелерді халықтар мифтерінен іздейді. «Инжілдің өзгеріске ұшырағанын айта отырып, оның түпнұсқасын халықтар арасында сақталған мифтік әңгімелер арқылы қалыптастыруға болады [4, 6 б.] деген тұжырымды алға тартады. Бірі ілкі түсінікке, екіншісі діннің бастауына теңеген мифті француз ғалымы К. Леви-Стросс: «...мағынаның дыбыстық формадан бөлек өмір сүруіне мүмкіндік беретін тілдің ең жоғарғы формасы» [5, 110 б.] деп атады. Яғни халықтардың бәріне бірдей ежелгі таным. Осы тұрғыдан келгенде фольклор мен мифтің басты айырмашылығы мынада: миф – дүние, қоршаған әлем туралы қасиетті түсініктер мен сенім объектісі (дін) болса, фольклор – өнер, дүниенің көркемдік көрінісі. Бірі халықты сенімге, өлімнен кейінгі өмір мен құдайлармен қарым-қатынасқа баулыса, халық өнері адамды жақсылыққа, мейірімге тәрбиелейді.

Мифология мен фольклор арасындағы айырмашылықтар іргелі болғанымен, олардың генетикалық бірлігі де өте маңызды. Осы тұста мифтің саф күйінде сақтала бермейтінін айтып өткен абзал. Өйткені қоғамдық формацияның және жаңа діннің келуімен миф көмескілене береді. Сондықтан мифтік нанымдардың ертегілер мен аңыздарға, сөз тіркестеріне, фразеологизмдерге, әсіресе мақал-мәтелдерде жасырынуы заңдылық. Ал әдеби шығармалардағы, тарихи жыр-дастандардағы миф сарқыншақтары тіпті тереңге тартады.

Жамбыл Жабаев шығармаларының мифтік астарына үңіле келе ондағы образдар мен мотивтердің халыққа етене жақындығын түсінеміз. Ақын өлеңдерінде мифтік образдардың түркілік немесе прототүркілік емес, бертіні қазаққа жақын бейнесін қолданады. Сонымен қатар ондағы мифтік образдар арнайы біліммен қаруланбаған адамның көзіне түсе де бермейді. Дегенмен ақын шығармаларында мифтік бейнелер арқылы кейіпкерлерінің мінезін, жалпы образын нақ ашып көрсеткен. Тіпті ұлттық колоритті бояулардың өзін мифтік астарда пайдаланғаны байқалады. Осы тұста «Жамбылдың поэзиясы халықтың өмірімен тығыз байланысты» [6, 9 б.] деген қорытынды сұранып тұрады.

Жамбыл ақын айтыстарында бақсылық сарынды қарсыласын тұқырту үшін көптеп қолданған. Ө. Қоңыратбаев «бақсылар сарынында магия, шаман, ислам ұғымдары араласып жатады» [7, 58 б.] дейді. Яғни бұл сарынның өзіндік магиясы бар екенін жоққа шығаруға болмайды. Ал бақсылық қазақтың ежелгі Тәңіршілдік танымынан қалғанын ескерсек, мифтік астардан да алыс емес екенін түсінеміз. Яғни Жамбыл Жабаев мифтік образдар мен мотивтерге ғана емес, сарындарға да көп жүгінеді.

Материалдар мен әдістері

Көркем әдебиеттегі мифтің орны ерекше. Ол әдебиетке жаңа сюжеттер мен образдар әкеліп, адам жанын һәм түпкі танымына жетудегі маңызды рөл атқара алады. Сонымен қатар мифтік бейнелер метафора мен эпитеттің, жалпы теңеудің жаңа формаларын жасауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыда мақаланың негізгі материалы ретінде Жамбыл Жабаевтың дастандары, өлеңдері мен айтыстары алынды. «Бабалар сөзі» жүз томдығының «Қазақ мифтері» кітабы, С.Қондыбайдың «Арғы қазақ мифологиясы» еңбегі мифтік мәтіндердің дереккөзі ретінде пайдаланылды.

Ал мақаланың теориялық негізі ретінде Дж. Фрезердің «Ескі өсиеттегі фольклор», Е. Мелетинскийдің «Миф поэтикасы» және Ө.Қоңыратбаевтың «Эпос және оны айтушылар» еңбектері алынды.

Мақаланы дайындау барысында жалпылау, салыстыру және анализдік әдістер қолданылды. Зерттеу барысында теориялық формализация әдісіне көбірек назар аударылған. Сонымен қатар, мифтердің трансформациясы

тарихи негізде зерттеліп, оған әлеуметтік-мәдени әдіспен анализ жасалды. Когнитивті-ақпараттық әдіс арқылы мифтік образдар галереясының өзгерісіне, олардың атауларының экспрессивті мәніне назар аударылған.

Нәтижелер және талқылау

«Жамбыл Жабаев шығармаларындағы мифтік образдар» атты мақаламызда «ақын шығармашылығындағы зұлым мифтік бейнелерді топтастырдық. Шығармалардағы мифологиялық сарын осындай мифтік бейнелер арқылы берілген. Оның бірі – халық арасында бүгінге дейін кеңінен қолданылып келе жатқан «Айдаһар» бейнесі» дей келіп: «Айдаһар мифтік ғаламда жылан образымен шендестірілген, олар бірінің орнына бірі қолданыла береді. Жылан мен айдаһар синоним ретінде түсіндіріледі» деп топшылаймыз. Иә, Жамбыл Жабаев бұл екі образды да зұлымдықтың бейнесі ретінде суреттеген. Ол ақынның «Сарыбайдың баласы Қисыбайға айтқан сөздерінде» кездеседі:

Көрдім талай байларды,

Халықтың бағын байлаған.

Айдаһардай айбарлы,

Елді сорып жайлаған [8, 34 б.].

«Айдаһар (аждаһа) – қазақтың ертегілік және мифтік дәстүріндегі құбыжықтың жалпылама атауы» [9, 332 б.]. Бұл сөздің бізге парсы тілінен енгені туралы мәлеметтер жетерлік. Бұл сөз ретінде түркі тіліне VII ғасырларда енген болуы ықтимал. С. Қондыбайдың айтуы бойынша түркілік айдаһар туралы қытай жылынамалары осылай дейді. Ал М.Қашқаридің сөздігінде (XI ғасыр) айдаһар сөзінің түркілік баламасы ретінде «бүке» сөзі жазылған. Осы сөзден қазақтың «Бөкей» есімі шығатынын да айтып өтуге болады. Яғни айдаһар сөзі келгенге дейін де, түркілерде айдаһар туралы ұғым, тіпті оның өзі болған деген нақты дерек келтіре аламыз. Яғни «айдаһар» сөзі қазаққа дінмен келіп сіңіскен. Тек атауы ғана емес, ислам діні өзіндік айдаһар образын да ала келген. Осы тұста С.Қондыбай қазақтағы айдаһар образын екіге бөледі. **Ертегілік және мифтік.**

«Ертегілік айдаһар – бүгінгі қазақ ертегілері мен аңыздарындағы, ал «басқа» айдаһар – реконструкцияланып отырған дей-түркілік мифтік тұрпат». Ислам дініндегі жыланның «зұлымдық» символы екені мәлім. Ібіліс соның кейпіне еніп, Хауа ананы азғырды. Нұх кемесінің тесігін бекіткені үшін ең тәтті қанды сұрады... Осы екі діни әпсана парсы халықтарының да фольклорындағы түпкі жылан образын ысырып тастады. Осы тұста жылан мен айдаһардың егіз екенін дәлелдей аламыз.

Діни қиссаларда Нұх кемесінің тесігін жылан бекітетін. Ал ол қазақ ертегісіне «ауру айдаһар» кейпінде ауысып келді. «Қарлығаштың құйрығы неге айыр» атты ертегі астарында осы Нұх кемесіндегі оқиға

жатқан болатын. Қазақта сақталған «жан-жануарлар туралы» мифтердің бірінде «Егер жыланға жүз жыл адамның көзі түспесе, ол айдаһарға айналады» [10, 75 б.] делінген. Осылай жылан мен айдаһар образдарының біртектілігі түсінікті болды.

Қазақтың жыланға (айдаһарға) деген құрметі ғұрпында сақталғанымен (басына ақ құю, жылан қайыс ырымын жасау) дінмен бірге санасы өзгеріске түскен болатын. Сондықтан Жамбыл дәуіріндегі және бүгінгі қазаққа да «ертегілік» айдаһар жақын. «Жан-жағын жалмаушы зұлым». Дегенмен ақынның жылан мен айдаһар бейнелерінің арғы рух хәм қорғаушы кейпінде болғанын білмеуі мүмкін емес. Өйткені «Едіге», «Шора» батыр жырларын жырлаған ақын «Орақ-Мамай» батыр жырын білмеуі мүмкін емес. Ал сол жырда:

Сол бір шаңның астында
Айдаһар – жылан жан көрді
 Өгізхандай бұл қалмақ
Жыланды көзі көреді
 Келді де жылан Орақтың
 Беліне **айдаһар** – **жылан** оралды...
 ...Баба Түкті пірлері,
Айдаһар болып көрінді [10, 45 б.]

деп келетін жолдардан айдаһар бейнесінің қорғаушы, түпкі рух екені көрінеді. С. Қондыбайдың пікіріне сүйенер болсақ, «жылан мен айдаһар жер астына кеткен баба рухының бейнесі саналады».

Енді ақын жырларындағы «ит» мақұлығының образына келейік. «Иттей көрдім төрені, тамаққа тойса үретін» деген жолдар кездеседі. Қазақ лексиконында «иттей болып келу», «иттік жасады», «ит байласа тұрғысыз» деген сияқты сөздер кездеседі. Төрені итке теңеу арқылы ақын оның образын халыққа бірден жеткізіп отыр. Дегенмен, «Патша әмірі таралды» өлеңінде ақын сөзін:

Не болмаса шыбындап,
 Тағдырыңа көну бар.
 Көнсең, күнде шығындап,
Ит қорлықта өлу бар! [8, 44 б.]

деп аяқтайды. «Иттей болу», «ит қорлықта» өлу деген сөздердің астары қасқыр текті жануардың бейшаралығын көрсетеді. Қазақтың «иттің иесі, бөрінің киесі бар» деген сөздің өзі осы қорғаушы мақұлықты кемсітіп тұрғандай. Дегенмен осы сөздің «иттік иесі, бөрінің тәңірі бар» деген нұсқасы да кездеседі. Қазақтың ит туралы мифтеріне назар салайық. «Құдай Тағала әуелі адамның тәнін топырақтан жаратып болып, жерге қойып, итке күзеттіріп, өзі тәнге жан алып келмекші болып кетіпті. Сол мезгілде тәнің

жанына шайтан келіп, тәнді жоғалтпақшы болыпты. Көзіне жақсы көрінген соң ит тәнді шайтанға бұзуға бермей, үріп, өзіне қарсы шауып тұрыпты. Сонда шайтан итке суық жіберіпті. Ит жүнсіз тақыр болған соң, суыққа ұшып, өліп қалған мезгілінде, шайтан адамның тәніне жақын келіп, неше мәртебе түкіріп жіберген. Күнәнің басы осыдан болып, азап көрмек, ауырмақтық бұдан қалған. Сол мезгілде Құдай Тағала қайтып келіп, жанды тәнге салып, шайтанға қаһар қылып, сонда да бұл ауру, күнәні адамда қалдырған. Дүниеде тұрған уақытта қажеті бар екен деп және итке жақсы адал қызмет қылғаны үшін жылы тон берген», – дейді «Бабалар сөзі» 100 томдығының Қазақ мифтері кітабында. Бір деректерде шайтан итті алдап, алаңдатып жіберіп түкірген екен делінеді. Сол үшін ит адам алдында өзін мәңгілік қарыздар санайтын көрінеді. Иесін қорғап жанқияры да сондықтан. Қай мифке қарасаңыз да иттің қорғаушы, қызметші екені байқалады» [11, 6 б.].

С. Қондыбай «иттің де, қасқырдың да бейнелері бастапқы ортақ бейне – ілкі жыртқыш бейнесінен өрбіп шыққан. Иттің қолға үйретілуі оның қосымша, қасқырда жоқ мифтік-функционалық сипаттарға ие болуына мүмкіндік берді» [9, 129 б.] дейді.

Иттің мифтік негізгі функциясы ретінде арғы дүние мен осы дүниені байланыстырушы, хәм екі ортада адам жанын тасушы образ. Қазақтың балаға қырқынан шыққанша иткөйлек кигізуінің мәні иттің «жан тасушы» бейнесіне негізделген. Өйткені қазақ қырқынан шыққанша бала екі дүниенің арасындағы табалдырықта тұрады деп сенген. Ал оның шын жанын әкеліп беруші образ – ит. Иткөйлектің мәні осында. Сонымен қатар, иттің өз жанын адаммен алмастыратын кездері де болатын. Қазақта «буыншак, аспа ауруларын көз алдында итті асып өлтіру арқылы ұшықтап емдейтін ғұрып бүгінгі күнге дейін қытай және оңтүстік қазақтарында сақталған». Яғни адам орнына ит өлмек...

Осы тұрғыдан келгенде «ит» жамандықтың емес, «адалдықтың» символы болуы керек емес пе?! Оның адалдығын дәлелдейтін, қасиетін танытатын сөздер көбіне ырым-тиымдарға ғана сақталған. «Итті теппе, итке су шашпа» сынды тиымдар мен «иттің басына шомылдыру» ырымының астарында жануар қасиеті жатыр. Неге көмескіленді дегенге келсер болсақ, түркілік тотем бөрі болған шақтарда иттің қасиеті көмескілене түскен болса керек. Сонымен қатар, ислам діні де иттің қызметін «амалсыздан» етіп көрсеткен еді. Діни қиссалардың бірінде «иттің құдайдан жас сұрай келгені» айтылады. Сонда өзінің «өмір бойы тек адамға қызмет ететінін естіген иттің көңілі түсіп, құдай берген 30 жастың 10 жасын ғана өзіне қалдырған екен». Яғни ит иесіне қызмет етуге амалсыз көнген. Жамбыл поэзиясындағы екі образдың да астарында осы иттің «амалсыздығы» жатқандай. Дегенмен, «иттей төре» деген тіркестен «төренің де иесі болуы мүмкін – ит емес пе?»

деген сауал туады. Яғни «төре – ит болғанда, оның иесі – халық». Халық ашықтырса бұратылып өлер, ал тамаққа тойдырса үріп, қорғаушы болар. Яғни төренің есіне қара халықтың қасиетін, ие екенін түсіріп тұрғандай ақын жыры.

«Ит қорлықта өлу» тіркесінің де мәнін иттік мифтік екінші функциясымен түсіндіруге болар. Жанын айырбастау. Патша әскерінің қара жұмысшы болуға шақырған жарлыққа қазақ жігіттері барса, өз жанын өлімге алмастырғаннан басқа не істер еді? Осылай Ж. Жабаев жырларындағы мифтік екі бейне генезисі бізді мүлде басқа ойларға, ерекше интерпретацияларға бастайды.

Сонымен қатар, Жамбыл Жабаев шығармаларындағы «көк» сөзінің көп қолданылуы да назарымызды аудартып отыр. Жамбыл ақынның Құлманбетпен айтысында:

Жоғарғы шеті Мырзабек,

Бәрі де өңшең **қаракөк**.

Арғы атасы Қашке – қарадан хан болған,

Қылған ісі Әбілпейіске таң болған [8, 154 б.] деген жолдар кездеседі.

Осы өлеңдегі «қаракөк» деген сөздің не мағына беретінін көбі біле бермейді. Зерттеуші Т.Жұртбай: «Бекзадалықтың, мырзалықтың, шексіз өктемдіктің, бақ-дәулеттің ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өздерін ерекше жаратылған тұқым есебінде марапаттайтын «қаракөктің» баламасы өзге ұлтта да ұшырасады. Шыңғысханның ата-бабасының нұрдан жаралуы, Еуропадағы асыл тектілердің «голубая кровь» деп аталуы соған саяды. «Қаракөк үзілмеген тұқымның» билігі мәңгілік үстемдікке айналған. Әсіресе, ру-ру болып тіршілік құрып, өмір сүретін көшпелі жұрт үшін бұл қатып қалған қағида», – дейді [12, 38 б.]. Яғни, қаракөк – үзілмеген билік пен байлықты білдіретін сөз. Сондай-ақ, қаракөк қазақтың жылқысының да түсі саналады. «Қазіргі қазақ әдебиетінде, оның ішінде баспасөзде халқымыздың ең жақсы көрген түсі ақбоз деп дәріптеліп жүр. Шын мәнісінде, боз түсті ардақтауы басқаша екенін, ал қазақтың жылқы түлігіндегі жақсы көрген түсі қаракөк болғанын жылқы шаруашылығын зерттеуші А.Токтабаев ел арасынан жинаған мәліметтерімен дәлелдейді» [13, 214 б.].

Жалпы «көк» сөзінің бірнеше мағынасы бар. Көне қыпшақ тілінде «көк» сөзі «тамыр», «тек», «түбір» мәнінде қолданылған [14, 67 б.]. Өсу-өну мағынасында да қолданылады. «Көктеу», «көктем», «көкке іліну». Осы мағынасымен қазақы көк түс өзіне жасыл түсті де сіңіріп алады. Өсімдіктердің негізгі реңкі «жасыл» ғой. Осы көктеу мен жасыл өсімдікті біріктіретін екі «көктің» бірігер тұсы бар. Ол «аспан» мағынасы. «Бұл жердегі басты идея – бүкіл ғалам «ғаламат өсімдік» болса, онда оның өсіп өну нүктесі болуы тиіс. Яғни «көк» сөзі бүкіл ғаламның өсіп-өнуіне мүмкіндік беретін ілкі тұрпат, протокосмос». Осы аспан мағынасынан «Көк Тәңір» деген ұғым шығады.

Яғни тәңіршілдікте Тәңірдің мекені – аспан (көк) болатын. Бұл ұғымнан «Көк Түркілер» деген біздің халықтың протоесімі шықпақ. «Көк Түрік» – «Тәңір түркілері» немесе Тегі Тәңірден тарағандар. Жоғарыда айтып өткен «бөрінің тәңірі бар» деген сөздің астарында да қасқырдың Тәңір текті екені жатқанындай. Яғни Түркі мен Бөрі бір тектен. Осылай топшылай келгенде «көк» – Тәңір мағынасында да қолданылуы ықтимал. Тура емес, жанама. Көк түстік Тәңірмен, жалпы Құдаймен байланысы түркілік архитектурада да көрініс табады. Олай дейтініміз Әмір Темір заманында салынған бүкіл ғимараттар «көк» түспен әрленген. Сондай-ақ олардың барлығының күмбезі көк түсті. Жамбыл Жабаев Құлманбетпен айтысында: «Алматының шәһәрінде, «Көк күмбез» үйді салдырған» деп жырлайды. «Көк күмбез үй» деп отырғаны – мешіт болуы да ықтимал.

Жыр алыбының Айкүміспен айтысында:

Барарсың бір жаманға өзің қор боп,

Отырсың қарқарадай әзір зор боп.

Көзіңе **көк шыбынды** үймелетер,

Көргенің өле-өлгенше ылғи сор боп [8, 129 б.] –

деп қызды тұқыртады. «Көзіне көк шыбын үймелеу» қазақта қиындықпен астасады. Бірақ қиындықтың ең ауыры «өлім». Бір есепте көк шыбын көмусіз қалған адамның ғана көзіне үймелер. Яғни тура мағынасына келгенде «көзіне көк шыбын үймелету» – өлтіріп, көмусіз қалдыру деген мағына берер еді. Екінші жағынан «көк» сөзін Тәңірмен астастырар болсақ, Тәңір қаһарына ұшырау деген де мән табуға болатындай. Тәңір қаһарына ұшырау – өлім.

Ақын шығармаларында кейіпкерінің тегін, мінезін, жалпы қоғамдық келбетін осындай мифтік образдар арқылы ашып көрсетеді. Ал бұл образдар астарында ұлттың қанша ғасырлық тарихы жатыр.

Жамбыл жырларында қазақтың жыл қайыруына байланысты, Қыдыр бейнесіне байланысты екі мотивті ерекшелеп алуға болады. Әсіресе Қыдыр образы Жамбыл жырында ерекше суреттеледі.

Мифолог Серікбол Қондыбай «Қыдыр ата бейнесінің шығу тегі. Қодар» атты мақаласында Қыдырдың түбі қазақ эпосындағы Қодармен байланысты деген тұжырым жасайды. Келтірілген деректердің көбі сумен байланысты болатын. Расында Қодар құдық қазушы болса, Қыдыр бара су жағалап жүретін тұлға. Ол туралы әңгімелердің көбінде Қыдырды өзен жағасында, қамыс арасында кезігеді адамға. Егер С.Қондыбай болжамын тереңдей қарар болсақ, Қыдыр түркінің төл образы. Олай дейтініміз Қодар есімі аталатын «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жыры исламға дейінгі жыр. Ақын-мифолог Ә.Балқыбек бұл жырдағы «адамның өзіне қол жұмсауының тұрпайы суреттелмегенін» алға тарта отырып, жырдың алғашқы авторының

исламнан бұрынғы қазақ даласындағы діндердің бірін ұстанғанын айтады [15, 77 б.]. Ол дін – будда. Өйткені бірге өлу, қол жұмсауға толерантты қарау осы дінге тән болатын.

Қодар суреттелген жыр исламнан ары болса, Қодардан өрбіген Қыдыр бейнесі де ислам дінінен арыға кетпей ме? Яғни қазақ арасында «шөлдегенге су берер Қыдыр (Қодар) баба» ислам дінімен астаса келіп, бүгінгі біз танытын «шапағатшыға» айналып кеткен. Әңгімелерде «Қыдыр кездесіп, байлық пен өнер» сияқты бір-біріне кереғар дүниені адамға ұсынатыны айтылады. Бұл оқиғалардың көбі далада мал бағып жүрген немесе адасып қалған адамдардың басында болатын. Қалауын айтқан адам Қыдырға қолын соза бере ұйықтап кетеді. Содан ол ұзақ ұйықтап ояғанда мал да аман, өзі де аман. Тек 2-3 күн уақыт өткен. Осы тұста малдың амандығына назар аударалық. Жамбыл ақын «Кәдірбайдың төбеті» атты жырында оны ақындардың мақтағанын мазақ ете:

«Тәңір ашқан бағыңды,

Қыдыр баққан малыңды [8, 38 б.] –

деп жырлайды. «Қыдырдың қолдайтынын, жолдас боларын, қонатынын» білеміз. Бірақ «Қыдырға мал бақтыру» деген тіркесті Жамбылдан ғана кездестіріп отырмыз. Кекету сияқты көрінеді, әрине. Бірақ бізге сөзді экспрессивті эмоциясы емес, мәні маңызды. «Малды Қыдырға бақтыру» - Қыдардан қалаған нәрсесін алған адамның ісі. Яғни мифтегідей ол ұйықтап кетеді. Ал малды сол аралықта Қыдыр бағады деген тұспал бар. Яғни Жамбыл ақын қазақы мифтік-діни образды, мотивті суреттеуде мүлде басқа жол тауып отыр.

Қорытынды

Жамбыл жырларындағы мифтік образдар мен мотивтер шумақтар арасындағы жолдарыда жасырынған. Арнайы мифтік біліммен қаруланбаған адамның оларға көзі сүрінбеуі де мүмкін. Бірақ ақын шығармаларында мифтік бейнелер арқылы кейіпкерлерінің мінезін, жалпы образын нақ және ашып көрсеткен. Тіпті ұлттық бояулардың өзін мифтік астарда пайдаланғаны байқалады.

Жыр алыбының поэзиясы халыққа етене жақын екеніне бір дәлелді ұсынып отырмыз. Ол – мифтік образдар трансформациясының бертінгі қазаққа жақын тұрғыда қолданылғаны. Сонымен қатар ұлттық колорит, түс мәселесі де ақын шығармаларының ажырамас бөлшегі екенін танып отырмыз. Ол түстердің де өзінше мифтік символикаға ие екенін халық танымымен, протодінімен астастыра зерттедік. Яғни «көк» түсінің Тәңірге қатысты тұстары ақын поэзиясынан іріктеліп алынып, түркілік мифологиямен байланыстырылды.

«Қыдыр баққан малыңды» деп жырлайды ақын. Бұл сөздің де астарында Қыдырдың мифтік бейнесі ағараңдайды. Одан бөлек Жамбыл ақынның жырлары арқылы Қыдырдың жаңа бейнесі ашылған сыңайлы. Бұл тұста қазақтың өнер мен байлық қонуына орайластыра айтылатын Қыдыр ата туралы аңыздар негізге алынған. Сонымен қатар «Қыдыр баққан малыңды» деген теңеуді Жамбыл ақын ғана қолданған. «Қыдыр қону», «Қыдыр жолдас болу» деген сияқты үйреншікті теңеулерге қарағанда, ақын қолданған теңеудің поэтикалық қуаты жоғары. Әрі мифтік астары да терең.

Қорыта келгенде, Жамбыл поэзиясы мен айтыстары арқылы халықтың терең танымына, мифологиясына үңілуге зор мүмкіндік бар. Ақын мифтік бейнелер мен мотивтерді шығармаларының поэтикалық қуататын арттыру үшін пайдаланып, оның түпкі мәніне үңілуге шақырады. Егер ақын поэзиясындағы мифтік бейнелерді толығымен ашып, түсіндіре алсақ, халқымыздың кеңестік кезең мен жаһандану жылдарында жоғалтқан қаншама жауһарларын табуға жол ашылады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Мелетинский, Е. М.** Фольклор и этнография [Текст]. – Ленинград : «Наука», 1970. – 254 с.
- 2 **Мечковская, Н. Б.** Язык и религия лекции по филологии и истории религий [Текст]. – Москва : Агентство «ФАИР», 1998. – 352 с.
- 3 **Верещагина, Н. В.** Проблема соотношения первобытного мифа и первобытных религиозных верований [Текст]. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2009. – 349 с.
- 4 **Фрээр, Дж.** Фольклор в Ветхом Завете, т. 2 [Текст]. – М. : Политиздат, 1990. – 542 с.
- 5 **Levi-Strauss, C.** Structural Anthropology [Мәтін]. – New York : Doubleday Anchor Books, 1967.
- 6 **Қирабаев, С.** Жамбылды жаңаша табу [Мәтін] // Егемен Қазақстан. – 2016. – № 6. – Б. 9.
- 7 **Қоңыратбаев, Ә.** Эпос және оны айтушылар [Мәтін]. – Алматы : Қазақстан баспасы, – 1975. – 342 б.
- 8 **Жабаев, Ж.** Шығармалары [Мәтін]. – Алматы : «Нұрлы Press.kz», 2014. – 288 б.
- 9 **Қондыбай, С.** Арғы қазақ мифологиясы [Мәтін]. – Алматы : «Арыс» баспасы, – 2008. – 520 б.
- 10 **Бабалар сөзі: Жүзтомдық** [Мәтін]. – Астана : «Фолиант», – 2006. – 448 бет.

11 **Жылқыбай, Д.** Иттің мифтік бейнесі [Мәтін] // «Жас алаш» газеті. – 2023. – №2. – Б. 6.

12 **Жұртбай, Т.** Құнанбай [Мәтін]. – Алматы : Алаш, 2004. – 29 б.

13 **Тоқтабаев, А.** Қазақтардың XIX ғ. мен XX ғ. басындағы жылқы шаруашылығы (қолжазба) [Мәтін]. – Алматы, 1992. – 228.

14 **Баскаков, Н. А.** Имена половцев и имена половецких племен в русских летописях // Тюркская ономастика [Текст]. – Алматы : Ғылым, 1984, – 248 с.

15 **Балқыбек, Ә.** Қасқыр құдай болған кез (өлеңдер, балладалар, поэмалар, тарихи эсселер, әдеби мақалалар) [Мәтін]. – Алматы : «Тұран» баспасы, 2008. – 672 б.

References

1 **Meletinski, E. M.** Fol'klor i etnografia [Folklore and ethnography] [Text]. – Leningrad : «Nauka», 1970. – 254 p.

2 **Mechkovskaya, N. B.** Yazyk i religiya lekciï po filologii i istorii religii [Language and religion lectures on philology and history of religions] [Text]. – Moscow : Agentstvo «FAIR», 1998. – 352 p.

3 **Vereshagina, N. V.** Problema sootnosheniya pervobytnogo mifa i pervobytnyx religioznykh verovaniï [The problem of the relationship between primitive myth and primitive religious beliefs] [Text]. – Ekaterinburg : Izdatelstvo Ural'skogo universiteta, 2009. – 349 p.

4 **Frezer, Dzh.** Fol'klor v Vetxom Zavete, t 8 [Folklore in the Old Testament] [Text]. – Moscow : Politizdat, 1990. – 542 p.

5 **Levi-Strauss, C.** Structural Anthropology [Text]. – New York : Doubleday Anchor Books, 1967.

6 **Qirabaev, S.** Zhambyldy zhañasha tabu [Discover Zhambyl in a new way] [Text] // Egemen Kazakstan, 2016. – 9 p.

7 **Qonyratbaev, A.** Epos zhâne ony aytushylar. [Epos and its narrators] [Text]. – Алматы : Kazakhstan publishing house, 1975. – 342 p.

8 **Zhabaev, Zh.** Şyğarmalary [Zhabaev Zh. Works] [Text]. – Алматы : «Nurly Press.kz», 2014. – 288 p.

9 **Qondybai, S.** Arғы qazaq mifologiyasy [Ancient Kazakh mythology] [Text]. – Алматы : «Arys» publishing house, 2008. – 520 p.

10 Babalar sözi: Zhüz tomdyq [The words of the ancestors : One hundred volumes] [Text]. – Astana: Foliant, 2006. – 488 p.

11 **Zhylqybay, D.** Ittiñ miftik beinesı [A mythical image of a dog] [Text]. // «Zhas Alash» newspaper, 2023. – № 2. – 6 p.

12 **Zhurtbay, T.** Qunanbai [Kunanbay] [Text]. – Алматы: Alash, 2004. – 29 p.

13 **Toqtabaev, A.** Qazaqtardyñ XIX ғ. men XX ғ. basyndaғы zhylqy sharuashylyғы [Kazakhs in the 19th century. and XX century horse breeding in the beginning] [Text]. – Алматы, 1992. – 228 p.

14 **Baskakov, N. A.** Imena polovcev i imena poloveczkix plemen v russkix letopisyax [Names of the Polovtsians and the names of the Polovtsian tribes in Russian chronicles] [Text]. // Turkic onomastics. – Алматы : Science, 1984. – 248 p.

15 **Balqybek, A.** Qasqyr qudai bolğan kez (öleñder, baladalar, poemalar, tarihi eseler, ädebi maqalalar) [When the wolf was a god (poems, ballads, poems, historical essays, literary articles)] [Text]. – Алматы : «Turan» publishing house, 2008. – 672 p.

15.01.24 ж. баспаға түсті.

10.04.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Е. К. Сейтказы*¹, *А. А. Мауленов*²

^{1,2}Қазақский национальный

университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы

Поступило в редакцию 15.01.24.

Поступило с исправлениями 10.04.24.

Принято в печать 25.11.24.

ГЕНЕЗИС МИФИЧЕСКИХ МОТИВОВ И ОБРАЗОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА

Творчество Жамбыла Жабаева многогранно. К настоящему времени о поэзии поэта написано несколько фундаментальных работ в науке литературоведения. Ученые изучили стихи и изречения поэта с разных сторон и внесли большой вклад в науку жамбыловедения. Однако мифические персонажи, мотивы и образы в творчестве Жамбыла Жабаева изучены недостаточно. А стихи народного поэта связаны с древним сознанием и корнями народа.

В статье, изучая мифические мотивы и образы в творчестве народного поэта, мы рассмотрим смысл, который они придают произведению. Таким образом, мы утверждаем, что смысл произведения можно представить с другой стороны и дополнить его смысл. Кроме того, мы определяем поэтическую силу мифа в стихах поэта и обращаем внимание на системность мифических образов. Остановимся подробнее на генезисе мотивов и образов.

Науке ясно, что миф не сохраняется в чистом виде как протоидея и суеверие народа. И ее проявление в литературном произведении, скорее всего, будет незначительным. Поэтому мифические мотивы и образы необходимо искать в отдельных строках стихотворений поэта.

Стихи поэта Жамбыла, всецело переплетенные с жизнью и знаниями народа, воссоединяют читателя с этими глубокими знаниями. Это, в свою очередь, связано с национальным кодом народа. Поэтому исследование мифических мотивов в поэзии Жамбыла Жабаева, которого хорошо известны народу, является актуальной проблемой.

Ключевые слова: мифология, познание, тотем, мифическое сознание, мифический образ, мотив.

*Y. K. Seitkazy¹, A. A. Maulenov²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 15.01.24.

Received in revised form 10.04.24.

Accepted for publication 25.11.24.

GENESIS OF MYTHICAL MOTIVES AND IMAGES IN THE WORKS OF ZHAMBYL ZHABAEV

The creativity of Zhambyl Zhabayev is multifaceted. To date, several fundamental works in the science of literary criticism have been written about the poet's poetry. Scientists studied the poet's poems and sayings from different angles and made a great contribution to the science of Zhambyl studies. However, mythical characters, motifs and images in the works of Zhambyl Zhabaev have not been sufficiently studied.

In the article, studying mythical motifs and images in the work of the folk poet, we will consider the meaning that they give to the work. Thus, we argue that the meaning of the work can be presented from a different perspective and its meaning can be supplemented. In addition, we determine the poetic power of myth in the poet's poems and pay attention to the systematic nature of mythical images. Let us dwell in more detail on the genesis of motifs and images.

Science is clear that myth is not preserved in its pure form as a proto-idea and superstition of the people. And its manifestation in a literary work

will most likely be insignificant. Therefore, mythical motifs and images must be sought in individual lines of the poet's poems.

The poems of the poet Zhambyl, completely intertwined with the life and knowledge of the people, reunite the reader with this deep knowledge. This, in turn, is related to the national code of the people. Therefore, the study of mythical motifs in the poetry of Zhambyl Zhabaev, who is well known to the people, is an urgent problem.

Keywords: mythology, cognition, totem, mythical consciousness, mythical image, motive.

<https://doi.org/10.48081/LZSQ5460>

***А. М. Смагулова¹, К. А. Төлеубаева²**

^{1,2}Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қаласы

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1916-5799>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6003-1341>

*e-mail: aizada220513@gmail.com

ДРАМАТИЗМНІҢ ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕГІ ПОВЕСТЕРДЕГІ РӨЛІ

Мақалада жазушы Д. Досжанның «Үрей» повесінің негізгі идеясы мен авторлық ұстаным, сондай-ақ шығарманың мазмұны мен пішіні бірлігі сияқты мәселелер жан-жақты қарастырылған. Туынды құрамындағы драматизм, оның туындау, айқын шарықтау сәттері, оған себепкер болған жайттар бейнеленген. Аталмыш мақала адам адам болып жаратылғаннан бері ымырасыз тартысқа түсіп келе жатқан жақсылық пен зұлымдықтың текетіресін, одан туындайтын түрлі драмалық коллизияларды әр кейіпкердің таным, көзқарас, ниет, мінез, пайылы мен іс-әрекетін көрсету арқылы яғни солармен тығыз байланыста, органикалық бірлікті көрсетуге арналған. Драматизмнің әдеби-эстетикалық ұғым ретінде повесть жанрында алатын өзіндік орнын айқындау мақаламыздың мақсаты болып табылады. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, типологиялық байланыс әдістері қолданылды. Тәуелсіздікке қол жеткізген алғашқы жылдар, бұрын бәлендей нарықтық қатынасқа қатысты тәжірибесі жоқ жас мемлекеттің аяғынан тік тұруы, басқа елдермен байланысы, атқарушы биліктің жұмысы, іскер, білікті, рухани тұрғыдан биік, таза жандардың белсенділігі, сонымен қатар, озық та озат идеяларға қарсылық, тасада тұрып тас ату т.б. келеңсіз жайттар алуан түрлі драмалық коллизиялар ауқымында көрініс тапқаны ғылыми тұрғыдан дәйектелген. Зерттеудің нәтижесінде негізгі идеяны оқырманға ұсыну барысында қаламгер қолданған көркемдік тәсілдер жүйесі тиісті саралаудан өтті. Сонымен қатар, драматизмнің әдеби-эстетикалық ұғым ретінде повесть жанрында алатын өзіндік орнының ерекшеліктері талданды.

Кілтті сөздер: эстетика ұғымы, типология, тартыс, жанр, жалғастық қырлары, идеялық бағыттастық, сарындастық.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиеті – көркем мазмұн мен пішін әрі идеялық концептуалдық тұрғысынан да жаңарған, толысқан әдебиет. Ұлттық рухтың жаңғыруы әдебиет әлемінде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашты. Егемендіктің жариялануы бұрынғы саяси идеологияның салдарынан бұрмаланған ұлт тарихын қайта зерделеуге, тарихтағы және жалпы руханияттағы (дін, тіл, мәдениет, әдебиет) ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік берді. Қазақ әдебиеті соңғы ширек ғасырда біраз белестерді бағындырды. Қазіргі қазақ повестеріндегі драматизм көрінісі мен оның қызметтеріне көңіл аударып, басты мәселелерді жан-жақты таразылаудың жөні бөлек. Қоғам бейнесі, кейіпкерлер жан дүнесі, сондай-ақ қым қуат қайшылықтар қазіргі қазақ повестеріндегі айқын көріністері арқылы жазушы көзқарасын ашудағы драматизмнің орны ерекше екендігін көрсетеді. Шығармашылық адам мен шығармашылық шеберліктің не екенін түсінуде әдеби шығармалардың мазмұны мен құрылымына тереңірек енуге мүмкіндік береді.

Тәуелсіздік жылдары дүниеге келген қазақ повестері а) кешегі тоталитарлық тәртіп қағидаларының аз да болса сақталу элементтері болса да, еркіндікке қол жеткізді; ә) бұрынғы уақыт аясында жазуға жол таппаған, алайда көкіректе әбден сақталып, ұзақ уақыт толғандырған проблемалар жариялылықта жол тартты.

«Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдар әдебиетінде жаңа бетбұрыс байқалды. Жаңа заман лебі дүниеге жаңаша көзқарасты қалыптастырды. Әдебиетке жаңа қаһармандар келді, өмірді бейнелеу кеңістігі кеңейді, философиялық сарын, драматизм күшейді» [1]. Егер драматизмнің әдеби-эстетикалық категория екендігі сонау ертедегі Аристотельдің еңбегінен аз да болса бастау алғанына, - барлық зерттеушілерді тізбей-ақ қояйық, - бертіндері Белинскийдің драматизмді үш тектің соңғысындағысымен тұтастықта қарастырғанына, сондай-ақ қазақ ғалымдарының ішінде Р.Нұрғалидың әдеби әрі эстетикалық категория екендігіне анықтама бергеніне, Т. Есембековтің ішкі буырқаныстың көркем туындыдағы теория қарастыратын компоненттермен тығыз байланысты зерттегеніне ден қойсақ, аталмыш мақаланың басты мақсаты айқындала түседі: ол- әдеби үрдістің қатып қалған, метафизикалық сипатта болмайтындығын, үнемі даму, жаңғыру, өзгеру қасиеттеріне ие үрдіс екендігі. «Дамудың жаңа сапалық кезеңіне бірден көтерілгенде ұлттық сана ерекше өзгеріске түседі. Оның алдынан әлемнің барша халықтары жинаған қазыналар ашылады» [2]. Ендеше, ел тәуелсіздігі қарсаңынан бастап, бертінге дейінгі тың повестер соңғы теориялық ережеге, адам-қоғам-уақыт ұштағанына сай талдануы негізгі мақсат болып табылады. Адам өміріндегі өзгерістер қарама-қайшылықтар мен тәжірибелер тудырады. Олар қоғамда

ашық қақтығыс болып көрінбейді. Көбінесе жеке, тұрмыстық, махаббат хикаясы, отбасылық қатынастарда кездесетін адам мінездерінің қасиеттерін байқатады. Жеке адамның тағдыры мен тартысы жазушы үшін қоғамдағы ушыққан мәселелердің көрінісі. Мұндай тартыстардың шығармашылық репродукциясы әртүрлі дәуірлердегі көркем әдебиетте кездеседі.

Материалдар мен тәсілдері

Зерттеу барысында көркем шығармадағы драматизм мәселелерін қарастырған Р. Нұрғали[3], Т. Есембеков[4], С. Ордалиев[5], К. Жүсіпов[6], А. Темірболат[7] және де қазақ повестерін талдап, саралаған А. Ісімақова[8], К.Хамзина[9], Г. Балтабаева[10], К. Нұрғали[11], Г. Орда[12] т.б. еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдамаларға сүйендік. Сонымен қатар талдауымызға арқау болып отырған өзіндік қолтаңбасы бар көрнекті жазушы Дүкенбай Досжанның шығармашылығын зерттеген А. Мұсаевтың[13], С. Досжанованың[14], С. Сейденованың[15] т.б. әдебиеттанушылық зерттеулері назарға алынды. Кешегі мен бүгінгі тарихи-салыстырмалы, типологиялық байланыс әдісі тұрғысынан пайымдауды көздедік.

Нәтижелер және талқылау

Повесть жанрының тәуелсіздік жылдарындағы дамуын айтқанда, бірнеше жайтқа ғылыми сараптама жасағанымыз абзал, олар – бодандық тұсындағы қаламгер мен тәуелсіздік таңы атқан соңғы уақыттағы қаламгер шығармаларындағы қос қоғамдық құрылымның әсерінен туған ширығу. Драматизм, яғни екі уақыт аясында ғұмыр кешкен жазушының ішкі суреткерлік әлеміндегі драматизм. Яғни екіұдай ой;

– санасындағы белгілі бір дәрежеде азы-көпті тартысқа түсіп, драматизмнің биік белесіне шыққан жазушының нақты хал-ахуалының оның туындыларында көрініс табуы.

– біз қарастырған повесте драматизмге өзек болған жайттарға тоқталғанда типология мәселесін айта кету қажеттігі дер едік. Ал, типология (грек тілінен шыққан) «...классификация предметов или явлений по общности каких-либо признаков» [16, 496-б.] екенін ескерсек, ертелі-кеш жарық көрген дүниелердің біраз сипаттарына орай және нақты бір жазушының шығармаларының өзінде де сондай байланыс (типологиялық) болатынын есте ұстағанымыз абзал.

Алғашқы тұжырымымызға М. Мағауин, Д. Досжанов, К. Жұмаділов, Қ. Түменбаев ...т.б. жазушылардың повестерін жатқызар едік. Екінші қорытындымызға сол жазушылардың идеясы, сарыны, мазмұны мен бағыты ортақ төл туындыларын атар едік.

Дүкенбай Досжанның «Үрей» туындысын талдау барысында төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік:

• автордың және өткен ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап, ұлттық әдебиетке келген қазақ қаламгерлерінің повестерін жан-жақты талдай, бәріне ортақ идея мен сарындастық, бағыттастықты аңғардық, олай болуы заңды да, себебі, Д. Досжан және оның тұтастарының повестері, негізінен, еліміз тәуелсіздік алған жылдан бері қарай жарияланды, демек, өзің өзгеге бодан болып тұрғанда дүниеге келетін туынды мен еркіндікке қол жеткізгенде жарыққа шығатын шығарманың ара жігіне саралау жүргізіп, қоғам мен қаламгер, тоталитаризм мен жазушы, замана талабы, уақыт тынысы, өнерді жасаушының ой-санасындағы сілкініс пен серпіліске зерделеу жүргіздік;

• адам мен ол тудыратын руханият өнімдеріндегі түрлі оқиға мен құбылыстар, сана еркіндігі мен тәуелділігі; таным мен талғам, тәлімді повесте ауқымына алатын драматизм ұғымына тек жекелеген адамдар арасындағы күнделікті келіспеушілік т.б. ұсақ мәселелер тұрғысынан емес аса ірі проблемалар, нақтыласақ, сол адамның мінезі, пиғылы, ниеті, танымы т.б. жайттардың, әлеуеттік теңсіздік, дербестік, адам болмысына әу баста ұя салатын ізгіліктің дамуы, жетілуі немесе кері кетуі сияқтылардан пайда болатын ірі конфликт т.б. жайттардан тұратынына ден қойдық;

• сол арқылы адам-қоғам және наным-сенім т.б. жайттарға жазушы повесіндегі көркем бейнелер, ой-санадағы олардың толғамы, жекелеген келеңсіздіктер болса да, олардың зардабы, әділет жолының баяу болса да эволюциялық дамуы т.б. проблемаларды пайымдай алдық.

«Үрей» – теория тілімен айтсақ, өзіндік, автор толғамынан туған кіріспесі бар повесть. Белгілі бір дәрежеде кіріспе экспозиция қызметін де атқарып тұр. Өмір тәжірибесіне негізделген қағидаға айналған тұжырым бар сол алғы сөз іспеттес кіріспеде.

Шығарманың құрылымдық бөлімдеріне, яғни сюжеттік-композициялық желісіне арқау болған жайттарға түсініктеме беріп тұрғандай әсер қалдырады. Өңгіме құрылысында бірнеше сюжеттік желі бар, алайда олардың барлығы да бас қаһарман Шұғайыптың төңірегіндегі оқиғалармен тығыз байланысты. Бәленбай елден ерекшеліле, тосын боп немесе детективтік, сыры, құпиясы мол болып көрінетін сарын да бұл шығармада байқалмайды. Адам өмірінде болып жататын жайттар негізгі өзекке арқау етіп алынған. Көре алмаушылық, қызғаныш, күндеу, күштінің бабын табу үшін қырық құбылу, жасандылық, мүләйімсу, жымын білдірмей зұлымдыққа бару, өзгеге көрінбей ор қазу – бәрі де тек үкіметтегі Протокол басшысының ғана маңдайына жазылған әрекет емес. Олар көп. Ал, ол – жиынтық бейне. Жоғары заңгерлік білімі тек арыз жазуға айрықша қабілетті боп жараған алматылық жігіт, денсаулық сақтау мекемесінде есеп-қисапты қадағалап, басшысының астынан ор қазған бухгалтер келіншек, ақ үрпек қыз (Шұғайыптың келіншегі болған), қала

басшысы т.б. кез-келген қоғамда ғұмыр кеше беретін жандар. Олар болған, қазірде де бар, бола береді де. Ондай жандар туралы әлемдегі кез-келген елдің әдебиетінде бар. Д. Досжан да бұл жайдан хабардар, ендеше, жаңаша бір тәсіл іздегенге ұқсайды. Мәтінге жіті үнілген жан бірнеше сипаттарды аңғарар еді, атап айтқанда,

– повестегі оқиға желісіне орай көзге бірден ұрып тұрмаса да, бірде баяу, бірде арнасынан асқан өзендей тасып, бірақ тез сыбырлаған драматизмді байқау көп нәрсені аңғартады. Және ол бірде авторлық баяндау, характерлі суреттеу, ой ағымы, психологизм т.б. көркемдік-бейнелеуіш тәсілдермен беріледі. Бұндай амал арқылы ішкі-сыртқы драматизмді беруге талпыну жазушыға оқырмандарымен ашық әңгімеге диалогқа баруға алғышарттар жасаған деуге толық негіз бар.

«Шың басына шыққан адамды ең әуелі ұлы тәкаппарлық сезім билейді (тәкаппарлық емес, ұлы тәкаппарлық). Сосын шың басына шыққан кісіні айтып – болмас үрей мендейді» [17, 237-б.].

Бұлар – Шұғайыптың сөзі. Жазушы Астанадан Алматыға, одан Нарынқолға ұзақ жол жүріп кеп, ауруханадағы альпинистке жолығуы үлкен оқиғаның аңдатпасы және оқырманға жетер тартыс, драматизмнің беташары. Альпинист – символ. Шұғайыптың басындағы жайтты түбірлей зерттеуге бел байлаған жазушының тапқан қиялдағы бейнесі.

Тәкаппарлық пен үрей ... Қаламгер альпинисттің осы қас ұғымға қатысты пайымын басшылыққа алған да, сол ұғымдар бүкіл драмалық коллизияларға бастау боп тұр деп айтуға болады. Драматизмге арқау болғандар: Жақсылық пен Жамандықтың еш ымыраға келмес мәңгілік күресі; болдым, толдым деп, өзі де байқамай, күпіршілікке аңдаусызда жол беріп алған жанның сәл де болса, төңірегіне қарап, үрейленуі, тәубасына келуі. Бұнда тәубаға келу әр адамда әр қилы болуы ықтимал. Тіпті сондай күйді бастан кешкен адамның өзі де тәубама келдім деп ойламауы да мүмкін.

Шұғайыптың американдық саясаткер қартпен эфирде бетпе-бет кеп, тайсалмай сайысқа түсуі, оған өзін мойындатуы, үкімет басшысының назарына ілігуі, протокол басшысының талай адал жанды жазықсыз су түбіне жіберуі, алайда қаншама жерден көзін құртуға тырысып, қаншама амал қолданса да, әлі келмей қойғаны Шұғайып мойындауы т.б. жайттар повестегі бүкіл драматизмнің өзегіне арқау болып, ал ол әр қаһарманның өзі үшін шындықты іздеуімен орайластырылған. Д. Досжан повесінде өле-өше, жаны қалмай іздеп жүрген жан – Шұғайып. Және бір лауазымды жан бар ол – Премьер. Былайша қарағанда асқынған тартыс жоқ сияқты көрінсе де, автор Шұғайып, Айым, Өтеген, Жарылғап т.б. арқылы көзге көрінер, көрінбес тайталасты суреттей келе, оның өзі түрлі пиғыл, көзқарас, таным, мінездің әсерінен туғанын аңғартады да, жалпы адам өміріндегі драмалық

коллизиялардың жинақтаушы сипатын беруге күш салған. Автордың ой ағымы (поток сознания) арқылы оқырманды емен-жарқын әңгімеге тартуы да сәтті шыққан деуге болады.

Ой ағымы үлкен жүк көтеріп тұр. Өтеген жалғыз емес, қазір қызметінен кетті, ұсақ, бір нан табарлық шаруамен айналысып жүр. Алайда, ол пиғылдастар біткен жоқ қой. Олар сахнаға шыққан соң көкжиекте Шұғайыптың өзі болмаса да, сол Шұғайып іспеттестер пайда болады ғой, тіпті ақ үрпек атанғанның да заманы өтсін, себебі, мәңгілік ештеңе жоқ, алайда дәл сол пиғылдастардың шыға келмеуіне кім кепіл?!

«Жан баласына сенбе... әсіресе руы бөтен келін баладан сақ бол, қызмет – баспалдақ. Примьер үстелі – Хантәңірінің шыңы, сол шыңға баспалдақ қойып ұмтыла бер, баспалдақ басқышына ешкімнің табанын тірегізбе, тірсектен қағып төменге ұшырып түсіре бергейсің» [17, 271-б.].

Бұл – бұрынғы қала басшысының немере інісі Өтегенге айтқан ақысы. Қызметті Хантәңірінің шыңына теңеп тұр. Кіріспеде айтылған альпинисттің шыққан шыңы да сол Хантәңірі. Оған да тәкаппарлық пен үрей туралы айтқызған сол шың емес пе еді?!

Осыдан келіп, авторлық ұстанымға үңілесіз. Адам болмысында, әсіресе, ол сыналар тұста, қауіпті сәтті бастан кешкенде үрей пайда болады екен, ал, қыранның қанаты талар биікке шыққанда, ерекше масаттанатыны соншалық, «тәуба» мен «қанағаттың» орнына тәкаппарлық басымдау түседі екен. Автордың өзі ұсынған ұстанға ден қойсақ, мына жарық дүние қамшының сабындай келте екен, тек қазақ қана мынау өмірді опасыз жалған деп атаған екен. Ендеше, адам періште емес, пенде ғой. Қате, кемістігі көп пе, аз ба, әйтеуір, жаңағы келте ғұмырда аз да болса игілікке негізделген ізі қалса ғой! Авторлық тұжырымдама осында. Және бір айтатын мәселе мынада. Жоғарыда аталған Тәкаппарлық пен Үрейді де әркім өзінше түсінеді. Повесте үкімет басшысының бейнесі бар. Эпизодтық бейне болғанымен, жазушы осы көркем бейнеге әжептәуір салмақ артқан.

«Ендеше, төмен ойлы Протокол хатшысының сабыр-күбіріне құлақ салып, ойымды бөліп не ғылам» деп іштей бекінді Үкімет басшысы, ауыз жаласқан... қулық ойлаған... қала әкімінің қызына емес, портфеліне, лауазымына үйленген... іш есебі мол... тірі жұмбақ... « деген кәкір-шүкір майда сөздер мен тыңдайтын нәрселер ме тәйірі! Өткінші желдің уілі-дағы. Шың басындағы тұлға өгіздей өкірген дауылға ғана құлақ салады. Тайфун дүлейі секілді мінездерді таңдап, тауып тілдеседі» [17, 268-б.]. Лауазымды адамның ой-толғамы повест соңындағы эпилог іспеттес бөлімге ұласып, суреткер идеясының негізгі өзегіне пайымдауға жол ашып тұр.

Қорытынды

Пайымдай келе, бірден басын ашып айтатын, ден қоятын мәселе мынау деп білдік, ол – деректер жиынтығы. «Үрей»-дің бізге ұсынған дерегі тым мол. Себебі, мәселе Өтегенде, Шұғайымта, Элеонорда, Айымда т.б. повесть кейіпкерлерінде емес, басқада, нақтырақ айтсақ, кешегі Уақыт пен қазіргі Уақыттың (повестінде орын алған уақыт кезеңі) авторға неғұрлым мол, құнарлы деректер ұсынуы. Мақалада біз сол деректерді мейлінше ыждаһатпен пайдалануға тырыстық. Түйіндей айтсақ, осы уақыт кешегі уақыттың жалғасы. Олардың түсінігі, тыным-толғанысы, көзқарас-пікірі бүгінгі уақытқа өз кезеңінің көп деректерін ұсынып тұр. Осы деректер бізге материал берді. Неге кешегі уақыт аясындағы шығармалар ғаламат қуатты? Неге кешегі кеңестік дәуірінде ерекше биіктен көрінген шығармалар бүгінгі тәуелсіздік уақыты аясында сирек? Біз осынау сауалдарға жауап іздей отырып, қос қоғамның ұстанымынан адам-уақыт-қоғам-сана төрттағаны бойынша деректерді екшеп, талдап алдық. Қос қоғамды сын көзімен шолып, танымал қаламгерлердің шығармаларындағы замана келбетін саралауға жетелейтін деректерге үңілдік. Қандай шығарма болса да, дерекке үңілетінін басты назарда ұстадық. Яғни «Үрей» кейіпкерлерін сомдағанда жазушы ұстанымна арқау болған деректерді жан-жақты шолдық.

Шығармада ерекше екіпін түсіріліп айтылғандай, яғни «Құз басындағы биіктен құлай жаздап, желте ұша жаздап, құдай сақтап аман қалған Шұғайыптың мұң мен шері бір басына жетеді» [17] деген тұжырым повестегі бүкіл күрес, арпалыс, тартыс (ішкі, сыртқы), шарпысу – бәрі тұтасып келіп, драматизмнің ұлы сұлбасын құрап тұрғанын автордың оқырманға тікелей айтпаса да астарлап жеткізуі әрі түйіні. Тұжырым, қорытындысы. Шұғайып қолына кешегі замандарда алдаспан, найза алып, қан майданда кескілескен бабаларымыздың бүгінгі тұяғы десек те, ол заман мен «Үрейдегі» уақыттың ара қашықтықтығы өз алдына, саяси, тарихи хал-ахуалы да бірдей емес. Сондықтан да дәстүр сабақтастығы мен жалғастығын қорытындылау мақсатында автор осындай тұжырым жасаған. Ол – Шұғайыптың басындағы ғана емес, Шұғайып тектестердің, оған ұқсастардың, қажет десеңіз, жаңа уақыт пен қазіргі кезеңнің тұтас кескін-келбетін бейнелеуге деген авторлық шолу. Барлау. Бажайлау. Тұтас қоғамның қазіргі сәттегі толқынды картинасы. Алуан түрлі драмалық коллизиялар тудырып, Шұғайыпты ой-толғаммен іс-әрекет істеуге, жақсы, игілікті істерін ғана емес, пенде ретіндегі кемістіктерін де көрсетуге бағытталып, соларды көрсетуге таңдап алынған үкімет басшысы, ақ үрпек қыз Эллонора, Айым, Өтеген т.б. – бәрін-бәрін тұтастырып, авторлық идея төңірегіне «байлап, матап» қойған қуатты күш – Адамның жақсылық пен жамандық ұғымдарының арасындағы шекара-шекке үңілуі, безбенге салуы, өз таным

көкжиегін кеңейтуі дер едік. Қаламгерлік ұстаным мен ұстын, идея мен идеал, даралық пен жалпылық, тұжырымдама мен тұғырнама (концепция), қысқасы, салаланып кеткен желілер аз тұжырым қорытындысы бойынша жолын меңзеп тұр. Мақалада қол жеткізген нәтижелерді пәнаралық әдістеме ретінде қолдануға болады. Зерттеу барысында талданған әдеби шығармадағы драматизмнің жаңа білім мен ғылымдағы мүмкіндіктер көкжиегін кеңейтуде әдеби-эстетикалық рөлі бар.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Смағұлов, Ж. Қ.** Қазіргі қазақ прозасындағы романтикалық сарын [Мәтін] / Ж. Қ. Смағұлов, Б. Төребекова // Қарағанды уни-нің Хабаршысы. Филология Сер. 2012, № 2(66). – 107–111 б.
- 2 **Әбілхак, М.** Қазақ прозасының типологиялық мәселелері [Мәтін] / М. Әбілхак, Ж. Ж. Жарылғапов // Қарағанды уни-нің Хабаршысы. Филология Сер. 2016, № 1(81). – 45–50 б.
- 3 **Нұрғали, Р.** Сырлы сөз. Әдеби сын зерттеу [Мәтін] – Алматы : Жазушы, 2000. – 400 б.
- 4 **Есембеков, Т. У.** Драматизм и казахская проза [Текст] – Алматы : Ғалым, 1997. – 231 с.
- 5 **Ордалиев, С.** Конфликт және характер [Мәтін] – Алматы : Жазушы, 1970. – 184 б.
- 6 **Жүсіпов, Қ.** Қазақ прозасындағы тартыс және жаңа адам. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Авторефераты [Мәтін] – Алматы, 1969. – 2
- 7 **Temirbolat, A.** Transformation of Novel's genre in modern literature [Text] /A. Temirbolat, R. Abdikulova, S. Kalkabaeva, A. Ospanova // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol. 6(4S2). – pp. 333–339.
- 8 **Ісімақова, А. С.** Қазіргі әдебиет пен әдебиетті зерттейтін қауым [Мәтін] – Алматы : Елтаным баспасы, 2015. – 344 б.
- 9 **Хамзина, К. М.** Қазақ повестеріндегі көркем уақыт және кеңістік. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Авторефераты [Мәтін] – Алматы, 2004.
- 10 **Балтабаева, Г.** Тәуелсіздік кезіндегі қазақ прозасының көркемдік әлемі [Мәтін] – Алматы : Дәстүр, 2016. - 284, [2] б.
- 11 **Мұсаев, А.** Қанатты қаламгер [Мәтін] – Ақтөбе : ПринтА, 2011. – 315 б.
- 12 **Досжанова, С.** Құдіретті қалам иесі [Мәтін] – Астана : Фолиант, 2014. – 318 б.

13 **Сейденова, С. Д.** Идеино-стилевые трансформации в новой Прозе Дуенбая Досжана [Текст] // Вестн.КазНУ. Сер. филологическая. – 2005. – № 6. – С.151–154.

14 **Nurgali, K.** Conflict and ways of individualising mass images in early Kazakh prose [Text] /K. Nurgali, S. Suleimenova, Y. Bogdanova // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021. – Vol. 17(3). – pp. 1277–1289.

15 **Orda, G.** The nature and human ecology in modern kazakh literature [Text] / G. Orda, Zh. Sarsenbayeva, R. Sultangaliyeva, N. Abilkhayrov, L. Mekebayeva // Utopía y Praxis Latinoamericana. – 2019. – Vol. 24. – pp. 78–88.

16 Словарь иностранных слов [Текст] – 13-е изд. – Москва : Русский язык, 1986. – 608 с.

17 **Досжан, Д.** Үрей. Кіт.: Таңд. шығ. [Мәтін] – Алматы., 2009.

References

1 **Smagulov, Zh. K., & Torebekova, B.** Kazirgi qazaq prozasyndagy romantikalıy saryn [Romanticism in modern Kazakh prose] [Text] // Bulletin of Karaganda University. Philology series. – 2012 – № 2(66), – PP. 107–111.

2 **Abilkhak, M., & Zharylgapov, Zh.Zh.** Qazaq prozasynyn tipologialyq maseleleri [Problems of typology in the Kazakh prose] [Text] // Bulletin of Karaganda University. Philology series. – 2016 – № 1(81), – PP. 45–50.

3 **Nurgali, R.** Syrly soz. Adebı syn zertteu [Mysterious word. Literary criticism research] [Text] – Алматы : Zhazushy, 2000. – P. 400.

4 **Esembekov, T. U.** Dramatizm i kazahskaiia proza [Dramatism and Kazakh prose] [Text] – Алматы : Galym, 1997. – P. 231.

5 **Ordaliev, S.** Konflikt zhane kharakter [Conflict and character] [Text] – Алматы : Jazushy, 1970. – P. 184.

6 **Zhusipov, K.** Qazaq prozasyndagy tartys zhane zhana adam [Conflict and new man in Kazakh prose] [Text]: extended abstract of candidate's thesis. – Алматы, 1969. – 2.

7 **Temirbolat, A., Abdikulova, R., Kalkabaeva, S, Ospanova, A.** Transformation of Novel's genre in modern literature [Text] // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015 – № 6(4S2), – PP. 333–339.

8 **Ismakova, A.** Kazirgi adebiet pen adebietti zertteitin qauym [Modern literature and literature studying community]. Алматы : Eltany Baspasy, 2015. – P. 344.

9 **Khamzina, K. M.** Qazaq povesterindegi korkem uaqyt jane kenistik [Artistic time and space in Kazakh stories] [Text] : extended abstract of candidate's thesis. – Алматы, 2004.

10 **Baltabaeva, G.** Tauelsizdik kezindegi qazaq prozasynyn korkemdik alemi [The artistic world of Kazakh prose during Independence] [Text] - Алматы : Dastur, 2016. – P. 284, [2].

11 **Musaev, A.** Kanatty kalamger [A high flyer writer] [Text] – Aktobe : PrintA, 2011. – P. 315.

12 **Doszhanova, S.** Qudiretti qalam iesi [Owner of the mighty pen] [Text] - Astana: Foliant, 2014. – P. 318.

13 **Seidenova, S.** Ideino-stilevye transformatsii v novoi proze Duenbaia Doszhana [Ideological and stylistic transformations in Dukenbai Doszhan's New Prose] [Text] // Bulletin of KazNU. Philology series. – 2005 – № 6, – PP. 151–154.

14 **Nurgali, K., Suleimenova, S., Bogdanova, Y.** Conflict and ways of individualising mass images in early Kazakh prose [Text] // Journal of Language and Linguistic Studies. – 2021 – № 17(3), – PP. 1277–1289.

15 **Orda, G., Sarsenbayeva, Zh., Sultangaliyeva, R., Abilkhayrov, N., Mekebayeva, L.** The nature and human ecology in modern kazakh literature [Text] // Utopia y Praxis Latinoamericana. – 2019. – № 24. – PP. 78–88

16 Slovar inostrannyh slov – 13-e izd. [Dictionary of foreign words] [Text] – Moskva : Russkiy yazyk, 1986. – P. 608

17 **Doszhan, D.** Urei. Tand. shyg. [Thrill. Selected works] [Text] – Алматы, 2009

03.10.24 ж. баспаға түсті.

14.10.24. ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. М. Смагулова¹, К. А. Төлеубаева²

^{1,2}Қарағандық университет

имени академика Е. А. Букетова,

Республика Қазақстан, г. Қарағанда

Поступило в редакцию 03.10.24.

Поступило с исправлениями 14.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

РОЛЬ ДРАМАТИЗМА КАК ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ В ЖАНРЕ ПОВЕСТИ

В статье всесторонне рассматриваются проблемы основной идеи, авторской позиции и тематического поля произведения в повести Д. Досжана «Страх». В статье уделяется внимание драматизму, его возникновению, четким кульминационным моментам и факторам,

вызвавшим его. Известно, что человек не может жить вне общества. И даже выступая против основной позиции, он остается членом этого общества. Эта статья призвана показать противостояние добра и зла, которое находится в бескомпромиссной борьбе с момента сотворения человека, и вытекающие из него различные драматические коллизии, показывая познание, отношение, намерение, характер, интересы и действия каждого героя, то есть в тесной связи с ними, в органическом единстве. Драматические коллизии отражаются в противостоянии передовых и инновационных идеи в деятельности предприимчивых, квалифицированных, духовно высоких и чистых людей, а также в предательстве и коварстве во времена становления молодого, независимого государства, не имевшего опыта рыночных отношений с другими странами и работе исполнительной власти. В результате исследования была проведена соответствующая дифференциация системы художественных приемов, использованных писателем при изложении основной идеи читателю. Кроме того, были проанализированы особенности драматизма как литературно-эстетического понятия в жанре повесть.

Ключевые слова: понятие эстетики, типология, конфликт, жанр, аспекты преемственности, идейная направленность, гармония.

*А. М. Smagulova¹, К. А. Toleubaeva²

^{1,2}Karaganda University

named after Academician E. A. Buketov,

Republic of Kazakhstan, Karaganda

Received 03.10.24.

Received in revised form 14.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

THE ROLE OF DRAMATISM AS A LITERARY AND AESTHETIC CATEGORY IN NOVELS

The article comprehensively examines the problems of the main idea, the author's position and the thematic field of the work in D. Doszhan's novel «Urei». The article mainly focuses on dramatism, its emergence, clear climaxes and the factors that caused it. It is known that a person cannot live outside of society. And even opposing the main position, he remains a member of this society. This article is intended to show the confrontation of good and evil, which has been in an uncompromising struggle since the creation of man, and the various dramatic collisions resulting from

it, showing the knowledge, attitude, intention, character, interests and actions of each hero, that is, in close connection with them, in organic unity. Dramatic collisions are reflected in the confrontation of advanced and innovative ideas in the activities of enterprising, qualified, spiritually high and pure people, as well as in treachery and betrayal during the formation of a young, independent state that had no experience of market relations with other countries and the work of the executive branch. As a result of the work, a corresponding differentiation of the system of artistic techniques used by the writer when presenting the main idea to the reader was carried out. In addition, the features of dramatism as a literary and aesthetic concept in the novel genre were analyzed.

Keywords: concept of aesthetics, typology, conflict, genre, aspects of continuity, ideological orientation, harmony.

<https://doi.org/10.48081/TKUL2688>

***А. Т. Ташекова¹, Н. К. Жүсіпов², Ә. К. Шапауов³**

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Қазақ ұлттық өнер университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

*e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ҮЙЛЕНУ ЖОРАЛҒЫЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (БЕКМҰРАТ УАХАТОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІННІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аталмыш мақалада қазақ және татар фольклорындағы үйлену рәсімдеріне арналған поэзияның көркемдік ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Бекмұрат Уахатовтың еңбектеріне сүйене отырып, қазақ және татар халықтарының үйлену жырларының эстетикалық, символикалық және поэтикалық аспектілері талданады. Зерттеу барысында екі халықтың поэзиясындағы ортақ элементтер мен өзіндік ерекшеліктер айқындалады. Қазақ поэзиясында табиғи бейнелер мен әлеуметтік байланыстардың маңыздылығы, сондай-ақ әзіл-оспақ элементтерінің қолданылуы басты назарда болса, татар поэзиясында діни бейнелер, исламдық құндылықтар және рухани ритуалдардың мәні басымдыққа ие. Бекмұрат Уахатов атап өткендей, бұл жырлар тек салт-дәстүрлерді сүйемелдеп қана қоймай, халықтың мәдени және рухани құндылықтарын сақтаушы қызметін атқарады. Сондай-ақ Қазақ елінде тұратын татар халықтарының үйлену тойында айтылатын өлеңдерге де сипаттама беріледі. Мақалада олардың көркемдік ерекшеліктерімен қатар, мағынасы да ашып көрсетілді. Мақалада қазақ және татар поэзиясының мысалдары келтіріліп, олардың көркемдік ерекшеліктері салыстырмалы талдау арқылы зерттелген. Сонымен қатар қазақ және түркі туыстас халықтарының арасындағы ұқсас өлеңдерге де шолу жасалынды.

Кілтті сөздер: қазақ фольклоры, татар фольклоры, үйлену рәсімдері, көркемдік ерекшеліктер, салт-дәстүрлер, Бекмұрат Уахатов, жар-жар, яр-яр.

Кіріспе

Үйлену рәсімдерін сүйемелдейтін фольклорлық поэзия халықтың мәдени және тарихи дәстүрлерін сақтауда маңызды рөл атқарады. Қазақ және татар мәдениеттерінде үйленуге арналған поэзиялық шығармалар тек рәсімдерді жеткізу құралы емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымын және әлеуметтік ұстанымдарын бейнелейтін маңызды көркемдік элемент болып табылады.

Үйлену фольклоры жөнінде М. Әуезов: «Бұл – қуаныш, қызық үстіндегі өлең. Оның үстіне әрқайсысында да арнаулы мағына бар; тудырған белгілі себептер бар. Үй ішіндегі тұрмысты ескі қазақ қалай ұғып, қалай түсінген, үй ішінің отбасының ұйтқысы кім деп білген, сол сияқты пікірді анықтаумен бірге, көп ел ішіне жайылған ескілікті нанымдарды білдіреді. Бұл қыздың тойын қызық қылу үшін, жиылған жұртты күлдіру үшін ғана айтылатын өлеңдер емес, бұлардың әрқайсысында арнаулы терең мағына бар, көздейтін арнайы сұлу мақсат бар» [1, 46-б.], – деп жазады.

Қазақ және татар фольклорының көркемдік ерекшеліктерін зерттеген Бекмұрат Уахатов қазақ және татар халықтарының үйлену жырлары мен поэзиясына қатысты зерттеулерінің нәтижелерін ұсынды. Мақалада осы зерттеулердің негізгі аспектілері қарастырылады, сонымен қатар қазақ және татар фольклорындағы үйлену рәсімдеріне қатысты поэзиялық шығармалардың көркемдік ерекшеліктері талданады.

Материалдар мен әдістері

Туысқан түркі әдебиетінің бір саласы татар фольклоры қазақ ауыз әдебиетінің дамуында ерекше орын алатыны мәлім. Қазақ татар фольклористикасының мазмұндық тоғысында халық өлеңдерінің дамуы мен қалыптасуы, көркемдік ерекшеліктері, жанрлық тақырыптық идеясы жағынан өзара ұқсастықтары мен ерекшеліктері зерттеу материалының өзегі болып санады. Осы орайда Бекмұрат Уахатовтың еңбектері, сондай-ақ қазақ және татар халықтарының үйлену жырлары қамтылған фольклорлық жинақтар зерттеудің нысанасы болып есептелінеді [2; 3]. Зерттеу мәселесі бойынша салыстырмалы-тарихи (екі халықтың үйлену жырларындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау); әдеби талдау (өлеңдердегі көркемдік ерекшеліктерді зерттеу); символикалық талдау (өлеңдердегі образдар мен белгілердің мағынасын анықтау); мәдени-тарихи талдау (шығармалардың жасалған контекстін түсіну) әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың үйлену жоралғылары – бұл бірнеше негізгі рәсімдерден тұратын күрделі жүйе. Олардың ішінде: құдалық, қалыңмал, құйрық бауыр және той. Әрбір кезең өзіне тән жырлармен және әндермен бірге өткізіледі, бұл жырлар қуаныш пен неке одағының маңыздылығын көрсетеді.

Қазақтың үйлену жырларының қайсысын алып қарасақта әр поэзиясы көркемдік ерекшеліктерге бай. Қазақтың үйлену жырлары халықтың салт-дәстүрлері мен символикасымен тығыз байланысты. Бұл өлеңдерде туыстарына, жақындарына арналған эмоционалды мазмұнды сөздермен қатар, сатира мен юмор элементтері де бар.

Қазақтың фольклорлық поэзиясында табиғатпен, әлеуметтік қағидалармен және рулық дәстүрлермен терең байланыс байқалады. Бекмұрат Уахатов қазақ поэзиясында метафоралар мен символдардың маңызды екенін және олардың мәдени құндылықтарды жеткізуге арналғанын атап өтеді [2, 37-б.]. Мысалы, түйе бейнесі некенің беріктігі мен отбасы қатынастарының тұрақтылығын білдіреді.

Қазақтың үйлену жырларының айқын мысалы ретінде «Құдалық» рәсмінде орындалатын өлеңді келтірсек болады:

«Келді құдаларым, биік тауым,

Қосылғанда құда, бақыт-бағым.

Ұлы тойымда бастау алар,

Берік болсын құда-жолдас, жарық таңым» [3, 63-б.]

Өлеңдегі табиғат бейнелері «тау», «таң» мен әлеуметтік қарым-қатынастар «құдалар» арасындағы байланыс көрінеді.

Бұл өлеңде екі отбасының бір-бірімен бірігуі мен олардың жаңа өмірге үміттенуі суреттеледі. Қазақ жырлары көбінесе табиғат бейнелері мен символикаға негізделген, бұл арқылы отбасы дәстүрлеріне құрмет көрсетіледі. Бұл қазақ мәдениетінде табиғат пен қоғамның үйлесімділігі және үйлену тойының отбасыларды біріктіретін әлеуметтік оқиға ретінде маңыздылығын көрсетеді.

Бекмурат Уахатовтың пікірінше, қазақтың үйлену жырларында салтанаттылық пен юмор элементтері қатар қолданылып, бұл рәсімдердің қоғамдық маңыздылығын бейнелейді. Қазақ поэзиясындағы метафоралар мен символдар арқылы терең мәдени мағыналар жеткізіледі.

Сонымен қатар, қазақтың үйлену рәсімдеріндегі жырларда юмор мен ирония элементтері жиі қолданылады, әсіресе қалыңдық пен күйеу жақ арасындағы келіссөздер кезінде. Бұл салтта дипломатия мен икемділіктің маңызын көрсетеді.

Қазақ-татар халықтары – түркі тектес халықтардың қыпшақ тобына жататын бұтағы. Бір-бірімен туыс, бір атадан тараған ұрпақтар.

Татардың үйлену рәсімдері де поэзияға бай. Татар ұлтының үйлену жырларында да символика жиі кездеседі, алайда мұнда исламдық діни дәстүрдің әсері айқын көрінеді. Ғалым Бекмұрат Уахатов татар өлеңдерінде діни бейнелер мен мотивтердің жиі қолданылатынын және олардың некенің рухани жақтарын ерекше атап өтетінін көрсетеді. Алланың батасы және діни нормаларды сақтау татар поэзиясында басты тақырыптар болып табылады. Әсіресе, неке қию рәсмінде (никах) айқын көрінеді, онда жырлар мен дұғалар орындалады. Татар жырлары жиі Аллаға бағытталған және жас жұбайларға бата беріледі. Мысалы: татар поэзиясындағы діни әсерді көрсететін «никах» («неке қию») рәсмінде айтылатын өлең келтіріледі:

«Аллаһу әкбәр, төндә нурлар,

Килен-кияүгә бәхет юллар.

Илаһи ризалык белән без,

Туйда бәрәкәт, озын гомер сүз» [5, 117-б.].

Бұл өлең некенің рухани қырын айқындайды және жаңа жұбайларға ұзақ әрі бақытты өмір тілеумен бірге Алланың батасын алуға бағытталған. Бекмұрат Уахатов татар поэзиясында жарық пен жол бейнелерінің жиі қолданылатынын, олардың жаңа өмірді және құдайдың басшылығымен жүруді бейнелейтінін атап көрсетеді.

Сонымен қатар, татардың үйлену жырларында күйеу мен қалыңдықтың ата-анасына арнап айтылатын алғыс сөздер жиі кездеседі, бұл татар мәдениетінде отбасылық құндылықтардың маңыздылығын көрсетеді. Татар жырларында ата-аналар мен туыстарға арналатын сөздер жиі кездеседі, бұл отбасылық құндылықтардың маңыздылығын көрсетеді. Татар жырларының ресмилігі мен салтанаттылығы исламдық дәстүрдің әсерімен байланысты.

Қазақ халқының үйлену тойға арналған салт-дәстүрі өте бай, әрі мағынасы терең. Солар бірі – жар-жар.

Жар-жар – қызды әкесінің үйінен ұзатып, жөнелтер шағы келгенде айтылатын өлең түрі. Бұл өлең екі жақтың айтысынан тұрады, бір жағы – күйеу, екінші жағы – қалыңдық болып айтысады. Жар-жар көңіл көтеріп, қызықты уақыт өткізу үшін ғана айтылмайды, бұл өлең моральдық-этникалық тәртіптерді түсіндіріп, орнықтыруға өз септігін тигізетін өлең жолдары болып табылады. Сондықтан үйлену тойында айтылатын той бастар, жар-жар, беташар болсын, барлық әндердің әрқайсысында арнаулы терең мағына бар. Академик, зерттеуші ғалым М. Әуезов өз зерттеулерінде үйлену салт өлеңдеріндегі терең мағынасын тануды, қоғамдық маңызы бар мәселелердің жауабын тұрмыс-салт жырларынан табуды көздейді.

Осылайша, тойда айтылатын жар-жар да белгілі бір мақсатты көздейтіні анық. Жар-жар ата-ана, туған-туыс, құрбы-құрдас, ел-жұртынан алыстап, жат

жұртқа келген қалыңдықтың көңілін аулап, жұбату үшін айтылады. Аужарды алдымен жігіттер бастады:

Алып келген базардан қара насар, жар-жар,
Қара құйрық сәукеле шашың басар, жар-жар.
Әкем-ай деп жылама, қыздар байғұс, жар-жар,
Әкең үшін қайын атаң орын басар, жар-жар

дегенде қыздар тобы бұған қарсы дау айтып:

Жазғытұрғы ақша қар жаумақ қайда, жар-жар,
Құлын тайдай айқасқан оң жақ қайда, жар-жар.
Азар жақсы болса да қайын ағамыз, жар-жар,
Айналайын әкемдей қайдан болсын, жар-жар...[2, 145–146-бб.].

Өлең құрылымы диалогтық түрде берілген. Жігіттер жағы мен қыздар жағы кезекпе-кезек өлең жолдарын айтып, бір-біріне жауап қайтарады. Әр шумақтың соңында қайталанатын «жар-жар» сөзі өлеңге ырғақтық бірлік беріп, жоралғының мән-маңызын күшейтеді. Бұл қайталаулар әннің салтанатты және ритуалдық сипатын айқындайды. Өлеңдегі әр шумақтың екінші қатарында «жар-жар» сөзі әннің атын ғана емес, оның мағыналық толықтығын қамтамасыз етеді.

Өлеңде «қара насар», «сәукеле», «ақша қар», «оң жақ» сияқты сөздер терең символикалық мәнге ие. Мысалы:

- **«Қара насар»** – бұл жерде қалыңдыққа алып келінген арнайы киім-кешек, сән-салтанатты білдіреді.

- **«Қара құйрық сәукеле»** – сәукеле жаңа өмірдің, жаңа отбасындағы мәртебенің белгісі. Бұл қалыңдықтың жаңа жағдайға бейімделуі мен жауапкершілікке қадам басуын білдіреді.

- **«Ақша қар»** – тазалықты, өмірдің жаңа кезеңін, жаңа бастамаларды символдайды. Қыздар тобының қарға қатысты айтқаны, өздерінің алаңдаушылығын білдіреді.

- **«Құлын тайдай айқасқан оң жақ»** – бұл қалыңдықтың туған үйі, ата-анасының қасында болған еркін, жайлы өмірі дегенді білдіреді.

Өлеңнің басты тақырыбы – қалыңдықтың әкесінің үйінен кетуі және жаңа отбасыға қосылуы. Жігіттер жағы қалыңдықты жұбатып, жаңа үйге бейімделуге шақырады, жаңа ортада оның әкесінің орнын қайын атасы басатынын түсіндіреді. Ал қыздар жағы, керісінше, өздерінің туған үйіне, ата-анасына деген сағынышын және алаңдаушылығын жеткізеді. Бұл өлең қалыңдық үшін өте жауапты және эмоцияға толы кезеңді сипаттайды.

Өлең қалыңдық пен жаңа отбасының арасындағы қарым-қатынасты реттеуге бағытталған. «Жар-жар» арқылы екі жақ арасындағы үйлесім мен

келісім орнатылып, қалыңдықтың жаңа отбасындағы орны бекітіледі. Мұнда қалыңдыққа жаңа отбасында өз рөлін дұрыс қабылдау керектігі ескертіледі.

Өлеңде қолданылған көркемдік тәсілдер оның әсерін күшейтіп, тыңдаушыға қалыңдықтың ішкі сезімдерін жеткізуге көмектеседі. Қайталаулар, символикалық бейнелер, салыстырулар арқылы өлең эмоционалдық тұрғыдан әсерлі және мағыналы етіп берілген. Мысалы, «жазғытұрғы ақша қар» тіркесі табиғаттың өзгеруін суреттеп, қалыңдықтың өміріндегі өзгерістерді көрсетеді.

«Жар-жар» өлеңі қазақ халқының салт-дәстүріндегі маңызды элемент ретінде ритуалдық сипатқа ие. Өлеңнің құрылымы, символикасы мен әлеуметтік мәні арқылы қалыңдықтың жаңа өмірге қадам басу сәтіндегі көңіл күйін, сағыныш пен үмітті жеткізе біледі. Бұл жыр тек қана дәстүрді сақтау емес, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан рухани мұра екендігін көрсетеді.

Жар-жар – сонау ерте дәуірден келе жатқан өлең түрінің бірі. Мұны оның сыртқы өлең өлшемінен де, сөз, образ қолданысынан да көруге болады. Жар-жардың өлеңі де, сарыны да көпшіліктің үйреніп алып айтып жүруіне жеңіл, жаттамалы. Сондықтан да оны қыз ұзату кезінде де, жастардың бас қосқан ойын-сауығында да айтатын болған. Жар-жардың әнмен, домбырамен орындалуының үстіне, қыз-келіншектер бір топ, жігіт- желең бір топ болып айтысуының өзі, бұған сахналық сипат береді [4, 8-б.].

Қысқасы, үйлену салтында айтылатын жар-жар – қазақ ескілігінен қалған, бірақ, ел ішіне өте кең тараған өлең түрінің бірі. Ол өзінің ішкі ой-мазмұнымен де, сыртқы түр-түзілісімен де қызықты. Сондықтан да болар қазіргі жас жұбайлардың үйлену тойларында жар-жар өлеңі жаңаша жырланып, жаңаша айтылып жүр. Мұны бір ғана Қазақстан емес, туысқан, бауырлас республикалар өмірінің қай-қайсысынан да кезіктіруге болады.

Ал татарлардың қыз ұзатып, құда түсу ойын- тойларында орындалатын салт өлеңдері, негізінен, сол ұзатылғалы отырған қыздың төңірегінде, соның үй-іші, туған-туыстарымен қоштасу түрінде айтылады. Қалған өлеңдердің көпшілігі орыстың частушкасы сияқты көңілді ойын-той үстінде биге қосып орындалатын өлең үлгілері.

Татар халқының дәстүрлі «Яр-яр» өлеңі қазақ халқының «Жар-жар» жырына ұқсас құрылымда, бірақ татар мәдениетіне тән ерекшеліктерді сақтай отырып, қалыңдықтың жаңа отбасына бейімделуін суреттейді. Берілген өлеңнің көркемдік талдауын төмендегідей қарастырайық.

Ай, әле дуслар жырлай «Яр-яр»,
Килен төшә туй белән, «Яр-яр».
Синен әтиен урынында,
Әткәй булыр кайнатан, «Яр-яр».

Язгы яңғыр болытлары, «Яр-яр»,
Күктә қояш балкыған, «Яр-яр».
Никадәр яхшы булса да,
Әткәй кебек булалмас, «Яр-яр» [6, 119-б.].

Өлеңде қолданылған символдар мен метафоралар жырдың эмоциялық мағынасын тереңдетіп, тыңдаушыға ерекше әсер қалдырады. Мысалы:

• **«Язгы яңғыр болытлары»** және **«Күктә қояш балкыған»** – бұл тіркестер өмірдегі өзгерістерді, жаңа кезеңнің басталуын және үміт пен болашаққа деген сенімді бейнелейді. Жаңбыр бұлттары өткіңші қиындықтарды көрсетсе, күннің жарқырауы – алдағы жарқын күндердің белгісі.

Өлеңнің негізгі тақырыбы – қалыңдықтың ата-анасының үйінен кетіп, жаңа отбасына бейімделуі және осы сәттегі толғаныстары. Жігіттер жағы қалыңдыққа қайын атасын өз әкесіндей құрметтеп, жаңа өміріне сенімді болуға шақырады. Олар қалыңдыққа сенім ұялатуға тырысып, оның отбасында да қолдау табатынын меңзейді.

Ал қыздар жағы өздерінің алаңдаушылығын, қимастық сезімдерін білдіреді. Олар әкесін ешкім алмастыра алмайтынын айтып, жаңа отбасыда әке орнын ешкім толтыра алмайтынын жеткізеді. Мұнда қыздардың туған үйіне деген сағынышы, алаңдаушылығы сезіледі.

Бұл өлеңде қалыңдық пен жаңа отбасы арасындағы қарым-қатынасқа баса назар аударылған. Жігіттер қалыңдыққа жаңа ортада өзін сенімді сезініп, құрмет көрсетуді ұсынады. Осы арқылы өлең отбасыдағы әлеуметтік байланыстарды нығайтуға, қарым-қатынасты дұрыс бағытта қалыптастыруға бағытталған [9].

Өлеңде қолданылған көркемдік тәсілдер оның эмоциялық әсерін арттырады. Қайталаулар, символдар мен метафоралар арқылы өлең қалыңдықтың жаңа ортаға бейімделу барысындағы ішкі сезімдері мен ойларын анық жеткізеді. Мысалы, «көктемгі жаңбыр бұлттары» өмірдегі өткіңші сәттерді білдірсе, «күннің жарқырауы» жаңа бастаманың жарқын болашағын суреттейді.

«Яр-яр» өлеңі қалыңдықтың жаңа өмірге қадам басуы кезіндегі сезімдерін, әлеуметтік жағдайларды айқын көрсетеді. Өлең құрылымы, символдары мен тақырыбы арқылы татар халқының дәстүрлі отбасылық құндылықтары, ата-ананы құрметтеу және жаңа ортаға бейімделу секілді ұғымдар нақтыланады. Көркемдік тәсілдер арқылы өлең тыңдаушыларға қалыңдықтың эмоциялық күйін жеткізіп, оның жаңа өмірдегі орнын табуға деген ұмтылысын түсіндіреді.

Сонымен қатар, Қазақстанмен шекаралас тұратын татарларының арасында:

Алты құлақты қазанда, Асым қалды, яр-яр.

Төрт текшеклі үйімде, Үлесім қалды, яр-яр [7, 55-б.], –

деген сияқты жар-жар өлеңінің үлгілері кездеседі. Тегінде, бұл казак пен татар тәрізді туысқан, бауырлас халықтардың қоңсы қонып, қыз алып, қыз беріп жүрген құдандалығынан ауысқан дәстүр болса керек.

Солай дегенмен де өзбектің «ёр-ёр» мен каракалпақтың «хәужары», татардың «яр-ярі» мен тәжіктің «ёр-ёрі» қазақтың жар-жарынан басқаша орындалады. Қазақта қыздар тобы, жігіттер тобы болып екі жарылып кезектесіп айтысса, жоғарыда аталған халықтарда мұндай айтыс формасы жоқ. Айтса, қызды ұзатқалы келгендердің бәрі қосылып, бір-ақ айтады. Немесе, қыз анасына, анасы қызына қаратып айтуға дағдыланған. Сондықтан да бұл өлеңдер әдеттегі қоштасу, ие мақтау өлеңдері сияқты бас-аяғы бүтін, тұтас бір ойға құрылады. Демек, әр адам өзінің арыздасуын қазақтағыдай бір-бір ауыз өлеңмен қайырмайды, әркім өз ойын бірден айтып шығу формасында жауаптасады.

Сонымен, үйлену салт өлеңінің бұл түрі тек қазаққа ғана емес, өзге түрік тілдес халықтардың біразында да бар екен. Сөйте тұра әрқайсысының өз тұрмысына, өз жора-жосынына лайықты азды-көпті айырым-өзгешеліктерінің болуы да заңды құбылыс.

Қазақ және татардың үйлену жоралғыларының ортақ ерекшеліктері көп болғанымен, олар көркемдік тұрғыдан ерекшеленеді. Екі халықтың жырлары маңызды әлеуметтік және рухани мәндерді жеткізеді, бірақ қазақ поэзиясы көбінесе табиғат бейнелеріне және қоғамдық байланыстарға назар аударса, татар поэзиясы діни аспектілер мен символдарға бағытталған [8].

Бекмурат Уахатов қазақ жырларында юмор элементтерінің көптеп кездесетінін, ал татар жырларында салтанаттылық пен діни мазмұнның басымдығын атап көрсетеді [10].

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландыратын «AP22683553 – Бекмурат Уахатовтың фольклортанушылық қызметі» ғылыми жобасы аясында жазылды.

Қорытынды

Қазақ және татардың үйлену жырларының көркемдік ерекшеліктері әрбір халықтың мәдениетін, дүниетанымын және әлеуметтік нормаларын бейнелейді. Қазақтың үйлену поэзиясы табиғи бейнелер мен әлеуметтік байланыстарға көбірек бағытталған, ал татардың поэзиясы некенің рухани қырларына мән береді.

Бекмурат Уахатовтың зерттеулері қазақ және татар фольклорлық поэзиясының айырмашылықтары мен ұқсастықтарын терең түсінуге

мүмкіндік береді. Оның еңбектері поэзияның үйлену тойының ажырамас бөлігі ретінде тек эстетикалық емес, сонымен бірге әлеуметтік және ритуалдық функцияларын көрсетеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Әуезов, М. Әр жылдар ойлары [Мәтін]. – Алматы, 1959. – 229 б.
- 2 Уахатов, Б. Қазақтың халық өлеңдері [Мәтін]. – Алматы, 1974. – 386 б.
- 3 Уахатов, Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы [Мәтін]. – Алматы, 1983. – 158 б.
- 4 Жұмалиев, Қ. Қазақ әдебиеті [Мәтін]. – Алматы, 1969. – 22 б.
- 5 Ярми, Х. Татар халқының поэтик ижаты [Мәтін]. – Қазан, 1967. – 234 б.
- 6 Татары среднего Поволжья и Приуралья. [Текст]. – Москва, 1967. – с. 246
- 7 Радищев, А. Н. Избранные сочинения [Текст]. – Москва, 1952. – с. 63.
- 8 Phalandwa, A. M. The role of indigenous weddings songs in modern times [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1080/18125980.2013.805968>
- 9 Sherbekova, G. Y. Artistic description of the bride and groom in the wedding songs [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VFC5K>
- 10 Tashkova, A. T., Zhussipov, N. K. The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3(111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

References

- 1 Auezov, M. Ar zhy`ldar ojlyary` [Thoughts of different years] [Text]. – Almaty`, 1959. – 229 p.
- 2 Uahatov, B. KazaKty`n haly`k olenderi [Kazakh folk poems] [Text]. – Almaty`, 1974. – 386 p.
- 3 Uahatov, B. Kazakty`n turmy`s-salt zhy`rlary`ny`n tipologiyasy` [Typology of Kazakh folk songs] [Text]. – Almaty`, 1983. – 158 p.
- 4 Zhumaliev, K. Kazak adebieti [Kazakh literature] [Text]. – Almaty`, 1969. – 22 p.
- 5 Yarmi, X. Tatar halky`ny`n poe`tik izhaty` [Poetic creativity of the Tatar people] [Text]. – Kazan, 1967. – 234 p.
- 6 Tatory` srednego Povolzh`ya i Priural`ya [Tatars of the Middle Volga region and the Urals] [Text]. – Moscow, 1967. – p. 246
- 7 Radishhev, A. N. Izbranny`e sochineniya [Selected writings] [Text]. – Moskva, 1952. – p. 63

8 Phalandwa, A. M. The role of indigenous weddings songs in modern times [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1080/18125980.2013.805968>

9 Sherbekova, G. Y. Artistic description of the bride and groom in the wedding songs [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/VFC5K>

10 Tashkova, A. T., Zhussipov, N. K. The role of Bekmurat Uakhatov in revealing the artistic nature of folk songs [Text] // Bulletin of the Karaganda University. «Philology» series. – No 3 (111). – 2023. – ISSN 2518-198X (Print). ISSN 2663-5127 (Online). – 147 p. – 114–120 p.

17.06.24 ж. баспаға түсті.

31.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Т. Ташекова¹, Н. К. Жүсіпов², Ә. К. Шанауов³

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

³Казахский национальный

университет искусств,

Республика Казахстан, г. Астана

Поступило в редакцию 17.06.24.

Поступило с исправлениями 31.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ФОЛЬКЛОРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКИХ И ТАТАРСКИХ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЙ БЕКМУРАТА УАХАТОВА)

Данная статья направлена на изучение художественных особенностей поэзии, посвященной свадебным церемониям в казахском и татарском фольклоре. На основе работ Бекмурата Уахатова анализируются эстетические, символические и поэтические аспекты свадебных псалмов казахского и татарского народов. В ходе исследования выявляются общие элементы и особенности поэзии двух народов. В то время как в казахской поэзии основное внимание уделяется важности природных образов и социальных связей, а также использованию юмористических элементов, в татарской поэзии преобладают религиозные образы, исламские ценности и значение духовных ритуалов. Как отметил Бекмурат Уахатов, эти псалмы не только сопровождают традиции, но и служат хранителями культурных и духовных ценностей народа. Также дается описание стихов, которые звучат на свадьбах татарских народов, проживающих в казахской стране.

Помимо их художественных особенностей, в статье раскрывается их значение. В статье приводятся примеры казахской и татарской поэзии, а их художественные особенности изучаются путем сравнительного анализа. Также был проведен обзор схожих стихотворений казахских и тюркоязычных народов.

Ключевые слова: казахский фольклор, татарский фольклор, свадебные обряды, художественные особенности, традиции, Бекмурат Уахатов, жсар-жсар, яр-яр.

*A. T. Tashekova¹, N. K. Zhussupov², A. K. Shapauov³

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Kazakh National University of Arts,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 17.06.24.

Received in revised form 31.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

FOLKLORE FEATURES OF KAZAKH AND TATAR WEDDING CEREMONIES (BASED ON RESEARCH BY BEKMURAT UAKHATOV)

Annotation. This article is aimed at studying the artistic features of poetry dedicated to wedding ceremonies in Kazakh and Tatar folklore. Based on the works of Bekmurat Uakhatov, the aesthetic, symbolic and poetic aspects of wedding songs of the Kazakh and Tatar peoples are analyzed. In the course of the study, common elements and originality in the poetry of the two peoples are revealed. In Kazakh poetry, the importance of natural images and social connections, as well as the use of elements of humor, is the main focus, while in Tatar poetry, religious images, Islamic values and the essence of spiritual rituals are priority. As Bekmurat Uakhatov noted, these songs not only accompany traditions, but also serve as keepers of cultural and spiritual values of the people. There is also a description of the poems that will be sung at the wedding of the Tatar peoples living in the Kazakh country. In addition to their artistic features, the article also disclosed their meaning. The article presents examples of Kazakh and Tatar poetry, their artistic features are studied through comparative analysis. In addition, a review of similar poems between the Kazakh and Turkic peoples was conducted.

Keywords: Kazakh folklore, Tatar folklore, wedding ceremonies, artistic features, traditions, Bekmurat Uakhatov, Zhar-Zhar, Yar-Yar.

FTAMP 17.82.90

<https://doi.org/10.48081/OKOK1519>

***Б. Т. Тлеубекова¹, Ж. Қ. Сағынтаева², Ә. П. Шаһарман³**

¹«Сымбат» Дизайн және

технология институты АГЭУ,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;

²Ә. Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

*e-mail: biko.1972@mail.ru

А. СЕЙДІМБЕКТИҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҒҰМЫРНАМАСЫ

Қазақ сөз өнерінің тарихында тарихи-танымдық, этнографиялық шығармаларды жазу дәстүрі ежелгі дәуірден бастау алады. Белгілі зерттеуші ғалым Ақселеу Сланұлы Сейдімбек көптеген жылдар бойы зерттеп, оқырмандарға ұсынған күй өнерін (аспаптық музыкалық композиция) жан-жақты зерттеуді аяқтады. Автор қазақ халқының әдеби мұрасын тарихи және этнографиялық тұрғыда қазақ халқының рухында талдайды, олардың қалыптасу тәсілдерін, әлеуметтік өмірін және табиғи әдеттерін нақты дәлелдерге сүйене отырып талдайды. Қазақ музыкалық мәдениетіндегі ең эмпирикалық материал алғаш рет рухани революция болып табылады, ал көптеген халық негизделген. Жазушының ойлары жақсы ғылыми дәлелдерге толы. Прозаны жазған ғылыми-эстетикалық романды зерттеу маңызды. Бұл жазушының ата-бабаларының дәстүрлерін түсіндіру бойынша тарихи, танымдық жұмысының құнды мұрасы. «Қазақтар әлемі» («Мир казахов») кітабының авторы да деректі прозаның мәдени-эстетикалық сипатының көркемдік сапасын көрсетеді. Халық аңыздарын, салт-дәстүрлерін ұйымдастырады. Халық қолөнері, музыкалық аспаптар, ұлттық аңшылық, өнер шеберлері және т.б. –

барлығы тарихи сана жүйесімен байланысты. Сонымен қатар түркі халықтарының мәдениеті, өзара байланысы, үндестігі жүйелі түрде жарияланып тұрады. Жазушы-ғалымның «Қазақтар әлемі» («Мир казахов») кітабына ұлттық тарихтың маңызды дәстүрлері енгізілген.

Кілтті сөздер: күй өнері, ұлттық этнография, әдеби-ағартушылық қызмет, фольклор, эпикалық саға, халық музыкасы.

Кіріспе

Көрнекті жазушы, фольклортанушы-әдебиеттанушы ғалым А. Сейдімбектің дүниетанымынан сонау Әбунасыр Әл-Фараби дәуірінде негізі қаланған энциклопедиялық шығармашылық тұлғалар тағылымын сезінеміз. Жазушы-ғалымның шығармашылық ғұмырнамасы – әдеби үдеріспен сабақтас рухани құндылық көрсеткіші. Жазушы-ғалым Ақселеу Сейдімбек – қазақ тарихындағы аса көрнекті шығармашылық тұлға, қоғам қайраткері.

Тарихтың әр қилы кезеңінде әлеуметтік-саяси ахуалмен тағдырлас ұрпақтың қалыптасып отыруы табиғи үрдіс. Қазақ қоғамында түбегейлі системалық алмасу XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан бастап жеделдей түсті. Бұрын елдің әлеуметтік өмірінде мал шаруашылығы бел алып жатса, енді аграрлы-өндірістік жүйе үстемдік құра бастады.

Мұндай тарихи-әлеуметтік өзарада қалыптасқан ұрпақ, қос енені төл еміп тез жетіккен төл сияқты, өткен мен бүгінді салғастыруға, ел өміріндегі сапалық өзгерістерді парықтауға мейлінше жүйрік, тарихи зердесі сергек болып қалыптасты. Олар бұрынғы дәстүрлі қоғамның барша болмысын тал бойына дарытқан, сонымен бірге жаңа өмірді де жасақтаушы ұрпақ еді. Осы қасиеттер олардың мідени-рухани ізденістерінде айқын көрініс тауып, ұлттық рухы биік, төлтума бояуы қанық, ой-тұжырымы тың туындылар беруіне себепші болды. Мұндай әсер-ықпалдан Ақселеу Сланұлының да шығармашылық тағдыры шет емес [1].

Материалдар мен әдістері

Ақселеу Сланұлының шығармашылық мол мұрасын ашуда, алдымен, теориялық зерттеу әдістері қолданылды, яғни тақырыпты ашуда әдебиет көздерін зерттеу, зерделеу әдісі бойынша ғылыми еңбектер тізімі жасалды. Ғылыми пікірлер талданып, салыстырылып, сараланды, теориялық талдаулар жасалды. Алынған нәтижелер қорытындыланып, нақтылау жұмыстары жүргізілді. Ізденушілерге, оқырманға қажетті материалдар жинақталып, жүйеленіп ұсынылды.

Жазушының 1981 жылы жарық көрген «Күңгір-күңгір күмбездер» атты ғылыми-көпшілік кітабы қазақтың дәстүрлі мәдениетін өзінің төлтума калпында біртұтас құбылыс ретінде қарастыруымен, тарихи-этнографиялық

дерегінің молдығымен, әсіресе, ұлттың рухани әлемін парықтаудағы тың тұжырымдарымен оқырман назарын аударған еңбек болды [2, 119-б.]. «Күңгір- күңгір күмбездер: Сұлулық туралы сырлар» тарихи-этнографиялық шығармасының «Құлақ күй» тарауының басталуында жазушы адам мен табиғат егізделуін айтады. «Табанымызды шөп сүрткен, мандайымызды Күн иіскеген балалық шақтың бір сәті естен кетпейді.

Тауы тау, даласы дала, көңілі көл, тасы тас, гүлі гүл... қалпында. Есіме түскен сайын жүрегімді шымырлатады» [3, 837-б.].

Әлем әдебиетінің әйгілі туындысы Гомердің «Илиада» және «Одиссея» атты эпикалық поэмаларының қара сөзбен әңгімеленген нұсқасын ол қазақ тіліне аударып, аталмыш еңбегі 1974 жылы жеке кітап болып жарық көрді. Гомер поэмаларының қара сөзбен әңгімеленуі және оның оқырман көңілінен шығуы Ақселеу Сейдімбекке ой салады. Сөйтіп, 1979 жылы оның «Алпамыс батыр» атты кітабы жарық көреді. Қазақтың эпикалық қарымы кең, поэтикалық қуаты тегеурінді жыр-дастандарын насихаттау мақсатынан туындаған бұл еңбегі эпосты қара сөзбен баяндаудағы алғашқы бастама еді [4, 4-б.].

Сол сияқты Ақселеу Сейдімбектің аударуындағы жарық көрген (1988) И. Можейконың «7 және 37 керемет» («7 и 37 чудес») атты кітабы да – оның аударма саласында тындырған толымды еңбегі. Бұл кітапта Азия, Африка елдерінің әлемдік кереметтер санатына жататын ғажайып мәдени ескерткіштері мен айтулы өнер туындыларының өзіндік ерекшеліктері және олардың дүниеге келу тарихы қызықты деректермен жан-жақты баяндалған [5, 227-б.].

Белгілі ғалым-зерттеуші Ақселеу Сланұлы Сейдімбек ұзақ жылдар бойы күй өнері туралы жүргізген кешенді зерттеуін 2008–2010 жылдары аяқтап, оқырман назарына ұсынды. Автор қазақ халқының рухани әлемінде айрықша орны бар күй өнерін тарихи және этнографиялық аяда зерделеп, оның өзіндік қалыптасу жолдарын, әлеуметтік өмірімен біте қайнасқан болмысын, сондай-ақ төлтума қасиеттерін нақтылы айғақ-деректерге сүйене отырып, саралайды. Еңбекте қазақтың музыкалық мәдениетіне қатысты мейлінше мол эмпирикалық материалдар алғаш рет рухани айналымға түсіп, көптеген халық композиторларының өмірі мен шығармашылығы тың дерек тұжырымдар негізінде пайымдалған. Автордың ойы орамды, тілі шұрайлы ғылыми дәлелдері тегеурінді. Прозаның ғылыми эссе үлгісімен жазылған туындының танымдық-эстетикалық тағылымы маңызды. Тарихи-танымдық еңбекті қаламгердің ата-бабалар дәстүрін ұрпақтарға ұғындыратын құнды мұрасы деп табуға болады [6, 729-б.]. Жазушының «Мир казахов» атты туындысы да деректі прозаның мәдени-эстетикалық сипатының көркемдік сапасын танытады. Халық аңыздары, салт-дәстүрлері мен әдет-

ғұрыптарын жүйелеген. Халықтың қолөнер, музыкалық аспаптар, ұлттық аңшылық, өнер шеберлері, т.б – бәрін де қаламгер тарихи сана жүйесімен байыптаған. Сонымен бірге туысқан түркі халықтарының да мәдениеті, өзара байланыстар, үндестіктер де жүйелене қамтылған. Жазушы-ғалымның осы «Мир казахов» кітабында ұлттық тарихтың аса елеулі дәстүрлері енгізілген [7, 467-б.].

Тарихшылардың, археологтардың, фольклортанушылардың, этнографтардың зерттеулерімен үндес прозалық шығармаларынан қазақ музыкалық өнерінің қалыптасу, даму жолдарын, киіз үй құрылысы, сәулет өнері, мәдени ескерткіштер, халық дәстүрлері, бүркітшілік, аңшылық спортты, тағам дайындау технологиясы, дәрілік шөптер, т.б сан алуан көшпелілер мәдениетінің толық сипатын құрайтын мәселелерді оқи аламыз.

Автордың «Кеніш: Қарағанды облысы туралы кітабы» (1979) өлке тарихын тартымды баяндаған. Тарих, мәдениет ескерткіштері біздің елде халықтың рухани асыл қазынасы ретінде мемлекет қамқорлығына алынған. Автор бұл кітабында мол тарихи, археологиялық, этнографиялық деректерге сүйене отырып, туған жер төсіндегі ескерткіш белгілер туралы сыр шертеді. Ұрпақтардың рухани сабақтастығы, халқымыздың терең тамырлы мәдениеті, бүгінгі гүлденіп көркейген Қазақстанның кемел шағы жайында ой толғайды [8, 117-б.].

«Қыр хикаялары» деп аталатын жинағында жас жазушы Ақселеу Сейдімбековтың соңғы жылдары жазған бірнеше шағын повестері енгізіліп отыр. Мұндағы шығармалардың оқиғасы тартымды, тілі ширақ. Кітап қызықты оқылады. Оқырман қауымға көркем шығарма, ғылыми танымдық кітаптарымен танымал жазушы А. Сейдімбек мәдениетіміздің өткені, бүгінгі және болашағы жайында сыр шертеді. Автор көркем творчествомыздың әралуан түріне халықтың біртұтас тарихи-мәдени айғағы ретінде ден қояды. Кітап мол тарихи дерегімен, парасатты ой-тұжырымдарымен және тартымды тіл стилімен назар аудартады [9, 167-б.].

Халық ауыз әдебитін телегей-теңіз мол мұра десек, сол теңізді құрайтын аса ауқымды арнаның бірі – эпикалық жырлар. Ал солардың ішіндегі ең бір келісті де көрнектісі «Алпамыс батыр жыры» екені даусыз. Автор осы жауһар туындыны көркемдігі мен сурет-баяуына қылаудай да залал тигізбей, әсер-сезімін еш төмендетпей, бірақ ойлау пайымдау, саралау, қабылдау қабілеті әлі толық қалыптасып үлгермеген жас жеткіншектердің таным-түсінігіне лайықтап, қара сөзбен әсерлі баяндап шыққан. Шығарманың тілі де тартымды, ұғынықты, қарапайым. «Алпамыс батыр» жырының қара сөзбен баяндалып, көркем безендірілген бұл нұсқасы жас ұрпақтың ойын ұштап, қиялын қанаттандыратын кезекті рухани олжасы боларына күмән жоқ [10, 277-б.].

Нәтижелер және талқылау

Сланұлы Ақселеу Сейдімбек қырық жылдан астам әдебиет, этнография, тарих, филология, өнертану салаларында өнемді еңбек етті. Оқырманға ұсынылған библиографиялық көрсеткіш материалдарына тұтастай рет саны қойылып, әрбір тараудың материалдары өз ішінде хронологиялық тәртіппен берілген. Ғалым-жазушының тарихи сана мен фольклорлық-этнографиялық мәселелерді игеруінде ұрпақ тәрбиесіне ықпалды қасиетті танымыз. Сондай-ақ автордың шет ел тілдеріне аударылған еңбектері де түпнұсқалық атау бойынша қазақ тілінде беріліп отыр. Библиографиялық көрсеткіш студенттерге, оқытушыларға һәм ғылыми қауымға арналған [11, 387-б.].

Алаштың аяулы Ақселеуін ұрпақтар ұмытпайды. Алаштың аяулы азаматы, ұлт рухының жанашыры, қазіргі заманғы қазақтану ғылымының негізін салушылардың бірі Ақселеу Сейдімбек халықтың рухани құндылығын, өнері мен өнегесін дәріптеген зерек ойлы ғалым-этнолог өз ұлтының жоғын жоқтап, барын түгендеуден жалықпаған Ақаң туралы әлі де талай естеліктер мен есте қалатын дүниелер туар. Ақаң елінің ыстық ықыласына, ұлт жанды азаматтық ортаның ерекше ілтипатына бөленген жан деуге болады. Белгілі қаламгер, филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Ақселеу Сейдімбектің очерктері тарихи сананы дамытады, зерттеп отырған тақырыбын жан-жақты саралай отырып, очерк жанрының табиғаты туралы да байсалды ой-пікірлерін ортаға салады. Ғалым-жазушының тарихи сана мен этнография мәселелерінің ғылыми-танымдық прозалық шығармаларындағы жазуынан ұлт тарихын ұрпақ санасында орнықтыру мұратынан туындағаны анық. Академик Әлікей Марғұлан жазушы-ғалымның «Күңгір-күңгір күмбездер» кітабына жазған алғы сөзінде қаламгер шығармашылығына баға берген-ді: Мәдениеттің күрделі үлгісін жазушы А. Сейдімбек толып жатқан тас үңгірлерден, тас бетінде сайраған суреттерден көреді. Сондай жарқын ойлардың бірі орталық Қазақстанның, Бетпақ даланың жер аттары, сол Бетпақдаланың ұзақ шөлін ерте кезде кесіп өткен неше алуан жолдары туралы. Соның бәрі тартымды тілмен жүйелі оймен, әсіресе ел ішінен ерінбей жинаған қызықты деректермен баурап отырады (А. Сейдімбек, 1981). Демек ғылыми прозаның туындылары тарихи сана мен халық этнографиясының игерудің озық үлгісін танытты [12, 247-б.].

Ғалым-жазушының тарихи сана, ұлттық әдет-ғұрып, салт-дәстүр мәселелеріне арналған прозалық туындыларының публицистикалық сарындылығы қосыла өріліп отырады. Мысалы, «Ой толғақ» кітабы (А. Сейдімбек, 1997). Осындай әдебиетіміздің тарихындағы мұраларда бұндай сарындылық Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарихи-и Рашидинде», Шоқан Уәлихановтың жолжазба очерктері мен этнографиялық зерттеулерінде байқалған. Ыбырай Алтынсариннің де этнографиялық очерктерінде

публицистикалық сарында сезіледі. Ақселеу Сейдімбектің тарихи сана мен этнографиялық мәселелері байқалған прозасынан ғылыми және публицистикалық тұтастық табиғатын да сезінеміз. 70–90 жылдар прозасының жемісі болып табылатын А. Сейдімбектің «Күзеуде», «Қыз ұзатқан», «Ақкыз», «Ақиық», «Атамекен», т.б. прозаларында қарапайым еңбек адамдарының әлемін кең қамтиды. Жазушы прозасының басқа қаламгерлерден ерекшелігі ғылыми-танымдық, фольклорлық-этнографиялық эссе түріндегі шығармалар жазуды дамыта өрістетті.

Қорытынды

Қорыта келсек, Ақселеу Сейдімбек әңгімелерінің басты тақырыбы мен көтерген өзекті мәселесі – ауыл өмірі мен әлеуметтік жағдайдың өзара байланысын суреттеу. Сол арқылы кейіпкерлердің азаматтық табиғи болмысын, адамгершілік позициясын, рухани тазалығын, жан сұлулығын, сырлы психологиялық этюдтермен өрнектеу қаламгердің басты мақсаты болған. Қаламгер – ауыл адамдарының адалдығын, кіршіксіз ақкөңіл мінездерін, бауырмалдығын, ішкі ой-сезімдерін ашып көрсетуде суреткерлік шеберлігімен танылған жазушы. Жазушы шығармаларын оқи отырып, ауыл мен қала тіршілігіндегі айырмашылық, әке мен бала арасындағы қарым-қатынасты байқаймыз. Сол арқылы табиғи қалыптасқан далалық мінез-құлықтың, адамшылық пен қарапайымдылықтың, кеңшіліктің еш уақытта жоғалып кетпейтініне көзіміз жетеді [13, 399-б.].

Қазақ әдебиетінде халықтың өміріне, тұрмыс-тіршілігіне, дәстүрлі мәдениетіне ден қойып, одан көркем туынды тудырған көрнекті қаламгерлеріміз аз болған жоқ. Бүркіт салу, саят құру, атбегілік, бәйгені баптау, құсбегілік пен аңшылық сияқты қазақ халқының дәстүрлі кәсібіне айналған өнер түрлері қаламгеріміздің шығармаларына негіз болды.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 Әдеби өмір шежіресі (Құрастырғандар – Ә. Нарымбетов, Е. Жаппасұлы, С.Қажі) [Текст]. – Алматы. – 2009. – 672 б.
- 2 Сейдімбек, А. Күңгір-күңгір күмбездер : сұлулық туралы сырлар [Текст]. – Алматы. – 1981. – 204 б.
- 3 Сейдімбек, А. Қазақтың күй өнері [Текст]. – Астана. – 2002. – 832 б.
- 4 Сейдімбек, А. Текті өнердің тарихнамасы // «Егемен Қазақстан» газеті [Текст]. – 2001. – № 36.
- 5 Сейдімбек, А. Серпер: очерктер мен деректі әңгімелер [Текст]. – Алматы. – 1982. – 208 б.
- 6 Сейдімбек, А. Қазақтың ауызша тарихы: зерттеу [Текст]. – Астана. – 2008. – 728 б.

- 7 Сейдімбек, А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау : Оқу құралы [Текст]. – Алматы. – 1997. – 464 б.
- 8 Сейдімбек, А. Кеніш: Қарағанды облысы туралы кітап [Текст]. – Алматы. – 1979. – 112 б.
- 9 Сейдімбеков, А. Қыр хикаялары : повестер [Текст]. – Алматы. – 1977. – 160 б.
- 10 Сейдімбек, А. Ой толғақ : Жарияланбайтын жазбалар [Текст]. – Алматы. – 1997. – 272 б.
- 11 Қабдолов, З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар [Текст]. – Алматы. – 1977. – 380 б.
- 12 Сейдімбек, А. Күңгір-Күңгір күмбездер : Сұлулық туралы сырлар [Текст]. – Алматы. – 1981. – 240 б.
- 13 Ахметов, З. Ұлттық характер // Кітапта : Әдебиеттану терминдер сөздігі [Текст]. – Семей. – 2006. – 398 б.
- 14 Сейдімбек, А. Қазақтың күй аңыздары (құрылымы және жанрлық ерекшеліктері) // ф.ғ.д., дис. Авторефераты. – Алматы : М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, – 1997. – 37 б.
- 15 Jackson, L. A., Lewandowski, D. A., Ingram, J. M., Hodge, C. N. Group stereotypes: Content, gender specificity and affect associated with typical group members // Journal of Social Behavior and Personality. Volume 12, Issue 2, 1997, Pages 381 – 396. ISSN: 08861641 [Electronic resource]. – <https://psynet.apa.org/record/1997-05013-006> (Қаралған күні 07.06.2022).

References

- 1 Ädebi ömir şejiresi [Chronicle of literary life] (compiled by A. Narymbetov, E. Zhappasuly, S. Kazhi) [Text]. – Almaty. – 2009. – 672 p.
- 2 Seidimbek, A. Künğir-künğir kümbezder: sülülyq turaly syrlyr [Dark domes: secrets of beauty] [Text]. – Almaty. – 1981 – 204 p.
- 3 Seidimbek, A. Qazaqtyñ küi öneri [Kazakh Kui art] [Text]. – Astana. – 2002. – 832 p.
- 4 Seidimbek, A. Tektı önerdiñ tarihnamasy [Historiography of Noble Art] [Text] // Newspaper «Egemen Kazakhstan», No. 36, February 16, 2001.4 p.
- 5 Seidimbek, A. Serper : ocherkter men derekti äñgimeler [Serper: essays and documentary stories] [Text]. – Almaty. – 1982. – 208 p.
- 6 Seidimbek, A. Qazaqtyñ auyzşa tarihy: zertteu [Oral history of the Kazakh people: a study] [Text]. – Astana. – 2008. – 728 p.
- 7 Seidimbek, A. Qazaq älemi: etnomädeni paiymdau: Oqu qūraly [The Kazakh world : ethno-cultural thinking: a textbook] [Text]. – Almaty. – 1997. – 464 p.

8 **Seidimbek, A.** Keniş : Qarağandy oblysy turaly kitap [Kenish: a book about the Karaganda region] [Text]. – Almaty. – 1979. – 112 p.

9 **Seidimbekov, A.** Qyr hikaialary:povester [Syr stories: novellas] [Text]. – Almaty. – 1977. – 160 p.

10 **Seidimbek, A.** Oi tolğaқ: Jarialanbaityn jazbalar [Oy Tolkyñ: unpublished notes] [Text]. – Almaty. – 1997. – 272 p.

11 **Kabdolov, Z.** Jebe. Ädebi tolğanystar men taldaular [Arrow. Literary reflections and analysis] [Text]. – Almaty. – 1977. – 380 p.

12 **Seidimbek, A.** Künğir-Künğir kümbezder: Sülulyq turaly syrlar [Dark domes: secrets of beauty] [Text]. – Almaty. – 1981. – 240 p.

13 **Akhmetov, Z.** Ültyq karakter // Kitapta: Ädebiattanu terminder sözdıgı [National character // In : Dictionary of Literary Studies terms] [Text] – Semipalatinsk. – 2006. – 398 p.

14 **Seidimbek, A.** Qazaqtyñ küi aңызdary (qūrylymy jäne janrlıq erekşelikteri) [Legends of Kazakh Kui (structure and genre features) : Ph. D., dis. Abstract]. - Almaty: M. O. Auezov Institute of literature and art, 1997. – 37 p.

15 **Jackson, L. A., Lewandowski, D. A., Ingram, J. M., Hodge, C. N.** Group stereotypes: Content, gender specificity, and affect associated with typical group members // Journal of Social Behavior and Personality. Volume 12, Issue 2, 1997, Pages 381–396. ISSN: 08861641 [Electronic resource]. – <https://psycnet.apa.org/record/1997-05013-006> (Access date 07.06.2022).

03.07.24 ж. баспаға түсті.

18.10.24. ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Б. Т. Тлеубекова¹, Ж. К. Сағынтаева², А. П. Шахарман³*

¹Дизайн и технология «Сымбат» АГЭУ,
Республика Казахсатн, г. Алматы;

²Павлодарский педагогический
университет имени Ә. Марғұлана
Республики Казахстан, г. Павлодар;

³Торайғыров университет,
Республики Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 03.07.24.

Поступило с исправлениями 18.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ТВОРЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ А. СЕДИМБЕКА

В истории казахского словесного искусства традиция написания историко-познавательных, этнографических произведений берет свое начало с древних эпох. Известный ученый-исследователь Акселу Сланович Сейдимбек завершил свое всестороннее исследование искусства кюи (инструментальной музыкальной композиции), которое он исследовал в течение многих лет и представил читателям. Автор анализирует литературное наследие казахского народа в духе казахского народа в историческом и этнографическом контексте, анализирует способы их формирования, их социальную жизнь и их природные привычки, основываясь на конкретных доказательствах. Самым эмпирическим материалом в казахской музыкальной культуре впервые является духовная революция, а жизнь и творчество многих народных композиторов основаны на новейших данных. Мысли писателя полны хороших научных доказательств. Важно изучать научно-эстетический роман, написанный прозаиком. Это ценное наследие исторической, познавательной работы писателя по объяснению традиций предков.

Автор книги «Мир казахов» также отражает художественное качество культурно-эстетического характера документальной прозы. Организует народные легенды, обычаи, традиции. Народные промыслы, музыкальные инструменты, национальная охота, мастера искусств и т.д. – все связано с системой исторического сознания. В то же время систематически освещается культура тюркских народов, взаимосвязь, гармония. В эту книгу писателя-ученого «Мир казахов» включены важнейшие традиции национальной истории.

Ключевые слова: искусство кюи, национальная этнография, литературно-просветительская деятельность, фольклор, эпическая поэма, народная музыка

**Б. Т. Тлеубекова¹, Ж. К. Сағынтаева², А. П. Шахарман³*

¹Design and technology «Symbat» ASUE,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Pavlodar Pedagogical University
named after A. Margulan, Pavlodar;

³Toraighyrov university,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 03.07.24.

Received in revised form 18.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

In the history of Kazakh the word art the tradition of writing historical and cognitive, ethnographic works start from the ancient eras. Famous scientist-researcher Akseleu Slanovich Seydimbek has completed his comprehensive study of the art of kui (instrumental musical composition) which he investigated for many years and presented to the readers. The author analyzes the literary heritage of the Kazakh people in the spirit of the Kazakh people in a historical and ethnographic context, analyzes the ways in which they are formed, their social life, and their natural habits, based on concrete evidence. The most empirical material in the Kazakh musical culture is for the first time the spiritual revolution, and the life and creative work of many folk composers are based on the latest data. The writer's thoughts are full of good scientific evidence. It is important to study a science-aesthetic novel written by prose writer. It is a valuable heritage of historical, cognitive work of the writer to explain the traditions of ancestors.

The author of the book «Mir Kazahov» («The World of the Kazakhs») also reflects the artistic quality of cultural-aesthetic character of documentary prose. Organizes folk legends, customs, traditions. People's crafts, musical instruments, national hunting, masters of arts, etc. - everything is connected with the system of historical consciousness. At the same time, the culture of Turkic peoples, interconnectedness, harmony is systematically covered. In this book of the writer-scientist, «Mir Kazahov» («The World of the Kazakhs»), the most important traditions of national history are included.

Keywords: the art of kui, national ethnography, literary and educational, folklore, epic saga, folk music

<https://doi.org/10.48081/QAJL5625>

***А. Б. Төлеу¹, Г. Р. Сәулембек²**

^{1,2}М. О. Әуезов атындағы

Әдебиет және өнер институты,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1047-0064>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3667-267X>

*e-mail: toleuainur@gmail.com

НӘЗИПА ҚҰЛЖАНОВА ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ

Мақалада қазақ әдебиетіндегі әйел жазушы жазған тұңғыш прозалық шығарма әдебиеттанудағы гендерлік зерттеулер аясында алғаш рет сараланды. Нәзипа Құлжанованың «Маржан» әңгімесі әйел тақырыбына жазылған басқа авторлардың, атап айтқанда Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» шығармаларындағы кейіпкерлердің мінезіндегі айырмашылықтар, ортақ қасиеттері салыстырмалы талдау арқылы гендерлік және феминистік сын тұрғысынан қарастырылады.

Нәзипа Құлжанованың қазақ әйелінің бостандығы мен еркіндігі тақырыбында әңгіме жазуына түрткі болған сол кездегі саяси жағдайлар мен ресми құжаттар да мақалада көрсетілді. Қазақ жазушы әйелдері тәрпынан жазылған тұңғыш шығарма – «Маржан» әңгімесіндегі әйелдің жыныстық объектіге айналуы, отбасылық және репродуктивтік міндеттерінің көрініс табуы ғиосын тұрғысынан жаңа бағытта талданды. Кейіпкердің дүниені қабылдауы, иррационалды және эмоционалды ерекшеліктері теориялық тұрғыда қарастырылды.

Кілтті сөздер: феминизм, ғиосын, гендерлік зерттеулер, жазушы әйелдер шығармасы, феминистік сын, әдебиеттанудағы феминистік бағыт, алғашқы проза

Кіріспе

Ең алғаш феминизм терминін ХІХ ғасырдың басында 1837 жылы француз философы Шарль Фурье қолданысқа ендірген болатын [1].

Алайда әлеуметтік-гуманитарлық бағыттағы ғылымдар аясында гендерлік мәселелер ХХ ғасырда ғана зерделене бастады. Гендерлік ізденістер пәнаралық зерттеулерге ұласты. 1985 жылы АҚШ-та Элейн Шоуолтердың редакторлығымен «Жаңа феминистік сын» («The New Feminist Criticism») деген кітап жарық көрді. Э.Шоуолтер жазушы әйелдердің шығармаларын талдаудың екі әдісін көрсетті. Бұл екі әдістің бірі феминин сыны, екіншісі гиносын деп аталды. Осылайша әдебиеттанудағы феминистік бағытты зерттеудің теориялары мен әдістері қалыптасты.

Қазақ әдебиеттануында жазушы әйелдердің өмірі мен шығармашылығын алғаш рет әдебиеттанушы-ғалым Г. Пірәлі зерттеген болатын. Ғалым қазақтан шыққан, оқыған қыздардың алғашқысы Нәзипа Құлжанова туралы да жазады. Н.Құлжанованың қазақтан шыққан тұңғыш журналист, аудармашы әйел екенін автор: «Талантты тұлға, тегеурінді қаламгердің «Маржан», «Есіл қыз-ай» сияқты көркем әңгімелері де ұлт әдебиетіндегі көркем прозаның алғашқы айшықты үлгілері» [3, 37 б.], – деген пікір келтіреді. Бұл ізденіс жазушы әйелдер шығармашылығының қалыптасып, даму траекториясын бақылауға мүмкіндік береді.

Н.Құлжанованың «Маржан» деген саяхат әңгімесі әйел бостандығына арналған шығарма болғандықтан әдебиеттанудағы жаңа бағыт – феминистік сын теориясына салып талданды және әйел тақырыбында жазылған өзге авторлардың кейіпкерлерімен зерттеу нысанына алынған шығармадағы бас кейіпкер салыстырылды. Гендерлік поэтика тарихи поэтиканың бір бөлігі ретінде биологиялық жыныс ретінде емес, әлеуметтік топ өкілі ретінде әлеуметтік мінез-құлық үлгілерінің өлшемін түсіндіруге, сөйлеу стратегиясы мен тактикасын, ерлер мен әйелдердің дискурсын, жазу стилін айқындауға айрықша мүмкіндік беретіндіктен қазақ әдебиетін гендерлік талдаулар тұрғысынан қарастыру өзекті деп санаймыз. Сондықтан ұсынып отырған мақаламыздың мақсаты – қазақ прозасындағы алғашқы әйел жазушының әйел тақырыбындағы («Маржан») шығармасына гендерлік зерттеу жүргізу. Зерттеудің міндеттері:

– Н. Құлжанованың тырнақалды прозалық шығармасына әйел тақырыбын арқау ету себептерін анықтау және нақты құжаттармен дәлелдеу;

– Н. Құлжанованың «Маржан» әңгімесі мен Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» шығармаларындағы көркемдік шешімнің ер және әйел автордың психологиялық табиғатымен байланысын анықтау;

– Н.Құлжанованың «Маржан» әңгімесі мен Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» шығармаларындағы кейіпкерлерді гиносын тұрғысынан салыстырмалы талдау жасау.

Материалдар мен әдістері

Қазақ әйел жазушыларының шығармашылығы отандық әдебиеттануда түрлі қырынан зерттеліп жатса да, гендерлік зерттеулер тұрғысынан мүлде қарастырылмайды. Әдебиетіміздегі әйел құқығы мен бостандығын қорғауға бағытталып жазылған шығармалар феминистік зерттеулер теориясы аясында да бағасын алған емес. Осы мақалада тоғысатын жоғарыда аталған екі түрлі зерттеудің мәні екі бөлек екенін де айқымыз келеді. Қаламгердің әйел не ер адам болуы оның шығармашылығын гендерлік тұрғыдан қарастыруға негіз болғанымен, феминистік бағытта зерттеуге негіз бола алмауы да мүмкін. Зерттеу материалы ретінде ұсынылған үш шығарма да (Н. Құлжанованың «Маржан» әңгімесі мен Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу» шығармалары) әйел құқығын қорғауға бағытталғандықтан бізге әрі феминистік сын тұрғысынан, әрі гендерлік зерттеуге мүмкіндік туып отыр. Мақаланы жазу барысында Н.Құлжанованың «Маржан» әңгімесін ер жазушылар шығармаларымен салыстырмалы талдау арқылы авторлардың гендерлік ерекшелігінің шығармаға әсерін бағамдасак, көркем образдың басқа кейіпкерлермен ұқсастығы, ерекшелігі арқылы феминистік бағыттағы көзқарастары айқындалды. Гендерлік теорияға сәйкес әйел образының шығармадағы рөлі, міндеті, репрезентациясын анықтау үшін гиносын әдісімен конент-талдау жасалды.

Нәтижелер және талқылау

1917 жылдың желтоқсан айында Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті мен «Халық Комиссарлар Кеңесінің азаматтық неке мен балалар туралы және мемлекеттік актілер кітабын жүргізу туралы қаулы»[4] шықты. Некені заңдастырудың алғы шарттарына арналған алғашқы қаулы болғанымен, мұнда неке киноға байланысты ер мен әйелдің жасында айырмашылықтар бар. Бұл қаулыда ер адам он сегіз, ал әйел адам он алты жасында некеге тұра алады. Қаулыда кавказ елдері мен басқа да жергілікті (түземдіктер) тұрғындардың неке жасы: ерлерде он алты, ал әйелдерде он үш жас деп көрсетілген. Шіркеу мен мешіттің некесі мойындалмайды. Осы қаулы негізінде 1918 жылы РКФСР (Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы – 1936 жылға дейін осылай аталған) 10 шілдеде қабылдаған конституцияда [5] ерлер мен әйелдер тең құқықты екені жазылды. Конституция әйелдердің саяси және азаматтық құқықтарының теңдігін заңмен бекітті, оларға ерлермен тең дәрежеде мемлекеттік органдарға сайлану және сайлау құқығын берді. Әйел теңдігі мәселесі құжат жүзінде Кеңес үкіметі территориясына кіретін елдерде осылай көтерілді. Конституциямен бекітілген бұл заң азаматтар арасында бірден жүзеге асып кетпеді, бірақ осы құжатқа сүйене отырып, ер мен әйелдің құқықтарының теңдігі туралы мәселе ресми түрде 1918 жылдан

басталды деп тұжырымдаймыз. Қабылданған жаңа заң халыққа түсіндіріліп, баспасөзде талқылау жұмысы жүргізілді. Әдеби шығармалар жазылды.

Осы заң аясында қазақ қыздарының құқығы сақталуы үшін әлеуметтік ағарту жұмыстарына тұңғыш қазақ журналист қызы Нәзипа Құлжанова белсене араласты. Ол «Қазақ әйелдеріне», «Жалпы әйел мейрамы», «Жұма күндерінде қазақ әйелдеріне кеңес», «Ақын Шолпан» деген мақалаларында әйелдің сауаттылығы мен еркіндігі туралы мәселелерді қозғайды. XX ғасырдың басында 1927 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының үшінші санына шыққан «Ақын Шолпан» деген мақаласында автор бізге беймәлім Шолпан Иманбаева деген ақынның шығармашылығына тоқталып: «Шолпан ақын еді, көбіне әйел мұның жырлады. Ойына алған сөзді еркін жазатын түрі бар еді. Тәлім-тәрбиесінің аздығы өрісін кеңейтпемей келді» [6.136], – деп 23 жасында өмірден өткен ақын қыздың шығармашылығына баға беріп, еске алу мақаласын дайындайды.

Н. Құлжанова осы тақырыпқа арнап көркем шығарма жазуды да қолға алды. 1925 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының №1 санына қаламгердің «Маржан» деген әңгімесі басылып шығады. Бұл – әйелдерді сауатты болуға, өз құқығын біліп, ғылым мен білімге талпынуға үндейтін қазақ әйел жазушысы жазған тұңғыш прозалық шығарма. Журнал әңгіме тақырыбының астына, жақшаның ішіне «Қазақ әйелінің бостандық мейрамына арналған жол әңгімесі» [6] деп анықтама берген. Әңгіме саяхатнама жанрына жатады. Саяхатнамада автор Маржан деген келіншек арқылы сол замандағы қазақ әйелдерінің жай-күйін әңгімелеген. Маржан – жиынтық образ. Маржан кейіпкер арқылы жазушы бостандық пен теңдікке ұмтылған қазақ әйелдерінің арманы мен мұратын ашуға ұмтылған.

Н. Құлжанованың «Маржан» әңгімесін ер қаламгерлердің (С. Торайғыров «Қамар сұлу», М. Дулатов «Қалың мал») осы тақырыпта жазылған шығармаларымен салыстыра талдағанда әйел қаламгердің жеке әлеуметтік топ және жыныс ретіндегі жазушылық ерекшелігі айқындала түсіндігі байқадық.

Үш шығарма да әйел тағдырын қозғаған үш түрлі жағдаят бейнеленген. Кестеде көрсетілгендей «Бақытсыз Жамалда» қалың мал дәстүрі, ал «Қамар сұлуда» бай, ауқатты жерге (шалға) қызды беру, әйелдің өз теңіне қосылатын мүмкіндігі жоқ екенін ашу, «Маржанда» әменгерлік салты қозғалған. Бұл тақырыпқа ортақ тұжырым – әйелді сатып алуға болады. Әйелдің еркі мен құқығы жоқ. Үш әйел де туыстық қысымға түседі. Қысым басталғанда үш кейіпкер қандай әрекетке барады?

«Маржан» әңгімесіндегі Маржанның хат танитын ғана сауаты бар. Өлең шығарады. Бірақ ол күрескер емес, көнбіс. Жазушы Маржанның монологын былай береді: «Біздің талабымыз көтеріліп, азды-көпті патша болып, дәурен

ететін күніміз, тек оң жақта, әке-шешенің қолында отырғанда ғой. Онан былайғы өміріміз сатылып кеткен мал есебінде. Мал құрбанға шалына ма, қонаққа сойыла ма, болмаса, шамасынан артық жұмыста көзін ашпай жүріп алып кете ме – билігі сатып алған иесінде. Мал беріп сатып алған соң, өлгенімізше көзімізді ашпаймыз» [6, 153б.].

Н.Құлжанова шығармасында әйелдің репрезентациясын астарлап, кейіпкердің қимыл-әрекетімен жеткізбейді. Үзіндіде келтірілгендей, Маржанның қарсылығы мен наразылығын кейіпкердің ішкі ойымен береді. Дегенмен кейіпкер қарсылығы әрекетке ұласпаса да, ішкі ойы, пікірі айқын. «Мал беріп сатып алған соң» [6], әйел тауар, сатып алуға болатын зат сияқты екенін астарсыз, ашық жеткізеді. Әйелдің отбасылық, репродуктивтік міндеттеріне мән беріледі. Автор Маржан кейіпкер арқылы қазақ даласындағы әменгерлік мәселесін де көтерді. Маржанды 15 жасында Қасен деген жігітке ұзатпақ болады. Қасен Маржаннан үш жас үлкен, парасатты, сауатты әрі көрікті жігіт. Алайда ол (Қасен) сүзек жұқтырып, үш ай ауырып қайтыс болады. Арада уақыт өтеді. Маржан жиырмаға толады. Қалың малды беріп қойған құдалар Маржанды Қасеннің 14 жастағы інісіне қосады. Себебі әйел-тауардың ақысы төленіп қойған. 1917 жылғы шыққан қаулы негізінде салыстырса, Қасеннің інісі кәмелеттік жасқа толмаған. Неке заңсыз. Шығармада әменгер жігіттің аты аталмайды. Маржан бір жарым жыл бойы, өзінен кіші 14 жастағы әменгер жарымен отау құрып, бақытсыз ғұмыр кешіп тұрып жатады. «Ел, шуылдаған абысын-ажын өз бетіммен де қоймайды. Тең көрмей жүргенімді байқап, неше түрлі өсекке таңды. Енемді нандырды. Сөйтіп жүріп ауруға шалдықтым, көлеңке құсап құр аруақ боп қалдым, жөтел пайда болды» [6, 155 б.]. Теңіне қосыла алмаған, әменгерлік салтының, дәстүрлі патриархалдықтың құрбаны болған Маржан тағы да туыстық қысымға түседі. Денсаулығы нашарлаған соң, анасы үйіне қайтарып алады. Шығарманың соңында Маржан қайтыс болады.

С. Торайғыровтың кейіпкері Қамар сөз өнерімен қарсылық білдіреді. Нұрым шалға арнап өлең жазады, ел-жұртына назын білдіреді. Нақты бір объектіге қарсылық болмаса да, өлең жазып, «Дәурен-ай» деген ән шырқап, ішкі қарсылығын өнермен жеткізу фактісі «Маржан» әңгімесінде де бар. Анық байқалатын әрекетті М. Дулатовтың кейіпкері Жамал жасайды. Ол сүйгенімен бірге қашады. Қашып жүргенде сүйген жігіті Ғали қайтыс болады. Өзі жалғыз қашады. Жамал – әрекетшіл. Ол көнбіс емес. XX ғасырдың басында жазылған осы үш шығармадағы әйел образында ортақ қасиеттер бар. Маржан, Жамал, Қамар – үшеуі де хат таниды. Өлең жазады. Шығарманың соңында үшеуі де қайтыс болады. Авторлар әйелдің ең алдымен сауат ашуы – айналасында болып жатқан оқиғаға сыни көзбен қарай алуына мүмкіндік беретінін жеткізеді. Өлең жазу, ақындық қасиетті сауаттылықтың символы

ретінде көрсеткен. Әйел ғана емес, қоғам ескі көзқарастардан бостандық алуы керек деген ишара үш шығармаға да тән. Себебі кейіпкерге қысым көрсететіндер – туыстық орта. Ол орта әйелдердің бағынышты, архитиптік ұрпақ жалғастырушы рөлінде болуын қалайды. Авторлардың үшеуі де кейіпкерлерінің сұлу әрі нәзік екеніне басымдық береді.

«Маржан» әңгімесімен салыстырыла талданған М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалына» да, С.Торайғыровтың «Қамар сұлуына» да, ең адымен бостандық керек. Әйелдің сауат ашуға құштарлығы, өнерін дамытуға деген талпынысы шығармада негізгі тақырып болғанымен, осы талпыныс пен өзінің қалауы үшін бас кейіпкер күресе алмайды.

Үш шығарманың көтерген тақырыбы бір, аяқталуы ұқсас болғанымен, шығармадағы кейіпкерді сомдаудағы едәуір айырмашылықты байқаймыз. Әйел жазушының (Н. Құлжанованың) кейіпкерінің күресуге дәрмені жетпейді. «Бақытсыз Жамал» да, «Қамар сұлу» да уақыт жағынан Н. Құлжанованың «Маржан» әңгімесінен бұрын жазылғанымен ер жазушылардың кейіпкері тәуекелшіл, күрескер. Осыған байланысты әйел адам табиғатындағы эмоционалды ойлау, ер адамдардағы рационалды ойлау жүйесінің басымдығы, гормонды жүйеде ер адамдарда тәуекелге жауап беретін гормонның басымдығы көркемдік шешімге едәуір әсер еткен деген болжам айтамыз. Себебі жалғыз Маржан ғана емес шығарманың авторы да ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі патриархатқа қарсы шыға алатынына және жеңе алатынына сенбейді және шығарма жүзінде болса да тәуекел ете алмайды. «Кемшілігін көріп отырып, әйел өзі де бұл қалыпқа қарсы келе алмайды. Мыңнан бірі ызаға шыдамаған өжет әйел басын қорғап қарсы шықса, ол бұзық атанып, елге күстана болады. Ел оны адамшылықтан шығарады. Оған шыдайтын әйел кем»[6, 157 б.] деп берілетін автор сөзінен шығарманың алдағы көркемдік шешімін айқын аңғаруға болады. Маржанның қайтыс болғанын естігендегі: «– Маржан байғұс марқұм болған. Осы қыстыгүні үйінде жатып қайтты. Былтырдан күйеуінің үйіне қайтқан жоқ еді, – деді Ахмет. Ахметтің сөзіне таңырқаған жоқпын. Өзім де Маржан сорлыны өлімнен өзгеге ұйғармаушы едім...» [6, 160 б.] деген үзіндіден үлкен мәселе алдындағы әйел затына тән қорқыныш авторды кейіпкері Маржанды әлсіз, көнбіс, нәзік, сұлу әрі жағдайға мойынсұнған қалпында бейнелеуге себеп болды деп болжам жасауға болады. Себебі шығармада тартыс, қақтығыс секілді әрекет жоқ. Маржан экономикалық, әлеуметтік және репродуктивтік ресурсқа айналған әйел. Өскен ортасы, келін боп түскен жұрты әйелге осы талаптарды қояды. Әйел ретінде Маржан бұл талаптарға бағынады.

Маржанның образы түсінікті болуы үшін, әйел тақырыбында жазылған М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы» мен С. Торайғыровтың «Қамар сұлуы» талданып, кесте арқылы көрсетілді.

Кесте 14 – Әйел тақырыбына жазылған шығармалардың ерекшеліктері

Шығарма атауы және автор	Бас кейіпкер	Екінші кейіпкер (сынар)	Үшінші кейіпкер (кедергі)	Мінез/характер	Қысым түрі	Шығарма соңындағы кейіпкердің жағдайы	Ортақ қасиеттер	тақырып	Басылып шыққан жылы
Маржан-Н.Құлжанова	Маржан	Қасен	Аты берілмейді	Күрескер емес, көнбіс	Туыстық қысым. Абысы-абын әсегі	Қайтыс болады	Хат ганны, өлен жазады/жүдеп кетеді	Әменг ерлік	1925
Қамар сұлу - С.Торайғыров	Қамар	Ахмет	Жорға Нұрым / болыс/ ел-жұртына назын айтады. Жылайды, бірақ әрекет етпейді.	Шалға қарсы өлен шығарады, ел-жұртына назын айтады. Жылайды, бірақ әрекет етпейді.	Атасы (әкесінің ағалары сатпақ болады)	Қайтыс болады	«Ақын Қамар»/ хат жазады	Бай, болыс шалға қосу	1914
Бақытсыз Жамал – М. Дулатов	Жамал	Ғали	Газ Жұман	Сүйгенімен қашады/ өзі қашады	Әкесі мансап үшін қызын малға сатады	Қайтыс болады	Хат ганны, өлен жазады/жүдеп кетеді	Қалын мал	1910

Жоғарыда аталған ерекшеліктерге қоса қазақ әйелі жазған алғашқы проза ретінде Н. Құлжанованың суреткерлігі мен баяндау әдісі де ерекше. Н. Құлжанова әңгімеде қаланың пейзажы мен даланың пейзажын өте шебер суреттейді. Өткен ғасыр басындағы қазақ қаласының жағдайы мен ауылдағы қазақ үйлерінің интерьеріндегі ерекшеліктерді аса байқампаздықпен сипаттайды. Оның көркем тілі мен шығармаларындағы көркем баяндауы да тағы бір үлкен зерттеу жұмысының объектісі бола алады. Қазақ жазушы әйелдерінің жазған прозалық шығармаларының алғашқысы осы – «Маржан» болғандықтан, Нәзипа Құлжановадан кейін әйел тақырыбы, оның еркі мен қалауы, жандүниесі өзге де әйел қаламгерлердің шығармашылығынан қалай көрініс тапты деген заңды сұрақ туындайды. Бұл сұрақ біздің келесі зерттеулеріміздің күн тәртібінде тұрмақ.

Қорытынды

Зерттеуімізді қорытындылай келе қазақ прозасында феминистік бағытта жазылған шығармалар, әсіресе, XX ғасырдың алғашқы ширегінде көптеп жазылғандығын байқадық. Көбінесе бұл тақырыпты қозғаған қазақ қоғам қайраткерлері, ағартушы, қаламгерлер ер адамдар болғандығы да ұлттық феминистік әдебиеттің ерекшелігі болып табылады. Әдебиетте оның ішінде прозада бұл тақырыпта қалам тарқан әйел жазушылар некен саяқ болғанымен, солардың бірегейі Н. Құлжанова екенін айқындай алдық. Н. Құлжанованың барша зерттеулері, көркем шығармалары, публицистикалық мақалаларының дені сауаттылыққа талпынған әйелдерді жігерлендіріп, әйелдің денсаулығы мен гигиенасына, бала тәрбиесіне арналғаны зерделенді.

Н. Құлжанованың «Маржан» көркем шығармасын өзге феминистік бағыттағы С.Торайғыровтың «Қамар сұлу», М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» шығармаларын салыстыра отырып, гендерлік психфизиология тұрғысынан ерекшеліктердің болатынын және гендердің көркем шығармадағы образдың бейнеленуіне тікелей әсер ететінін бағамдадық.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Брайсон, В.** Политическая теория феминизма [Text]. Москва., 2001. – 304 с.
- 2 **Robyn, W.** Feminisms Redux: An Anthology of Literary Theory and Criticism [Text]. USA. Rutgers University Press, 2009. – 568 p.
- 3 Пирәлі Г. Қазақтың қаламгер қыздары [Text]. – Алматы : Қоңыр, 2021. – 342 б.
- 4 Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния 18(31) декабря 1917 г. // URL <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-1>
- 5 Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. [Электронный ресурс]. – <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm#2>
- 6 **Құлжанова, Н.** Шығармалары. – Алматы : Ана тілі, 2014. – 384 б.
- 7 Дулатұлы, М. Бақытсыз Жамал. [Text]. – Алматы : Мазмұндама, 2022. – 148 б.
- 8 **Торайғыров, С.** Қамар сұлу [Text]. – Алматы : Атамұра, 2002. – 240 б.
- 9 **Ергебеков, М., Темірбекова, Ж.** Гендер және Қазақстан қоғамы. Алматы : Deluxe Printery, 2022. – 280 б.
- 10 **Райан, Майкл.** Әдебиет теориясы : Кіріспе. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2019. – 292 б.
- 11 **Dhivya, N.** Feminist literary criticism. World women studies journal. 2016 // <https://doi.org/10.46291/wwsj.v1i1.1>

References

- 1 **Brajson, V.** Politicheskaya teoriya feminizma [Political theory of feminism] [Text]. Moskva., 2001. – 304 p.
- 2 **Robyn, W.** Feminisms Redux : An Anthology of Literary Theory and Criticism [Text]. USA. Rutgers University Press, 2009. – 568 p.
- 3 **Pirali, G.** Qazaqtyn qalamger qyzdary [Kazakh women writers] [Text]. – Алматы : Qonyr, 2021. – 342 b.
- 4 Dekret VCIK i SNK o grazhdanskom brake, o detyax i o vedenii knig aktov sostoyaniya [Decree of the All-Russian Central Executive Committee and Council of People's Commissars on civil marriage, on children and on the maintenance of books of acts of state] 18(31) dekabrya 1917 g. //URL <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/17-12-1>
- 5 Konstituciya (Osnovnoj Zakon) Rossijskoj Socialicheskoy Federativnoj Sovetskoj Respubliki. [Electronic resource]. – <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1918.htm#2>
- 6 **Qulzhanova, N.** Shygarmalary [Works of N. Qulzhanova]. – Алматы : Ana tili, 2014. – 384 p.
- 7 **Dulatuly, M.** Baqytsyz Zhamal [Unlucky Jamal]. [Text]. – Алматы : Mazmundama, 2022. – 148 bp.
- 8 **Toraigyrov, S.** Kamar sulu [Kamar] [Text]. – Алматы : Atamura, 2002. – 240 b.
- 9 **Ergebekov, M., Temirbekova, Zh.** Gender zhane Qazaqstan qoqamy [Gender and the society of Kazakhstan]. Алматы : Deluxe Printery, 2022. –280 b.
- 10 **Rajan, Majkl.** Adebiet teoriyasy : Kirispe [Literary theory: Introduction]. -Almaty: Ultyq audarma byurosy, 2019. – 292 p.
- 11 **Dhivya, N.** Feminist literary criticism. World women studies journal. 2016 // <https://doi.org/10.46291/wwsj.v1i1.1>

08.08.23 ж. баспаға түсті.

17.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Б. Толеу¹, Г. Р. Саулембек²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, Республика Казахстан, г. Алматы. Поступило в редакцию 08.08.23. Поступило с исправлениями 17.12.23. Принято в печать 25.11.24.

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В РАССКАЗЕ НАЗИПЫ КУЛЬЖАНОВОЙ

В статье рассматривается история феминизма в литературоведении, а также обзор гендерных исследований, впервые анализирующих первое прозаическое произведение казахской литературы, написанное женщиной-писательницей. Рассказ «Маржан» Назипы Кулжановой сравнивается с произведениями других авторов, написанных по теме женщин, а именно: «Бакытсыз Джамал» Миржакипа Дулатова, «Камар Сулу» Султанмахмута Торайгырова, показывая различия в характере героев, а также их общие черты сходства, в таблице показаны виды давления, оказанные на них (женщины-героини). Также в статье показаны политические условия и официальные документы того времени, которые побудили Назипу Кулжанову написать рассказ о свободе и независимости казахской женщины.

В рассказе «Маржан», первом произведении казахских писателей (прозаиков) – в новом направлении был сделан анализ, что женщина рассматривается с точки зрения гинеитики, рассматривается половое отличие, а также семейные и репродуктивные обязанности.

Теоретически рассмотрены мировосприятие героя, иррациональные и эмоциональные особенности. Хотя основной темой произведения является стремление женщины стать грамотной и развивать свое искусство, главная героиня не может бороться за эти желания. Потому Маржан знает, что она в одиночку не сможет бороться против многовекового традиционного патриархата. Данное произведение, написанное женщиной, является первым рассказом по теме женского равноправия. Поэтому в рассказе нет таких явлений, как конфликты, столкновения.

Ключевые слова: феминизм, гинеитика, гендерные исследования, произведения писательницы, феминистская критика, феминистское направление в литературоведении.

*A. B. Toleu¹, G. R. Saulembek²

^{1,2}Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 08.08.23.

Received in revised form 17.12.23.

Accepted for publication 25.11.24.

**THE IMAGE OF A WOMAN
IN THE STORY OF NAZIPIA KULZHANOVA**

The article reviews the history of feminism and gender studies in literary studies, and the first prose work written by a female writer in Kazakh literature is distinguished for the first time. Nazipa Kulzhanova's story «Marzhan» was compared with the works of other authors written on the theme of women, in particular Mirzhakip Dulatov's «Bakysyz Jamal», Sultanmahmut Toraygyrov's «Kamar Sulu», and the differences in the character of the heroes', their common qualities and the types of pressure exerted on them (female characters) were shown in the table. The political conditions and official documents of that time, which prompted Nazipa Kulzhanova to write a story about the freedom and independence of the Kazakh woman, were also shown in the article. The transformation of a woman into a sexual object, the expression of her family and reproductive duties in the story «Marzhan», the first of the works of Kazakh women writers (prose writers), was analyzed in a new direction from the point of view of gynocriticism. The hero's perception of the world, irrational and emotional features were considered theoretically. Although the main theme of the work is the desire of a woman to become literate and to develop her art, the main character cannot fight for this desire and her desire. Because Marzhan alone knows that she cannot go against the centuries-old traditional patriarchy that has existed for centuries. This is the first story in Kazakh literature on the topic of women's equality, written by a female writer. That's why there is no conflict in the work.

Keywords: feminism, gynocriticism, gender studies, works of women writers, feminist criticism, feminist trend in literary studies.

<https://doi.org/10.48081/EFAV8847>

***A. Kh. Khalelova¹, B. M. Kadyrova²**

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6579-904x>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

*e-mail: khalelovaiga@mai.ru

BUSINESS DISCOURSE RESEARCH APPROACHES IN EUROPE, NORTH AMERICA AND KAZAKHSTAN

This article discusses the approaches of business discourse research in Europe, North America and Kazakhstan. The article's authors have gathered, analyzed, and organized data to unveil the complete essence of business discourse genres in these countries and examine their use in the business world. For example, it was shown that various genres of business correspondence – commercial offers, contracts, customer communication, e-mail and fax communication were investigated. The works on business discourse are multifaceted: the written, oral, and network business discourse is studied from the point of view of pragmatics, cognitive science, complex and other approaches. It also reviewed studies written about innovations in the research of business discourse of these countries in recent years. A new focus in the study of business discourse among linguists is the analysis of gender relations and discourse as a manifestation of power.

In general, this work is a useful resource for those who are looking for materials to guide their research or teaching business discourse.

Keywords: business discourse, business discourse research, communication, genres of business discourse, intercultural communication.

Introduction

The business environment with modern technologies, new structures, and uniting languages and cultures, has come to realize the importance of communication in business activities. In this regard, linguists are increasingly interested in the study of discourse in a business context.

The field of business discourse studies how business institutions achieve their goals through talks and texts. The growing interest in business discourse among

academics and practitioners reflects the significant global influence of business institutions, particularly corporations.

The necessity for close attention to business discourse is contingent upon several assumptions. Firstly, individuals dedicate a substantial proportion of their lives to business institutions. Secondly, this work is primarily accomplished through discourse and textual communication, particularly within managerial roles and in a knowledge-based economy. Thirdly, there are more effective and less effective methods of discourse practice.

Business discourse study is a field of study that encompasses different disciplines and perspectives. These include forms of discourse analysis, such as critical discourse analysis – conversation analysis and ethnomethodology, action-implicative discourse analysis, organizational communication, discursive psychology, management theory, as well as sociolinguistics, pragmatics, genre analysis, ethnography, and narrative analysis.

Two distinctive features characterize research in the field of business discourse. Firstly, discourse is perceived as a form of situated social action. Secondly, there is a tendency to examine the actual use of language in the work setting.

As far as we know, business discourse genres in Kazakhstan have received little attention. Therefore, we intend to fill this gap by analyzing research dedicated to this topic. This leads to the aim of the study: to investigate and compare the approaches used by foreign and domestic scientists to analyze business discourse. This research aims to complete the following objectives:

- To examine the genres of business discourse in Europe, North America, and Kazakhstan.
- To determine their influence on the business world.

Materials and methods

In order to reinforce the theoretical framework, the study utilized scientific methodologies to obtain and examine data from a selection of prominent foreign and Kazakhstani scientists engaged in research pertaining to business discourse. These included F. Bargiela-Chiappini, C. Nickerson, B. Planken, D. Mumby, E. D. Suleimenova, G. G. Burkitbayeva and numerous other esteemed researchers. This approach enabled authors to compare approaches to the study of business discourse in Europe, North America and Kazakhstan. This comparison identified various business correspondence genres in different countries, as well as current research areas like gender issues and the manifestation of power in business discourse.

Results and Discussion

Business discourse research: The European approach.

In 2007, European researchers K. Nickerson, B. Planken, and F. Bargiela-Chiappini published their work on global business discourse. They gave a detailed description of the work of several European scientists who have influenced the formation of European research since the early 1990s [1, p. 19]. For example, L. Charles carried out studies on trade negotiations and meetings. L. Louhiala-Salminen investigated the importance of faxing and emailing in cases. F. Bargiela-Chiappini researched business information in HR management magazines and on company websites.

In practice, European research includes an analysis of various genres of business. Some researchers have specialized in a certain genre or form of (business) communication. However, the majority are interested in how language is used to get things done in general within business organizations.

One of the important characteristics of business discourse research in Europe is that researchers have access to languages other than English. Notwithstanding the preponderance of English, an expanding array of other European languages has been the subject of investigation in the context of business discourse. This includes French (van der Wijst, Christian), Dutch (van der Wijst), German (Zilles), Spanish (Villemoes, Tebeaux, Candia, Charteris-Black and Ennis), Danish (Grindsted), Norwegian (Neumann) and Portuguese (Silvestre, Pereira) [2, p. 31]. Some researchers combined two or more languages in their investigations. Vandermeeren's work, for instance, considered English, French, German, and Dutch, and F. Bargiela-Chiappini studied both spoken and written Italian and English. G. Poncini's work included more than 14 different national cultures with almost as many different languages [3].

The language was analyzed in its context and regarded as a discourse. The analytical methods applied are mainly borrowed and adapted methods, which were not specifically developed. The ideas of the Birmingham discourse analytic tradition, for instance, influenced L. Charles's works on business negotiations and G. Poncini's work on business meetings. The work of genre analyst Vijay K. Bhatia has formed the basis of K. Nickerson's research on email [4] and L. Louhiala-Salminen's work on fax communication. B. Planken's work on negotiations was published under the influence of the research of H. Spencer-Oatey on intercultural communication. E. De Groot's research on annual general reports and the work of F. Bargiela-Chiappini on corporate websites were influenced by the multimodality theory of G. Kress and T. van Leeuwen [1, p. 20].

By the applied nature of the research program, European researchers base their work on empirical data. For example, in the form of survey data (S. Vandermiren, M. L. Charles, R. Marchand-Pekkari), analysis of texts of various business genres

(B. Planken, G. Poncini, K. Nickerson, L. Louhiala-Salminen) or experimental investigation (M. Gerritsen, de Groot). This characteristic of the European tradition makes it distinct from the North American tradition. Furthermore, although the North American tradition is mainly focused on macro-theories, the European tradition often focuses on micro-analysis.

We shall focus here on two studies to demonstrate the factual nature of European research. Each of them, in turn, provides realistic, simulated, and processed data. 1. The study of Business English as lingua franca within the multinational context, led by L. Louhiala-Salminen et al. [5]. This study was conducted in multinational corporations. Its ultimate goal was to look at how employees view their own culture and that of others, and how it was mirrored in the implementation of speech in spoken and written genres. This study also included various methods of data collection and analysis, i.e., open and closed questions and statistical analysis related to the surveys, discourse analysis in the investigation of the meeting discourse, and genre analysis in the analysis of the email correspondence. 2. The study of intercultural negotiations by J. Usunier [6]. This study reveals the key skills necessary to navigate difficult negotiations where partners may differ in terms of culture, communication style, time orientation, and personal and professional backgrounds.

Currently, researchers pay a great deal of attention to intercultural communication, which is considered a solution and not a problem. British linguist H. Spencer-Oatey's research focuses on managing rapport through communication across cultures [7]. She describes a rapport management system that is based on social pragmatics, politeness theory, and face theory and explains in practical terms how people use language to manage communication. G. Poncini's research is centred on the ways in which the group facilitates communication, utilizing English as a shared language, and capitalizing on existing business relationships to cultivate a sense of collective identity. In this regard, her work reflects the nuances and complexities of business life more effectively, engaging participants who possess experience navigating diverse cultural and linguistic contexts beyond the conventional «one speaker – one culture» paradigm [1, p. 24].

The global community is witnessing an increase in the utilisation of new computer media in a business environment. Consequently, the application of multimodality and hypermodality has become a pertinent issue. Multimodality (also referred to as polymodality, polycode or creolization) can be defined as the combination of diverse semiotic modes, such as language and music, within a communicative artefact or event. For instance, websites can be considered multimodal as they integrate images, text and sound. The term hypermodality is used to describe the manner in which the linkages in online media products, such as webpages, extend beyond the conventional boundaries of traditional multimodal

genres. To illustrate, while links may exist between images and text in a film poster or print advertisement, a webpage also provides links to other pages or documents, thus introducing another layer of connectivity [8].

Another area of interest for business discourse research in Europe is a crucial study aimed at identifying inequalities in the business environment through discourse. Gender inequality in some organizations is a complicated phenomenon and the nature of this inequality is mostly seen in the organization's structure, practice, and process. A significant body of research has been dedicated to the examination of gender and discourse in the context of governance structures within the field of European business discourse.

Business discourse research: The North American approach.

Business discourse studies in North America are highly interdisciplinary, drawing on methods and theory from the fields of rhetoric, literary analysis, cultural studies, anthropology, organizational behaviour, industrial psychology, English studies, composition, design studies, and business administration.

In the construction of post-war industry, communication researchers focused primarily on practice, on efficient and effective communication within the established hierarchy of large corporations. Documentation qualities such as brevity, clarity, and conciseness have been emphasized in manuals and style guides for professionals and businesses. However, this quite narrow view of business writing gave way to more complex analysis in the late 20th century. For example, D. Mumby examined the development of organizational communication as a discipline in the United States in the 1980s and saw a shift from a focus on practices and systems to a new emphasis on organizational culture and interpretative research [9, pp. 1-9]. Communication not only reflects organizational structure but is increasingly seen as an organizational design element. Anthropological and ethnographic findings help examine collective sensory perceptions and the relationships between communication, power, and organization. In addition, researchers analyzed organizational communication using a linguistic hermeneutic approach, heavily influenced by European theorists. Composition-oriented US researchers applied the tools of rhetorical analysis to an extended body of business and technical material.

According to J. Scott et al., researchers are grappling with increasingly fine-grained, theorized, and thorough interdisciplinary approaches to widely understood business communications. Texts, whether online, paper, verbal, visual, etc., are considered artefacts of social and business systems and as social acts shaped and formed by various forces [1, p. 45]. This approach addresses the changed business environment, and thus of business communication, in the 21st century.

D. Mumby points to four directions in organizational communication research that are current directions in North American business discourse: interdisciplinary

methods; emphasis on individual communication; new concepts of an organization; and a new rhetoric of digital expression. Regarding the interdisciplinary nature of business discourse, it is important to acknowledge that researchers in many disciplines share and adapt methods for studying, for example, power relationships; the formation of individual identity and consideration of differences such as gender and ability; the concept of regulation in an organizational and professional framework; and the impact of information technology. In the globalization era individuals, not nations or companies, are the main agents of change; ubiquitous, cheap telecommunications have created a level playing field and opened a business competition to everyone. The advent of digital technologies has enabled a significant expansion in the number of people who can engage in real-time collaboration and competition with one another on a diverse array of tasks from a multitude of locations across the globe. This has resulted in an unprecedented level of equality between these people, a phenomenon that has not been witnessed at any other point in human history.

The new organizational concept requires a new rethinking of regulatory concepts. Researchers in corporate communications explore how leaders communicate in new, more networked organizational structures, how they formulate corporate strategy, and how they communicate their vision and processes to people inside and outside the organization. Attention is focused on how to convey persuasively. Another new organizational form and new research area are a virtual organization and virtual teamwork. Virtual collaboration requires mutual knowledge across many global and organizational cultures represented by individual team members and the development of hybrid team cultures [1, pp. 47–51].

Let us take a closer look at the new rhetoric of digital expression. According to Bizzell and Herzberg, «Rhetoric has several overlapping meanings: the practice of oratory; the study of the strategies of effective oratory; the use of language, written or spoken, to inform or persuade; the study of the persuasive effects of language; the study of the relation between language and knowledge; the classification and use of tropes and figures» The term «digital rhetoric» is defined as the application of rhetorical theory to digital texts and performances. The primary activities within the field of digital rhetoric include 1) the use of rhetorical strategies in the production and analysis of digital text; 2) identifying characteristics, affordances, and constraints of new media; 3) the formation of digital identities; 4) potential for building social communities; 5) inquiry and development of rhetorics of technology; 6) the use of rhetorical methods for uncovering and interrogating ideologies and cultural formation in digital work; 7) an examination of the rhetorical function of networks; 8) theorization of agency when interlocutors are as likely to be software agents (or «spimes») as they are human actors [10, p. 44].

Digital rhetoric is one of the current and most investigated directions in North American business discourse.

Business discourse research: The Kazakhstan approach.

A historical analysis of the emergence of Kazakh business discourse reveals a long tradition of using Kazakh in its linguistic genre and style in business communication. The lack of effective communication and language skills among those involved in state affairs and the business community makes the economic debate in Kazakhstan even more difficult.

During the seventy years in the Soviet Union, business communication in Kazakhstan was conducted in Russian. The promotion and regulation of Kazakh language use since the independence of Kazakhstan have restored the rights and multifaceted functions of the Kazakh language. The use of Kazakh is widespread in business communication and is gradually taking up more space alongside Russian and English.

In the latter half of the nineteenth century, the Russian language exerted a profound influence on the evolution of the Kazakh language, giving rise to a plethora of widely used expressions, including *bekitiledi*, *tagayndaımyın*, *atalmysh*, *qol qoiy*, *buyramyn* and many others. For example, the works of Kazakh enlighteners Abai Kunanbayev and Ibray Altynsarin on normalization and standardization of the Kazakh literary language contain many borrowings from the Russian language: *advokat* (*адвокат*) – lawyer, *áskeri gýbernator* (*военный губернатор*) – military governor, *zai* (*закон*) – law, *partia* (*партия*) – party, *sot* (*суд*) – court, *bolys* (*волость*) – parish, *oiáz nachalınıgi* (*глава уезда или административной единицы*) – head of the county or administrative unit, *kátelejke* (*каталажка или тюрьма*) – jail or prison, *oiáznoi* (*уездный или глава уезда*) – county head, *bitimshi* (*посредник*) – mediator, *tilmásh* (*переводчик*) – translator, *shaǵum* (*заявление*) – application, *shen alı* (*получать звание*) – to receive the title.

The evolution of the Kazakh business discourse is also associated with the appearance and integration of new terminology that encompasses the inherent resources of the Kazakh language (*qayly*, *tóraǵa nusqa*), translational borrowing, combined borrowing, and direct borrowing from Russian or other languages using the Russian as a point of reference. A noteworthy aspect of Kazakh business discourse is the formation of primary lexical-semantic and thematic groups, which indicate positions, names of institutions, statuses, degrees, departments, organizations, etc. additionally, there is the use of entirely borrowed abbreviations from the Russian language, such as «облсобес.» [11, pp. 143–152].

According to S. K. Kenesbayev, the Russian language has brought its structure and typology to the Kazakh-language business discourse, as well as the use of various units, genres and communicative strategies. The result was the appearance

in the Kazakh language of Russian-language borrowings and lexical-syntactic loanwords formed during translation. For example, words such as *búdjjet*, *bastyq*, *qojayın*, *naqy kapital*, *sertifikat*, *kýalik*, *deldal*, *aimaq* [12, p. 36].

The Russian language is an invaluable tool for interethnic communication, while English is an essential means of conducting international business. Both are prerequisites for a successful integration into the global economy. In light of the dynamic development of global and domestic business, as well as the distinctive linguistic context in Kazakhstan, it can be posited that contemporary business discourse in the country is shaped by the coexistence of three languages: Kazakh, Russian and English. This policy has been announced as a national educational goal in Kazakhstan's schools and universities. In the context of globalization and a free market economy, the ability to speak three languages is widely regarded as a key factor in ensuring economic competitiveness.

The distribution of Kazakh, Russian and English in business discourse is explained by the above:

1 With the help of targeted government regulation, the use of Kazakh in the spheres of official and non-official business communication has grown considerably. The successful expansion of Kazakh business discourse can be seen in this process.

2 In many respects, Russian business discourse continues to maintain its position, both in the range of its genres and in the extent of communicative functions. It has even extended its boundaries to include numerous foreign companies and firms.

3 English business discourse, which occupies a leading position among foreign languages in business communication with international partners and organizations, is now an active component of business communication in Kazakhstan.

Until recently, the use of Kazakh in business communication was practically non-existent, with the rarely employed as the medium for crucial business documents and formal business negotiations. Irrespective of the nature of the communication, the roles and status of the individuals involved, and the context and location of the social interactions, the Kazakh business community demonstrated a notable lack of emphasis on the utilization of the Kazakh language. Conversely, over the course of seven decades, the discourse community was structured by the impact of the Soviet business communication tradition, resulting in the uniform utilization of all culturally influenced elements of business discourse. The language and communication skills of business discourse participants, regardless of their nationality, were formed within the framework of Russian business discourse, and this framework was unwittingly transferred to Kazakhstan's business discourse. This led to the fact that almost all participants in domestic business discourse have developed a firm habit of conducting business communications exclusively in

Russian. English entered the realm of business communication with Russian (and very rarely with Kazakh) when it subsequently became the working language of numerous contemporary companies, including a multitude of joint ventures and international corporations [13].

According to E. D. Suleimenova and G.G. Burkitbayeva, the development of modern Kazakh business discourse is happening at an accelerated rate, and a number of researchers are dedicating themselves to studying the processes and speech strategies of the Kazakh language, such as the research of N. I. Yergaziyeva and A. T. Yesetova on lexical and stylistic peculiarities; B. S. Ashirova on terms and term formation; M. K. Mambetova on clichés and cliché constructions as a main constituent of an official business style; L. S. Duisembekova on the language of official business documentation; G. A. Biralı on the influence of Kazakh culture on the process of learning business Kazakh [14, p. 445].

Language is a result of society, and therefore, the presence of any language is linked to the activities of society as a whole. The problem of the relationship between society and language is multifaceted and is determined by the social essence of language. The ethno-cultural diversity of Kazakh society is supported by a policy of linguistic pluralism that ensures that the language needs of all ethnic groups are met and that they freely choose their language of communication, learning and professional activity.

Conclusions

European business discourse research continues to be influenced by its applied linguistic heritage, together with a renewed interest in the design of multimedia documents. The interest in the intercultural and multimodal aspects of business discourse offers a fruitful field of research, and experimental (quantitative) approaches became more familiar to the community at large, alongside the established mainstays of the survey, corpus-based and more qualitatively oriented research. Additionally, researchers are increasingly adopting multimethod approaches, including a combination of (qualitative and quantitative) approaches from multiple disciplines. European researchers have conducted studies on communication involving other European languages, as well as Business English as a Lingua Franca (BELF) and Intercultural Bilingual Education (IBE) interactions. Additionally, they have investigated the role of the native speaker of English in communication with foreign language speakers of English in a business environment.

The advent of new media presented significant challenges to individuals engaged in communication during the era of Globalization. However, it also offered considerable potential. These media are the basis for all the research mentioned in this article, including interdisciplinary approaches, an emphasis on

personal communication, new concepts of organization, and new rhetoric of digital expression. Consequently, North American researchers and practitioners persist in examining these models as they pursue strategies to enhance communication in the global workplace.

The future of business discourse research in Europe and North America world is expected to be a more nuanced and sophisticated understanding of talk-in interactions within and by corporate organisations. As these companies develop new ways of working, roles and relationships will inevitably change. This offers researchers the chance to gain insight into how members of the organisation develop and deploy flexible discourse-based competencies. Conversations and texts are largely the work itself, rather than just a means to an end. Moreover, it represents a renewed call for criticism to critical-thinking researchers who would benefit from such changes in the industry.

Regarding the situation in Kazakhstan, we can note that the existence of sufficient linguistic resources for Kazakhstan's business discourse has been attributed to the absence of linguistic and communicative competence of a significant number of employees in the state and economic sectors, which has led to Kazakhstan's business discourse as an active discourse. There are objective difficulties that arise from being fully implemented.

Nevertheless, the functional distribution of languages in today's Kazakhstan has changed. In accordance with the designation of Kazakh as a state language, both the government and users of Kazakh and Russian are engaged in efforts to promote the use of Kazakh in business communication and to alter the current linguistic landscape in favour of Kazakh. In this sense, it can be said that Kazakh and Russian, being partners in business communication, have, in a sense, found themselves in a state of opposition. On the one hand, Russian remains a prevalent language in business communication. Conversely, the directive on the dominant use of Kazakh in business communication has accelerated the rapid spread of Kazakh.

Prior research on the historical development of Kazakh business discourse has revealed that there is a long-standing tradition of utilizing Kazakh in business communication, encompassing a distinctive genre and linguistic means. Secondly, this tradition has ceased to evolve, resulting in the current difficulties inherent in the functioning of business discourse in Kazakhstan. Thirdly, business discourse in Kazakhstan is consistently and actively promoted by the government, is undergoing rapid development, and has established a discursive community.

It is necessary to conduct a more detailed examination of the functions of Kazakh, Russian and English languages in Kazakhstan's multi-ethnic community. An understanding of the traditions and common usage of these languages is crucial

for grasping the nuances of the Kazakh, Russian and English languages and the distinctive roles they play in intercultural communication.

References

- 1 **Bargiela-Chiappini, F.** The Handbook of Business Discourse. Edinburgh University Press, 2009. [Electronic Resource]. – URL: <https://ru.scribd.com/doc/171402762/Business-Discourse>
- 2 **Bargiela-Chiappini, F., Nickerson C. and Planken B.** Business Discourse [Text]. Basingstoke : Palgrave-Macmillan, 2013. – 359 p.
- 3 **Poncini, G.** Discursive Strategies in Multicultural Business Meetings. Bern : Peter Lang, 2007. [Electronic Resource]. – URL: <https://archive.org/details/discursivstrate0000ponc/mode/2up>
- 4 **Bargiela-Chiappini, F., Nickerson, C.** Writing Business Genres, Media and Discourses. [Text]. London : Routledge, 2014. – 360 p.
- 5 **Kankaanranta, A., Louhiala-Salminen, L. and Karhinen, P.** English multinational companies: Implication for teaching «English» at international business school. [Text] // Journal of English as a Lingua Franca. – 2015. – Vol. 4(1). – P. 125–148.
- 6 **Usunier, J.** Intercultural Business Negotiations: Deal-Making or Relationship Building. [Text]. London: Routledge, 2019. – 371 p.
- 7 **Spencer-Oatey, H., Kádár, D.** The bases of (im) politeness evaluations: Culture, the moral order and the East-West debate [Text] // East Asian Pragmatics. – 2016. – Vol. 1(1). P. 73–106.
- 8 **Bezemer, J., Kress, G.** Multimodality, Learning and Communication : A Social Semiotic Frame. [Text]. London : Routledge, 2016. – 170 p.
- 9 **Mumby, D. K., Kuhl, T. R.** Organizational communication: A Critical Introduction [Text]. SAGE Publications, Inc; 2nd edition, 2019. – 480 p.
- 10 **Douglas, E.** Digital Rhetoric theory, method, practice. University of Michigan Press, 2015. [Electronic Resource]. – URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24037/1/1006096.pdf>
- 11 **Худайбергенова, А. Т.** Принципы построения переводного идеографического словаря банковской терминологии (на материале русского, английского и казахского языков): Автореферат дис. кан. филологических наук: 10.02.19 – Теория языка. [Текст]. – Алматы, 2003. – 28 с.
- 12 **Кенесбаев, С. К.** Прогрессивное влияние русского языка на казахский. [Текст] – Алма-ата, 1965. – С. 36.
- 13 **Буркитбаева, Г. Г.** Деловой дискурс: онтология и жанры [Текст]. – Алматы: Ғылым, 2005. – 230 с.

14 **Suleimenova, E. D., Burkitbayeva G. G.** Kazakhstan, In F. Bargiela-Chiappini (ed.), Handbook of Business Discourse [Text]. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009. – P. 436–451.

References

- 1 **Bargiela-Chiappini, F.** The Handbook of Business Discourse. Edinburgh University Press, 2009. [Electronic Resource]. – URL: <https://ru.scribd.com/doc/171402762/Business-Discourse>
- 2 **Bargiela-Chiappini, F., Nickerson C. and Planken B.** Business Discourse [Text]. Basingstoke : Palgrave-Macmillan, 2013. – 359 p.
- 3 **Poncini, G.** Discursive Strategies in Multicultural Business Meetings. Bern : Peter Lang, 2007. [Electronic Resource]. – URL: <https://archive.org/details/discursivstrate0000ponc/mode/2up>
- 4 **Bargiela-Chiappini, F., Nickerson, C.** Writing Business Genres, Media and Discourses. [Text]. London: Routledge, 2014. – 360 p.
- 5 **Kankaanranta A., Louhiala-Salminen, L. and Karhinen P.** English multinational companies: Implication for teaching «Englis» at international business school. [Text] // Journal of English as a Lingua Franca. – 2015. – Vol. 4(1). – P. 125-148.
- 6 **Usunier, J.** Intercultural Business Negotiations: Deal-Making or Relationship Building. [Text]. London : Routledge, 2019. – 371 p.
- 7 **Spencer-Oatey, H., Kádár, D.** The bases of (im) politeness evaluations: Culture, the moral order and the East-West debate [Text] // East Asian Pragmatics. – 2016. – Vol. 1(1). P. 73–106.
- 8 **Bezemer J., Kress G.** Multimodality, Learning and Communication : A Social Semiotic Frame. [Text]. London : Routledge, 2016. – 170 p.
- 9 **Mumby, D. K., Kuhl, T. R.** Organizational communication: A Critical Introduction [Text]. SAGE Publications, Inc; 2nd edition, 2019. – 480 p.
- 10 **Douglas, E.** Digital Rhetoric theory, method, practice. University of Michigan Press, 2015. [Electronic Resource]. – URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/24037/1/1006096.pdf>
- 11 **Hudajbergenova, A.** Principy postroeniya perevodnogo ideograficheskogo slovary bankovskoj terminologij (na materiale russkogo, anglijskogo i kazaxskogo yazykov): avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. filol. nauk. [Principles of construction of a translation ideographic dictionary of bank terminology (on the material of Russian, English and Kazakh languages): abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences] [Text] – Алматы, 2003. – 28 p.
- 12 **Kenesbaev, S. K.** Progressivnoe vliyanie russkogo na kazaxskij. [Progressive influence of Russian on Kazakh.] [Text] – Alma-Ata, 1965. – 36 p.

13 **Burkitbaeva, G. G.** Delovoj diskurs : ontologiya i zhanry` [Business Discourse: ontology and genres] [Text] – Almaty` : Gy`ly`m, 2005. – 230 p.

14 **Suleimenova, E. D., Burkitbayeva, G. G.** Kazakhstan, In F. Bargiela-Chiappini (ed.), Handbook of Business Discourse [Text]. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2009. – P. 436–451.

Received 18.06.24.

Received in revised form 11.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

*А. Х. Халелова, Б. М. Қадырова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

18.06.24 ж. баспаға түсті.

11.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЕУРОПАДАҒЫ, СОЛТҮСТІК АМЕРИКАДАҒЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІСКЕРЛІК ДИСКУРСТЫ ЗЕРТТЕУ ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада Еуропа елдерінде, Солтүстік Америкадағы және Қазақстандағы іскерлік дискурсты зерттеу тәсілдері қарастырылған. Мақала авторлары осы елдердегі іскерлік дискурс жанрларының толық мәнін ашу және олардың бизнес әлемінде қолданылуын зерттеу үшін деректерді жинап, талдап, жүйеледі. Мысалы, іскерлік хат алмасудың әртүрлі жанрлары – коммерциялық ұсыныстар, келісімшарттар, клиенттермен байланыс, электрондық пошта және факсимильді байланыс зерттелетіні көрсетілді. Іскерлік дискурс бойынша жұмыстар сан алуан екендігі анықталды. Жазбаша, ауызша және желілік іскерлік дискурс прагматика, когнитивистика, кешенді және басқа тәсілдер тұрғысынан зерттеледі. Сонымен қатар, соңғы жылдары осы елдердің іскерлік дискурсын зерттеудегі жаңалықтар мен инновацияларға бағытталған зерттеулер қарастырылды. Қазіргі кезде іскерлік дискурстағы гендерлік қатынастар мен дискурсты биліктің көрінісі ретінде талдауға баса назар аударылатыны анықталды.

Жалпы алғанда, бұл жұмыс өз зерттеулерінде пайдалануға немесе іскерлік дискурсты оқытуға материал іздейтіндер үшін пайдалы ресурс болып табылады.

Кілтті сөздер: іскерлік дискурс, іскерлік дискурсты зерттеу, коммуникация, іскерлік дискурс жанрлары, мәдениетаралық коммуникация.

*А. Х. Халелова, Б. М. Қадырова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Поступило в редакцию 18.06.24.

Поступило с исправлениями 11.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ДЕЛОВОГО ДИСКУРСА В ЕРОПЕ, СЕВЕРНОЙ АМЕРИКЕ И КАЗАХСТАНЕ

В статье рассмотрены подходы к изучению делового дискурса в Европе, Северной Америке и Казахстане. Авторы статьи собрали, проанализировали и систематизировали данные, чтобы раскрыть всю сущность жанров делового дискурса в этих странах и изучить их применение в деловом мире. Например, было показано, что исследуются различные жанры деловой переписки – коммерческие предложения, контракты, общение с клиентами, электронная почта и факсимильная связь. Установлено, что работы по деловому дискурсу разнообразны. Письменный, устный и сетевой деловой дискурс изучается с точки зрения прагматики, когнитивистики, комплексного и других подходов. Кроме того, были рассмотрены исследования о новых поисках и инновациях в изучении делового дискурса этих стран в последние годы.

Было обнаружено, что в настоящее время акцент делается на гендерные отношения в деловом дискурсе и дискурсе как проявления авторитета.

В целом, эта работа является полезным ресурсом для тех, кто ищет материал для использования в своих исследованиях или для преподавания делового дискурса.

Ключевые слова: деловой дискурс, исследование делового дискурса, коммуникация, жанры делового дискурса, межкультурная коммуникация.

<https://doi.org/10.48081/OJA6764>

***М. Г. Церцвадзе**

Кутаисский государственный
университет имени А. Церетели
Грузия, г. Кутаиси.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6497-8273>

*e-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ С КОМПОНЕНТОМ «ВРАГ» НА МАТЕРИАЛЕ РУССКОГО И ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКОВ

Статья посвящена анализу, сопоставлению смысловой структуры лексемы «враг» в русской и грузинской пословичных картинах мира. Научная новизна настоящей статьи заключается в том, что впервые предпринимается попытка сделать сопоставительный анализ русских и грузинских пословиц с компонентом «враг» в лингвокультурологическом аспекте. Объектом исследования являются пословицы и поговорки с компонентом «враг». Предметом исследования являются семантика и структура значения лексемы «враг» в русском и грузинском языках.

Материалом для исследования послужили паремические выражения (единицы) русского и грузинского языков (110 в русском языке и 67 в грузинском языке). Источником материалов послужили: 1) «Сборник грузинских пословиц» Т. Сахокия; 2) Русские пословицы и поговорки из изданий В. И. Даля «Пословицы русского народа»; данные толковых, синонимичных словарей.

В процессе работы применялись следующие методы исследования: метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, приемы дефиниционного анализа, сопоставительный метод и методика концептуального анализа.

Проведенное исследование позволило авторам работы выявить универсальные и специфические особенности функционирования лексемы «враг» в анализируемых языках.

Ключевые слова: лексема, дефиниция, семантические группы, синонимы, пословицы и поговорки, язык.

Введение

Пословицы и поговорки являются неотъемлемой частью любого языка. Они являются своеобразным показателем богатства языка, через пословицы мы также можем понять культуру и ценности того или иного народа, а также сопоставить разные картины мира народов.

Цель исследования – сопоставление смысловой структуры лексемы «враг» в русской и грузинской пословичных картинах мира, выявление универсальности и лингвокультурной специфики их представления в пословицах русского и грузинского народа.

Представленная цель обусловила решение следующих задач: проанализировать понимание лексемы «враг» в лексикографических источниках русского и грузинского языков; описать и сопоставить семантическую структуру слова «враг» в пословицах и поговорках исследуемых языков.

Научная новизна настоящей статьи заключается в том, что впервые предпринимается попытка сделать сопоставительный анализ русских и грузинских пословиц с компонентом «враг» в лингвокультурологическом аспекте. Сопоставительное изучение пословиц и поговорок в аспекте лингвокультурологии позволяет выявить через языковые факты культурные категории и смыслы, характерные для носителей языка.

Объектом исследования являются пословицы и поговорки с компонентом «враг».

Предметом исследования является семантика и структура значения лексемы «враг» в русском и грузинском языках.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили паремические выражения (единицы) русского и грузинского языков (110 в русском языке и 67 в грузинском языке). Источником материалов послужили: 1) «Сборник грузинских пословиц» Т. Сахокия; 2) Русские пословицы и поговорки из изданий В. И. Даля «Пословицы русского народа»; данные толковых, синонимичных словарей.

В процессе работы применялись следующие методы исследования: метод семантического анализа, метод паремиологического анализа, приемы дефиниционного анализа, сопоставительный метод и методика концептуального анализа.

Результаты и обсуждение

Концепт «враг» присутствует в любой этнической культуре и является универсальным понятием. Рассмотрим в первую очередь дефиницию слова «враг» в основных лексикографических источниках исследуемых языков.

В «Большом академическом словаре русского языка» представлено следующее определение лексемы «враг»:

- 1 Тот, кто находится в состоянии вражды, борьбы с кем-либо; противник.
- 2 Военный противник, неприятель.
- 3 Принципиальный противник чего-либо.
- 4 О том, что приносит вред, зло.
- 5 Дьявол, черт [1].

«Толковый словарь русского языка» С. И. Ожегова слово «враг» трактует следующим образом как:

1 Человек, который находится в состоянии вражды с кемн., противник. Заклятый враг.

- 2 Военный противник, неприятель. Враг разбит.
- 3 Принципиальный противник чего-нибудь. Враг курения [2].

В «Толковом словаре русского языка» Д. Н. Ушакова слово «враг» означает:

1 (как о мужчине, так и о женщине). Человек, борющийся за иные, противоположные интересы, противник. Классовый враг. Идеальный враг. Недоброжелатель, человек, стремящийся причинить вред. После этой ссоры мы стали врагами на всю жизнь.

2 только ед., собир. То же, что неприятельво 2 знач. (воен. ритор.). Враг перешел нашу границу.

3 Всё, что приносит вред, неприятности, зло. Язык мой – враг мой. Вино – его враг [3].

Русской лексеме «враг» в грузинском языке соответствует лексема „mteri“.

В «Толковом словаре грузинского языка» Чубинишвили «mteri» – это 1 vinmestvis avis mdomi, avis mokmedi piri. daudzinebeli mt'eri. Mosiskhle mteri. – Человек, желающий кому-либо зло. Заклятый враг.

2 samkh. mopirdapire, motinaaghmdede mkhare (brdzolashi). – Военный противник.

- 3 gadat'. gasats vneba moakvs. – перен. То, что приносит вред [4].

В «Словаре древнегрузинского языка» И. Абуладзе лексема «mteri» (враг) рассматривается как tsinaaghmdgomi (противник), motsile (соперник) [5].

Как видим, признаковые наборы центральной части концепта «враг» в русском и грузинском языках полностью совпадают (за исключением признака «дьявол»).

Далее рассмотрим синонимы изучаемых лексем, используя для этого словари синонимов русского (Абрамов) и грузинского языков (Нейман). Так, русское слово «враг» имеет следующие синонимы: недруг, неприятель,

противник, супостат, антагонист, злоумышленник, недоброжелатель, ненавистник, лиходея, обидчик, преследователь, притеснитель, гонитель [6].

Синонимами слова „mteri“ выступают слова dushmani (враг), mopirdap'ire (противник), motsinaaghmdede (противник), mokishpe (соперник), momduri (недовольный), modzule (ненавистник, противник) [7]. Таким образом, мы видим, что синонимичный ряд слова «mteri» менее развернут (6 синонимов), в отличие от русского (13 синонимов).

Наиболее ярко национальная специфика концепта «враг» проявляется на паремиологическом уровне анализируемых языков.

В русских пословицах и поговорках можно выделить следующие признаки концепта «враг»:

1 Противопоставление лексем «друг – враг», в котором понятие «друг» получает негативную коннотацию: *Лучше честный враг, чем коварный друг; Неверный друг – опаснее врага; Бывший друг – опасный враг; Раздружится друг – хуже недруга; Не бойся врагов нападающих, бойся друзей, лгтящих тебе; Нет заклятей (опаснее) врага, как обиженный друг; Лучше иметь откровенного врага, чем лживого друга; Что враг, что плут – только в земле тебе друг; Лучшие умный враг, чем глупый друг; От умного врага можно получить пользу, а от глупого друга можно получить вред; Не бойся врага умного, [а] бойся друга глупого; Бойся друга, как врага; Больше друзей – больше и врагов; Что не должен знать враг, не говори другу и др.*

2 Противопоставление понятий «друг – враг», в котором понятие «враг» имеет негативное значение: *Лучше вода у друга, чем мед у врага; Твой друг строит тебе дом, твой враг роет могилу; Один враг может принести больше вреда, чем сто друзей пользы; Лучше друг вдали – чем враг вблизи; Враг врага всегда друг; Не так опасны удары друга, как поцелуи врага; Друг заставит плакать, но научит, враг же развеселит, но погубит.*

3 Осмотрительность по отношению к врагам: *Все враги опасны, как сильные, так и слабые; Враг не дремлет; Если враг кажется мышью, смотри на него, как на льва; Берегись смирившегося врага; Остерегайся врага, будь он хоть с муравья; Хоть и слаб твой враг, будь с ним осторожен; Маленький враг – большая беда; И один враг опасен; Тайный враг опасный самый.*

4 Враг силен и безжалостен: *Грозен враг за горами, а грозней за плечами; Враг силен, и горами качает; Врага в слезах не утопишь; Врага лаской не возьмешь.*

5 Самый главный мой враг – это я сам. Наибольший вред, так же, как и наибольшее благо, человек творит сам себе. Примеры: *Преодолев сам себя, преодолеешь первого врага; Сам себе и друг, и недруг; Язык мой – враг мой: Прежде ума рыщет, беды ищет [10].*

6 Причины появления врагов. Как показывает анализ эмпирического материала, обзавестись врагом достаточно легко, так как, в отличие от друга, которого надо искать или завоевывать, стать врагом может даже собственный брат или сестра; просьба о деньгах в долг также может привести к установлению враждебных отношений между сторонами.

Примеры: *Ищи друзей, а враги сами найдутся; Если хочешь врага нажить – дай денег взаймы; Если хочешь врага нажить, так дай в долг денег!; Хочешь заиметь врага – дай в долг и др.*

7 Враг коварен, хитер и лжив: *Врагу не верь: враг коварен, как зверь; Враг – змея, верить ему нельзя; У врагов от брехни мозоли на языке; Враг берет на обман, от него везде ожидай капкан.*

8 Указание о том, как победить врага: *По изученному врагу стрелять лучше; Напуганный враг – побежденный враг; Врага преследуй, но не по следу, а по пятам; Врага не поймашь, коли не обманеши.*

9 К врагам надо быть беспощадным: *Врага пощадить – в беде утонуть; Наука ясна: пощады нету для врага; Пощадил врага – себя погубишь; Врага миловать – себя погубить; С врагами действуй по-вражески; Для друзей – пироги, для врагов – кулаки. Не гни шею перед врагом; Чем сильнее враг, тем крепче держи кулак; Коль встал на врага, не жалей кулака; На врага злоба до гроба; Бей врага при первом его появлении, не то доберется до головы; Бей врага, не жалей батога; Всем известно: врагов надо уничтожить повсеместно; Враг рядом – бей прикладом и т.д.*

10 Поражение врага неизбежно: *Собрался враг пировать, да пришлось ему бежать; Враг хотел пировать, а пришлось горевать; Как враг ни пыжится – будет ему ижица; Русский бьет, где враг не ждет; Сколько врагу ни вредить, а с дороги нас не сбить; Сколько враг ни крути, от могилы не уйти; Не доведется свинье на небо дивиться, а врагу в нашем огороде рыться; Под водой и на воде враг не спрячется нигде.*

Признаки, выделенные в грузинских пословицах и поговорках:

1 Противопоставление лексем «друг – враг», в котором понятие «друг» получает негативную коннотацию: *Разумный враг лучше глупого друга; Враг, стоящий впереди, лучше друга, стоящего позади; Глупый друг хуже врага; Неверный друг – опаснее врага; Трусливый друг опаснее врага; Умный враг лучше невежественного друга; Бойся обидеть друга и бойся выдать тайну врагу.*

2 Противопоставление понятий «друг – враг», в котором понятие «враг» имеет негативное значение: *Друг – это ценный клад, с врагом никто не счастлив; Лучшие вода у друга, чем мед у врага; Друг скажет в глаза, враг – за спиной; Лучшие друг вдали, чем враг вблизи; Один враг может*

принести больше вреда, чем сто друзей пользы; Лучшие горькая правда друга, чем лезть врага.

3 Осмотрительность по отношению к врагам: *Остерегайся врага, прикинувшегося другом; Враг есть враг и днем и ночью; Не верь улыбке врага, не подозревай злобу в друге; Сколько не прощай, враг остается врагом; Примиренный враг наиболее опасен; Тайный враг опаснее явного.*

4 Враг безжалостен: *Врага в слезах не утопишь; Плачем и скорбью врага не испугаешь.*

5 Самый главный мой враг – это я сам: *Злой человек сам себе враг; Кто себе друзей не ищет, самому себе враг; То, что сам человек себе сделает, даже враг врагу не сможет сделать; Мой враг – моя совесть; Язык мой – враг мой, он же – друг мой.*

6 Причины появления врагов: *Хочешь приобрести врага, сделай его своим кумом; Если нет врага, отрекись от брата и – появится враг.*

7 Относиться к врагу недружественно: *Врага встречай по-вражески, друга по-дружески; Врага не пускай в дом, не слушай его; Если у твоего врага в руке стрела, ты тоже возьми оружие; Не держи за руку врага, держи за руку друга; Врагу не кланяйся, для друга жизни не жалей; Если у вас нет врага, не наживайте врага, нарушая данное обещание.*

8 У хорошего человека всегда есть враг: *Зачем плохому враг, у хорошего всегда враг.*

9 Польза от врага: *Даже если у вас нет врага, вам придется его выдумать и вы будете бдительны; Если у тебя нет врага, ты не можешь обосноваться.*

10 С врагами надо вести себя вежливо: и с врагом надо здороваться.

Выводы

Проведённое исследование позволило выявить универсальные и специфические особенности функционирования лексем «враг/ mteri» в русском и грузинском языках.

Анализ словарных дефиниций русских и грузинских словарей показал, что признаковые наборы концепта «враг» в русском и грузинском языках полностью совпадают (за исключением признака «дьявол»).

Сопоставление семантики русских и грузинских паремиологических единиц показало, что наряду с общими признаками, присущими обоим языкам, содержатся и уникальные, отпавляющие к национальной специфике концепта «враг».

Характерными для обеих лингвокультур стало: противопоставление друга и врага; сопоставление друга и врага; признание опасности и безжалостности врага. **Характерными для русской лингвокультуры**

являются паремии, в которых говорится о коварности врага, призывающие к беспощадному отношению к врагу, а также выражающие веру в победу.

Специфичными для грузинской лингвокультуры стали паремиологические единицы, в которых говорится, что к врагу следует относиться с необходимой твердостью, и по возможности держаться от него на расстоянии; стараться не заводить врагов, о пользе от врага.

Результаты данного исследования могут быть использованы в лексикографической работе, в переводческом деле, для успешного осуществления межкультурной коммуникации.

Перспективу данной работы мы видим в привлечении к исследованию данных ассоциативного эксперимента.

Список использованных источников

1 **Кузнецов, С. А.** Большой толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.lexicography.online/explanatory/kuznetsov/>.

2 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка [Текст]. – М. : Рус. яз., 1989. – 750 с.

3 **Ушакова, Д. Н.** Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.lexicography.online/>.

4 **Чикобава, А.** Толковый словарь грузинского языка [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.iword.gebydelta9translation/>.

5 **Абуладзе, И.** Словарь древнегрузинского языка [Электронный ресурс]. – URL: \ \ [Internet Archivehttps://archive.org/](https://archive.org/).

6 **Абрамов, Н.** Словарь синонимов [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.lexicography.online/synonymy/abramov/>.

7 **Нейман, А. П.** Словарь грузинских синонимов [Электронный ресурс]. – <http://w.www.f.twirpx.link/>.

8 **Даль, В. И.** Пословицы русского народа в 3-х т [Текст]. – М. : Русская книга, 1993. – 208 с.

9 **Сахокия, Т.** Грузинские пословицы [Текст]. – Тб. : Ганатлеба, 1967.

10 **Степанов, Ю.** Константы: Словарь русской культуры [Текст]. – М. : Академический проект, 2004. – 992 с.

References

1 **Kuznetsov, S. A.** Bolshoi tolkovi slovar russkogo yazika [The large explanatory dictionary of the Russian language] [Electronic resource]. – URL: <http://www.lexicography.online/explanatory/kuznetsov/>.

2 **Ozhegov, S. I.** Slovar russkogo yazika [Dictionary of the Russian language] [Text]. – М. : Russkii yazik, 1989. – 750 p.

3 **Ushakova, D. N.** Tolkovi slovar russkogo yazika [Explanatory Dictionary of the Russian Language] [Electronic resource]. – URL: <http://www.lexicography.online/>.

4 **Chikobava, A.** Tolkovyy slovar gruzinskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Georgian Language] [Electronic resource]. – URL: <http://www.iword.gebydelta9translation/>.

5 **Abuladze, I.** Slovar drevnegruzinskogo yazyka [Dictionary of an ancient Georgian language] [Electronic resource]. – URL: <https://archive.org/>.

6 **Abramova, N.** Slovar sinonimov [Dictionary of synonyms] [Electronic resource]. – URL: <http://w.www.lexicography.online/synonymy/abramov/>.

7 **Neyman, A. P.** Slovar gruzinskikh sinonimov [Dictionary of Georgian synonyms] [Electronic resource]. – URL: <http://w.wwwhttps://f.twirpx.link/>.

8 **Dal, V. I.** Poslovitsi russkogo naroda [Proverbs of the Russian people] [Text]. – М. : Russian book, 1993. – 208 p.

9 **Sakhokiya, T.** Gruzinskiye poslovitsy [Georgian proverbs] [Text]. – Тб. : Ganatleba, 1967.

10 **Stepanov, Yu.** Konstanty : Slovar russkoi kultury [Constants : The dictionary of the Russian culture] [Text]. – М. : Akademicheskii proyekt, 2004. – 992 p.

Поступило в редакцию 07.09.24.

Поступило с исправлениями 25.10.24.

Принято в печать 25.11.24.

**М. Г. Церцвадзе*

А. Цертели атындағы Кутаисси

мемлекеттік университеті,

Грузия, г. Кутаиси.

07.09.24 ж. баспаға түсті.

25.10.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ОРЫС ЖӘНЕ ГРУЗИН ТІЛДЕРІНІҢ МАТЕРИАЛЫ БОЙЫНША «ЖАУ» КОМПОНЕНТІ БАР МАҚАЛ-МӘТЕЛЕРДІ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақала талдауға арналған. орыс және грузин мақал-мәтелдеріндегі дүние суреттеріндегі жау лексемасының мағыналық

құрылымын салыстыру. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы лингвомәдени аспектіде алғаш рет орыс және грузин мақал-мәтелдерінің «жау» компонентімен салыстырмалы талдау жасалуында. Зерттеу нысаны – «жау» компоненті бар мақал-мәтелдер. Зерттеу пәні – орыс және грузин тілдеріндегі «жау» лексемасының семантикасы мен мағынасының құрылымы.

Зерттеуге арналған материал орыс және грузин тілдерінің паремиялық өрнектері (бірліктері) болды (орыс тілінде 110 және грузин тілінде 67). Материалдар: 1) Т. Сахокияның «Грузин мақал-мәтелдерінің жинағы»; 2) В. И. Дальдың «Орыс халқының мақал-мәтелдері» басылымдарынан алынған орыс мақал-мәтелдері; түсіндірме, синонимдік сөздіктерден алынған деректер.

Жұмыс барысында келесі зерттеу әдістері қолданылды: семантикалық талдау әдісі, паремологиялық талдау әдісі, анықтамалық талдау әдістері, салыстырмалы әдіс және концептуалды талдау әдістемесі.

Жүргізілген зерттеулер жұмыс авторларына талданатын тілдердегі «жау» лексемасының қызмет етуінің әмбебап және ерекше белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Кілтті сөздер: лексема, анықтама, семантикалық топтар, синонимдер, мақал-мәтелдер, тіл

*M. G. Tsertsvadze

Kutaisi State University
named after A. Tsereteli,
Georgia, Kutaisi.

Received 07.09.24.

Received in revised form 25.10.24.

Accepted for publication 25.11.24.

SEMANTIC ANALYSIS OF PROVERBS WITH THE COMPONENT «ENEMY» BASED ON THE MATERIAL OF THE RUSSIAN AND GEORGIAN LANGUAGES

The article is devoted to the analysis comparison of the semantic structure of the lexeme «enemy» in the Russian and Georgian proverbial pictures of the world. The scientific novelty of this article lies in the fact that for the first time a comparative analysis of Russian and Georgian proverbs with the component «enemy» is undertaken in the linguacultural aspect. The object of the study is proverbs and sayings with the component

«enemy». The subject of the study is the semantics and structure of the meaning of the lexeme “enemy” in the Russian and Georgian languages.

The material for the study was paroemic expressions (units) of the Russian and Georgian languages (110 in Russian and 67 in Georgian). The sources of materials were: 1) “Collection of Georgian Proverbs” by T. Sakhokia; 2) Russian proverbs and sayings from the publications of V. I. Dahl “Proverbs of the Russian People”; data from explanatory, synonymous dictionaries.

The following research methods were used in the course of the work: the method of semantic analysis, the method of paremiological analysis, methods of definitional analysis, the comparative method and the methodology of conceptual analysis.

The conducted study allowed the authors of the work to identify universal and specific features of the functioning of the lexeme «enemy» in the analyzed languages.

Keywords: lexeme, definition, semantic groups, synonyms, proverbs, language

<https://doi.org/10.48081/GNDX9262>

*С. С. Шоқабеева

Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2705-276X>

*e-mail: shokabaeva@yandex.kz

ФОНЕТИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ СӨЗЖАСАМ ТӘСІЛІН СӨЗЖАСАМДЫҚ ҚАТЫНАСҚА САЙ ПАЙЫМДАУ

Бұл мақалада қазіргі қазақ тілінің сөзжасамындағы дәстүрлі емес фонетика-семантикалық тәсілді сөзжасамдық қатынасқа сай пайымдау мәселесі ұсынылған. Мақалада осы уақытқа дейін сөзжасамның дәстүрлі емес тәсілі ретінде қарастырылып жүрген фонетика-семантикалық тәсілді дәстүрлі тәсіл деп танудың тілдік деректері, теориялық тұжырымдар келтірілген. Қазақ тілінің қалыптасу, даму барысындағы тарихи сөзжасам үдерісінің негізінде жатқан көптеген фонетикалық, фонологиялық, фonomорфологиялық, «ішкі флексия», дыбыстық трансформациялар сияқты құбылыстардың сөзжасамдық аспектісі қарастырылған. Тілші ғалымдардың еңбектеріндегі тілдік деректерге сүйене отырып, мысалдар негізінде автор өз тұжырымын жасаған. Тілдің сөздік қорының фонетикалық тәсілдер арқылы толығымен тек қазақ тілінде емес, түркі тілдерінде де, көптеген тілдерде кездеседі. Бұл тәсіл әсіресе флективті тілдерде өте өнімді қолданылады. Қазақ тіл білімінде өте өнімді тәсіл деп есептелмегенімен, фонетика-семантикалық тәсілмен жасалған сөздер аз емес. Бұл – түркі тілдерінде де, қазақ тілінде де көнеден келе жатқан тәсілдердің бірі. Сөздік қорымызда тас-тес, азу-езу, ашық-есік, аса-есе, қары-кәрі, қал-кел, ақ-әк, құшу-қысу, бақ-бау, ауа-әуе т.с.с. көптеген мағыналары да, дыбысталуы да біріне-бірі жуық сөздердің болуы, қолданылуы аталмыш тәсілдің көне, өнімді екенін дәлелдейді.

Кілтті сөздер: фонетика-семантикалық тәсіл, фонология, фonomорфология, сөзжасамдық қалып, дыбыстық трансформация.

Кіріспе

Қазақ тілі сөзжасамында тәсілдерді дәстүрлі және дәстүрлі емес деп бөліп қарастыру бар. Дәстүрлі тәсілдер деп синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілдер қарастырылып жүрсе, дәстүрлі емес тәсіл ретінде фонетика-семантикалық тәсіл қарастырылып жүр. Дыбыстардың, әртүрлі дыбыстық құбылыстардың сөзжасам үдерісіне қатысуы, сөз мағынасын ажырату қызметін де атқаруының тілші ғалымдар назарынан тыс қалуы бұл мәселені сөзжасамдық қатынасқа сай дұрыс пайымдаудың маңызын дәлелдейді. Бұл мәселенің теориялық әрі практикалық маңызы зор. Өйткені фонетика-семантикалық тәсіл сөзжасамды диахрондық, синхрондық аспектіде кеңінен зерттеуге көп мүмкіндік береді. Зерттеудің теориялық, практикалық маңызы тілімізде этимологиясы белгісіз этимон түбірлерді, сөздің архисемасын дәл анықтауға, тілдің қазіргі жағдайын оның тарихымен байланыста зерттеуге бірден-бір жол ашады.

Материалдар мен әдістері

Мақалада Ф. А. Ганиев, И. А. Батманов, Н. А. Баскаков, А. Villalva, С. А. Goncalves, Ф. Қалиев, Б. Сағындықұлы, Е. Қажыбеков, А. Салқынбай, М. Ескеева, А. Мамерова, Э. Аннай сынды отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері фонетика-семантикалық сөзжасам тәсілін зерттеуге негіз болды.

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми әдебиеттерді теориялық талдау, сипаттау, салыстыру, жүйелеу, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тілі сөзжасамында фонетика-семантикалық сөзжасам тәсілі терминінің пайда болып, қалыптасуы ғалым А.Салқынбай есімімен тығыз байланысты. Өйткені сөзжасам жеке сала ретінде танылып зерттелгелі бері барлық ғылыми еңбектерде, академиялық грамматикаларда, оқулық, оқу құралдарында осы уақытқа дейін сөзжасамның дәстүрлі үш тәсілі аталып жүр: 1) синтетикалық, 2) аналитикалық, 3) лексика-семантикалық. Ғалым А.Салқынбай «Қазақ тілі сөзжасамы» оқу-әдістемелік кешенінде сөзжасамның төрт тәсілін көрсетеді: «Түркі тілдерінің жалғамалы тіл деп танылуы олардың синтетикалық сөзжасам жүйесі арқылы сөз жасау қабілетінің белсенділігін көрсетеді. Бірақ бұл тілдерде өзге сөзжасамдық тәсілдер болмайды деген сөз емес. Кез келген тілдік жүйеде сөз жасау тәсілдерінің қай-қайсысы болса да кездеседі, тек олардың сөз жасау белсенділігі әртүрлі болады. Мұның өзі тіл-тілдегі әмбебаптық қасиетті танытса керек», – дей келе сөзжасамның мынадай төрт тәсілін көрсетеді:

- 1) фонетика-семантикалық;
- 2) семантикалық;
- 3) синтетика-семантикалық;

4) аналитика-семантикалық» [1, 30].

Фонетикалық тәсілді татар ғалымы Ф.Ганиев те қолдайды. Ғалым «Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование» еңбегінде сөзжасамдық тәсілдің мынадай түрлерін көрсетеді: 1. суффикстік, 2. бірігу, 3. күрделі суффикстік, 4. фонетикалық, 5. лексика-грамматикалық, 6. лексика-семантикалық, 7. қысқарған сөз [2].

Ғалым Б. Сағындықұлы «Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері» еңбегінде: «Оз= түбірінің сингармониялық варианты үз тіпті ерте кезде қолданысқа түскен. Төрт йүз оқ үз атқычылар малик хидматында бар еді (Наджиб, II, 1975, 41) (Төрт жүз мерген [сөзбе-сөз аударғанда – үздік оқ атушы] патша қызметінде бар еді). Осы мысалдағы үз формасы «үздік» сын есімнің түбірі екендігі және оның ілгеріде жеке қолданыста болғандығы дәлелдеуді қажет етпейді» [3, 232]. Бұдан шығатын қорытынды: сөздердің сингармониялық варианттарының болуы фонетикалық тәсілдің көнеден келе жатқан құбылыс екенін дәлелдейді. Сонымен қатар оз және үз варианттарының арасындағы мағыналық байланыс сақталған. Қазіргі қазақ тілінде оз жеке сөз ретінде қолданылып, етістік қызметін атқарса, үз сөзі де етістік қызметін атқарады, мағынасы бір нәрседен ажырау, айырылу мағынасында. Мысалы, үміт үзді, қол үзді, күдер үзді т.с.с. Оз түбірі де, үз түбірі де қатыстық сын есім жасауға негіз болады. Мәселен, үздік оқытушы, үздік мектеп, үзік-үзік арқан, озық команда, озат оқушы т.б.

Фонетика-семантикалық тәсілдің ішкі флексия арқылы да жүзеге асуы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде ежелгі дәуірде болған. Ғалым Б. Сағындықұлы бұл жайында былай деп жазады: «Түркі тілдері тарихқа белгісіз ежелгі дәуірде флексиялық құрылымды басынан өткерген. Мұндай құрылымның басты ерекшелігі – түбірлердің бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан тұратындығы. Лингвистикалық әдебиеттерде мұндай морфема «силлабофонема» деп аталады. Бірнеше силлабофонема өзара омонимдес болғандықтан, силлабофонеманың құрамындағы дауысты да, дауыссыз да қытай тіліндегідей әртүрлі сапада айтылған. Силлабофонема мағынасын ішкі флексия түрлендірген. Белгілі бір дауысты дыбыстың дауыссыз дыбыстың алдында яки соңында келуі, түсіріліп айтылуы тағы басқа комбинациялық өзгерістері ұғым, түсінікті жеткізуде шешуші роль атқарған. Қай дыбысқа қаншалықты акцент берілуі ішкі флексияны реттеп отырған. Қазіргі тілдердегі түрлі-түрлі екпін – есте жоқ ежелгі дәуірдегі акцентологияның қалдықтары. Жеке-дара дауыссыз дыбыстар заттардың, нәрселердің, қимыл-қозғалыстың, күйдің, сын-сапа, қасиеттердің атауы болған. Ал дауысты дыбыстар әр түрлі семантикалық өзгерістерді, реңктерді жеткізген» [3, 245]. Осы тілдік дерек те фонетика-семантикалық тәсілдің өте көне тәсіл екенін дәлелдей түседі. Сондықтан, біздіңше, көптеген тіпті ғылыми еңбектердің басым көпшілігінде

көрсетіліп жүрген қазіргі қазақ тілінде дәстүрлі үш сөзжасамдық тәсіл бар, ал фонетика-семантикалық тәсіл дәстүрлі емес сөзжасам тәсілі деген жаңсақ пікір деп есептейміз. Бұған қоса дәстүрлі үш сөзжасам тәсілі деп аталып жүрген синтетикалық, аналитикалық, лексика-семантикалық тәсілмен салыстырғанда, фонетика-семантикалық тәсілдің пайда болу дәуірі, тарихы олардан әлдеқайда ерте басталған. Өйткені сөздің өзі дыбыстан құралады. Ал ежелгі заманда бір немесе екі дыбыстың өзі лексикалық мағынасы бар сөзді білдірген.

Ғалым М. Ескеева, А. Маемерова, Э. Аннайдың «Қазақ және тува тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» оқу құралындағы мына пікір де әртүрлі тарихи дыбыс өзгерістерінің сөзжасамдық құбылыстармен де байланысты екенін дәлелдейді: «Түркілік тектілдің (протоязык), бабатілдің (праязык) даму бағытына, жалпытүркілік негіз тілдің тілдік топтарға, жекелеген тілдерге ыдырау үдерісіне сәйкес орныққан мұндай тарихи дыбыс өзгерістері дербес түркі тілдерін бір-біріне ажырататын негізгі критерийлер қатарынан орын ала отырып, белгілі бір дәрежеде гомогенді сөздердің семантикалық дифференциациясымен, яғни сөзжасамдық құбылыстармен ұласып жатады. Дыбыс сәйкестіктері түркі тілдері арасында да, бір тіл ішінде де кездеседі, олардың бір бөлігі мағыналары бірдей фонетикалық варианттар қалыптастырса, енді бір бөлігі түбірлес сөздердің семантикалық деривациясы қатарындағы ортақ семаға негізделген әртүрлі ұғымдарды білдіретін параллельдерді құрайды» [4, 32].

Дыбыстардың сөзжасамдық қызметі фонологиямен де байланысты. «Фонологияның басты зерттеу объектісі – фонема, яғни дыбыстың сөздегі қызметі. Мыс., қас – қаз сөздерінің мағыналық айырмашылығы қатаң с пен ұяң з дыбыстарының сигнификативтік (мағына айырғыштық) қызметіне байланысты болып отыр [5, 476].

Тарихи сөзжасам мәселесін зерттеген ғалым А. Б. Салқынбай “Қазақ тілі: Сөздік құрам. Сөзжасам” оқу құралында: «Фонетика-семантикалық сөзжасамдық тәсіл тарихи ұзақ уақыттың жемісі. Сәйкес дыбыстардың жіктелісі мен туынды атау ретіндегі дамуы сәтте болатын құбылыс емес. Тарихи дамудың нәтижесі. Дыбыстардың жіктелу процесінің негізінде әлем бейнесінің көрінісі болатын ұғымы белгілейтін архитұлғаның (таңбаның) артикуляциялық өзгерісі жатады. Атаулық қажеттілікті өтеу үшін тілдегі аффрикат күрделі тұлғалар жіктеліске түседі, ал аллофондары мағына жасаушы фонемаға айналады...» [6, 297].

Сөзге дыбыстардың ауысып жалғануының өзі сөздердің сөз табын ажырату қызметін атқарған. Мысалы, кө түбіріне -р және -л дыбыстарының жалғануы сөз табын ажыратып тұр, бұл сөздердің арасында семантикалық байланыс сақталған.

Ғалым Е.Қажыбеков «Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма)» еңбегінде «Словообразование в тюркских языках также может осуществляться фонетическим способом» [7, 87] деген орынды пікір айтады.

Фонетика-семантикалық тәсілде бір буынды сөздердің соңғы дыбысының өзгеруі нәтижесінде сөздің жаңа мағынаға ие болатынын И. А. Батманов [8], Н. А. Баскаков [9] т.б. ғалымдардың зерттеулері дәлелдейді. Бұған дәлел ретінде сал – сат, кел – кет, ал – ат, жой – жоқ, той – тоқ, көр – көз, соқ – сой, береке – мереке, бол – мол, бат – мат, (малты), жабы – жаман, өкім – үкім т.с.с. мысалдарды келтіруге болады. Ғалым И. А. Батманов бұндай құбылыстарды “ішкі флексия” деп атаған.

Фонетикалық сөзжасамның тағы бір көрінісі – ықшамдау. Ықшамдау нәтижесінде пайда болған туынды сөздер тілімізде аз емес. Мысалы, заһар сөзінің ықшамдалған варианты зәр сөзін алайық. Зәр сөзі – заһар сөзінің ықшамдалған түрі. Бірақ бұл екі сөз бір ғана мағынада қолданыла бермейді. Демек, стильдік қолданыста өзгешелік пайда болды деген сөз. Ықшамдалған сөздер – тілдің табиғи дамуы нәтижесінде пайда болған сөз вариантының, сөзжасам жолының өнімді үлгілері. Бұған қоса, жолшы – жолаушы, шабар – шабарман, бұйым – бұйымтай, шырақ – шырағым, әйтсе – әйтпесе, сағат – сәт, табиғат – тәбет, судай жаңа – су жаңа, тастай қараңғы – тас қараңғы, Мақамбет – Мәмбет, бағасы – бәсі, тұғын – тын қосымшасы (баратұғын – баратын), арагидік – әредік, тағат – дәт, рақат – рәт, қаһар – қар, саһар – сәрі (сонымен қатар тілімізде қолданылып жүрген сәресі сөзі – сахар асы сөзінің кірігуінен жасалған), шаһар – шар т.с.с. сөздерді мысалға келтіруге болады. Сөзжасамдағы ықшамдау мен қысқаруға қатысты шетел ғалымдары А. Villalva, С. А. Goncalves «The Phonology and Morphology of Word Formation» мақаласында былай деп жазады: “According to Fandrich (2008: 116), clipping is unquestionably a process of word formation: the shortening «changes records or styles compared to their complete counterparts» [10].

Көне заманда дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі негізінде жасалған сөзжасамдық үдерістер сөз таптарына бөлінудің де негізгі бір қайнар көзі болған. Сөзжасамдық үдерістер сөз мағыналарының жіктелуін жүзеге асырған. Нәтижесінде, сөз таптары бөлініп, ажыратылған. Мысалы: *ат – ет, ас – аш, көз – көр, өд – өт, бай – бақ, тоң – тон, көң – көн, күн – күй, бор – боз, аз – ар(ық), жай – жақ, қаз – қад(а), дақ – жақ, бес – мес, далаң – жалаң, атырау – ажырау, алақан – айа* т.б. Осылайша, сөздердің сөз табына жіктелуі – фонетика-семантикалық сөзжасам үдерісінің жемісі.

Ғалым А. Салқынбай тілдің тарихи дамуында дыбыстардың сәйкесуі негізінде антонимдік жұптар жасалғанын дәлелдейді: «Фонетика-

семантикалық сөзжасамдық тәсіл арқылы тілдің тарихи дамуында мынадай дыбыстардың сәйкесуі негізінде антонимдік жұп жасалған:

Л ~ Т: кел – кет, ал – ат (кесек ату), құл – құт;

Қ ~ У: жақ – жау;

С ~ Ш: бас – баш (ай), ұс(та) – ұш;

О ~ Ү: тоқ – түк (жоқ);

О ~ Ө: ор – өр, оңу – өн (у);

А ~ Е: қайт – кет;

З ~ С: ыз (ғар) – ыстық» [1, 154].

Сөздердің жасалуында дыбыстардың атқаратын қызметі зор. Тілімізде дыбыстардың алмасуы сөздің мағынасына да басқаша өң беретін жағдайлар кездеседі. Бір дыбыстың орнына басқа дыбыстың қолданылуы да оның мағынасын өзгертеді. Сөздің жасалуында уәжді ауытқу және уәжсіз ауытқу деген құбылыстар бар. Уәжді ауытқу фонетика-семантикалық сөзжасамға қатысты. Уәжді ауытқу дегеніміз – арнайы сөзді бұзып айту. Бұған мысал ретінде бауырым сөзін алайық. Осы сөзді жақын адамы қайтыс болған ер адам үйге «бауырем, бауырем» деп жоқтау айтып келгенде айтады. Бұл ретте бір дыбыс үлкен семаның қызметін атқарып тұр. Бауырым сөзіндегі ы дыбысын «е» етіп өзгертіп айтудағы мақсат – көпшіліктің назарын аудару. Осы сияқты тілдік құбылыстар фонетикалық сөзжасамды жүзеге асыратын үрдіс дыбыстың артикуляциялық-акустикалық дамуы ғана емес, сөзжасамдық қасиетімен де тығыз байланысты екенін дәлелдейді.

Қорытынды

Қорытындылап айтқанда, жоғарыда айтылғандардың негізінде фонетика-семантикалық сөзжасам тәсілі сөзжасам тәсілдерінің ішіндегі ең көне тәсіл деуге болады. Бұл – бір. Екіншіден, сөзжасамда қалыптасқан дәстүрлі үш сөзжасам тәсілі бар, фонетика-семантикалық сөзжасам тәсілі дәстүрлі емес тәсіл деген қалыптасқан пікір, көзқарас қайта таразылауды қажет етеді және бұрыс деп есептейміз. Өйткені сөз дыбыстардан құралады. Дыбыссыз сөз жоқ. Бұған қоса жоғарыда келтірілген тілдік деректердің барлығы дыбыстардың тек форма жасаудағы емес, сөзжасамдағы қызметін дәлелдей түседі. Атап айтқанда:

- тілімізде сөздердің сингармониялық варианттарының болуы фонетика-семантикалық тәсілдің көнеден келе жатқан құбылыс екенін дәлелдейді;
- фонетика-семантикалық тәсілдің ішкі флексия арқылы да жүзеге асуы түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде ежелгі дәуірде болған;
- сөздің өзі дыбыстан құралады, ал ежелгі заманда бір немесе екі дыбыстың өзі лексикалық мағынасы бар сөзді білдірген;
- дыбыстардың сөзжасамдық қызметі фонологиямен де байланысты;

- сөзге дыбыстардың ауысып жалғануының өзі сөздердің сөз табын ажырату қызметін атқарған;

- фонетика-семантикалық тәсілде бір буынды сөздердің соңғы дыбысының өзгеруі нәтижесінде сөз жаңа мағынаға ие болады;

- фонетикалық сөзжасамның тағы бір көрінісі – ықшамдау. Ықшамдау нәтижесінде пайда болған туынды сөздер тілімізде аз емес. Ықшамдалған сөздер – тілдің табиғи даму нәтижесінде пайда болған сөз вариантының, сөзжасам жолының өнімді үлгілері;

- көне заманда дауыссыз дыбыстардың сәйкестігі негізінде жасалған сөзжасамдық үдерістер сөз таптарына бөлінуі де негізгі бір қайнар көзі болған. Нәтижесінде, сөз таптары бөлініп, ажыратылған;

- тілдің тарихи дамуында дыбыстардың сәйкесуі негізінде антонимдік жұптар жасалған;

- сөздің жасалуында уәжді ауытқу және уәжсіз ауытқу деген құбылыстар бар. Уәжді ауытқу – фонетика-семантикалық сөзжасамның бір көрінісі деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Салқынбай, А. Б.** Қазақ тілі сөзжасамы: оқу-әдістемелік кешен [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 192 б.

2 **Ганиев, Ф. А.** Современный татарский литературный язык : суффиксальное и фонетическое словообразование: монография [Текст]. – Казань: Дом печати, 2005. – 359 с.

3 **Сағындықұлы, Б.** Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері : антология [Мәтін]. – Павлодар : С.Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 262 б.

4 **Ескеева, М., Мамерова, М., Аннай, Э.** Қазақ және тува тілдерінің салыстырмалы грамматикасы : оқу құралы [Мәтін]. – Астана : Мастер По ЖШС, 2017. – 160 б.

5 **Қалиев, Ф.** Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін]. / Ф. Қалиев; бас редактор Е. М. Арын; құрастырушы, жауапты редактор А. Ж. Құдабаев. – Павлодар : С. Торайгыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 546 б.

6 **Салқынбай, А. Б.** Қазақ тілі: Сөздік құрам. Сөзжасам: оқу құралы [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – 390 б.

7 **Кажибеков, Е. З.** Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма) [Текст]. – Алма-Ата : Наука, 1985. – 272 с.

8 **Батманов, И. А.** Краткое введение в изучение киргизского языка [Текст]. – Фрунзе : Киргизгосиздат, 1947. – 113 с.

9 **Баскаков, Н. А.** Историко-типологическая фонология тюркских языков [Текст]. – Москва : Наука, 1988. – 208 с.

10 **Villalva, A., Gonçalves C. A.** The Phonology and Morphology of Word Formation [Электрондық ресурс]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/316425788_The_Phonology_and_Morphology_of_Word_Formation

References

1 **Salkynbay, A. B.** Қазақ тілі сөзжасамы : оқу-әдістемелік кешен [Word formation in the Kazakh language: educational and methodological complex] [Text]. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 192 p.

2 **Ganiev, F. A.** Sovremenny'j tatarskij literaturny'j yazy'k: suffiksaly'noe i foneticheskoe slovoobrazovanie: monografiya [Modern Tatar literary language: suffixal and phonetic word formation: monograph] [Text]. – Kazan' : Dom pechati, 2005. – 359 p.

3 **Sagindyquly, B.** Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері: антология [Etymological foundations of Kazakh language vocabulary development: anthology] [Text]. – Pavlodar : S.Torajgyrov aty'ndaғы Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 262 p.

4 **Eskeeva, M., Maemerova, M., Annaj, E.** Қазақ және тува тілдерінің салыстырмалы грамматикасы : оқу құралы [Comparative grammar of the Kazakh and Tuva languages : textbook] [Text]. – Astana: Master Po ZhShS, 2017. – 160 p.

5 **Qaliev, F.** Til bilimi terminleriniñ tysindirme sözdigi [An explanatory dictionary of linguistic terms] [Text]. / F. Qaliev; bas redaktor E. M. Aryn; qurasty'rushy', zhauapty' redaktor A. Zh. Qudabaev. – Pavlodar: S. Torajgyrov aty'ndaғы Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 546 p.

6 **Salkynbay, A. B.** Қазақ тілі: Сөздік құрам. Сөзжасам: оқу құралы [Kazakh language: Vocabulary. Vocabulary : a study tool] [Text]. – Алматы : Қазақ университеті, 2020. – 390 p.

7 **Kazhibekov, E. Z.** Glagol'no-imennaya korrelyaciya gomogenny'x kornej v tyurkskix yazy'kax (yavlenie sinkretizma) [Verb-Nominal Correlation of Homogeneous Roots in Turkic Languages (The Phenomenon of Syncretism)] [Text]. – Alma-Ata : Nauka, 1985. – 272 p.

8 **Batmanov, I. A.** Kраткое введение в изучение киргизского языка [A Brief Introduction to Learning the Kyrgyz Language] [Text]. – Frunze : Kirgizgosisdat, 1947. – 113 p.

9 **Baskakov, N. A.** Istoriko-tipologicheskaya fonologiya tyurkskix yazu`kov [Historical and typological phonology of the Turkic languages] [Text]. – Moskva : Nauka, 1988. – 208 p.

10 **Villalva, A., Gonçalves C. A.** The Phonology and Morphology of Word Formation [E`lektrondy`k resurs]. – [Electronic resource]. – URL: https://www.researchgate.net/publication/316425788_The_Phonology_and_Morphology_of_Word_Formation

04.12.23 ж. баспаға түсті.

17.02.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.11.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*С. С. Шокабаева

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана
Поступило в редакцию 04.12.23.
Поступило с исправлениями 14.02.24.
Принято в печать 25.11.24.

ОБОСНОВАНИЕ ФОНЕТИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО СПОСОБА В СООТВЕТСТВИИ СО СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫМ ОТНОШЕНИЕМ

В данной статье представлена проблема осмысления нетрадиционного фонетико-семантического способа в словообразовании современного казахского языка в соответствии со словообразовательным отношением. В статье приводятся языковые данные, теоретические выводы о признании фонетико-семантического способа традиционным, который до сих пор рассматривался как нетрадиционный способ словообразования. Рассмотрен словообразовательный аспект многих таких явлений, как фонетические, фонологические, фonomорфологические, “внутренние флексии”, звуковые трансформации, лежащие в основе исторического словообразовательного процесса в процессе становления, развития казахского языка. Опираясь на примеры, языковые данные, отраженных в трудах ученых-лингвистов, автор делает свой вывод. Пополнение словарного запаса языка фонетическими способами происходит не только в казахском, но и в тюркском, а также во многих языках мира. Этот способ очень продуктивно используется,

особенно в флективных языках. Хотя это не считается очень продуктивным способом в казахском языкознании, есть немало слов, созданных фонетико-семантическим способом. Это один из древнейших способов, как в тюркских, так и в казахских языках. Наличие и применение слов в нашем словарном фонде, схожих по значению и звучанию, таких как тас-тес, азу-езу, ашық-есік, аса-есе, қары-кәрі, қал-кел, ақ-әк, құшу-қысу, бақ-бау, ауа-әуе и т. д. доказывают, что данный способ древний и продуктивный.

Ключевые слова: фонетико-семантический способ, фонология, фonomорфология, словообразовательная форма, звуковая трансформация.

*S. Shokabayeva

L. N. Gumilev Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana
Received 04.12.23.
Received in revised form 14.02.24.
Accepted for publication 25.11.24.

REASONING OF THE PHONETIC-SEMANTIC WORD-FORMATION METHOD IN ACCORDANCE WITH THE WORD-FORMATION RELATION

This article presents the problem of understanding the non-traditional phonetic-semantic method in the word formation of the modern Kazakh language in accordance with the word-formation relation. The article presents linguistic data, theoretical conclusions on the recognition of the phonetic-semantic method as traditional, which until now has been considered as an unconventional way of word formation. The article considers the word-formation aspect of many phenomena such as phonetic, phonological, phonomorphological, “internal inflections”, sound transformations underlying the historical word-formation process in the process of formation and development of the Kazakh language. Based on examples, linguistic data reflected in the works of linguists, the author draws his conclusion. Replenishment of the vocabulary of the language by phonetic methods occurs not only in Kazakh, but also in Turkic, as well as in many languages of the world. This method is very productively used, especially in inflectional languages. Although this is not considered a very productive way in Kazakh linguistics, there are many words created in a

phonetic-semantic way. This is one of the oldest ways, both in Turkic and Kazakh languages. The presence and use of words in our vocabulary that are similar in meaning and sound, such as tas-tes, azu-ezu, ashуq-esik, asa-ese, qary-kari, qal-kel, aq-ak, qushu-qysu, baq-bau, aua-aue etc. prove that this method is ancient and productive.

Keywords: phonetic-semantic method, phonology, phonomorphology, word-formation form, sound transformation.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Сәулембек Гүлмир Рзаханқызы, PhD, ғылыми қызметкері, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: saulembekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3667-267X>

Абдуллаева Калдықұл Манашовна, «Филология (қазақ)» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akm1166@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7478-9660>

Абикенова Гулнат Токеновна, Филология ғылымдарының докторы, Гуманитарлық факультет, Alikhan Bokeikhan University, Семей қ., 071404, Қазақстан Республикасы, e-mail: abikeno-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Абилдаева Қарлығаш Нуржановна, магистр, аға оқытушы, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abildaeva.00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7847-5394>

Абишева Нурзия Магазовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор м.а., Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anurziya990@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1627-6832>

Абиыр Қарлығаш Енгебайқызы, «Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Karlighash_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8293-3052>

Адамова Айсұлу Амангелдіқызы, докторант, Ө. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы. e-mail: adamova.aysulu@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9047-1596>

Адилова Алмагул Советовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: adilova2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4094-4893>

Акбулатов Айдарбек Ахметұлы, декан, философия докторы (PhD), доцент, Филология факультеті, Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>

Акижанова Диана Мұратқызы, PhD, доцент м.а., аударма теориясы мен практикасы кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Алимхан Айгуль Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің Қазақ, орыс филологиясы және журналистика кафедрасы, қауымдастырылған профессоры, 30-й Гвардейской Дивизии, 34 көшесі, Өскемен қ., 070002, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigul_aset@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4285-312X>

Аманғазықызы Мөлдір, доцент, «Әдебиеттану» мамандығы бойынша философия докторы, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>

Анарбекова Ұлжан Үсенқызы, Әл-Фараби атындағы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша PhD кандидат, Аға оқытушы, Ш. Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технология және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>

Аушахман Әсел Талғатқызы, «Аударма ісі: батыс тілдер» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assel.aushakhman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6024-6518>

Ахетов Мамай Қаниұлы, филология ғылымдарының кандидаты, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Ахтаева Нағима Хабдрашитқызы, философия (PhD) докторы, қауымдастырылған профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000 Қазақстан Республикасы, e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Әбдіғазилұлы Балтабай, Филология ғылымдарының профессоры, филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4191-0831>

Әбдіқалық Күнімжан Сәдірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kun_jan.16@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9350-7465>

Әбішева Шарапат Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., Туризм және тілдер факультеті, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>

Әжиев Қанат Өмірзақұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Жаратылыстану және гуманитарлық пәндер факультеті, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: azhievk@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3958-4635>

Баран Жемиле Кынаджы, Кафедра меңгерушісі, қазіргі түркі диалектілері мен әдебиеті бойынша доцент, Анкара Хажы Байрам Вели Университеті, Анкара қ., 06100, Түркия, e-mail: cemile.kinaci@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5997-776X>

Баратова Мухаббат Нуржауовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Гыля Айгерим Асылхановна, аға оқытушы, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша магистр, Шетел тілдері кафедрасы, А. Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9468-9384>

Дегтярева Ксения Сергеевна, Пед. ғылым. магистрі, аға оқытушы, Шетел тілдері кафедрасы, Филология институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: martynyukkseniya1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-5213>

Демесинова Галина Хатиповна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: demessinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5776-7913>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Досмаханова Райкүл Амандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Жаратылыстану және

гуманитарлық пәндер факультеті, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dosmakhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9011-6938>

Досыбаева Айткүл Бейсенбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dos_aitgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0187-0692>

Ергалиев Қуаныш Советұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ө. Марғұлан ат. Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Ерланова Аяулым Ерлановна, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультетінің докторанты, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Есенаман Сауле Ержанқызы, Пед. ғылым. магистрі, аға оқытушы, Шетел тілдері кафедрасы, Филология институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: Saule.yessenaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0382-3419>

Жазыбекова Айсулу Кенжетаявна, білім магистрі, Журналистика кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Жақыпова Мақпал Мубәракқызы, PhD, профессор ассистенті, Astana IT University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5959-7530>

Жанұзакова Құралай Темірбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология институты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жанысбекова Эльмира Төлегенқызы, PhD, м.а. доцент, филология факультеті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: ezhanysbekova010@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9139-7696>

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, Филология ғылымдарының докторы, профессор, «Филология және журналистика» кафедрасының меңгерушісі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті,

Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Зейнулина Айман Файзуллоевна, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbura66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6990-468X>

Зинедина Айерке Сағынғалиқызы, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» білім беру бағдарламасының докторанты, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aierke96@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

Кабжанова Айжан Шукирқызы, докторант, Ө. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-3157-0428>

Кайрова Меруерт Калиевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>

Какимжанова Әсем Лақуатовна, 8D02303 «Филология» ББ бойынша докторант, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Гуманитарлық факультет, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: asema_01.08.86@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5830-7572>

Каппасова Айгерім Шұғайқызы, «8D02301-Филология» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1973-6731>

Кемелбекова Зада Абылбековна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а, Шетел тілдері кафедрасы, Филология институты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: zada-k.68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1103-9982>

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы, PhD доктор, Қазақ тіл білім кафедрасының доценті, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Кожамет Әсем Мұхитқызы, кіші ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: sdu.aseм@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

Көшімова Бибатпа Әмірханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Туризм және тілдер факультеті, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>

Кудеринова Құралай Бимолдинқызы, Филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kuderinova_70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Кусманова Күлжібек Аскеновна, Филология ғылымдарының докторы, доцент, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ., 070020, Қазақстан Республикасы, e-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1993-9128>

Кушкимбаева Айнур Серікбайқызы, PhD докторы, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alitik@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>

Кушанова Айнур Нурасловна, PhD Докторант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ainur.kuchshanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1730-2032>

Кыдырбаева Назым Бериковна, «Шетел филологиясы» мамандығы бойынша докторант, филология факультеті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: nkydyrbayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4533-6988>

Кыяхметова Шара Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Гуманитарлық факультет, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Қадырова Бақытжан Мәсәлімқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Қазыбай Мадина Еркінқызы, Шетел тілі пәні мұғалімі, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы №7 жалпы білім беретін орта мектеп-лицейі, Талғар қ., 041600, Қазақстан Республикасы, e-mail: madinakazybai@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9132-1730>

Қайдаулова Загия Төлегенқызы, магистрант, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан республикасы, e-mail: zagiya_kaidaulova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1163-6975>

Құлманов Сәрсен Қуантайұлы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Терминология бөлімінің меңгерушісі, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8289-9299>

Құраған Райгүл Әлібекқызы, «Қазақ тілі және әебиеті» мамандығы бойынша магистрант, Филология факультеті, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: rkuraganova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-54209-3471>

Мадиева Гүлмира Баянжанқызы, Филология ғылымдарының докторы, профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан республикасы, e-mail: gmedi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3198-0024>

Малбақов Мырзаберген, филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Тіл тарихы және түркология бөлімінің бас ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3352-0438>

Мамырбек Гүлфар Мәжітқызы, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Ахметтану бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Мауленов Алмасбек Анықбекұлы, филология ғылымдарының докторы, Жамбыл ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық Университетінің доценті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: almas.maulenov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2467-1218>

Махамбетова Айдана Мухымбайқызы, «Лингвистика» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: aidanamakhambetova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5846-7433>

Медетбекова Перизат Туктибаевна, Филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., Филология факультеті, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: medet_73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478>

Мирзоева Лейла Юрьевна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Педагогика және гуманитарлық пәндер факультеті, СДУ университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: mirzoeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Мұқатаева Құндыз Боранбаевна, PhD, оқытушы профессор, М. С. Нарикбаев атындағы ҚазМЗУ, Астана қ., 010000, Қазақстан

Республикасы, e-mail: kundyz.mukatayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0432-5473>

Набиолла Насихат, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: nasihahat_83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>

Найманбаев Алмас Әбдіманәпұлы, аға оқытушы, философия докторы (PhD), доцент, Филология факультеті, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1732>

Наурызбаев Жарас Аятұлы, «Шетел филологиясы» мамандығының докторанты, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-2733-7340>

Нұрбанова Айгүл Кисапона, докторант, Торайғыров университеті» КеАҚ, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Омарова Нұрлугүл Ғалықызы, докторант, жалпы тіл білімі және әдебиет кафедрасының оқытушысы, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nomarova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>

Оразбек Мақтагүл Социалқызы, филология ғылымдарының докторы, Қазақ әдебиеті кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Пернебек Алтынай Асқарқызы, «Шетел тілі: Екі шетел тілі» мамандығы бойынша магистрант», Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: pernebekaa02@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0053-8949>

Сағындықұлы Бекен, филология ғылымының докторы, профессор, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000 Қазақстан Республикасы, e-mail: kasabek65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Сағынтаева Жұлдыз Қайратқызы, Оқытушы, зерттеуші, Ph.D, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің оқытушысы, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Салқынбай Анаркүл Бекмырзаққызы, Филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Қазақ тіл білімі кафедрасының меңгерушісі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сәтенова Серіккүл Көпешбайқызы, филология ғылымдарының докторы, аударма теориясы мен практикасы кафедрасының профессоры, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: satenova_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Сейденова Сауле Дусуповна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: seidenova_saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Сейтказы Еркежан Қибадоллақызы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: erke_kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1388-8542>

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының Тіл тарихы және түркология бөлімінің меңгерушісі, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

Смагулова Айзада Муратовна, «Қазақ тілі және әдебиеті» мамандығы бойынша докторант, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: aizada220513@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1916-5799>

Тарақов Әнуар Сауатұлы, филология ғылымдарының докторы, доцент, Филология факультеті, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Ташекова Айгерим Тарбиновна, пед. ғыл. магистрі, аға оқытушы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Тлеубекова Ботакөз Тұрғамбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Сымбат» Дизайн және технология институты АГЭУ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Толубаева Камшат Аманбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы, e-mail: k.tolubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-1341>

Төлеу Айнұр Болатқызы, «Инновациялық әдебиеттану» мамандығы бойынша докторант, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: toleuainur@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1047-0064>

Тукешова Нургул Максетовна, оқытушы, PhD, Филология факультеті, Махамбет Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., 090000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>

Уайханова Меруерт Асетовна, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Халелова Айгерым Халелқызы, «Қазақ филологиясы» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: khalelovaiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6579-904x>

Церцвадзе Мзия Гиглаевна, филология ғылымдарының докторы, доцент, А. Церетели атындағы Кутаиси мемлекеттік университеті, Кутаиси қ., 4600, Грузия, e-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6497-8273>

Шапауов Әліби Қабыкенұлы, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ ұлттық өнер университеті Ғылыми-зерттеу Институтының жетекші ғылыми қызметкері, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Шахарман Әйгерім Пішенбайқызы, PhD докторы, қауымдастырылған профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шоқабаяева Салтанат Сағатқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тіл білімі кафедрасының доценті м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: shokabaeva@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2705-276X>

Юсимбаева Салиха Хасановна, ассистент профессоры (аға оқытушы), Туризм және тілдер факультеті, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: salikha.yussimbayeva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4718-2350>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллаева Калдыкул Манашовна, докторант, специальность «Филология (казахская)», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akm1166@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7478-9660>.

Абикенова Гульнат Токеновна, доктор филологических наук, Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071404, Республика Казахстан, e-mail: abikenova-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Абилдаева Карлыгаш Нуржановна, магистр, старший преподаватель, Институт Филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: abildaeva.00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7847-5394>

Абишева Нурзия Магазовна, кандидат педагогических наук, и.о. ассоц. профессор, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: anurziya990@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1627-6832>

Абишева Шарapat Сабитовна, кандидат филологических наук, и.о. ассоциированный профессор, Факультет Туризм и языки, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Ақтау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>

Абиыр Карлыгаш Енгебайқызы, докторант по специальности «филология», Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: Karligash_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8293-3052>

Адамова Айсулу Амангелдиновна, докторант, Павлодарский педагогический университет имени А. Марғұлана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан. e-mail: adamova.aysulu@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9047-1596>

Адилова Алмагуль Советовна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: adilova2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4094-4893>

Ажиев Канат Омирзакович, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Факультет естественных и гуманитарных наук, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: azhievk@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3958-4635>

Ақбулатов Айдарбек Ахметович, декан, доктор философии (PhD), доцент, Филологический факультет, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>

Акижанова Диана Муратовна, PhD, и.о. доцента, заведующий кафедрой теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Алимхан Айгуль Асетовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, кафедра казахской, русской филологии и журналистики, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, 30-й Гвардейской Дивизии, г. Усть-Каменогорск, 070002, Республика Казахстан, e-mail: aigul_aset@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4285-312X>

Амангазықызы Молдир, доктор философии, специальность «Литературоведение», доцент, Кафедра казахского языка и литературы, Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусаинова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>

Анарбекова Ұлжан Үсенқызы, PhD кандидат по специальности «Казахская филология», Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, старший преподаватель, Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>

Аушахман Асель Талгатовна, докторант, специальность «Переводческое дело: западные языки», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: assel.aushakhman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6024-6518>

Ахетов Мамай Каниевич, кандидат филологических наук, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Ахтаева Нагима Хабдрашитовна, PhD, ассоциированный профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан. e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Әбдигазыулы Балтабай, профессор филологических наук, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический

университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4191-0831>

Әбдіқалық Күнімжан Сәдірқызы, кандидат филологических наук, профессор, Институт Филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kun_jan.16@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9350-7465>

Баран Джемиле Кынаджы, Заведующая кафедрой, доцент современных тюркских диалектов и литератур, Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, г. Анкара, 06100, Турция, e-mail: cemile.kinaci@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5997-776X>

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Гыля Айгерим Асылхановна, старший преподаватель, магистр, специальность «Иностранная филология», Кафедра иностранных языков, Евразийский гуманитарный институт имени А. К. Кусаинова, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9468-9384>

Дегтярева Ксения Сергеевна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Кафедра иностранных языков, Институт филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: martynyukkseniya1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-5213>

Демесинова Галина Хатиповна, кандидат филологических наук, доцент, Павлодарский педагогический университет имени Алкея Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: demessinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5776-7913>

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кафедра казахского языка и литературы, Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Досмаханова Райкул Амандыковна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Факультет естественных и гуманитарных наук, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: dosmakhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9011-6938>

Досыбаева Айткуль Бейсенбаевна, кандидат филологических наук, старший преподаватель, Факультет филология, Южно-Казахстанский

педагогический университет имени О. Жанибекова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: dos_aitgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0187-0692>

Ергалиев Куаныш Советулы, кандидат филологических наук, профессор, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ergaliev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Есенаман Сауле Ержанқызы, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, Кафедра иностранных языков, Институт филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: Saule.yessenaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0382-3419>

Жазыбекова Айсұлу Кенжетасевна, магистр образования, Гуманитарный факультет, Кафедра журналистики, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Жакипова Макпал Мубаракновна, PhD, ассистент профессора, Astana IT University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: makpal7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5959-7530>

Жанузакова Куралай Темирбековна, доктор филологических наук, профессор, Институт филологии, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Жанысбекова Эльмира Тулегеновна, PhD, и.о. доцента, филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: ezhanysbekova010@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9139-7696>

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, Заведующий кафедрой «Филология и журналистика», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2111-6833>

Зейнулина Айман Файзулловна, кандидат филологических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akbura66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6990-468X>

Зинедина Айерке Сағынғалиқызы, докторант, образовательная программа «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aierke96@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

Кабжанова Айжан Шукировна, докторант, Павлодарский педагогический университет имени А. Маргулана, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-3157-0428>

Кадырова Бакытжан Масалимовна, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Казыбай Мадина Еркінқызы, учитель иностранного языка, КГУ Общеобразовательная средняя школа-лицей № 7 имени Ахмета Байтурсынова, г. Талгар, 041600, Республика Казахстан, e-mail: madinakazybai@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9132-1730>

Каирова Мерuert Калиевна, кандидат филологических наук, доцент, Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университета имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>

Кайдаулова Загия Толегеновна, студент-магистрант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: zagiya_kaidaulova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1163-6975>

Какимжанова Асем Лакуатовна, докторант, ОП 8D02303 «Филология», Гуманитарный факультет, Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: asema_01.08.86@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5830-7572>

Каппасова Айгерим Шугаевна, докторант, специальности «8D02301-Филология», филологический факультет, Карагандинский университет имени Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1973-6731>

Кемелбекова Зада Абылбековна, кандидат филологических наук, и.о. асоц. профессор, кафедра иностранных языков, Институт филологии, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: zada-k.68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1103-9982>

Кенжалин Куанышбек Каримович, доктор PhD, доцент, кафедра казахского языкознания, Факультет филологии, Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Кожухмет Асем Мухитовна, младший научный сотрудник, Институт языкознания имени А. Байтурсынова, г. Алматы 050010, Республика Казахстан, e-mail: sdu.asem@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

Кошимова Бибатпа Амирхановна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Факультет Туризм и языки, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: biatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>

Кудеринова Куралай Бимолдиновна, доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А. Байтурсынова, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: kuderinova_70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Кулманов Сарсен Куантайұлы, кандидат филологических наук, Заведующий отделом Терминологии, Институт имени А. Байтурсынулы, г. Алматы, 050000, Республики Казахстан, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8289-9299>

Куреган Райгуль Алибековна, магистрант, специальность «Казахский язык и литература», Факультет филология, Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: rkuraganova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-5420-3471>

Кусманова Күлжібек Аскеновна, доктор филологических наук, доцент, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, 070020, Республика Казахстан, e-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1993-9128>

Кушкимбаева Айнуր Серикбаевна, PhD, доцент, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: alitik@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>

Кушанова Айнуր Нурасловна, PhD докторант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: Ainur.kuchshanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1730-2032>

Кыдырбаева Назым Бериковна, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: nkydyrbayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4533-6988>

Кыяхметова Шара Асетовна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Кафедра казахского языка и литературы,

Гуманитарный факультет, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Мадиева Гульмира Баянжановна, д.ф.н., профессор, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: gmedi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3198-0024>

Малбаков Мырзаберген, доктор филологических наук, профессор отдела Истории языка и тюркологии, главный научный сотрудник, Институт имени А. Байтурсынулы, г. Алматы, 050000, Республики Казахстан, e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3352-0438>

Мамырбек Гульфар Мажитқызы, кандидат филологических наук отдела Ахметтану, Ведущий научный сотрудник, Институт имени А. Байтурсынулы, г. Алматы, 050000, Республики Казахстан, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Мауленов Алмасбек Аныкбекович, доктор филологических наук, доцент, директор Жамбылского научного центра, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: almas.maulenov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2467-1218>

Махамбетова Айдана Мухымбаевна, докторант, специальность «Лингвистика», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: aidanamakhambetova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5846-7433>

Медетбекова Перизат Туктибаевна, кандидат филологических наук, и.о. доцента, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Факультет филологии, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: medet_73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478>

Мирзоева Лейла Юрьевна, доктор филологических наук, профессор, Факультет педагогических и гуманитарных наук, Университет СДУ, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: mirzoeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Мукатаева Кундыз Боранбаевна, PhD, профессор преподаватель, КАЗГЮУ имени М. С. Нарикбаева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: kundyz.mukatayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0432-5473>

Набиолла Насихат, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: [nasihat_83@mail.ru](mailto:nasihathat_83@mail.ru), <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>

Найманбаев Алмас Абдыманапович, доктор философии (PhD), старший преподаватель, доцент, Филологический факультет, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010,

Республика Казахстан, e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1732>

Наурызбаев Жарас Аятулы, докторант, специальность «Иностранная филология», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-2733-7340>

Нурбанова Айгуль Кисапона, докторант, НАО «Торайғыров университет», г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Омарова Нурлугуль Галыевна, докторант, лектор, кафедра общего языкознания и литературы, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: nomarova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>

Оразбек Мактагуль Социаловна, доктор филологических наук, Кафедра казахской литературы, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Пернебек Алтынай Аскаркызы, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Факультет филологии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: pernebekaa02@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0053-8949>

Сагындыкулы Бекен, доктор филологических наук, профессор. НАО «Павлодарский педагогический университет имени Ә. Маргулан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: kasabek65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Сагынтаева Жулдыз Кайратовна, Ph.D, преподаватель-исследователь, Павлодарский педагогический университет имени Ә. Маргулана, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Салқынбай Анаркүл Бекмырзақызы, доктор филологических наук, профессор, Заведующий кафедрой казахского языкознания имени А. Байтұрсынова, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Сатенова Сериккуль Купешбаевна, доктор филологических наук, профессор кафедры теории и практики перевода, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: satenova_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Саулембек Гульмира Рзахановна, PhD, к.ф.н. Научный сотрудник, Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: saulembekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3667-267X>

Сейденова Сауле Дусуповна, кандидат филологических наук, доцент, Факультет филологии, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: seidenova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Сейтбекова Айнура Аташбековна, кандидат филологических наук, Заведующая отделом Истории языка и тюркологии, Института имени А. Байтұрсынулы, г. Алматы, 050000, Республики Казахстан, e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

Сейтказы Еркежан Кибатоллаевна, докторант, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: erke_kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1388-8542>

Смагулова Айзада Муратовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: aizada220513@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1916-5799>

Тараканов Ануар Сауатович, доктор филологических наук, доцент, Филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Ташекова Айгерим Тарбиновна, магистр педагогических наук., ст. преподаватель, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна, кандидат филологических наук, доцент, дизайн и технология «Сымбат» АГЭУ, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Толуе Айнура Болаткызы, докторант, специальность «Инновационное литературоведение», Институт литературы и искусства имени М. О. Ауэзова, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: toleuainur@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1047-0064>

Толубаева Камшат Аманбаевна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-1341>

Тукешова Нургұл Максетовна, PhD, преподаватель, Филологический факультет, Западно-Казахстанский университет имени Махамбета Утемисова, г. Уральск, 090000, Республика Казахстан, e-mail: tukeshova_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>

Уайханова Меруерт Асетовна, доктор философии PhD, ассоциированный профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Халелова Айгерым Халелкызы, докторант, специальность «Казахская филология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: khalelovaiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6579-904x>

Церцвадзе Мзия Гиглаевна, доктор филологических наук, ассоциированный профессор, Кутаисский государственный университет имени А. Церетели, г. Кутаиси, 4600, Грузия, e-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6497-8273>

Шапауов Алиби Кабыкенович, кандидат филологических наук, профессор, Ведущий научный сотрудник Научно-исследовательского института, Казахский национальный университет искусств, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Шахарман Айгерим Пишенбайкызы, PhD, ассоциированный профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140007, Республика Казахстан, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Шокабаева Салтанат Сагатовна, кандидат филологических наук, и.о. доцента, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: shokabaeva@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2705-276X>

Юсимбаева Салиха Хасановна, ассистент профессора (старший преподаватель), Факультет Туризм и языки, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: salikha.yussimbayeva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4718-2350>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdigaziuly Baltabay, Professor of Philology, Faculty of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: b.abdigaziuli@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4191-0831>

Abdikalyk Kunimzhan Sadirkyzy, Candidate Of philological Sciences, professor, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kun_jan.16@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9350-7465>

Abdullayeva Kaldykul Manashovna, doctoral student in «Philology (Kazakh)», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraigrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akm1166@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7478-9660>

Abikenova Gulnat Tokenovna, Doctor of Philology, Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semei, 071404, Republic of Kazakhstan, e-mail: abikenova-gt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7261-3039>

Abildayeva Karlygash Nurzhanovna, Master, senior lecturer, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abildaeva.00@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7847-5394>

Abisheva Nurziya Magazovna, Candidate of Pedagogical Sciences, acting associate professor, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic culture, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anurziya990@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1627-6832>

Abisheva Sharapat Sabitovna, Candidate of Philology Sciences, associate professor, Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Republic of Kazakhstan, Aktau, 130000, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4856-9936>

Abiyr Karlygash Engebaikyzy, doctoral student in «Philology» Faculty of Philology, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Karligash_80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8293-3052>

Adamova Aisulu Amangeldinovna, doktoral student, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adamova.aysulu@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9047-1596>

Adilova Almagul Sovetovna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, Buketov Karaghandy University, Karaghandy, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: adilova2010@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4094-4893>

Ahetov Mamay Kanievich, Doctor of Philology, M. O. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, 050000, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: mamayachet@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0231-2553>

Akbulatov Aidarbek Akhmetovich, Dean, PhD, Associate Professor, Faculty of Philology, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aidarbek_akbulat@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5507-4144>

Akhtaeva Nagima Khabdrashitovna, Doctor of Philosophy, associated professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nagibek78kz@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7004-4015>

Akizhanova Diana Muratovna, PhD, Associate Professor, Head of Translation Theory and Practice Department, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: diana.akizhanova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1300-0339>

Alimkhan Aigul Asetovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh, Russian philology and journalism, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, 070002, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigul_aset@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4285-312X>

Amangazykyzy Moldir, Doctor of Philosophy in «Literature studies», Associate Professor, Department of Kazakh Language and Literature, A. K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8027-0673>

Anarbekova Ulzhan Usenkyzy, PhD candidate in «Kazakh philology», Al-Farabi Kazakh National University; Senior Lecturer, Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktay, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ulzhan.anarbekova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5931-9505>

Aushakhman Assel Talgatovna, doctoral student in «Translation: Western languages», Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assel.aushakhman@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-6024-6518>

Azhiyev Kanat Omirzakovich, Candidate of Philology, associate professor, Faculty of Natural Sciences and Humanities, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, Almaty,

050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: azhiyev@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-3958-4635>

Baran Cemile Kinaci, Head of Department, Associate Professor of Modern Turkic Dialects and Literatures, Ankara Hacı Bayram Veli University, Ankara, 06100, Turkey, e-mail: cemile.kinaci@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5997-776X>

Baratova Muhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7509-5652>

Caulembek Gulmira Rzakhankyzy, PhD, Researcher of Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: saulembekgulmira@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3667-267X>

Deptyareva Xeniya Sergeevna, Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Department of Foreign languages, Institute of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: martynyukkseniya1@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6349-5213>

Demessinova Galina Khatipovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: demessinova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5776-7913>

Dosmakhanova Raikul Amandykovna, Candidate of Philology, associate professor, Faculty of Natural Sciences and Humanities, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeev, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dosmakhanova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9011-6938>

Dosybaeva Aitkul Beisenbaevna, Candidate of Philology Sciences, senior lecturer, Faculty of Philology, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Republic of Kazakhstan, Shymkent, 160000, e-mail: dos_aitgul@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-0187-0692>

Gilea Aigerim Asyilkhanovna, Senior Lecturer, Master in «Foreign Philology», Department of Foreign Languages, A. K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigerimgilea@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-9468-9384>

Jakypbekova Mamilya, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6375-5257>

Kabzhanova Aizhan Shukirovna, doctoral student, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akabjanova@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-3157-0428>

Kadyrova Bakytzhan, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5952-8219>

Kaidaulova Zagiya Tolegenovna, master degree student, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: zagiya_kaidaulova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-1163-6975>

Kairova Meruyert Kalievna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Higher School of Humanities, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, kairova_mk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9258-8793>

Kakimzhanova Asem Lakyatovna, doctoral student in EP 8D02303 «Philology», Faculty of Humanities, Alikhan Bokeikhan University, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: asema_01.08.86@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5830-7572>

Kappassova Aigerim Shugaevna, doctoral student in the specialty «8D02301-Philology», Faculty of Philology, Buketov Karaghandy University, Karagandy, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: ai_kerim.k@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1973-6731>

Kazybay Madina Erkinkyzy, Foreign language teacher, School-Lyceum №7 named after Akhmet Baitursynuly, Talgar, 041600, Republic of Kazakhstan, e-mail: madinakazybai@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-9132-1730>

Kemelbekova Zada Abylbekovna, Candidate of Philological Sciences, Acting Associate professor, Department of Foreign languages, Institute of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: zada-k.68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1103-9982>

Kenzhalin Kuanyszbek Karimovich, PhD, Associate Professor of the Department of Kazakh Linguistics, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kenkk@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0440-7556>

Khalelova Aigerim, doctoral student in «Kazakh Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: khalelovaiga@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6579-904x>

Koshimova Bibatpa Amirkhanovna, Candidate of Philology Sciences, associate professor, Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of

Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Republic of Kazakhstan, Aktau, 130000, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0001-5544-3712>

Kozhakhmet Assem Mukhitovna, Junior Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan; e-mail: sdu.asem@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-1871-0166>

Kuchshanova Ainur Nuraslovna, doctoral student, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ainur.kuchshanova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1730-2032>

Kuderinova Kuralai Bimoldinovna, Doctor of Philological Sciences, professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuderinova_70@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5946-9397>

Kulmanov Sarsen Kuantayuly, Head of the Terminology Department, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.k.sarsen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8289-9299>

Kushkimbayeva Ainur Serikbayevna, PhD, associate professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alitok@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5546-4513>

Kusmanova Kulzhibek Askenovna, Doctor of Philology, associate professor, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Oskemen, 070020, Republic Of Kazakhstan, e-mail: kusmanova_2014@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1993-9128>

Kydyrbayeva Nazym Berikovna, doctoral student in «Foreign philology», Philology Faculty, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: nkydyrbayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4533-6988>

Kyyakhmetova Shara, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature, Faculty of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru, <http://orcid.org/0000-0001-9886-471X>

Madieva Gulmira Bayanzhanovna, Doctor of Philology, Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: gmedi@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3198-0024>

Makhambetova Aidana Mukhymbayqyzy, doctoral student in «Linguistics», Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: aidanamakhambetova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0005-5846-7433>

Malbakov Myrzabergen, Chief Researcher, Doctor of Philology, Professor, Department of History of Language and Turkology, A. Baitursynuly Institute, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3352-0438>

Mamyrbek Gulfar Mazhitkyzy, Leading Researcher, Candidate of Philological Sciences, Akhmettanu Department, A. Baitursynuly Institute, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

Maulenov Almasbek Anykbekovich, Director of the Zhambyl Research Center, Doctor of Philology, Associate Professor, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050013, Republic of Republic of Kazakhstan, e-mail: almas.maulenov@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2467-1218>

Medetbekova Perizat Tuktibayevna, Candidate of Philological sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: medet_73@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2788-3478>

Mirzoyeva Leila Yurievna, Doctor of Philology, professor, Faculty of Pedagogy and Humanities, SDU University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: mirzoeva@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4174-9897>

Mukatayeva Kundyz Boranbayevna, PhD, Teaching Professor, M. Narikbayev KazGUU University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kundyz.mukatayeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0432-5473>

Nabiolla Nasirat, doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: nasihat_83@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9832-8028>

Naimanbaev Almas Abdymapovich, PhD, Senior lecturer, Associate Professor, Faculty of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: almaz-88.80.17@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1732>

Nauryzbayev Zharas Ayatuly, doctoral student «Foreign Philology», Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh.nauryzbayev@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0003-2733-7340>

Nurbanova Aigul Kisapovna, doctoral student, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aigulkisap@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2116-1228>

Omarova Nurlugul Galyevna, doctoral student, lecturer, Department of General Linguistics and Literature, Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nomarova@shokan.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7800-3602>

Orazbek Maktagul Sotsialovna, Doctor of Philology, Department of Kazakh Literature, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal_zere@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0703-3142>

Pernebek Altynay Askarkyzy, student in «Foreign Language: Two Foreign Languages», Faculty of Philology, al Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: pernebekaa02@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0053-8949>

Raigul Alibekovna Kuraganova, graduate student in «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: rkuraganova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-54209-3471>

Sagyndykuly Beken, doctor of philological sciences, professor, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kasabek65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8311-2272>

Sagyntayeva Zhuldyz, Ph.D, teacher-researcher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhuldyz.sagyntaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Salkynbay Anarkul Bekmyrzakyzy, Doctor of Philological Sciences, professor, Head of Kazakh Linguistics department named after A. Baitursynuly, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2334-7499>

Satenova Serikkul Kopeshbayevna, Doctor of Philology, Professor, Department Translation Theory and Practice, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: satenova_sk@enu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-5959-6887>

Seidenova Saule Dusupovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: seidenova.saule@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4799-7173>

Seitbekova Ainur Atashbekovna, Head of the Department of History of Language and Turkology, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

Seytkazy Yerkezhan Kibadollavyna, doctoral Student of the al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: erke_kaznu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1388-8542>

Shaharman Aigerim, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140007, Republic of Kazakhstan, e-mail: shaharman.pvl@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3649-2735>

Shapauov Alibi Kabykenovich, Candidate of Philological Sciences, professor, Leading researcher of the Research Institute of the Kazakh National University of Arts, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shapau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3709-4309>

Shokabayeva Saltanat Sagatovna, Candidate of Philology, Acting Associate Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: shokabaeva@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0003-2705-276X>

Smagulova Aizada Muratovna, doctoral student in «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: aizada220513@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1916-5799>

Tarakov Anuar Sauatovich, Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: anuar_tarak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9106-4127>

Tashekova Aigerim Tarbinovna, Master of Education, Senior Lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aiko_tarbinovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5491-2791>

Tleubekova Botagoz Turgambayevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Design and Technology «Symbat» ASUE, Almaty, 050000, Kazakhstan, e-mail: biko.1972@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>

Toleu Ainur Bolatkizy, doctoral student in «Innovative Literary Studies», Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: toleuainur@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-1047-0064>

Toleubayeva Kamshat Amanbayevna, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Philology, Academician E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan, e-mail: k.toleubaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6003-1341>

Tsertsvadze Mzia Giglaevna, Doctor of Philology, Associate Professor, Kutaisi State University named after A. Tsereteli, Kutaisi, 460010, Georgia, e-mail: mzia.cercvadze@yandex.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6497-8273>

Tukeshova Nurgul Maxetovna, PhD, Lecturer, Faculty of Philology, Makhambet Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Republic of Kazakhstan, tukeshova_nurgul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1654-3056>

Uaikhanova Meruyert Assetovna, PhD, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mira.p2011@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6912-4824>

Yergaliyev Kuanysh Sovetuly, Candidate of Philology, Professor, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ergaliyev1976@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0479-6088>

Yerlanova Ayaulym, doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0378-8708>

Yessenaman Saule Yerzhankyzy, Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, Department of Foreign languages, Institute of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: Saule.yessenaman@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0382-3419>

Yussimbayeva Salikha Hassanovna, assistant professor (senior lecturer), Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Republic of Kazakhstan, Aktau, 130000, e-mail: salikha.yussimbayeva@yu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0003-4718-2350>

Zeinulina Aiman Faizullova, Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbura66@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6990-468X>

Zhakistanova Makpal Mubarakovna, PhD, Assistant Professor, Astana IT University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makpal7@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0008-5959-7530>

Zhanuzakova Kuralay Temirbekovna, Doctor of Philology, professor, Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7170-8362>

Zhanysbekova Elmira Tulegenovna, PhD, assistant professor, Philology Faculty, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: ezhanysbekova010@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9139-7696>

Zhazybekova Aisulu, Master of Education, Department of Journalism, Faculty of Humanities, Zhetysay University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aisulu_8023@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-6876-7981>

Zhussupov Nartai Kuandykovich, Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities and Social

Zinedina Ayerke Sagyngalikyzy, doctoral student in EP «Training of Teachers of the Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, L. N. Gumilev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ayerke96@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5228-5499>

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 40 000 (қырық мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдасамаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай ресімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 40-тан аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 01 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 01 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 01 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 01 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтыуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliationсы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнаркөздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнаркөздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 40 000 (сорок тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 40 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz/>
- <https://localhistory.tou.edu.kz/>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitiye metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Алматы : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлқының нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жаппайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незитичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлекцией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлекции журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлекции имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлекции, и, как результат, на решение редколлекции относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлекции и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлекции должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 25.11.2024 ж. жіберілді. Басуға 25.12.2024 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

4,57 МБ RAM

Шартты баспа табағы 30,79. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4311

Сдано в набор 25.11.2024 г. Подписано в печать 25.12.2024 г.

Электронное издание

4,57 МБ RAM

Усл. печ. л. 30,79. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4311

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz